TO
MEMORS PROJECT
C/O THE WORLD JEWISH CONGRESS
501 MADISON AVENUE
NEW YORK.

חיים גלעין
Haim Galeen

6.8.2001

חיים גלעין

מישוט בעבר

קורותיו של פרטיזן יהודי

גלעין דינה וחיים
נרקיסים 26, קרית ביאליק

לזכר הורי, איטה ואבא גכטל, ולזכרן של אחיותי, הילדות התאומות - מירל, דבורה, ציפורה וחיה, שנרצחו בדם קר בידי הנאצים הגרמנים ועוזריהם מבני העם האוקראני בימי השואה היהודית בארצות אירופה.

כותרות הפרקים

הקדמה

אלה הקורות בעשרים וחמש שנות חיי הראשונות, מאז שפקחתי את עיני לראשונה בעיירה פוצ׳אייב שבפלך ווהלין, אז במדינת פולין, ועד ליום הגעתי לארץ ישראל - ביום הקמתה של מדינת ישראל.

לאדם שחייו עוברים בדרך השגרה הוא מגיע לבגרות אישית, לומד ומשכיל, רוכש מקצוע ומתמחה בו, וכמקובל מקים משפחה וממשיך בדרך החיים הרגילה. לא כך קרה אצלי.

ילדותי ונעורי, הקצרים יחסית, עברו עלי בבית אבא-אמא אשר הקרינו את חומם מסביבי, והם שמרו והגנו עלי מכל פגע והדריכו אותי באורחות החיים. אך דרכי החיים הוליכו אותי הרחק מהבית ובעודני צעיר בימים מצאתי את עצמי ללא חסות וחייב לעשות את כל הנחוץ על אחריותי בלבד. לענין זה היו לעזרתי החינוך שספגתי בבית הורי אשר הדריך אותי לאורך כל דרכי בחיים: יושר, כוח-סבל, אומץ להחליט ולעשות, תבונה להתאפק שלא לעשות דברים מסויימים וכיבוד הזולת.

כתב זה הינו קורות חיי האישיים, אך לא יכולתי שלא להרחיב ולספר על הסביבה שבה גדלתי ועל אנשים שפגשתי בדרכי חיי ושהסתופפתי במחיצתם הקרובה במקומות שאליהם נקלעתי, מרצון ושלא מרצון, לאחר שעזבתי את עיירת הולדתי פוצ׳אייב ואת בית הורי ויצאתי אל העולם הרחב. החל מהזמן של היותי בישיבה בפרוז׳נה, דרך ״הריכוז החלוצי״ בוילנה, ובערי ליטא: טבריג, קלם, שאבל ויאנובה ועד לגיטו שבקובנה, במחתרת, בקולקטיב החלוצי במילדוס 7, בגדוד הפרטיזנים ״מוות לכובשים״; בקובנה המשוחררת ולבסוף, חידוש המסע שלי לארץ ישראל - דרך פולין, צ׳כוסלובקיה, הונגריה, רומניה ולאחר סיבוב חוזר לפולין ובחזרה לדרך - לשהייה בגרמניה ובאיטליה ורק אז לארץ ישראל.

כל המסופר כאן נלקח מהתמונות שהופיעו נגד עיני בעת הכתיבה. אני רק ״תרגמתי״ אותן למילים והשתדלתי לעשות זאת במדויק. בהתרחשויות ואירועים שנטלתי חלק עשיתי הכל כדי להעביר גם את האווירה ששררה במקום בזמן אמת, מי היו השותפים שלי למעשה ומה שייכותם לענין. השתדלתי להזכיר במיוחד את כל אלה שהייתי איתם והם ניספו בימי המלחמה מידי הקלגסים הנאצים ועוזריהם: בני משפחתי, חברי ללימודים בבית הספר, בישיבה ואת אלה שנפגשתי והכרתי אותם בהיותי בליטא, ועל הכל את חברי התנועה החלוצית, את חברי

מהקולקטיב במילדוס 7 בגיטו קובנה, את חברי לנשק בגדוד הפארטיזני וידידים נוספים שהיו לי למשענת בעיתות המצוקה.

כבר בתחילת המחשבה לכתוב את תולדות החיים שלי לקחתי בחשבון שבתוך הסיפור האישי שלי חובה עלי גם לספר על חיי הקהילה היהודית בעיירה, על אורח החיים של היהודים, מנהגים ובכלל. הרי בלי כל אלה אין טעם לסיפור שלי ובפרט לאחר שיהודי פוצ׳אייב הומתו ואינם עוד. לאחר תום מלחמת העולם השנייה לא חודשו חיים יהודיים בפוצ׳אייב, כמו גם לא בכל ווהלין. ישמשו הדברים הללו שהעליתי בכתב לזכר מועט לקהילה הקטנה של פוצ׳אייב שחיי הורי ובני משפחתי האחרים היו שלובים ושזורים בה.

לפי הידוע לי התקיימה הקהילה היהודית בפוצ׳אייב במשך מאתיים שנה, עד שנכחדה. אולם מתולדות הקהילה לא נשארה כל עדות כתובה על ששת דורותיה שחיו בפוצ׳אייב. כל שכתבתי אודות העיירה מתייחס רק לתקופה שאני חייתי בפוצ׳אייב - חלק מהזמן שבין שתי המלחמות העולמיות.

הייתי כבן חמש -עשרה כשיצאתי לראשונה מהבית ומפוצ׳אייב באופן זמני, ולאחר כשנה וחצי כששבתי לעיירה נשארתי שם לזמן קצר מאד. בעקבות פרוץ המלחמה בספטמבר 1939 עזבתי את בית הורי ואת פוצ׳אייב לצמיתות. אך במשך ילדותי ונעורי כשהייתי במקום הכרתי כל איש ואיש בעיירה והייתי מצוי באורחות חיי הקהילה, שכנראה לא היו ייחודיים לפוצ׳אייב והיו מקובלים ברוב העיירות שבווהלין, ואפילו מעבר לווהלין, וביחד עם היהודים עברו מן העולם.

בסיפורי האישי שזורים פרטים על חיי היהודים בעיירתי ועל אף שלא מציתי את הסיפור המלא של חיי היהודים בפוצ׳אייב, כמו גם לא את שלי האישי, אני משוכנע שהקורא ימצא ענין בהכרת אותו חלק של אורח החיים של יהודי העיירה המובא כאן: מנהגים, דמויות האנשים ומערך היחסים הבין אישי בין תושבי העיירה אודותם מסופר כאן, והם נמחקו בצורה טראגית כל כך ואינם עוד.

עסקתי בכתיבת הספר לאורך זמן רב מתוך רצון להביא את סיפורי בהרחבה הניתנת במסגרת כזו. את העידוד להתחיל ולהמשיך בעבודה זו קיבלתי מדינה רעייתי, ומילדינו עדה ואשר וגם מנכדתי ליהי אשר גילתה וממשיכה לגלות התעניינות בעבר המשפחתי שלי ושל דינה, ואף כתבה עבודה בנושא ״שורשים״ בהסתמך על הסיפור שלי. אני בטוח שנכדותי רקפת, נטע ודפנה, הקטנות מליהי גם הן תמצאנה ענין בסיפור שלי בבוא העת.

תודה רבה אני חייב לעצמונה כלתי, אשתו של אשר, אימן של נכדותי רקפת, נטע ודפנה על עזרתה בהגהה של כתב היד ועבור הערותיה העניניות שהנחו אותי לתקן ולשפר בכתב היד. כאן

גם המקום בו אני מביע את תודתי לחברי יוסף רוזין על עצותיו שהשיא לי בעת כתיבת הדברים, על הערות והארות והמועילות ועל חלקו בהגהה והעריכה הראשונית של כתב היד.

* * *

שרדנו מהתופת, דינה ואני, והתחלנו בחיים חדשים בארצנו החופשית. שנה לאחר עלייתנו ארצה נולדה לנו עדה והיא נקראה על שמה של אימי (איטה).עדה נישאה לאורי מורגנלנדר ולהם הבת ליהי. בשנת 1960 נולד בננו אשר, הנושא את שמו של אביה המנוח של דינה. אשר שלנו, התחתן עם עצמונה לבית כץ ולהם שלוש בנות: רקפת, נטע ודפנה.

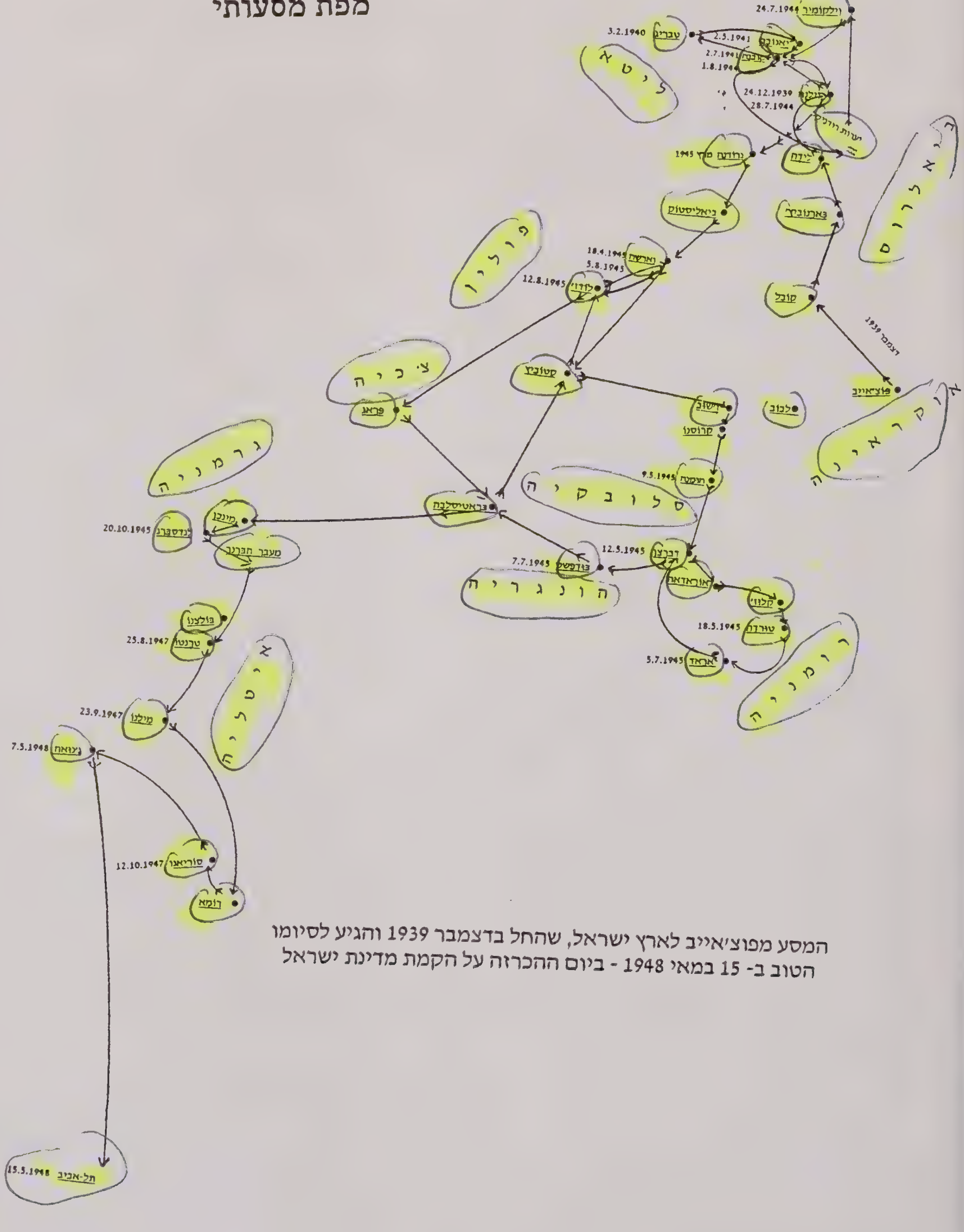
לאחר עלייתנו ארצה היינו חברים בקיבוץ יגור ואני עבדתי מספר שנים כרפתן; סיימתי סמינר למרכזי משק וכיהנתי במשך שנתיים כמרכז עבודה במשק יגור ושנתיים נוספות עבדתי בפרדס.

לאחר שעזבנו את הקיבוץ למדתי והתמחיתי בייעוץ תעסוקה לנוער ולמבוגרים. במקצוע זה עבדתי 28 שנים, מזה 24 שנים הייתי ראש המחלקה הארצית לגיוס והכוונה של מועמדים דירוגים לצי הסחר הישראלי.

היום אני עובד במוזיאון לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק כצנלסון ועוסק בהנצחת הפרטיזנים, חברי המחתרות ומורדי הגיטאות היהודים, בימי מלחמת העולם השנייה - ״פרויקט הביוגרפיות של פרטיזנים ולוחמים בנאצים ע״ש משה קלכהיים״.

ח. ג.

מפת מסעותי

המסע מפוצ׳אייב לארץ ישראל, שהחל בדצמבר 1939 והגיע לסיומו
הטוב ב- 15 במאי 1948 - ביום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל

שורשים

פרוץ מלחמת העולם השניה שיבשה את סדרי העולם. בגלל מלחמה זו נותקתי מהמשפחה והבית בגיל צעיר, נדדתי למרחקים, והגעתי עד ליטא.

מטבע הדברים שהמבוגרים, ובתוך זה גם הורים, מתייחסים אל הצעירים ובכלל זה לבניהם בגיל מסויים, כמי שאינם בשלים דיים ללמוד ולהפנים את תולדות המשפחה, בצורה מקיפה ושלמה. רק "בהתבגר" הצעיר - ולפי מה שזכרוני משיג, קרה הדבר רק לאחר שהבן או הבת נישאו והפכו להיות עצמאיים בקיומם, מסודרים מבחינת "פרנסה" - כפי שזה נקרא - רק אז מסרו ההורים לצאצאיהם את מה שהיה ידוע להם אודות אבות המשפחה שקדמו להם, על קרובי המשפחה, על מערך היחסים עם קרובים אלה ועל היחסים הפנימיים ששררו בין קרובי המשפחה - בינם לבין עצמם. אני הייתי צעיר מדי, כדי שהורי ינחילו לי מהמידע הזה, על כן נעלמו ממני דברים רבים מְעֲבָרָה של המשפחה הרחבה. לכן, הכרתי רק את מה שהיה לנגד עיני. ובכל הנוגע למשפחתי, מעבר לסבים והסבתות שלי - ידיעותַי לוקות בחסר.

הספקתי להכיר בחייהם את סבי יצחק, אביה של אימי, ואת סבתא דבורה-סוניה, אימו של אבי. על סבתא מירל (מרים) - אימה של אימי, כמו על סבי חיים-לֵייב, אביו של אבי, ידיעותי קלושות ביותר. הם כבר לא היו בחיים כשאני נולדתי, ואיזכורם, לפחות בנוכחותי, היה מועט וחסר פרטים. גם הידע האחר על הקרובים, ואפילו על עברם של הורי לא נודע לי הכל. המעט ששמעתי בהזדמנויות שונות ובעיקר ההתבוננות העצמית שלי - הם שנתנו לי נקודות אחיזה, ולפיהן בניתי לי תמונה משלי על המשפחה, הרכבה והסתעפויותיה.

ביוני 1947, זמן מה לפני שעזבנו, דינה רעייתי ואני, את גרמניה בדרכנו לעליה לארץ ישראל קיבלתי ידיעה ששני בני עיר שלי - (אהרון) אורקֶה קוּפֶּרמַן ושוּלִיק (שאול) קולטון נמצאים במחנה העקורים ברגֶן בֶּלזֶן שבאיזור השליטה האנגלי בגרמניה. הם היו היחידים מבני פוּצ׳אֵייב שנודע לי על קיומם אז, בסמוך לסיום מלחמת העולם השנייה. החלטתי להיפגש עימם ולשמוע מפיהם מה התרחש בפוצ׳אייב בימי הכיבוש הנאצי. כשניפגשתי איתם הסתבר שעם פרוץ המלחמה ב-22 ביוני 1941, בין גרמניה וברית המועצות, שוליק קולטון הספיק לברוח מזרחה עמוק לתוככי ברית המועצות, שם הוא התגייס לצבא הפולני ולחם בשורותיו כמפקד מחלקת טנקים והיה בין משחררי פולין וכובשי גרמניה.

אורקה קופרמן נשאר בפוצ׳אייב, נכלא בתוך הגיטו שהוקם שם, ברח והסתתר בסביבה עד שהעיירה שוחררה בידי הצבא הסובייטי ב-19 במרץ 1944. שוחחתי עם אורקה ועם שוליק, ואורקה סיפר לי על כל מה שקרה בפוצ׳אייב מהיום שפרצה המלחמה ועד לשחרורה מידי הנאצים.

לפני שאני פגשתי באורקה יצר עימו קשר מכתבים חנא (צ׳ארלס) זלץ, יוצא פוצ׳אייב שהיגר לארצות הברית של אמריקה בתחילת המאה הזאת והוא ביקש ממנו לתאר לו בכתב את ההתרחשויות בעיירה שהוא היה עד להן בימי המלחמה.

חנא זלץ הגה מזמן רעיון לפרסם ספר אודות פוצ׳אייב והוא רצה לכלול בו גם את הסיפור מימי מלחמת העולם השנייה, ובעיקר על הגורל המר שפקד את היהודים בעת ההיא. קופרמן לא היה מסוגל לכתוב את עדותו, אם כי הדברים היו שמורים בזכרונו בפרטי פרטים. הוא זכר שמות, אירועים ואת מועד התרחשותם, אך לא השכיל להעלות את הדברים בכתב. כשנפגשנו בברגן בלזן אורקה הראה לי את פנייתו של חנא זלץ אליו ואני החלטתי בו במקום לרשום מפיו את הסיפור בקווים כלליים. הקפדתי לרשום נכון את שמות ואת התאריכים שהוא ציין בפני וכששבתי ללנדסברג[1] התיישבתי וכתבתי את אשר סיפר לי אורקה, ובהרחבה. הוספתי לו את "הצבע" הנדרש, כדי ליצור תמונה שלמה מהאירועים במסגרת מסודרת ושלחתי את החומר לחנא זלץ בארצות הברית[2]. במכתב הלוואי לחומר ששלחתי לו הוספתי גם שורות ספורות על עצמי - עלי ועל משפחתי.

ביולי 1947, בעודי בלנדסברג בגרמניה, קיבלתי מכתב תודה מחנא זלץ על החומר ששלחתי לו כשהוא מציין שהסיפור נכתב בכשרון רב, "ממש כאילו כתב זאת עיתונאי". זה היה החלק הראשון של הסיפור, ואת ההמשך הייתי צריך עוד להשלים. בשולי מכתבו נוזף בי, חנא זלץ על כך שלא כתבתי לו מכתב פרטי, אליו כקרוב משפחה... כי עלי לדעת שאביו של סבי יצחק זלצר ואבא שלו, של חנא זלץ, היו אחים. על כן, אנו בכלל בני-דוד... הוא חנא זלץ ואני, קרובי משפחה אנו.

את המכתב הבא מחנא זלץ קיבלתי באוקטובר של אותה שנה, כבר באיטליה. והוא כותב: "לאחר שכתבת לי ששם סבך מצד אביך היה חיים-לייב העכטל אני בהחלט יודע במי מדובר". את אבי הוא אמנם לא זכר, כנראה בגלל פער הגילים שהיה ביניהם - הוא כתב - אבל את סבי חיים-לייב הוא זוכר היטב ושמו מתקשר אצלו לבדיחה הידועה על אותו יהודי שהיה לו סוס והוא

[1] מחנה העקורים בלנדסברג אַם לך.

[2] הסיפור נכתב על ידי באידיש ונכלל ביחד עם הסיפור האישי שלי, מימי המלחמה, בספר "פיטשאיעווער יזכּור בוך" (ספר יזכור לפוצ׳אייב), שהופיע בארצות הברית ב-1960.

שרידים מפוצ׳אייב: מימין - אני; שאול (שויליק) קולטון; אהרון (אורקה) קופרמן.

החליט לגמול את הסוס מלאכול, בכלל, ובהדרגה הפחית ממנת האוכל היומית שלו וכשהגיע כמעט לאפס מזון שהגיש לסוס, הסוס מת... "לסבך חיים-לייב - כתב חנא זלץ - היתה סוסה והוא עבד עימה בהובלת עצים מהיער, אבל הוא הטיל את עול פרנסתה על עצמה, הסוסה. וכיצד? הוא היה מתיר אותה מרתמותיה ומשלח אותה חופשי לכיכר השוק, שם חנו עגלות האיכרים שהיו באים מהכפרים לעסקיהם בעיירה. הסוסה היתה משוטטת בין העגלות ומנסה מדי פעם לנגוס מהשחת הריחנית שעל עגלות הכפריים, אבל אלה כיבדו אותה בשוטים וכך היא היתה סופגת יותר מכות מאשר היתה מצליחה לנגוס חופני שחת, עד שהתפגרה..."

חנא זלץ כתב, שביתו של חיים-לייב היה ממול לביתו של אחיו וחיים-לייב בעצמו היה דלפון גדול, אך שפע הלצות והומור לבבי, והוא הכיר גם את סבתי דבורה סוניה.

בפוצ'אייב היו שלש משפחות מסועפות ולכל אחת מהן היה כינוי ואיפיון: היתה משפחת ה"קורקים"- קורק - פקק, אלה כונו כך משום שייחסו להם שתיינות, כלומר "שולפי פקקים" מקבוקי משקה. ה"קורקים" נחשבו בעיירה לבעלי ממון. המשפחה השנייה היתה ה"מאצקיס", אולם לא שמעתי מעולם מה פירושו של כינוי זה. ה"מאצקיס" התאפיינו - לפחות בפי הבריות - כחוצפנים. המשפחה השלישית היתה ה"מינדיוקיס". משפחה זו נשאה כינוי זה על שמה של אחת מאמהות המשפחה, מהדורות הקודמים "מינדיה", שכנראה היתה אישה דומיננטית בסביבתה, ומכאן "מינדיוקיס". למשפחה זו ייחסו תכונות של רצון לשליטה.

על משפחת ה"מינדיוקיס" נמנו כל אלה ששם משפחתם היה: זלץ, זץ, זצר וזלצר. לכל אלה היה שרש משפחתי אחד וההתפצלות חלה בגלל מעשה שהיה: לאחד הזוגות מבני המשפחה נולדו, בזה אחר זה, ארבעה בנים וכדי להבטיח שבבוא העת אף אחד מהבנים לא יגויס לצבא הצאר, הוריהם רשמו כל אחד ואחד מהם בשם משפחה שונה, אך קרובים לשם המשפחה המקורי. בימי מלוך הצארים הרוסיים, היה נוהל שלא מגייסים לצבא מי שהינו בן-יחיד במשפחה - ומאחר וכל אחד מארבעת הבנים היה בעל שם משפחה אחר, הרי הוא בן-יחיד במשפחה, ועל כן לא יגויס לצבא. אם תחבולה זו באמת מנעה את גיוס הבנים איני יודע, אולם זאת שקיימת קירבה משפחתית ביני ובין חנא זלץ, כן הוכח.

היהודים, בדרך כלל, חיפשו כל דרך להשתמט משרות בצבא ברוסיה הצארית. רבים נימקו זאת ברצון שלא להיכשל במאכלי טריפה במשך השרות הצבאי, כי לחיילים היהודים לא סיפקו אוכל נפרד, כשר.

עד למלחמת העולם הראשונה (1914) שכנה פוצ׳אייב בסמוך לגבול האוסטרי. כדי לא להתגייס לצבא היו בחורים יהודים מבני העיירה, כמו גם מעיירות אחרות שבסביבה, מבריחים את הגבול לממלכה האוסטרו-הונגרית, ובדרך זו גם נפטרו מחובת השרות הצבאי. ולפי הסיפורים ששמעתי מפי המסובים בבית סבי, היו דרך גבול זה לא מעט הברחות - משני הכיוונים, מצד אל צד - של סחורות וגם של אנשים שמסיבות שונות העדיפו להמצא בצד האוסטרי. נתיב הברחה זה שימש גם רבים כפתח להגירה לארצות הברית ולארצות אחרות. אני זוכר את האמירה המפורסמת בעיירה ״אבוד כמו בּבְרוֹד״[1]. ברוד היתה אז עיר מהעבר השני של הגבול, בצד האוסטרי, הכוונה באמירה זו היתה שמי שעבר את הגבול, או מה שהועבר לצד השני של הגבול - לברוד, הדבר אבוד.

אי הרצון של בחורים יהודים לשרת בצבא נמשך גם בימי השלטון הפולני. בעודי נער ראיתי איך ה״אֵיינאוּנצוואַנצִיגֶער״ - בני ״העשרים ואחת״ היהודים (בגיל זה חלה החובה על כל הגברים להתייצב בפני וועדת גיוס לקביעת כשרותם לשרות בצבא), עשו כל מאמץ כדי להיפסל על ידי הוועדה למיון לשרות הצבאי; הם היו מרעיבים את עצמם ומדירים שינה מעיניהם במשך שבועות רבים לפני ההתייצבות, כדי להפחית ממשקלם ולהחלש בגופם - הכל כדי להיפסל לשרות בצבא. אנשים סיפרו שבזמנים קדומים היו גם מי, שאפילו, הטילו מום בגופם, על ידי גדיעת אצבע וכדומה, למען לא לשרת בצבא.

הורי

הורי אימי היו: הָאֵם מירל (מרים), והיא היתה בתו של יהודה בּרִיק שנודע בעיירה כ״יהודה הדיין״, בגלל תפקיד הדיין שמילא בפוצ׳אייב, והאב - יצחק זֶלצֶר, היה בנם של וֶולוול (זאב) וחיה[2]. אימי אִיטָה, התיתמה מאימה בעודה צעירה בשנים, היא היתה הבכורה במשפחה והיו לה שתי אחיות רֵייזֶה (שושנה) ובֵיילֶה (בלה), אח ישראל ואח-חורג לוי, שנולד לסבי יצחק מאשתו השנייה פֵּייגֶה. לוי היה בן גילי.

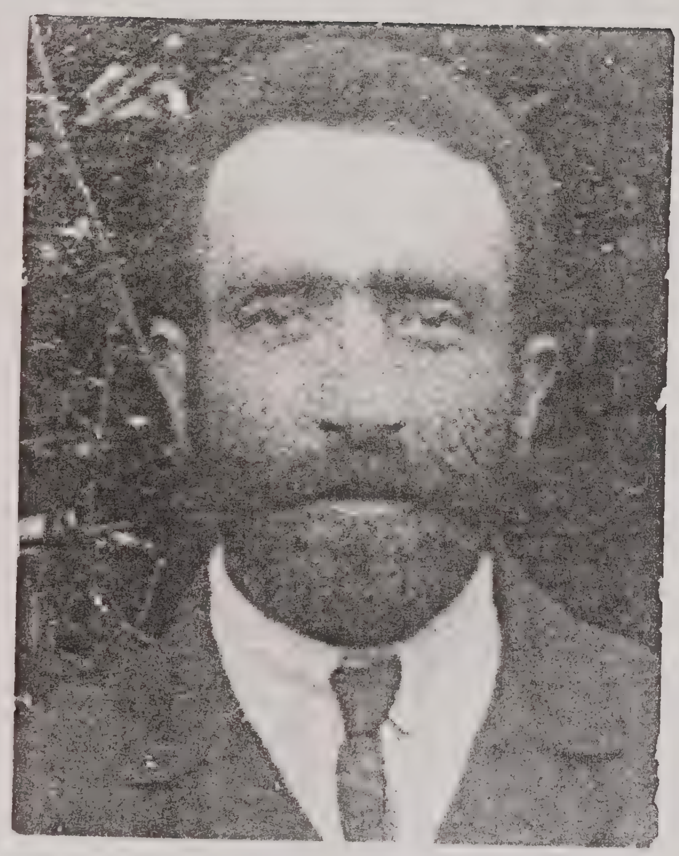
את סבי יצחק הכרתי היטב. ביליתי בבית סבא זה הרבה ימים וערבים. לסבי היו שני אחים: אבא ומנדל (מנחם) ושתי אחיות, שם האחת היה רבקה והשנייה פסיה. אחיו אבא זלצר גר בפוצ׳אייב

[1] אחרי מלחמת העולם הראשונה היא נכללה במדינת פולין.

[2] סבתא רבא שלי, נפטרה ב-1938.

אימי , איטה גכטל

אבי, אבא גכטל

וביתו היה בשכנות לבית שלנו. האח השני מנדל עלה עם משפחתו לארץ-ישראל בשנת 1926, רבקה היגרה לארצות הברית והאחות פסיה נשארה לגור בפוצ׳אייב. אבא זלצר נפטר בשנת 1938 בפוצ׳אייב ומנחם זלצר נפטר בארץ ב-1975, על האחות שהיתה בארצות הברית אין לי כל מידע ואחותו פסיה נספתה עם בני משפחתה בפוצ׳אייב.

סבי יצחק זלצר נורה והומת על ידי האוקראינים הלאומנים, משתפי הפעולה עם הנאצים בשנת 1942[1], ביחד עם אחותי מירל[2]. שניהם הצליחו להתחמק מהגיטו ביום שנערכה השחיטה ביהודי פוֹצ׳אֵיֶב בשלהי שנת 1941. הם הסתתרו בסביבה עד שנלכדו על ידי האוקראינים והומתו.

אימי נישאה לאבי, אבא גֶכטֶל, שנקרא בפי אנשי העיירה ״אבא-דבורה-סוֹנְיֶה׳ס[3] בשנת 1922. היינו חמישה ילדים במשפחה. אני נולדתי בינואר 1923, והייתי בכור הילדים במשפחה. אחרי נולדו: אחותי מירל - צעירה ממני בכשנתיים, דבורה-סוניה[4] - צעירה ממירל בכ-4 שנים, ציפורה[5] נולדה ב-1935 והצעירה ביותר - חיה[6] נולדה בשנת 1938. הבת השנייה של סבי, רייזה, אחות אימי, נישאה ליעקב בַּהַרַל ממושבה חקלאית יהודית שעל יד העיירה וִישנִיבִיץ השוכנת דרומית מפוצ׳אייב, ועברה לגור עם בעלה במושבה. במשך הזמן נולדו לרייזה ובעלה שלוש בנות שאותן לא הכרתי.

הבת הצעירהביילה, אחותה השנייה של אימי, נישאה לזלמן מַנדֶל מורישניביץ. הם הקימו את ביתם בפוצ׳אייב, התגוררו בדירה השנייה שלנו וזלמן, החתן החדש, הצטרף לעסקי המאפייה של סבא. לביילה וזלמן נולד בן ב-1937.

אחיה של אימי ישראל, התחתן בשבת שלאחר חג השבועות תרצ״ט (סוף חודש מאי 1939), עם נערה במושבה כפרית יהודית שעל יד העיירה דוֹמבּרוֹבִיץ, הממשפחה נשארה לגור במושבה, ונולדו להם שתי בנות.

לוי, אחיה החורג של אימי, שהיה בן גילי, למד לפני פרוץ המלחמה בישיבת קְלֶצְק. לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה ופולין ב-1939, עם כניסת הסובייטים לפוצ׳אייב, עזב את הבית כמוני, ונדד

[1] לפי עדותו של אורקה-אהרון קופרמן.

[2] נקראה על שמה של סבתא, אם אימי.

[3] אבא (הבן) של דבורה-סוניה.

[4] נקראה על שם סבתה, אם אבי .

[5] נקראה על שם אחת האחיות של אבי.

[6] נקראה על שם סבתא רבא, אם סבי יצחק.

עם תלמידי הישיבה שלו מקלצק לעיירה טְרוֹק שנמסרה בשלהי אותה שנה על ידי הסובייטים, ביחד עם כל אזור וילנה, לליטא.

מכל בני המשפחה אלה לא נשאר אפילו אחד בחיים אחרי המלחמה, כולם הושמדו בימי השואה - ההורים, ילדיהם וכל בני-משפחותיהם - על ידי הגויים, תושבי המקום.

אבי היה צעיר הבנים במשפחתו. בפוצ׳אייב היו לאבי שתי אחיות, אסתר וציפורה ואחות נוספת, שרה-חנה שהתגוררה בלונדון, אשר היגרה עם משפחתה לאנגליה בתחילת המאה העשרים, שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה ואיתה היה לנו קשר מכתבים. נוסף לאחיות הללו היה לאבי גם, בבֶּרְדִיצֶ׳ב שבברית המועצות, אח בשם גרשון. אך מחמת העדר יחסים דיפלומטיים בין פולין וברית המועצות לא היה לנו כל קשר עם האח גרשון.

אני זוכר שבגיל אחת-עשרה, בערך, עודדה אותי אימי לכתוב מכתב אל דודתי שרה חנה בלונדון. כמובן, שלא היה כל נסיון בכגון דא והתקשיתי בניסוח, ונזכרתי ב״מדריך לכתיבת מכתבים״ שהיה לנו בבית. לקחתי את המדריך, דפדפתי בו ובחרתי משם נוסח של מכתב, כעין תבנית לכתיבת המכתב שלי. העתקתי משם את הפתיח, ולאחר שקבעתי לעצמי שנושא המכתב יהיה על פוצ׳אייב, העיירה שהיא הכירה, שמראה אולי נשכח ממנה לאחר שנים רבות שהיא גרה בעיר הגדולה - וההמשך כבר נבע מעצמו.

את מכתבי זה כתבתי באידיש. את אמנות הכתיבה בשפה זו רכשתי בכוחות עצמי, על ידי קריאה ב״ספרי המעשיות״, כפי שנקראו אז ספריהם של מנדלי-מוכר-ספרים, שלום-עליכם, י.ל. פרץ ושל סופרים אחרים. אולם את עיקר הידיעה שלי ואת דרכי השימוש בשפה זו, למדתי באמצעות העיתונים שהובאו לחנות שלנו לשמש נייר-אריזה. מאז שהשתלטתי על הקריאה בכלל, ובאידיש בפרט - כל נייר-אריזה שהובא לצרכי החנות שלנו עבר לשימוש המיועד לו, רק לאחר שאני ״בדקתי״ אותו בקפדנות והוצאתי משם כל חומר שנמצא ראוי בעיני לקריאה,

אני מביא כאן את תכנו של אחד ממכתבי הראשונים לדודה בלונדון והריני כותב ״...דודתי ובני משפחתך היקרים. הורי סיפרו לי שאת ובעלך נסעתם מפוצ׳אייב לפני שנים רבות, ואפילו אבי שהוא אח לך אינו זוכר את האירוע באופן ממשי, מכל שכן אימי שלא הכירה אתכם בכלל. אולם מסיפוריהם של המבוגרים למדתי שלא חלו שינויים בעיירה מאז שעזבת, את עם משפחתך, את פוצ׳אייב, אם כי עברו מאז כשלושים שנה. כן, רק השלטון ושפת השולטים השתנו מאז. סלחו לי, לכן, אם אזכיר לכם מעט ממראות העיירה.

בחיי היהודים בפוצ׳אייב לא חל דבר שהוא יוצא דופן; מאז שעזבתם את העיירה מספר המשפחות היהודיות לא גדל, כמעט, והפרנסות נשארו אותן. היהודים הם בעיקר חנוונים וחנויותיהם נמצאות ברחוב השוק, כפי שהיו מאז ומתמיד, החנויות ברובן חנויות-מכלת, ולצידן יש גם חנויות בודדות מסוג אחר: חנויות לנעליים, חנויות המוכרות חומרי ברזל ובנין, מאפיה, חנות לממכר לחם ומאפה אחר, תוצרת המאפיה, ובית תה[1]. כן ישנן בעיירה גם חנויות לממכר משקאות חריפים וטבק, אך אלה אינן שייכות ליהודים, כי על מוצרים אלה יש מונופול למדינה והזכות לסחור בטבק ומשקאות חריפים אינה מוענקת ליהודים.

יהודי העיירה ממשיכים לאפות את לחמם ואת חלותיהם לשבת, כל אחד בתנורו בבית, כמנהגם לדורותיהם; כל עקרת בית יהודייה לשה את בצקה בבית ואופה את הלחם לצרכי המשפחה, כפי שהיא מכינה את התבשילים לבני הבית בימות כל השבוע, לשבתות ולחגים.

אתם בודאי זוכרים את הספסלים הארוכים והרחבים העשויים מלוחות עץ גסים, שהיו בשוק - הם עדיין עומדים שם, שורות-שורות, מול החנויות, בצד המערבי של רחוב השוק הסלול אבנים גסות. ספסלים אלה ממשיכים לשמש את התגרניות, אלה הגויות המציגות את מרכולתן לממכר, ירקות לסוגיהם, עופות, ביצים ומפירות העונה: תותי-בר אדומים, אוכמניות, תות-שדה, דובדבנים ופירות אחרים. הן גם מוכרות חלב ומוצרי חלב - גבינות, שמנת, ועוד. הרחוב הצר של השוק אמנם מרוצף באבנים גסות, אך יש בריצוף הזה, הלא כל כך נוח להלך עליו, משום נחמה-פורתא, כי הוא מונע התהוות בוץ בימים גשומים. דומני שרוב התושבים מעדיפים מכשול זה על הבוץ שנוצר, בדרך כלל, ברוב רחובות העיירה שאינן סלולות.

אני לומד בבית הספר, בכיתה הרביעית שם אני לומד הכל בפולנית ולומד גם עברית. אני תלמיד טוב וציוני בכל המקצועות שאני לומד ״טובים״ ו״טובים מאד״. אחר הצהריים אני לומד ב״חדר״ להתפלל ותורה.

האחיות שלי עדיין קטנות. דודה, אני שמח תמיד לקרוא את המכתבים ממך. כך, אני יודע על המשפחה שלך. אני מצרף את המכתב שלי אל המכתב שאמא כתבה. אני מקווה שכל המשפחה שלך בבריאות טובה ואני רוצה לשמוע עוד על המשפחה שלך.

[1] המאפיה, החנות לדברי מאפה ובית התה היו שייכים לסבי יצחק זלצר, והלקוחות היו רק מבין הגויים שהיו באים מהכפרים שבסביבה בימי השוק השבועי לשווק את תוצרתם ולקנות מצרכים, וגם מתוך עולי-הרגל ללאוורה שבפוצ׳אייב.

הדודה שרה-חנה התכתבה גם עם האח גרשון בברדיצ׳ב וממנה שמענו אודותיו ועל מצבו הקשה שם. בביתנו דיברו שהיא גם שולחת לגרשון חבילות העוזרות לו להתקיים. גם אחרי שפוצ׳אייב, עיירת-הולדתי, סופחה ב-1939 לרפובליקה הסובייטית האוקראינית, בעקבות הסכם מולוטוב-ריבנטרופ - לא נוצר כל קשר עם האח גרשון או משפחתו. מה גם, שמאותה עת ואילך נותק קשר המכתבים שהיה עד אז בין הורי ומשפחת הדודה שרה-חנה מלונדון[1].

אבי היה הצעיר ביותר בין בני משפחתו. את סבי מצד אבי לא הכרתי. בעצם, אני נקרא על שמו - חיים-לייב. לפי סיפורי אבי הוא נפטר בהיות אבי כבן 12. את סבתי, אֵם אבי, דבורה-סוניה זכיתי להכיר, ואני זוכר אותה: בעלת קומה בינונית, זקופה, עטופה במטפחת-ראש פרחונית כשצעיף רחב עוטף את כתפייה, בשמלה ארוכה המשתפלת עד לקרסוליה - לבוש רגיל של נשי העיירה. סבתי דבורה-סוניה התגוררה בביתנו והיא נפטרה בסוף שנות העשרים.

בהיות אבי הבן היחיד אשר בבית נפל עליו, לאחר מות אביו, עול פרנסת המשפחה. מטעם זה הוא לא יכול היה להרחיב את השכלתו, מה גם, שלא היו אז מוסדות חינוך יהודיים אחרים, מאשר ה״חדר״. בתחילה הוא ״הלך״ ל״חדר הדרדקי״ ובהמשך למד אצל ״רבי״ את התפילות, ״חומש״, קצת גמרא וקרוא וכתוב באידיש, כפי שנדרש אז מבחור יהודי. את הידיעה בשפת המדינה רוסית, כמו גם את תורת החשבון היסודי הוא רכש אצל מורה פרטי, בהתאם לנוהג דאז.

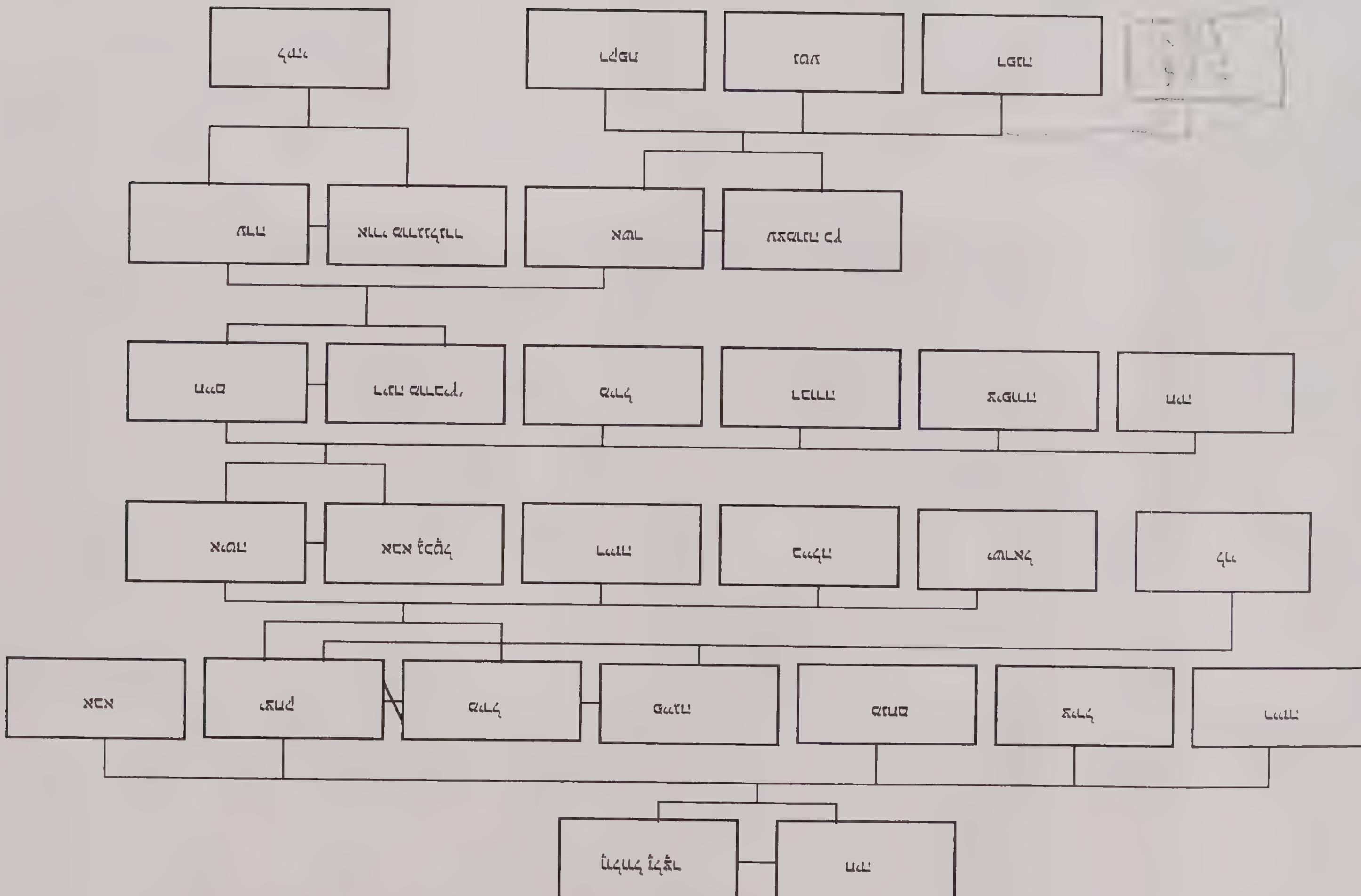
בשנת 1910 גוּיַס אבי לצבא הצאר - גיוס חובה - ונשלח למלא חובה זו באיזור סיביר. עם גמר שרותו הצבאי, שארך אז ארבע שנים, חזר הביתה, אך חיש מהר גויס מחדש בגלל פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 ונשלח לחזית. אבי נפל בשבי האוסטרים, נלקח למחנה שבויים בהונגריה ושוחרר בתום המלחמה. בדרכו הביתה מהשבי נפגש עם בני משפחתו, אשר הוגלו מפוצ׳אייב על ידי הרוסים בפרוץ המלחמה, ביחד עם התושבים היהודיים האחרים. בפגשו את המשפחה חזרו הכל הביתה והתחילו בשקום חיי המשפחה.

את אחות אבי ציפורה לא הכרתי, היא כנראה נפטרה לפני הולדתי, או בהיותי בגיל רך מאד. לצפורה היו שלוש בנות: חַנָה, רבקָה ורֶכל. אביהן של שלוש הבנות, שכונה בעיירה ״איצי שוֹזֵר החבלים״, התאלמן מאשתו ציפורה, ונשא אישה שנייה, הוליד עימה ילדים והתנכר לשלושת הבנות שלו מאשתו הראשונה, ציפורה. על כן שלושתן היו סמוכות לשולחן משפחתנו, וגם אחרי

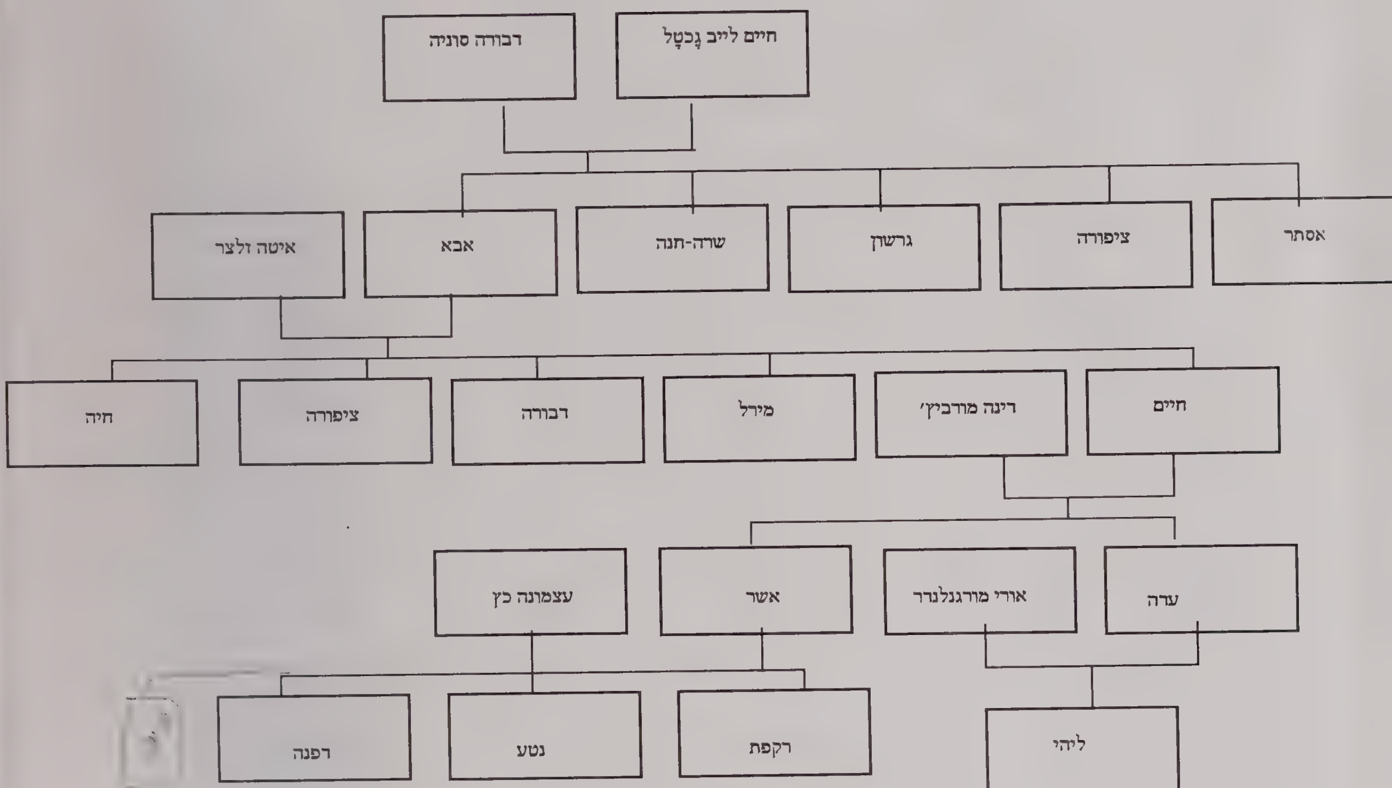
[1] לאחר שעברתי לליטא, בסוף שנת 1939, התכתבתי עם הדודה בלונדון משם, אולם הקשר בינינו נותק לאחר שליטא סופחה לברית המועצות בשנת 1940 והתחדש שוב רק בשנת 1947.

אני ואחיותי: מימין - דבורה; אני; מירל.
את התמונה קיבלתי אחרי המלחמה מדודתי חנה-שרה טופרוף-גכטל, מלונדון

אילן היוחסין של אבי אבא גֶכטֶל

נישואיהן אבי היה להן ״הדוד-האב״ - בפניו הן תינו את צרותיהן וממנו שמעו עצה.

הקמת משפחה - התקשרות של בני זוג - נעשתה בכל מקרה על ידי מחולל שידוכים, השדכן. השדכן היה ״מוסד״ בקהילה היהודית; הוא עשה את מלאכתו בחלקה מיוזמה אישית וגם לפי פניות של הורים, אשר רצו לחתן את בניהם. השדכן היה, בדרך כל, מעורה בחיי הקהילה המקומית והכיר גם משפחות מהעיירות האחרות שבסביבה. הוא היה מוכר בעיסוקו ואנשים פנו אליו בבקשות למצוא ״שידוך טוב״ לבת, לבן או לקרוב משפחה. ״שידוך טוב״ נחשב כזה, כשהמשתדך הינו ממשפחה מיוחסת ושהכלה המיועדת תביא עימה נדוניה שמנה בכסף במזומן ואפשרות שבן-הזוג ימצא את פרנסתו בעסקי המשפחה. נערות שלא היתה להן נדוניה, נידונו להתבגר כרווקות או במקרה ״הטוב״, הן נישאו לאלמנים וגרושים, בדרך כלל מבוגרים מהן בשנים או, אפילו, לגברים נכים.

מבני משפחת אבי. בשורה העליונה מימין: חיים קלוץ; דבוסיה קלוץ; אבא גכטל - אבי; יצחק (איציה) קלוץ; אנשל קלוץ; מנדיל - בעלה של רבקה.
בשורה התחתונה מימין: שיינדל קלוץ; מירל - אחותי; איטה גכטל-זלצר - אימי; אני; דבורה-סוניה - סבתי; ברוך קלוץ; אסתר קלוץ-גכטל - אחות אבי; רבקה.
את התמונה קיבלתי אחרי המלחמה מדודתי חנה-שרה טופרוף מלונדון.

חוה, הבכורה, נישאה לזלמן ברנשטיין[1] מהעיר ברוֹד הסמוכה, שהיה סוחר תבואות והיו לה שני בנים. רבקה נישאה לאדם בשם מַנדֵיל שעסק בהוראה והם היו חשוכי בנים. רכל נישאה לאדם בשם מיכאל, מבוגר ממנה בשנים והיה גיבן, אך היה אדם נעים הליכות, משכיל ובעל חוש הומור. מה היתה פרנסתו לא נהיר לי, אך זכור לי שהיה בעל אמצעים כספיים, גם לזוג הזה לא נולדו ילדים.

האחות אסתר היתה נשואה לאַנשל קלוֹץ והיו להם חמישה ילדים: שֵיינדל, חיים, דבוֹסְיָה, יצחק (אִיצִי) וברוך. הדוד אנשל היה סוחר בבקר והיה שותף לעסקי גני-עצי-פרי לאבי. הדודה אסתר נפטרה בשנת 1934.

שיינדל זכורה לי כבר כעלמה מבוגרת ולאחר מות אימה היא תפסה את מקומה בניהול משק הבית של המשפחה. שיינדל נישאה בשנת 1936 לבן-ציון אקרמן משומסק, עברה לגור לשם ונולדו להם ילדים. לאחר נישואיהָ של שיינדל ניהלה את משק הבית דבוסיה.

חיים, גם הוא זכור לי כבר כשהיה בגיל בוגר והיה יד ימינו של הדוד בעסקי הבקר. חיים נשא אישה בשנת 1937 ונולד לו בן.

יצחק גם הוא השתלב בעסקי המשפחה, אך התמסר יותר לעניני גני-עצי-פרי והיה עוזרו הנאמן של אבי. ברוך היה צעיר הבנים במשפחה ובפרוץ המלחמה בשנת 1939 היה עדיין תלמיד בבית הספר העממי.

למרות היות אבי הצעיר במשפחה הוא נחשב כבר-סמכא בכל; פוסק ביחסים הפנים-משפחתיים ומבין בניהול עסקים. בני המשפחה באו להתייעץ עימו בעניני כספים והיו מבקשים את חוות-דעתו על הדרכים איך לנהל את עסקיהם, ולפעמים הוא גם נטרד להשכנת שלום-בית בין קרובים ניצים, בדרך כלל, על רקע של "פגיעה בכבודו" של מישהו.

אמי היתה צעירה מאבי ב-10 שנים והיא היתה בעלת השכלה מסודרת. אימי סיימה בית ספר תיכון דאז - 10 שנות לימוד - ידעה לקרוא ולכתוב גרמנית, רוסית, פולנית וכמובן, אידיש וידעה את התפילות בעברית. היא ניהלה באופן עצמאי את חנות המכולת שלנו, משום שאבא היה טרוד הרבה בעסקיו - בענינים שהיו קשורים לחכירת בוסתני הפרי.

[1] כנראה, שעבור חוה נאסף הכסף לנדוניה בין בני המשפחה והיא עשתה "שידוך טוב", אך גורלן של שתי אחיותיה הצעירות היה שונה.

ילדות

נולדתי בין שתי מלחמות העולם. שנת 1923, שנת הולדתי, היתה לא רחוקה מסיום מלחמת העולם הראשונה ובהגיעי לראשית בינתי, בעודי ילד, נמחו כבר מזמן שרידי המלחמה ההיא ונשארו רק הסיפורים מימי המלחמה שחלפה והזכרונות מהזמנים שמלפני המלחמה, אשר כונו בפי האנשים ״ ימי השלום ״.

הייתי הבן הבכור להורי אִיטָה ואָבָא גֶכטֶל (הֶכטְל - בפי אחדים מבני העיירה). פרנסת הורי היתה על חנות מכולת וכן מעסקי חכירת גני-עצי-פרי ושיווק פרֵות, שאבי ניהל בשותפות עם דודי אנשל קלוץ.

הורי היו טרודים תמיד בעסקי הפרנסה וניהול משק הבית נעשה בעזרתה הרבה של נַסטיָה, בחורה כפרית צעירה, ששימשה בביתנו כעוזרת רבת-תושיה: בישלה, ניקתה בבית וטיפלה בנו, הילדים. צעירה אוקראינית זו, הגיעה לביתנו בהיותה בת 17 בערך, בשנת 1929 ושירתה אצלנו עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה בשנת 1939, כעשר שנים. היא למדה אצלנו לדבר אידיש ואף את המנהגים היהודיים של חיי היום-יום כמו, עניני הכשרות, השבת, החגים וכו׳.

בגיל שלוש, לפי המסורת מזה דורות בעיירה, לימדו אותי את שלושת האותיות: ״א״ - ״מ״ - ״ת״ שמרכיבות את המילה ״אמת״ (תורת משה אמת) , ונעשיתי לתלמיד מן המנין ב״חדר״ של המלמד ר׳ שיע הלפרין, שכינויו היה ״שִיֶע בולגַאטש״.

עיירתנו היתה מן היחידות והאחרונות, שבשנים ההן, התקיימו בהן עדיין ״חדרים״, במתכונתם הישנה. בזמן ההוא היו כבר, כמעט, בכל העיירות שבסביבה בתי ספר עבריים מתקדמים מרשת ״תרבות״. אך בפוצ׳אייב למדו עדיין ב״חדר״.

שנים רבות עמד לצידה של ה״שול״[1] מבנה בעל קירות מושלמים, משקופי הדלתות נקבעו במקומותיהם, החלונות הולבשו על ציריהם, אמנם בלתי מזוגגים עדיין. בתוך המבנה עמדו שלדי הקירות שחצו אותו וחילקוהו לחדרים ולפרוזדור שנמשך לאורך, ממערב למזרח והמפריד בין החדרים מימין ומשמאל. שלד התקרה הושלם וגם שלד הגג הזדקר אל על, אך נשאר לא מקורה. בתוך המבנה מולאו בחול כל החללים שבין הקורות התחתונות המהוות את הבסיס, כדי להניח מעליהן את לוחות רצפת העץ, אך מעבר לזה לא קרה דבר.

[1] בית הכנסת הגדול והמרכזי.

בעיירה דיברו, שהנה-הנה, מסיימים את הבנייה וייפתח בית ספר יהודי. אך הדבר נמשך לאורך שנים רבות; בניית הבית לא הושלמה והוא עמד פרוץ לרוחות, לציפורים שקיננו בו ולכל מיני חיות ושרצים שנמצאו בסביבה. כילד, וכן גם כנער צעיר לקחתי חלק בהרבה משחקים שנערכו "בחורבה" זו, כולל כניסה ויציאה דרך החלונות, טיפוס לגג והתרוצצות ללא מטרה בתוך חדרי מבנה זה שהופקר.

בהקמת הבית הזה הושקע הרבה ממון שהגיע ברובו מיוצאי פוצ׳אייב שהיגרו לארצות חוץ, בעיקר מאלה שהתיישבו בארצות הברית של אמריקה. הבית יועד להיות בית ספר לילדי היהודים בפוצ׳אייב, והיו דיבורים שיכלל ברשת בתי ספר של "תרבות". אחרים גרסו שראוי להפוך את בית החינוך הזה ל"תלמוד תורה", כעין "חדר" מודרני. אולם הוויכוחים שהתנהלו בתוך הקהילה היהודית בפוצ׳אייב על הצביון שישא בית חינוך זה פילגו את התושבים לשתי קבוצות עיקריות. הצעירים ואנשי דור הביניים ראו את עצמם מתקדמים וצידדו בהקמת בית חינוך לפי רוח הזמן החדש, שילמדו בו בנים ובנות ביחד, ששפת ההוראה תהיה עברית, וכלל חינוך הצעירים יהיה ברוח הציונית, תנועת התחיה הלאומית היהודית שקמה והתפשטה בקהילות היהודיות בארצות אירופה. לעומתם נעמד החלק השמרני, ובראשם רב העיר, הרב אליעזר אורצקי, התנגד לתכנית זו בכל תוקף ודרש שמוסד זה, אם יקום, ישאר במתכונת הישנה - ה"חדר" המסורתי. פלג זה בקהילת פוצ׳אייב היה חזק מאד והפעיל לחצים כבדים על האוכלוסיה בעיירה, עד כדי איומים בהשבעות וחרמות על מי שישלח את ילדיו ללמוד לבית חינוך אחר מאשר ה"חדר" המסורתי.

יהודי העיירה היו ברובם טרודים בבעיות פרנסה, דעתם של הציבור הרחב לא היתה פנוייה למחלוקת זו וההתנצחות בנושא זה התנהלה רק בין קומץ אנשים שהתיימרו לעמוד בראש המתווכחים על אופיו העתידי של בית החינוך שישכון בבית זה, והתוצאה היתה: בניית בית הספר לא הושלמה כלל ושלדו של המבנה נשאר בשממונו, מפני שהוויכוח בנושא, איזה בית חינוך יקום לא הסתיים לעולם ודבר לא הוכרע. שני הצדדים - כל אחד לעצמו - חיפשו סיוע לדעותיהם אצל יוצאי פוצ׳אייב בחוץ לארץ. נשלחו מכתבים מפוצ׳אייב לאמריקה, בחלקם מכתבי השמצה גסים[1] אולם בשטח לא השתנה דבר: ילדי פוצ׳אייב המשיכו ללמוד ב"חדרים" המסורתיים ובמקביל, גם בבית הספר הפולני.

[1] הדים לוויכוח זה יש בספר "פיטשאיעווער יזכור בוך", במכתבים שנשלחו בשנות השלושים על ידי אנשי פוצ׳אייב ליוצאי העיירה בארצות הברית.

אפילו ״גזירת״ חינוך החובה הממלכתית מטעם השלטונות הפולניים לא יכלה ל״חדר״. ילדי היהודים בעיירה המשיכו לקבל את החינוך ב״חדרים״ המסורתיים וכמעט מתוך אונס היו נאלצים ללמוד גם בבית הספר הממלכתי, לפי החוק. זכורני שסבי, יצחק זלצר, ניהל מלחמה עיקשת ל״הציל״ אותי ואת לוי בנו, אחיה החורג של אימי ובן-גילי, מגזירת לימוד החובה בבית הספר הממלכתי. לבסוף הוא זכה, ורק לוי שוחרר מחובת הלימוד בבית הספר ואני ״נאלצתי״ להתחיל ללמוד בבית הספר הממלכתי, ואפילו באיחור של כחודשיים, לאחר תחילת שנת הלימודים.

עד גיל שבע הצטופפנו, ילדי היהודים שבעיירה רק ב״חדרים״ - ילדים מכל הגילים ביחד. בכל בוקר הופעתי, כמו הילדים האחרים ב״חדר״, שהיה בביתו של הרבי, וחיכיתי עם כולם שהרבי יחזור מתפילת ה״שחרית״ בבית הכנסת. בעת ההמתנה לרבי היינו מספיקים לסיים מספר עיסקות בינינו בכפתורים, בכסף ישן שהילך באיזור לפני מלחמת העולם הראשונה או בסתם ״מציאות״. עם שובו של הרבי מבית התפילה התיישבנו מסביב לשולחן והתחיל הלימוד. הרבי הסב בראש השולחן וסעד את ארוחת הבוקר שלו ובמקביל - בין בולבוס לבולבוס שלעס - חוזר הוא איתנו על השעור שלמדנו ביום אתמול. אחר כך מתחילים בשעור של היום, כשהרבי מקריא ואנחנו הילדים, מביטים ב״סידור״ או ב״חומש״ וחוזרים במקהלה על דברי הרבי מילה-במילה. לאחר מכן הוא היה שוב בוחן את כל אחד לחוד, בנוכחות הכל, ומקשה במיוחד על הילדים, אשר הנלמד היה קשה עבורם. כל שגיאה של ילד תוקנה על ידי הרבי בליווי של שטף גידופים וכינויי-גנאי לכתובתנו המשותפת ולילד ששגה באופן פרטי. לרבי היה שוט עשוי מרצועות עור דקות (קַנצִ׳יק), שוֹט זה לא מש מידיו של הרבי במשך כל היום והוא יכול היה להפתיעך בכל רגע, אם רק מראה פניך לא מצא חן בעיניו, ובפרט אם נתפסת באי-הקשבה. כלומר, אם נשמטה מאזניך המילה האחרונה שזה רק הושמעה על יד השולחן. הפסקות בין השעורים לא היו, כמו כן אסורים היו המשחקים בדברים שהוגדרו: ״שאינם לפי כבודם של ילדים יהודיים״, הערה שהיתה נשמעת לעיתים מזומנות מפי כל מבוגר, כשמעשה כלשהו שלך לא מצא חן בעיניו. ״ילד יהודי״, כך היו אומרים, ״צריך ללמוד תורה ולהישמר מעבירות, ותו לא!״ על כל ״עבירה״ שתעבור היו מבטיחים לך מלקות ברצועות-ברזל לוהטות בעולם-הבא, בנוסף לאלה שתקבל מהרבי. ״רשות״ הרבי עליך היתה לא פחותה מזו של ההורים, זאת היו מדגישים הכל, וכך גם נהג הרבי. במציאות הפכה ״הרשות״ עליך, בפרט במה שנוגע להלקאה, כמעט בלעדית של הרבי; איומים והפחדות היו שזורים בסדר היום. הוקעה פומבית היתה שיטה מקובלת מאד ב״חדר״ ולעיתים קרובות מלווה במלקות ממשיות. די היה בשמץ של שמועה, שתגיע לאזני הרבי, על התנהגות ״לא הולמת״ שלך, שתאויים ואף תוּכֶּה בשוט.

זאת היתה, בערך, האוירה ב״חדר״. ההיה ה״חדר״ כולו שלילה? לא! בעינינו, בעיני היהודים הקטנים, ה״חדר״ והחוקים שהיו קיימים בו נחשבו ככליל הצדק, כי אחרי שספגת את המלקות מהרבי הרגשת הקלה, כאילו טוהרת מכל ה״חטאים״, על כך שצפית ביחד עם הגויים בהקמת יריעת האהל לקרקס שהגיע לעיירה, או בשל כך שהיית נוכח בעת ש״עושה הנפלאות״ הפגין את להטוטיו בכיכר השוק, וגם עבור זאת שנעצרת ברחוב להסתכל בתהלוכת הנוצרים כשהם מניפים צלבים ותשמישי קדושה נוצריים אחרים, ועם כל שנה שהתבגרת רבו ה״לאווים״.

בן חמש - ״חומש-בחור״. אני כבר גדול, כי הגעתי לדרגה שאני לומד חומש. בסידור התפילות אני כבר ״רץ כמו המים״... טכס התחלת לימוד התורה היה אחד הטכסים המסורתיים בקהילה. ההכנות לטכס התחילו שבועות רבים לפני כן, והתכונה גדלה עם כל יום שקירב אותך למועד הצטרפותך ללומדי התורה.

הרבי ב״חדר״ הכין אותי מראש למעמד הטכס, והוא התקיים בשבת היעודה בביתנו. במעמד זה נוכחו הורי, סבי, ובני המשפחה האחרים - דודי, בני דודי וכן רב העיר, הרבי שלי מ״החדר״ וקומץ ״בעלי-בתים״ ממתפללי בית המדרש של אבא, שהוזמנו להשתתף לציון המאורע ב״קידוש״. אחד מחבריך הבוגרים ל״חדר״ נבחר ל״שואל-בוחן״ והוא המכניס אותך בברית לומדי התורה.

את הטכס פתח, ה״שואל-בוחן״, ילד, מעט בוגר ממני שנעמד מולי והציג לי, הנבחן, שאלות. תשובותי היו צריכות להוכיח, שאני בוגר דיי וראוי להימנות על לומדי התורה. הוצבתי על השולחן (״חומש-בחור״, אך בכל זאת עדיין לא כל כך... גדול) ופותחים בטכס. והשואל פונה אלי: ״ויקרא, מי קרא?״ ואני משיב: ״אדו ני״. והשואל״: ״למי אדוני קרא?״ ואני: ״למשה לאמ ר...״ וכאן נמשכת רפליקה באידיש שתוכנה: אדוני נתן את תורת-אמת למשה, משה העביר אותה ליהושע, יהושע לזקנים, וממשיך למנות את השרשרת עד שהתורה מגיעה לכלל ישראל. בתום הטכס שתו המסובים ״לחיים״ - יי״ש, וקינחו בעוגת ״לקח״ שאינה מחייבת נטילת ידיים ו״ברכת המזון״, ואני נעשיתי ל״חומש-בחור״. לא הסתבר לי הטעם שלמעמד זה נבחרה דוקא פרשת ״ויקרא״, שענינה ציוויי אלוהים למשה על סדרי הקרבת קרבנות, ושמא בגלל היות ספר ויקרא ״ספר ההלכות הרבות״ או, בגלל מסורת אחרת כלשהי.

בגיל עשר, בערך, עברתי מהחדר של ר׳ שיע ללמוד אצל ר׳ הרש הברודאי[1] (דער בראדער). ר׳

[1] הגיע לפוצ׳אייב מהעיר ברוד, שהיתה בגליציה והשתייכה לממלכה האוסטרית לפני מלחמת העולם הראשונה, משום כך כונה ״הברודאי״.

הרש היה תלמיד-חכם ובעל השכלה כללית רחבה, בעל השקפות מתקדמות, אולם שומר מצוות. אצל ר' הרש למדתי תנ"ך ומשניות ובהמשך גמרא - תלמוד.

שנת הלימודים ב"חדר", כמו אחר כך בישיבה, התחלקה לשני "זמנים". כל אחד מ"הזמנים" נמשך כחצי שנה. "זמן החורף" התחיל מיד אחרי שמחת-תורה ונמשך עד לערב חג הפסח ובתום חג הפסח החל "זמן הקיץ". "זמן הקיץ" התנהל קצת בעצלתיים - יפי הטבע, הירק, הפריחה והיום הארוך של הקיץ הסיחו במעט את הדעת מהלימודים. בתקופת הקיץ נמצאנו, אנו הילדים, הרבה שעות באויר הצח ובילינו במשחקים שונים. החגים החלים באותה תקופה הם ל"ג בעומר ושבועות, שניהם חגים קצרי מועד. בל"ג בעומר היינו יוצאים, בשעות שלפני הצהריים, עם הרבי לחורשת יער שבסביבת העיירה, מצוידים בקשתות וחיצים ובאוכל שהמרכיב העיקרי שלו היו ביצים קשות ותה מתוק שהוכן בביתו של כל אחד והוא נמזג ונשמר בבקבוקים הנסגרים בפקק מיוחד, קפיצי. בחורשה ירינו בקשתות ובקני-רובים עשויים במבוק כשהתחמושת הם פקקי שעם או פקקים מסיבי פשתן דחוס. כן נערכה סעודה משותפת על משטח דשא ירוק. בילינו כך בצוותא במשך כשלוש שעות וחזרנו לבתינו. ילדי הנוצרים היו באותה עת בבית הספר, לכן לא נתקלנו בהם ולא נערכו קרבות בינינו לבינם, כפי שזה היה קורה בדרך כלל ב"פגישות" איתם, בפרט אם זה היה "בשטח שלהם" - בשדות ובחורשות.

חג השבועות, שבא לאחר מכן נחוג לפי שנהגו בכל חגי ישראל, החל בתפילות בבית הכנסת, וכלה בסעודות החגיגיות בבית, אלא שבחג השבועות הירבו במאכלי חלב. לקראת החג שיננו ב"חדר" את מילות שיר ה"אקדמות", ולו קדם "פתיח" באידיש, כן נתלווה תרגום לאידיש של כל ה"אקדמות", וכל זאת הושר בלחן מיוחד שצליליו שמורים עימי עד היום הזה. וכמובן, חזרנו ולמדנו, כמידי שנה בשנה, את "מגילת רות". בחלוף חג השבועות באו ימי הקיץ. בכל ימות עונה זו נמשכו הלימודים ב"חדר" כרגיל. י"ז בתמוז היה שוב יום של התעוררות - יום צום - והחלה ספירת ימי "שלושת השבועות" עד לתשעה באב. אנחנו, הילדים, לא צמנו עדיין אך האוירה מסביב היתה עצובה, כאילו מאורע המצור על ירושלים והבקעת חומותיה מתרחשים בעת זו ממש...

החל מראש חודש אב התגברה התחושה המדכאה וב"תשעת הימים" הראשונים של חודש אב, פרט לשבתות, לא אכלו בשר וכל ילד ידע את הסיבה מדוע. אולם, דווקא לקראת יום "תשעה באב" מתגברת אצלנו, הילדים, רוח העליצות - הכל מכינים מלאי "בוז'יקֶס" (דביקיות), אלה הם פירות

שיח קוצניים, כדורים ירוקים בגודל הדובדבן, מכוסים קוצנים עוקצניים שנדבקים לבגדים ולשיער, המבשילים בעונה זו. בבוז׳יקס אלה היינו מתקיפים אחד את השני, זו היתה כעין מלחמה נגד מחריבי בית המקדש... מלחמת הבוז׳יקס התנהלה אמנם בינינו, הילדים, אך גם מבוגרים לא נמלטו מידינו אם נקלעו ל״זירת הקרב״ שלנו.

לאחר ״תשעה באב״ שוב השתפרה האוירה, אך לא לזמן רב. חודש אלול הבא אחריו הישרה מצב רוח נוגה לקראת ״הימים הנוראים״ - ראש השנה ויום הכיפורים, ימים של חשבון נפש. יהודים שבמשך כל ימות השנה לא התמידו בימי החול בתפילה בציבור - בשבתות אין יוצאי מן הכלל בכך - מחדשים את ריצתם בבקרים לבתי הכנסת וכן, גם בערבים - לתפילה בציבור. כשבוע לפני ראש השנה גדלה עוד יותר ההתעוררות: שמשי בתי הכנסת עברו בחשכת הלילה בין בתי היהודים וקראו לציבור לבוא ל״אמירת סליחות״.

בערב ראש השנה הסתיים ״זמן הקיץ״ ואנחנו, הילדים, קיבלנו ״חופש״ מה״חדר״, אך נשארנו צמודים להורים בחגים בעת התפילות בבית הכנסת ובכל הטכסים המתלווים לתפילות. רק פטרו אותנו מחובת הצום ביום הכיפורים, בגלל היותינו קטנים. בימי החג של ראש השנה וביום הכיפורים, כמו במועדים האחרים, כשנאמרת תפילת ״יזכור״, התפילה לעילוי נשמות הנפטרים, היו מוציאים אותנו הילדים מבית הכנסת ומשלחים אותנו החוצה, לרחבה הגדולה של בתי הכנסת. אולם בחוץ היתה ״שמחה״ גדולה, כי באותו זמן היה מופיע הדור עם שק כרטיסי ״השנה טובה״. גוי זה הקל לעצמו את מלאכתו בחלוקת הדאר, שעיקרו בימים אלה היתה כמות עצומה של כרטיסי הברכה לשנה החדשה, ובמקום לפקוד את בתי התושבים, אחד-אחד, הוא הביא את כל דברי הדאר לחצר בתי הכנסיות וכאן היינו, אנו הילדים, מקיפים אותו ומקבלים ממנו את הכרטיסים שהגיעו למשפחה. הסתבר שמסידור זה היו כל הצדדים מרוצים: הוא - הדור - התפטר מהר ממשאו הכבד, ואנחנו, הילדים, קיבלנו את כרטיסי הברכה במרוכז והבאנו אותם להורים. יש לציין, ששיגור כרטיסי ברכה של ״שנה טובה״ וגם של ״גמר חתימה טובה״ שנשלחו בין ראש השנה ליום הכיפורים לקרובי המשפחה באמצעות הדאר, בין בתוך העיירה ובין מחוצה לה, היה נוהג נפוץ וכמעט ״חובה״. רוב הכרטיסים היו במתכונת קטנה והגיעו במעטפות תואמות לגודלם, קטנות. אך היו גם כרטיסי ברכה עם תמונות, ציורים וחרוזים. גם לקרובים בחוץ לארץ שלחנו כרטיסי ברכה לראש השנה ואנו קיבלנו גם מהם כרטיסים כאלה.

בתום החגים של עונה זו, סוכות ושמחת תורה, מזג האויר התחיל להיות סגרירי, הגשמים

התרבו ובעקבותיהם נוצר הבוץ המסורתי. האנשים מחליפים בהדרגה את הבגדים הקיציים לחמים יותר ומתחיל ״זמן החורף״; הלימודים ב״חדר״ מתחדשים, היום הולך ומתקצר והחשיכה יורדת כבר בשעות הערב המוקדמות. ״זמן החורף״ ב״חדר״ מתאפיין בכך שלומדים בערבים. אף, אם יוצאים מהבית ל״חדר״ כשבחוץ עדיין מאיר אור היום לוקחים את הפנס, שאפשר יהיה לצעוד לאורו בחזרה מה״חדר״ הביתה, כשבחוץ חושך-מצריים. כי זאת יש לזכור: תאורה ברחובות פוצ׳אייב היתה במידה מצומצמת מאד, רק ברחובות ״קרֶמֶנֶיץ״ ״וִישנִיבִיץ״ ו״לוֹסִיאַטִין״, היתה תאורה קלושה וכל הרחובות האחרים, הנוספים שבעיירה, היו חשוכים לגמרי.

ה״חדר״ שלי היה דוקא לא רחוק מביתי, ברחוב שקולנה, אולם הרחוב היה לא סלול וחשוך, כך גם מרבית הרחובות בפוצ׳אייב, ובעונת הסתיו הבוץ לא הספיק להתייבש בין גשם לגשם. אופני העגלות חרצו באדמה הבוצית שקעים עמוקים שהתמלאו מים ואלה הוסיפו בוץ על בוץ. נוסף לזאת לא רציתי לוותר על פנס שהוא היה כעין ״אביזר מחמד״, להתפאר בו. כל הפנסים היו בעלי מבנה חיצוני דומה: מסגרת מתכתית בעלת ארבע דפנות שזגוגיות משובצות בתוכן, שלוש מהן היו קבועות והרביעית היתה נתונה בתוך מסגרת-מסילה שניתן היה להרימה למעלה באמצעות הידית שהיתה צמודה אליה - זה היה הפתח של הפנס. גג הפנס גם הוא היה ממתכת כמו תחתיתו, אלא שבגג היה פתח וממנו יצאה ארובה מעוצבת בצורת גליל ומעליו כעין חופה, גם היא ממתכת, שנשענה על תמוכות בגובה של כשלושה סנטימטר. בין התמוכות היו חריצים אנוכיים ודרכם זרם החמצן לתוך הפנס שאיפשר לנר שבתוכו לדלוק. את הפנס נשאו בידית העשויה חוט ברזל פשוט שהיתה מחוברת לגוף הפנס. ברצפת הפנס, בתוכו, היה מותקן גליל בקוטר קטן בו נעצו את הנר, ואת הנר הדליקו כשהסיטו את הזגוגית הנעה, כלפי מעלה. פנסים אלה היו פשוטים להפעלה ולפני שעזבנו, אנחנו הילדים, את ה״חדר״ בדרך הביתה, הכל הדליקו את הפנסים, כשהרבי עוזר לנו במלאכה ולאחר זאת יצאנו לדרכנו. אלא שהפנסים הללו לא תמיד פעלו כראוי, בפרט כשבחוץ היתה רוח או שירד גשם, מפני שאלה היו גורמים הרבה פעמים לכך שהפנס כבה. כל נסיון להדליק את הפנס בחוץ לא צלח, אפילו אם הוקדש לזה זמן רב, בלית ברירה היינו מדשדשים בבוץ ובחושך עד להגעתנו הביתה. היו גם ערבים שההורים באו לקחת אותי מהחדר ובאותם המקרים הפנס פעל כהלכה, כי אבא או אמא ידעו איך לשמור אותו מהרוח שלא ייכבה. נכון, היו כבר אז פנסים שפעלו באמצעות סוללות חשמל, אבל אלה היו יקרים יחסית, וגם לא היה בהם אותו ״טעם״ כמו בפנס הנר. בכל זאת, בגיל תשע או עשר, קנו לי הורי פנס שפעל על סוללות, מן הנפוצים ביותר באותה עת - שמבנהו היה פחוס ועשוי מתכת דקה, ברם מנגנון ההפעלה שלו היה חלש והחליד במהרה.

אני, כמו הילדים האחרים, אהבתי יותר לשחק בפנס מאשר לשמור אותו לשימוש המיועד לו, ומנגנון ההפעלה שבו התקלקל עד מהרה ונשארתי עם הסוללה בלבד. לאחר זאת ״בדקתי״ כל העת אם הסוללה תקינה, על ידי כך שנגעתי בעצמי, וגם אפשרתי לחברי לגעת, בקצה הלשון את קטביה, כדי להרגיש אם יש צריבה ומה העצמה שלה. אם הצריבה היתה חזקה סימן שהסוללה תקינה ולהיפך, אם הצריבה חלשה, או שהלשון כלל ללא מבחינה בצריבה משמע שהסוללה סיימה את חייה. אפשרות אחרת ״לבדוק״ את עצמת הסוללה היתה העברת הזרם ממנה לנורית באמצעות מספריים... ולהדליקה. גם הפנס השני ואפילו השלישי שקנו לי סופם היה זהה ולאחר הנסיונות הבלתי מוצלחים עם פנסי הסוללות חזרתי לפנס הנר, הרגיל. בתקופה מאוחרת יותר הופיעו גם פנסים פשוטים, כאלה שבתחתיתם היה מיכל קטן למילוי נפט עם פתיל, ופתחו נסגר ב״כובע״ מתכתי, שהיה בו חריץ שממנו הזדקר הפתיל להדלקה. פנס זה נחשב מתקדם לעומת פנס הנר, אך גם פנס זה היה בעייתי, מפני שבכל הטיית הפנס היה הנפט נשפך החוצה גורם לסירחון ולעיתים אף מכתים את הבגדים. הנפט היה גם מפייח את הזגוגיות, ועל הכל - גם הוא כבה לעיתים קרובות ולא האיר יותר טוב מפנס הנר.

״זמן החורף״ התחיל, אמנם, מיד עם חידוש הלימודים לאחר חג ״שמחת התורה״, אבל ה״לימודים בערבים״ החלו רק כאשר אור היום התקצר והחשיכה ירדה בשעה מוקדמת של אחר הצהריים. את תחילת הלימודים בערבים ציינו ב״חדר״ ב״סעודה״, כלומר ארוחה משותפת שלנו התלמידים עם הרבי והרבנית - כך נקראה בפי כל אשתו של הרבי. הרבי בחדר היה ״מורה״, להבדיל מרב מוסמך, אולם זה היה כינויו בפי הבריות, על כן קראו לאשתו - הרבנית. את ״הסעודה״ היו עורכים בערב הראשון לתחילת ״לימודי הערב״. ימים ספורים לפני כן בישר לנו הרבי על מועד תחילת ״לימודי הערב״ והורה לכל אחד מהתלמידים להביא ל״חדר״ ולמסור לידיו דמי השתתפות בהוצאות ״הסעודה״, שהיו בגובה שבין 10 ל-20 אגורות. בכסף שנאסף מאתנו, התלמידים, קנתה הרבנית מצרכים ל״סעודה״. והיא היתה על טהרת הפרווה, דהיינו לא חלבי ולא בשרי, על כן אכלנו ב״סעודה״ דג מלוח ותפוחי אדמה שבושלו בקליפותיהם. הרבי היה גם מברך את ברכת ה״שהכל״ ושותה כוסית יי״ש ״לחיים״. אנחנו נהנינו ב״סעודה״ המשותפת והרבי דיבר איתנו על סדרי הלימודים שיהיו לנו בערבים.

ב״חדרים״ לא היה נהוג לשיר ולא לימדו לשיר, פרט ל״טעמי המקרא״. את אלה שיננו פעמים רבות, ותוך כדי לימוד ״פרשת השבוע״ היה על התלמיד, הנבחן התורן לקרוא בשמות ״הטעמים״ וגם לקרוא את הפרשיה, או כפי שנקראה בחדר ״הסדרה״ ב״טעמי המקרא״. לא כך היה בעת לימוד

״הסדרה״, כי אז המטרה היתה להבין את הטכסט, וללימוד נתלווה תרגום מילולי באידיש.

ב״זמן החורף״ חלו חגים ״שמחים״: חנוכה , ״חמישה-עשר״, הוא ט״ו בשבט, פורים וגולת הכותרת בסוף ״הזמן״ הוא חג הפסח, כל החגים הללו גרמו לנו, הילדים, נחת-רוח רבה. ימי החנוכה הצטיינו, בדרך כלל, במזג אויר קר; בחוץ שרר כפור עז ולעיתים ירד שלג, ואף בימים שהשמש זרחה בשמיים, היא לא הפחיתה מהקור ומהכפור הכללי. כשהיו דורכים על השלג הוא היה משמיע קולות חריקה, אבל בבתים הסיקו תנורים והיה חם.

בערבי חג החנוכה היה בבתי היהודים עליז ושמח. בכל ערב מימי החנוכה היה אבי מדליק את החנוכיה ומברך. החנוכיה שהיתה אצלנו בבית היתה מפליז והיו בה שמונה ״אגני שמן״ - שקערוריות - וקנה לנר. לכל אחת משמונת השקערוריות שבבסיסה הקדמי של החנוכיה, היה מראה של חצי קליפת אגוז-המלך, אלא שהקצה שלו היה מוגבה במקצת ומראהו כחרטום של אוניה. בחזיתה של כל שקערורית היה חריץ, שם הושמה הפתילה אשר השתפלה לתוך ״אגן״ השמן שלה. רק השַׁמַּשׁ היה ״נר״ ממשי, ולאחר שהוא מילא תפקידו והדליק את נרות החנוכה, אבא תקע אותו בקנה שיועד לו, שהיה צמוד לימין החנוכיה. ״הנרות״ האחרים היו פתילות שאבא הכין במו ידיו מצמר גפן שגילגל בין אצבעותיו ושם אותן בשקערוריות מלאות השמן של החנוכיה.

אבא היה מדליק את הפתילות שבחנוכיה הקבועה אשר נועדו לקיים את מצוות הדלקת הנרות בחנוכה, ולנו, הילדים, היה אבא מכין ״חנוכיה מתפוחי אדמה״. אבא היה בוחר ארבעה תפוחי אדמה בינוניים, חוצה אותם לשניים, מוציא את ה״פנים״ ומשאיר שם רק שכבה דקה מ״בשר תפוח האדמה״. לאחר מכן, חרץ בקצהו של כל אחד מחצאי התפוח כעין פִּיָּה, מזג שמן לתוך החללים שיצר בתוך החצאים של תפוחי האדמה והכניס בהם פתילים, כך נוצרה החנוכיה שאנחנו הדלקנו. את חצאי תפוחי האדמה קירבנו סמוכים זה לזה, וכבר בערב הראשון של החנוכה הדלקנו את כל שמונת הפתילים. חנוכיה זו לא החזיקה מעמד לאורך כל ימי החנוכה מפני שהפתיל הדולק היה מייבש את התפוח וכבר ביום השלישי או הרביעי של החג חנוכיה זו יצאה מכלל שימוש. כנראה, שאבי למד להכין חנוכיה כזו בעת שרותו בצבא הצאר ניקולאי השני, כשליהודים לא ניתנו שרותי דת והחיילים היהודיים אילתרו בדרך זו חנוכיה, כדי לברך על הנרות בחנוכה. ״חנוכית תפוחי האדמה״ שימחה את ליבֵּנו, במיוחד משום היותה יצירת כפיו של אבא. אני ניסיתי מדי פעם לחקות את מעשה זה של אבי ולפעמים אפילו הצלחתי בכך.

לחג החנוכה היו מסורות, החל מאכילת לביבות, משחק בסביבון ומשחק בקלפים עבריים ״ל׳א״. משחק בקלפים לא נתקבל בעין יפה אצל היהודים, אולם בחנוכה ניתן ההיתר לשחק

בקלפים "היהודיים" - ה"ל'א" שסומנו באותיות עבריות מאוירות. אך על כל זה עלו בערכם ובחשיבותם "דמי החנוכה"; אנחנו, הילדים, נהנינו מאד מקבלת דמי החנוכה, שהעניקו לנו ההורים, קרובי המשפחה ולפעמים קיבלנו גם דמי חנוכה מסתם ידידים. דמי החנוכה היו מתקבלים בצורות שונות: היו שנתנו כסף מזומן, ואפילו בכל יום מימי החג, אולם הקרובים ביותר - ההורים וסבא יצחק היו קונים לנו דברי לבוש חורפיים, בנוסף לכסף המזומן שהיו נותנים לנו מדי יום-ביומו, בכל ימות החנוכה.

הערבים של מוצאי השבתות הסמוכים לחג החנוכה היו קודש ליצירת "קוויטלאך", היינו קלפים. לקראת חג החנוכה היה סבא יצחק, שהיה בעל תבונת ידיים רבה, מצייר לנו - לי וללוי בנו - את הקלפים למשחק ה"ל'א". סבא צייר על כל קלף אות אחת או שתיים מ"א" עד "ל'א", בסך הכל 31 קלפים, וערכו של הקלף נקבע לפי הערך המספרי של האות או האותיות שהיו בקלף הזה (א = 1; י = 10 וכולי). כל אות בקלף עוטרה בציור של חיה, עוף או חפץ, והאות שבקלף - היא הראשונה משם החיה או החפץ, כפי שהם נקראים באידיש, כמו ב' = בער (דב) ג' = גאנז (אוז), כך הפך כל קלף, לאחר שנצבע בידי סבא יצחק בגוונים המתאימים בעפרונות צבעוניים, ליצירה אומנותית ממש...

את הקלפים, שצוירו על נייר רגיל, הדבקנו על גבי נייר קשיח, כעין נייר-בריסטול, בדרך זו הפכו הקלפים נוחים למשחק. למשחק ה"ל'א" היו כללים משלו, אך הוא היה פשוט מאד. המשחקים, שניים או יותר, היו "מושכים" קלפים מה"בנק" ומי שהגיע ראשון למספר הנקודות הקרוב ביותר - אך לא עבר את מספר ה"ל'א", זקף לזכותו את ערך נקודות הקלפים שנותרו בידי המשתתפים האחרים. המשחק היה נמשך עד לגמר "סיבוב" שעליו הוסכם מראש בין המשחקים, בדרך כלל ניצח הראשון שצבר 500 נקודות. המשחק התנהל בכסף, אך בפרוטות מעטות.

משחק ה"שלושים ואחת" התנהל באופן נמרץ במשך כל ימות החנוכה בכל ערב מערבי החנוכה. זה היה משחק נוסף למשחקי הסביבון שגם בהם בילינו שעות רבות במשך ימות חג החנוכה. משחק ה"ל'א" היה מותח והיה גורף את כל הנוכחים להשתתף בו. בערבי החנוכה היתה גם מתכנסת, ערב-ערב, בבית סבא החבורה הקבועה ללגימת תה והם התכבדו בלביבות מתפוחי אדמה, שגם עליהן לא חלה חובת נטילת ידים וברכת המזון.

בציון יום "החמישה-עשר" - ט"ו בשבט, היתה משום הזדהות עם ארץ ישראל, כשכלל היהודים בפוצ'אייב קיימו את מצוות אכילת פירות ארץ ישראל. לקראת ט"ו בשבט גברה הפעילות למען "הקרן הקיימת לישראל"; פעילי התנועות הציוניות בפוצ'אייב הפיצו בין המשפחות

היהודיות שקיות שבתוכן היו חרובים ותאנים. השקיות בעצמן נשאו על גביהן ציור מנוף הארץ וכתובת: ״ ט״ו בשבט - מפירות ארץ ישראל, הקרן הקיימת לישראל״. שקיות הפרי ניתנו בתמורה לתרומה כספית שהעלו מקבליהן לקרן הקיימת לישראל, ואנחנו, הילדים, כרסמנו את החרובים - בוקסר, באידיש - במשך כמה ימים לפני ולאחרי ט״ו בשבט בתיאבון ובהתפעלות רבה מטעמם המיוחד ועל היותם מפירות ארץ ישראל ואינם גדלים בארצות של הגויים. שמענו שבארץ גדלים גם זיתים, תמרים ותפוחי זהב אך מראם וטעמם לא היה מוכר לרוב אנשי פוצ׳אייב.

חג הפורים היה חג שנחוג בפומבי, הכל התרחש לעיני כל, בפרהסיה, ואף ברחוב. מיד עם כניסת חודש אדר התחלנו ב״חדר״ ללמוד את מגילת אסתר במקור, בעברית, וכמו כל דבר ב״חדר״ - התפילות, החומש וכל היתר - גם מגילת אסתר נלמדה בהברה אשכנזית ובתרגום, פסוק אחרי פסוק, לאידיש בליווי המנגינה המסורתית. המן ובני ביתו זכו אצלנו ב״חדר״, כבר בעת לימוד מגילת אסתר לקראת הפורים, להרעשה בכל פעם ששמותיהם הוזכרו, אבל זו היתה רק ״מקדמה״ למה שציפה להם בעת קריאת ״המגילה״ בבית הכנסת, כי אז עשרות הרעשנים מכל מיני גדלים ובעלי קולות צורמים שונים החרישו באופן מוחלט את קולו של ״בעל-הקורא״ שקרא במגילה. פעמים רבות היו נכבדי בית הכנסת פונים לציבור המתפללים בבקשה להפחית ברעש ולאפשר את השמעת ״המגילה״, אך לא תמיד הציבור נענה לתחנוניהם - בפורים הכל מותר, אפילו להשתכר עד כדי אבדן החושים ואף לא להבחין בין ״ברוך מרדכי וארור המן...״

לקראת פורים הופיעו לממכר בחנויות מסכות-פנים וכובעים מצחיקים, אבל המהדרים בתחפושות היו מכינים את מסכותיהם במו ידיהם ומתאימים אותן, את האיפור ואת הכובעים, לדמויות שהם גילמו - הכל דמויות ממגילת אסתר. לכל המחופשים, ללא יוצאים מן הכלל, היו מיני אקדוחי קפצונים ופקקים בהם ירו ללא הפסק, כדי להרעיש, וכל המרבה ברעש הרי זה משובח...

חבורות-חבורות של ילדים התארגנו ביחד, כשכל אחד מחופש לדמות אחרת מהמגילה, ביקרו בבתי התושבים בשירה ובהצגה. דמותו של המן לא היתה אהודה, רבים מהילדים לא רצו להתחפש להמן, ורק בלחץ החבורה, בדרך כלל על הילד החלש שבקבוצה באיום שלא ישתפו אותו בכלל בהצגה - הלה נעתר להיות ״המן הרשע״ ולהתלבש בהתאם, כשסמלו המובהק של המן הרשע הוא כובע בעל חוד ארוך. הכובעים, וכן המסכות נעשו מקרטון, קושטו בניירות צבעוניים ומראם הושלם על ידי צביעה בגוונים שונים, כולל צבעי זהב וכסף.

חבורות הילדים סובבו בין בתי היהודים, שרו והציגו מחזות ממגילת אסתר. זכורות לי מילות הפתיחה של אחד השירים ששרו אותו, כמובן באידיש, במילים אלו:

א גוטן פורים, אייך ליבע אידן,
פון אונדזער קומען וועט איר זיין צופרידן.
מיר וועלן זינגען אייך שיינע לידער,
נאכאמאל און נאכאמאל , און וידער...
בתרגום לעברית, בערך כך :
פורים שמח לכם היהודים,
מהופעתנו תהיו מרוצים.
נשיר בפניכם שירים נאים,
נשוב ונשיר אותן המילים...
... והיה שיר שסיומו היה כך :
און איצט איז די ענדע און מיר מאכן שוין אויס,
גיט אונדז א גראשן און ווארפט אונדז ארויס...
את שלנו עשינו וזהו הסוף,
שלשלו לידינו אגורה וסלקונו לרחוב..

חג הפורים חל בתקופה שהשלגים, אשר נערמו בעונת החורף החלו להפשיר ורחובות העיירה הבלתי סלולים היו מכוסים מין דייסה של שלג חום בתוך מיים. מכיוון שביום הפורים היינו מדשדשים הרבה ברחובות, התהלכנו כל הזמן בנעליים רטובות ובבגדים רטובים. ולא פעם קרה שמישהו החליק ונפל לתוך אותה דייסה בוצית - נרטב כולו, האיפור התמוסס והתחפושת נרטבה גם היא, או אפילו התפרקה. כמובן, שדבר כזה גרם להרבה עגמת נפש לנפגע בעוד שהסובבים אותו עולצים...

פורים היה גם חג של "משלוח מנות" ואלה ניתנו ביד רחבה - בעיקר דברי מאפה. "אזני המן" ממולאים בפרג וממתקים מסוגים שונים הועברו אל קרובי משפחה ולשכנים על ידינו, הילדים, על גבי טסים מהודרים מכוסים במפיות רקומות.

ל"סעודת פורים" הכינו חלה מתוקה ענקית והסעודה התנהלה בחגיגיות רבה. חג הפורים, החג שמציין את מפלת המן, חורש הרע נגד היהודים, תורגם במחשבת הציבור היהודי שלעולם יתרחש שוב ושוב "נס פורים", גם בעתיד, ובני ישראל יינצלו מכל פורענות.

חג הפורים היה יום של חוויות והתרגשויות , בעיקר לנו הילדים, ובערב הייתי נופל על משכבי מותש, ונרדם תוך שניות.

בניגוד ל"ימים הנוראים", ראש השנה ויום הכיפורים, שלקראת בואם השתררה אוירה כבדה של ימים "רציניים" שהעיבה במעט על החגיגיות מחמת היותם ימים של "חשבון-נפש", חזרה בתשובה והזדקקות כללית - אם כי גם אז לא התנזרו היהודים מרכישת בגדים חדשים והכנת מאכלים מיוחדים, הרי הימים שלקראת הפסח היו מבוסמים בריחות חג מיוחדים.

מיד אחרי חג הפורים היתה אמא סרה לחנות הבדים של שמואל זַלצמַן ועורכת קנייה של בדים לְלְבָנִים בצבע לבן, לכותנות רכשה בד מפוספס או בצבע אחיד וכן קנתה בד מתאים לחליפה עבורי ובדים לשמלות לאחיותי הקטנות.

את הלבנים התחתונים, הכותנות ושמלות היו מכינות תופרות - נשים, ואילו את החליפה שלי תפר חייט לפי מידתי ואף הצטרכתי לבוא אליו למדידות התאמה פעם או פעמיים תוך כדי תפירתה. התופרות והחייטים נבחרו לעשות את מלאכת התפירה עבורנו בהתאם למוניטין שלהם; אם חייט מסויים הוכתר בעיירה כלא-יוצלח -״פַּארטַץ׳״ - יהודים לא פנו אליו שיתפור את בגדיהם וכן, גם לא משפחתנו והוא נשאר חייט לגויים, בלבד.

לקראת חג הפסח קנו גם נעליים חדשות לילדים וגם למבוגרים. גם כאן לא היתה קנייה של נעליים מוכנות בחנות, כי אם תפירה מוזמנת של נעליים אצל הסנדלר. בחנות הנעליים קנו בדרך כלל ערדלים שהיו מיועדים בעיקר לחורף, לשמור מפני רטיבות ברגליים ונקיון הרצפה בבית. לאחר שדשדשנו בחוצות בבוץ וחזרנו הביתה חלצנו את הערדלים בכניסה, ובבית התהלכנו על הרצפה בנעליים שנקיון סוליותיהן נשמר הודות הערדלים. בקיץ היו קונים לפעמים סנדלים, רק לילדים, כי את אלה, הסנדלרים המקומיים לא יצרו. אבל בסמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה, אכן, התרחב הנוהג לקנות בחנות נעליים מוכנות, אשר הובאו לפוצ׳אייב מקרמניץ, שם היו שני מפעלים שיצרו אותן. המפעלים היו ידועים בעיירה על פי השמות, ״גרינברג״ ו״פרישברג״ ושניהם היו בבעלות יהודית. בעיירה היו מי שהעדיפו את תוצרתו של האחד, ואחרים שצידדו בתוצרתו של האחר, ושמות היצרנים היו ידועים גם לנו, הילדים. מתוך ״הצגת״ הנעליים בפני החברים.

ה״התחדשות״ בבגדים ובנעליים חדשות ״חורקות״ היו מסממני חג הפסח ובמפגש הילדים בערב החג בחצר בית הכנסת היה כל ילד משבח את בד חליפתו, את החייט והסנדלר הפרטי שלו, ולהוכחה שהבגדים ונעליו הם מהמשובחים ביותר היו הילדים נוקבים במחירים הגבוהים שהוריו שילמו תמורתם, כדי להרשים את הסובבים. אולם, אחרי הכל, ההתיחסות אל הנעלים והבגדים ״המוכנים״ נשארה מסוייגת; יהודי פוצ׳אייב האמינו יותר בתוצרת ידיהם של החייט והסנדלר הפרטי שלהם, שהכירו אישית, מאשר בזו של בית החרושת.

בהכנות לחג הפסח היה גם צד נוסף והוא הצד הגסטרונומי - מה יאכלו בחג? קודם כל - המצות. יהודי פוצ׳אייב העדיפו תמיד תוצרת עצמית, כך גם במצות. האפייה הממוכנת של מצות עוד לא היתה נפוצה, לכן המשיכו לאפות את המצות באופן עצמי, כפי שעשו זאת בפוצ׳אייב במשך דורות. אני זוכר שגם אצלנו בבית אירגנו אפיית מצות. אבל זו לא היתה אפייה לצרכי המשפחה שלנו בלבד, כי אם גם למשפחות נוספות וזה היה כשהייתי עדיין ילד צעיר מאד. אינני

זוכר על איזה בסיס אבא אירגן זאת, בזכרוני נחרתה התמונה של אפיית המצות בביתנו מאז, אך לפי דברי בני המשפחה המבוגרים[1], אפיית מצות במתכונת דומה התקיימה לאורך שנים רבות.

כשבועיים לפני החג רוקנו את המטבח מכל התכולה הקבועה שלו, ולאורך הקיר המזרחי של המטבח הועמד שולחן ארוך. למעשה, היתה זאת פְּלַטַת-עץ ארוכה עשויה קרשים חדשים מהוקצעים, חלק-חלק, שהונחה על גבי רגליים ממתכת ולשולחן היתה גישה משני צדדיו.

חומר הגלם לאפיית המצות - הקמח והמיים - הובאו למטבח והועמדו כך, שלא יהיה מגע ביניהם. כתריסר אנשים, גברים ונשים עסקו במלאכת אפיית המצות שנעשתה בשרשרת: אחד שם את הקמח לקערת הלישה, שני יצק את המיים ואחר לש את אלה לבצק אותו הוא מסר חופן-חופן לנשים אשר רדו את הבצק שקיבלו לידיהן, דק-דק. גבר נוסף חוֹרֵר את המצות בגַלְגֶלֶת מיוחדת ומישהו אחריו העלה את המצות על מוט עץ, שמידי פעם קורצף בדקדקנות מכל שארית בצק שנדבקה עליו. איש נוסף הגיש את המוט עם המצות לאבי שעמד על יד התנור הלוהט והכניס אותן לתוכו, אבא השגיח על אפייתן, הוציא את האפויות מתוך התנור והכניסן לתוך סל נצרים.

אפיית המצות נעשתה בסדרות, כל סדרה היתה של משפחה אחרת שהשתתפה באפייה קולקטיבית זו. לאחר סיום הסדרה, הבעלים של המצות הכניס את מצותיו לתוך סדין לבן, עטף אותן היטב שלא יבואו במגע עם חמץ, קשר את הצרור בעדינות ונשא אותו אליו הביתה.

אפיית המצות היתה עבודה מאומצת, היא נעשתה בקצב מואץ, כדי למנוע אפשרות כלשהי של החמצת הבצק. כמשגיח לענין זה נקבע אחד הנוכחים, נאמן על הכל.

כשנתיים לאחר אפיית המצות בביתנו, שאני זוכר, החלו להגיע לפוצ׳אייב מצות מרובעות, ארוזות בקופסאות קרטון - חידוש - שלעת עתה רק חלק מיהודי העיירה היה מוכן לקבלו, אך במרוצת הזמן החלו האנשים להסתגל למראה המצה המרובעת ולא עמדו עוד על כך שהמצה חייבת להיות עגולה, כפי שיהודי פוצ׳אייב הכירו עד אז והיו רגילים לה במשך דורות רבים.

סבא שלי, יצחק זלצר, שהיה מאז ומתמיד יזם, החליט גם הוא לקבל את החידוש ולהתחיל לאפות מצות לכלל היהודים בעיירה בדרך ממוכנת; לאפות מצות מרובעות, דוגמת אלה שהגיעו אז לפוצ׳אייב. הוא נסע לעיר הגדולה לבדוק איך עושים זאת. לאחר שבדק, שאל ובירר את כל הפרטים אודות אפיית המצות במכונות, פנה לבעלים היהודיים של שתי המאפיות האחרות שהיו

[1]בספר "פיטשאיעווער יזכור בוך", בעמוד 231, כותב חנא זלץ, שחיים-לייב גכטל, דהיינו סבי, היה אחד משני אופי המצות לקראת הפסח בפוצ׳אייב. יוצא, אם כן, שאפיית מצות בביתנו היתה מקובלת עוד בדור הקודם, בבית סבי.

בפוצ'אייב - עזרא קוּפֶּרמַן ואחיו, שגם לו היתה מאפייה עצמית, והציע להם להצטרף כשותפים למעשה. אלה קיבלו את הצעת סבא וחתמו ביניהם הסכם לאפיית מצות לפסח.

מאפייתו של סבא התאימה ביותר למשימה זו ואצלו, במאפייה שלו, מיקמו את המכונות לאפיית המצות, שחכרו שלושת השותפים. סוכם גם בין שלושת השותפים שלתקופה מסויימת, ובתוך זה בפרק הזמן של אפיית המצות, תתקיים שותפות מלאה בין שלושת המאפיות, כדי שסבא לא יפסיד מהכנסותיו עקב כך שהוא הפסיק לאפות את הלחם והמוצרים האחרים של מאפייתו בתקופה שזו תעסוק באפיית המצות.

הייתי אז בגיל 11, או 12, ואני זוכר את ההמולה ששררה במאפייתו של סבא בעת אפיית המצות. אני ולְוַי הסתובבנו שם בתוך רעש המכונות והמולת האנשים ואף עזרנו באריזת המצות לתוך קופסאות הקרטון.

כנראה שנסיון אפיית המצות לא הצליח, מפני שבשנה שלאחר זאת סבא לא חזר לאפות מצות, לא בעצמו ולא עם השותפים והסיבה לכך לא נודעה לי. אך מאז גדל מספרם של התושבים היהודיים בפוצ'אייב שרכשו לחג הפסח מצות מרובעות, שהיו מגיעות לפוצ'אייב מקרמניץ. היוצאים מן הכלל שלא קנו מצות אלה, היו מי שהמשיכו לאפות מצה שמוּרָה.

חג הפסח נחוג בביתנו כהלכתו; בערב הפסח נעשו הסידורים האחרונים לקראת החג: אבא אמר את הברכה המקדימה ל"בדיקת החמץ", כשאני מתלווה אליו בעת המעשה. ואסף את פירורי הלחם שפיזר לפני כן במקומות שונים בבית, גורף אותם בנוצה לתוך כף עץ שהחזיק בידו. כשתמה הבדיקה אבא צירף לכף עם החמץ את הנוצה, עטף הכל בבד, קשר, והטיל את הצרור לתוך האש הבוערת בתנור כשהוא אומר את הברכה המשלימה של ביעור החמץ מהבית. עוד לפני כן, מירקו את ארונות המטבח, רחצו אותם היטב ופרשו על מדפיהן נייר לבן חדש, והעמידו שם את "כלי האוכל של פסח" שהורדו מעליית הגג, וגם אותם רחצו ושטפו היטב לפני שהשתמשו בהם. רוקנו גם את המיים מתוך החבית במחסן, הוציאו אותה לחצר קירצפו ורחצו אותה כראוי מבפנים ומבחוץ, הסירו ממנה כל רבב והכשירו אותה למיים שישתמשו בהם בימות הפסח.

היום של ערב חג הפסח עירער במקצת את סדר היום הקבוע, גם מועדי הארוחות בבית שונו, כדי שיתאימו לזמן של הפסקת אכילת חמץ. באותו יום אמא נשארה בבית, בחנות נשאר רק אבא ואת החנות סגרו מוקדם יותר מהרגיל, כבר בשעות המוקדמות שלאחר הצהריים, כדי להספיק להשלים את כל הסידורים לחג, כולל הביקור בית המרחץ.

לפנות ערב היו הכל בדרכם לבתי הכנסת, פני כולם חגיגיות ואנחנו, הילדים, ערכנו בינינו ״תצוגת המלבושים״ - כל אחד ואחד התפאר בבגדיו החדשים.

בשובנו מבית הכנסת הביתה מצאנו את אמא כשהיא בסיום ההכנות לסדר, השולחן היה כבר ערוך ואבא פנה לבדוק אם הכל כשורה בקערת הפסח. אני אהבתי לכתוש במכתש העץ הכבד מצה לקמח-מצה ומיד עם שובי מבית הכנסת הביתה פניתי למלאכה זו. עלי המכתש שגם הוא היה עשוי עץ היה כבד, אך התלהבתי כל כך ממעשה הכתישה שזה לא הכביד עלי.

סדר הפסח נערך בביתנו כהלכתו - בכל דקדוקיו מאלף עד תו - ונמשך לאורך כמה שעות. הזכות לשאול את הקושיות היתה בלעדית לבן במשפחה, בדרך כלל הצעיר שבין הבנים. מאחר והייתי הבן היחיד, בין אחיותי הבנות, ועל אף היותי הבכור, לא היו לי מתחרים לענין זה ומידי שנה בשנה אני שאלתי את הקושיות. ההסבה לסדר היתה משפחתית, בלבד, כל בית אב ערך את הסדר לעצמו ולא היו סדרים משותפים של המשפחה המורחבת. קריאת ההגדה על כל תגיה ארכה זמן רב, ועל פי רוב היו הילדים בביתנו, כולל אותי, מתעייפים ופורשים לישון עוד לפני תום הקריאה בהגדה. סדר שני של פסח נערך גם בערב של יום המחרת ובאותה מתכונת של הסדר הראשון, כנהוג בגלויות, אך זה לא פגם בחגיגיות הסדר. תמיד רציתי להוכיח את כושר ההתמדה שלי ולהשאר עד סוף הסדר, אבל הצלחה זו באה לי רק לאחר שבגרתי בשנים.

בשבתות, בימי חג ומועדי ישראל לא למדתי בחדר או בישיבה, ואף לא בבית הספר הממלכתי, אבל בימי חול המועד של פסח נמשכו הלימודים בבית הספר, כרגיל.

לא בכדי היו היהודים מברכים אחד את השני לקראת חג הפסח בברכת ״חג פסח כשר״, כשהכוונה היא שלא להיכשל בפסח ב״חמץ״. היהודים דקדקו בדבר ושקלו כל מעשה ממעשיהם בימות הפסח רק לפי היבט זה. רק לקראת סוף החג פגה במקצת האוירה הנוקשה של ״כשרות הפסח״, ובשבת של חול המועד ובימים האחרונים של פסח היו מבקרים אצל קרובי משפחה וידידים ל״קידוש״. לקראת סוף החג היו אפילו נוסעים להתארח אצל קרובים מחוץ לעיר, וקרובי משפחה ממקומות אחרים היו באים להתארח אצלנו.

כשהייתי כבן 11 נוסדה בפוצ׳אייב ״ישיבה קטנה״, ביזמת רב העיר הרב אליעזר אורצקי. רב העיר היה אדם כריזמתי, ובתוקף הסמכות שהיתה לו - כרועה הרוחני של קהילת יהודי העיירה - הצליח גם לגייס מנכבדי הקהילה היהודית בפוצ׳אייב לרעיון יסוד ״הישיבה הקטנה״, ובעזרת כמה בחורי ישיבה מבני העיר, שחזרו הביתה לפוצ׳אייב, לאחר שהם בעצמם למדו לפני כן בישיבות ה״ליטאיות״: ״פינסק״, ״קלצק״, ״מיר״ ועוד, קם הדבר ונהיה.

לגייס תלמידים לישיבה לא היה קשה, כלל. כל הורה והורה שאף, שבנו ירכוש לעצמו ידע בלימודים יהודיים מעל לרמה של "החדר". כי בחדר מיצו את הלימוד היהודי עם ספרי המקרא. נ"ך לא למדו ב"חדר". ל"מחנכים", נותני הטון בחינוך היהודי - לרב ולאחרים - היתה רתיעה ממשית מלימוד הנ"ך, והם אף ראו בעין לא יפה את פועלו של ר' הרש הברודאי שהשתדל להקנות ידע בנ"ך לקומץ התלמידים שלו, על אף זאת שהיה מלמד את תלמידיו גם גמרא. הרושם היה שר' הרש הברודאי מוחרם חלקית - אמנם לא באופן רשמי - על ידי רב העיירה והמקורבים לו, מצדדיו האדוקים, שהיו גם מראשי הקהילה בעיירה. אלה פעלו תמיד בהשפעת הרב, ודעתו נתקבלה אצלם ללא עוררין בנושא חינוך הנוער, כמו גם בנושאים אחרים. כך, גם אני, בהמרצת סבי יצחק, הגעתי ללמוד "בישיבה הקטנה". בבוקר למדתי בבית הספר הממלכתי ובשעות של אחר הצהריים והערב - בישיבה.

בישיבה למדו תלמוד בלבד, אך ביחד עם זאת הפכה הישיבה ל"ארגון", כעין מסגרת עצמאית עבור הנערים שלמדו שם בגילים אחת-עשרה - ארבע-עשרה. "ארגון" זה נוהל, כאמור, על ידי בוגרי ישיבות בפיקוח רב העיר, קיימנו תפילה בציבור במסגרתנו היִחודית, יום-יום, בכל ימות השבוע וכן, גם בשבתות. במשך כל ימות השבוע התפללנו בבית המדרש או באחד ה"שילכֶלאַך" שם למדנו, אולם בשבתות ובחגים כשכל המקומות הללו היו תפוסים על ידי המתפללים המבוגרים אנחנו ערכנו את התפילה שלנו בביתו של ר' אליקים שַׁאיֶס, שבנו היחידי יוּדֶשקֶא (יהודה) היה בין תלמידי הישיבה, והוריו ראו לעצמם זכות וכבוד רב בכך שהסכמנו לקיים את תפילותינו בשבתות ובחגים אצלם, בביתם. התפילות נערכו על פי המתכונת הרגילה, כולל קרִיאה בספר התורה, וה"עליות" לתורה "חולקו" בין הנערים שכבר הגיעו לגיל המצוות, כפי שהיה נהוג בקהילית המבוגרים.

עלי לציין שהראשונים שארגנו ואף המשיכו לטפל ב"ישיבה הקטנה" היו האחים יהודה ומשה נירנברג ואחד ממשפחת קרסנופיור, הם בעצמם היו יוצאי הישיבות מִיר וּקלֶצק. לאחר תקופת מה הגיעו לעיירה שני אחים, בוגרי ישיבות: גֶצל, המבוגר שביניהם נתמנה לראש הישיבה ואחיו היה עוזרו, וגם לימד בישיבה, שניהם באו מהעיירה טרַכטנבּרוֹד. כתלמידי "הישיבה הקטנה" הפכנו להיות "מסמר העיירה" - נערים לומדי תורה. לא היה אחד מבני העיירה שלא למד תקופה כלשהי - אם קצרה או ארוכה - בישיבה זו. בני הישיבה התבלטו בהופעותיהם הפומביות ונוכחותם הורגשה במיוחד בחג ה"פורים" וב"שמחת תורה". בימי חג אלה, בתום התפילה בבית המדרש, התארגנה, כרגיל, תהלוכה של מתפללים אשר ליוותה את הרב לביתו ואנו, בני הישיבה, השתלבנו בתהלוכה

בישיבה "הקטנה" בפוצ'אייב. אני (מימין) רביעי בשורה השלישית

יהודים מפרוצ׳אייב בתפילה.

זו; "הרעשנו עולמות", לאורך של קילומטר, בערך - המרחק שהפריד בין בית הרב לבית המדרש - כשאנו שרים, רוקדים ומקפצים סתם. בעקבות זאת זמן התהלוכה התארך ליותר משעה. אחרי זאת נמשכה ההילולה בתוך ביתו של הרב והיא נמשכה שם עד לצאת החג.

רבים מתלמידי "הישיבה הקטנה" המשיכו לאחר מכן בלימודים בישיבות ה"ליטאיות" במרחקים, בפרוז'נה, קלצק, מיר, נאווהרדוק, פינסק ובמקומות אחרים. גם אני יצאתי ללמוד לישיבת פרוז'נה.

הבית שלנו

ביתנו היה ברחוב שקוֹלְנָה 12, הבית היה חד-קומתי, כמו מרבית בתי העיירה, והיו בו שתי דירות-מגורים. בכל אחת מהן היו שני חדרים גדולים, מטבח גדול ומחסן.

ביתנו זה עבר לאבי בירושה מהוריו. אבי שיפץ אותו מבפנים - הניח רצפות-עץ ובמרוצת הזמן גם החליף את גג הרעפים בגג מפח מגולבן, דבר שנחשב אז, ליד הצד התועלתי שבדבר, גם ליוקרה. גגות הבתים בפוצ'אייב היו משופעים לשני הצדדים ומרביתם היו מכוסים ברעפים אדומים מחימר שלובנו באש, או ברעפים יצוקים ממלט בגוון אפור, ולבתים מעטים היו גגות מכוסים ברעפי עץ[1]. גגות רעפים גרמו לפעמים בקיץ, למי-גשם לדלוף לעליית-הגג שגרמו להצטברות רטיבות בתקרה ובקירות הבית, ובימי החורף כשעל הגג נערם שלג כבד, יכול היה משא זה גם לגרום לכך שיווצרו סדקים ברעפים והתוצאה היתה - קריסת גוש רעפים ופעירת חור בגג. לעומת זאת לגג מפח מגולבן לא יכלו לקרות דברים כאלה, כי השלג גלש ממנו בעצמו, מבלי שיצטרכו לגעת בו, וההלחמות בתפרים של הפחים היו יציבים לחלוטין ולא דלפו. "המגרעת" היחידה בציפוי גג בפח מגולבן, היה המחיר, סכום הכסף שצריך היה לשלם כדי להתקין גג-פח היה פי כמה גדול מזה של גג רעפים.

את הגג שמעל ביתנו החליפו, מרעפים לפח מגולבן, בשנת 1928, או בשנה שלאחריה, ואני משער שהדבר התאפשר הודות להכנסות-רווח, גבוהות מהרגיל, שהיו להורי בעת ההיא. בתים עם גגות-פח מגולבן, כמו שלנו, לא היו רבים בעיירה. וגג מפח משך תשומת לב, בעיקר בחורף כשהשמש זרחה והשלג שנערם על הגג גלש למטה ונשפך ברעש על הקרקע. לא פעם עמדתי

וצפיתי איך שגושי השלג זזים למטה, סנטימטר אחר סנטימטר, עד שהם מגיעים לתאוצה מספקת ונופלים.

בדירה אחת של הבית גרה המשפחה שלנו, והדירה הנוספת היתה מושכרת, בדרך כלל למישהו מבני המשפחה הקרובים. לפעמים הצטמצמנו וגם מסרנו חדר מדירתנו למגורי קרוב משפחה שנזקק לכך באופן דחוף. כך קרה כשבן-דודי חיים קלוץ התחתן, ועד שהקים בית משלו הוא התגורר עם אשתו באחד החדרים בדירתנו.

לפעמים, כשאני נזכר בדבר, אני עדיין תוהה, איך יכלה משפחה בגודל כמו שלנו לחיות בדירה שכל כולה היתה בת שני חדרי מגורים ומטבח? החדרים היו אמנם גדולים, אך רווחה רבה לא היתה בדירה. אולם לפי אורח-החיים שהיה מקובל אז, המשפחה הסתדרה על הצד הטוב ביותר, גם בתוך דירה כזו, ויש לציין שאחד משני חדרי השינה שהיו בדירה, שימש גם כחדר מגורים ובו התנהלו חיי המשפחה כאן היה חדר האוכל, פה התקיימו כל ההתכנסויות של בני המשפחה ובמקום הזה נתקבלו גם האורחים שהיו מבקרים אותנו.

הכניסה לדירה היתה דרך דלת הזכוכית שבפתח המטבח. המטבח היה במפלס נמוך, של מדרגה אחת, מהחדרים האחרים והיה רחב-ידיים. כמעט מול דלת-הכניסה למטבח, היתה דלת בעלת שתי כנפיים שהובילה למחסן. ממחסן זה אפשר היה לעלות לעליית הגג או לצאת דרך דלת המחסן החוצה, לצידו השני של הבית, לסמטה ברוחב של כשני מטר - זה היה המרחק שהפריד את ביתנו מהבית הסמוך של השכנים. בסמטה זו היתה גם כניסה לדירה השנייה שלנו, הצפונית, שהיתה מושכרת.

במטבח היה פתח ללא דלת שהוביל לחדרי המגורים. לימין הפתח היה תנור הבישול והאפיה ומשמאלו נמצא תנור-ההסקה שהיה גם הקיר שחצץ בין המטבח לחדר המגורים הסמוך. תנור זה הוסק בימות החורף, כמעט ללא הפסקה, והוא הפיץ את חומו במטבח וגם בחדר המגורים.

תנור הבישול במטבח[2] נבנה מלבנים וחֵימָר והיה בו פתח-בעירה, שבתחתיתו הונחה רשת לסינון האפר שנוצר מבעירת העצים. מתחת לרשת זו היה תא-איסוף לאפר ואותו היו מרוקנים מדי פעם, כדי לפנות את המקום לאפר החדש שנוצר. בחלק העליון של תנור הבישול שולבו כיריים

[1] בכפרים, וגם אצל רבים מהנוצרים, שגרו בשולי העיירה, בתי מגוריהם, ובפרט למבנים האחרים שבחצרותיהם - אסמים, גרנות, רפתות, אורוות, דירים ולולים - היו גגות מקש.

[2] פליטָה.

מברזל יצוק. בכיריים היו פתחים שכוסו בטבעות ברזל חובקות אחת בשנייה. לפיכך, אפשר היה באמצעות הטבעות להרחיב, או להצר את הפתחים בכיריים, שיתאימו לקוטרו של כלי הבישול הנתון ולכוון את עוצמת החום.

במקביל למשטח הבישול היה הפתח לתנור האפיה, ובין שני אלה נותר עוד מקום פנוי קטן למתקן בשם ״תלת-רגל״, שמתחתיו הבעירו אש להרתיח מים, חלב, לבשל ביצים, או לחמם כמות קטנה של מזון מבושל.

נסטיה, עוזרת הבית שלנו, ביצעה הרבה מהעבודות במשק הבית, היא ניקתה את הבית, כיבסה והשגיחה עלינו הילדים, אך אימי לא סמכה על המשרתת בעניני הבישול והאפיה. את אלה היא עשתה במו ידיה.

פעמיים בשבוע הופעל בביתנו תנור האפיה: אור ליום שלישי בשבוע אפתה אימא לחם לצרכי המשפחה בכמות שהספיקה למשך כל השבוע, ובליל חמישי בשבוע, אור ליום שישי, היא אפתה חלות ומאפה נוסף, אחר, לצרכי השבת.

בערבו של היום השני בשבוע, היה אבא מביא הביתה מהחנות פוד[1] קמח שיפון מעודן, ואימא החלה בהכנות לאפית הלחם; היא הסירה את הכיסוי שמעל למשארת[2], והכינה בה את הבצק ללחם. בתוך המשארת נשמר משבוע לשבוע חופן בצק, הוא ה״שאור״ - ה״שמרים״ - הגורמים לבצק לְתפּוּח, ואותו היא ערבבה בתוך הקמח, המים והמלח שהיא שמה לתוך המשארת וְלָשָׁה אותם ביחד לבצק.

לפנות בוקר, בערך בשעה ארבע, קם אבא ממשכבו והבעיר אש בתנור האפיה, ואימא הוציאה גושי בצק מתוך המשארת, צרה מהם ככרות ושמה אותן על משטח השולחן במטבח, שעליו בזקה לפני כן קמח, כדי שהבצק לא יידבק לשולחן. כשהעצים היו בשיא בעירתם אימא ״הפרישה חלה״ - נטלה חופן מהבצק והשליכה אותו לתוך האש הבוערת בתנור. כשחומו של התנור עלה והגיע לדרגה המתאימה - הדבר לא נבדק במד-חום, כי אם ב״חושים״ של בעלת הנסיון - אימי הכניסה את ככרות הבצק לתוך התנור לאפיה. כשאני קמתי בבוקר ללכת לבית הספר, אימא כיבדה אותי ברקיק חם, שמה עליו חמאה, וזו נמסה ונספגה חיש לתוך הרקיק.

[1] ה״פוד״, ה״פונט״ וה״לויט״ היו ערכי משקל מקובלים במשך דורות בעיירה, ואף על פי שבימי השלטון הפולני הוכנסה השיטה המטרית, שמותיהם של אלה נשארו ורק ערכם השתנה: ״לויט״ נהיה שווה ל״גרם״, ״פונט״ נהיה ל-500 גרם ו״פוד״ -16 ק״ג.

[2] דיידה, כך נקראה המשארת באידיש. המשארת עמדה באופן קבוע במטבח על שרפרף מכוסה במפית לבנה רקומה, והיא סולקה ממקומה רק פעם בשנה - בערב חג הפסח, למשך הימים שאכילת החמץ אסורה.

כאמור, המועד הנוסף בשבוע, שבו אימי עסקה באפיה, חל בערב יום חמישי. על אף היותה עייפה מ"יום היריד השבועי", שהתקיים בימי חמישי בשבוע לאחר יום עבודה המפרך אימי לא נחה, ומיד עם שובה הביתה מהחנות היא החלה בהכנות לקראת השבת והיתה עסוקה בבישול, באפית החלות ודברי מאפה אחרים לשבת, כמעט במשך כל הלילה. בקיץ היא אפתה עוגות שמולאו בפירות העונה - תפוחים, שזיפים, דובדבנים, תותי-בר ואוכמניות, ובחורף אימא אפתה "קנִישֶׁס" מבצק שרודד דק-דק ומולא בגבינה או בכוסמת, וגם עוגות-פרג, קינמון ועוגיות מתוקות.

העוגות ודברי המאפה, נשמרו בתבניות גדולות במעלה התנור[1] ומשם, אנחנו, בני הבית, היינו מוציאים מהם לאכילה. מעלה התנור היה כבר בחדר השני, בחדר המגורים. שטחו של זה היה גדול וסגור עד לתקרה בלבנים מטויחות שנצבעו בתכלת בהיר, כמו הצבע של כל הקירות בפנים הבית, רק פתחו, ברוחב של כ-60 סנטימטר, היה מוסתר בוילון. כמות העוגות שאימא היתה מכינה הספיקה, בדרך כלל, לשבת ולעוד כשלושה ימי השבוע הראשונים, שלאחר השבת.

גם בימי השישי בבוקר, לפני לכתי לבית הספר, אימי כיבדה אותי במיני מאפה טרי שזה עתה הוציאה מתנור האפיה, וגם בלביבות חמות. אימי היתה חרוצה, זריזה, ובעלת הספק גדול מאד בכל עבודה שעשתה, והיא היתה בכל עת שקועה בעשייה. אימא ניהלה את החנות, ערכה את החשבונות והרישומים מכל הסוגים שנדרשו בחנות. היא גם היתה מוציאה את ההזמנות לסחורה עבור החנות שלנו, ובמקביל דאגה לצרכי הבית - ללבוש, למזון וכל היתר שנדרש לבני המשפחה. אימי היתה טרודה במשך כל ימות השבוע, במשך שעות רבות של היממה, ורק בשבתות היתה פנויה כולה לשיחה סתמית עם בני המשפחה, ואף לקריאה בספר.

המטבח וכל מה שהיה בו, הרהיטים ואבזרי העזר לבישול ולאפיה, יועדו למטרה אחת בלבד - להכנת האוכל עבור בני המשפחה ולאחסנתו. את ארוחותינו אכלנו בחדר המגורים.

על יד הקיר, בניצב לתנור הבישול עמד שולחן עבודה רחב-ידיים, בחלק התחתון שלו היה ארון קטן, שנסגר על ידי שתי דלתות ובתוכו נשמרו כלי בישול. מעל לשולחן העבודה היו מדפים ועליהם עמדו צנצנות שהיו בהן: מלח, סוכר, תה, אבקת ציקוריה ותבלינים שונים.

לא הרחק משם, בפינה עמדה במקומה הקבוע קערה שבה נאספו מי הדלוחין משטיפת הירקות, הבשר ומרחיצת הסירים וכלי האוכל שנרחצו, וכשזו התמלאה, סולק מה שהיה בתוכה החוצה.

[1] פיאקליק (מרוסית).

מעט גבוה מקערה זו עמד דלי ממנו שאבו מים לצרכי המטבח, דלי זה היו ממלאים מדי פעם מחדש במים, שנלקחו מתוך חבית המים הגדולה שעמדה במחסן.

בפינה אחרת של המטבח, עמד ארון שחלקו העליון היה סגור בדלתות זכוכית שקופה, ועל מדפיו הונחו צלחות, כוסות, קעריות וכלי אוכל אחרים שהיו אצלנו בשימוש היום-יומי. חלקו התחתון של רהיט זה היה בעל דלתות עץ אטומות ושם הושמו ככרות הלחם שנאפו על ידי אימא לצרכי המשפחה.

בצידו המערבי של המטבח היה תנור בנוי מלבנים, שהתנשא עד לתקרה ונהיה לקיר. תנור זה הוסק בימי החורף, ועל ידו עמדה ספה שם ישנה נסטיה עוזרת הבית שלנו. מצידו השני של התנור, שהיה החיץ בין המטבח לחדר המגורים, גם שם עמדה ספה, ושם אני ישנתי החל מגיל שש, בערך. עד אז ישנתי במיטת אבי ואחיותי ישנו במיטה עם אימא, ורק האחות הקטנה ישנה בנפרד, בעריסה. אגב, הורי ישנו כל אחד לחוד, במיטות שלא היו צמודות אחת לשנייה.

במרחק מה מהספה שלי עמד שולחן האוכל בצבע אדום ועליו סעדנו את הארוחות שלנו. שולחן זה שימש גם את בני משפחתנו לפעילויות אחרות שנדרשה להן תמיכת שולחן, בתוך זה גם הכנת השיעורים שלי ושל אחיותי. לשולחן היתה צורה מלבנית פשוטה, יציבותו היתה איתנה והיו לו שתי מגירות, ואחת מהן היתה "שלי" בלבד, לאחיותי לא איפשרתי להשתמש בה.

הספה שלי עמדה בסמוך לשולחן והיא שימשה לנו גם כמקום ישיבה ליד השולחן, מצידיו האחרים של השולחן עמדו כסאות עם משענות-גב. מקומו של אבא היה בראש השולחן, אימא ישבה משמאלו, ואנחנו, הילדים, ישבנו מסביב.

בחדר זה היו שני חלונות, שניהם פנו דרומה ושניהם היו "כפולים", דהיינו חלון אחד קבוע ושני שנוסף לו לקראת החורף, והסירו אותו משם רק עם תחילת הקיץ. בחורף היו שמים בין שני החלונות כוס ובתוכה חומץ. ההסבר למעשה זה היה שהחומץ מקטין את ה"כפור" מעל זגוגיות החלון. בנוסף לזאת, היו סוגרים את הרווחים שבין החלון והמשקוף בסרטי-דבק, אלה היו אמורים לאטום את החלון ם מפני חדירת הרוח והקור מהחוץ. בחורף איווררו את החדר על ידי כך שפתחו, לפרקי זמן קצובים, את האשנב המיוחד שהיה מותקן בחלון.

בחדר זה עמד גם ארון גדול, בעל שלוש דלתות, מעץ אלון מצופה בפוליטורה ולצידו של הארון היה תלוי שעון-קיר, מהסגנון הקלאסי והספרות על לוח-השעות שלו היו רומיות, והוא השמיע את צילצליו בכל חצי שעה.

פתחו של תנור האפיה היה במטבח, אבל חלקו האחורי "חָדַר" ובלט לתוך חדר-מגורים זה.

בחלקו העליון של בליטת התנור היתה נישה עם מדפים ושם עמדו הספרים שהיו לנו בבית: חומשי התורה, חמישה כרכים מהודרים עם פירוש רש״י וביאורים אחרים, שאבי רכש בעת שביקר פעם בעיר הגדולה לבוב, ה״גמָרוֹת״ שלי, סידורי התפילה הרגילים, המחזורים לימי מועד וחג, ההגדות של פסח ובמקצת ספרי-קריאה באידיש, שהצטברו בדרכים כלשהן בבית כן היו מונחים על אחד המדפים חוברות ״החלוץ הצעיר״, שאני הייתי מנוי עליהן.

בהמשך, בכיוון מערב, היתה דלת דו-כנפית כבדה בצבע חום, דרכה באו ל״חדר הגדול״. מיד עם הכניסה לחדר זה בלט מימין התנור שהתנשא למעלה, כעין מגדל; צלעותיו היו שוות מכל צדדיו וגובהו הגיע עד לתקרה, אולם הפתח שלו להבערת העצים היה בחדר המגורים ״הקטן״. החום שתנור זה הפיק בחורף לא הספיק לחמם אותו דיו, וההורים היו עוזבים אותו למשך החודשים הקרים ועברו לחדר המגורים האחר.

החדר הגדול כּוּנָה בשם זה, משום שהיה גדול במידותיו, והאור הרב שחדר לתוך החדר דרך ארבעת החלונות שלו - שניים בכותל הדרומי ושניים נוספים לצד מערב - ״הרחיב״ את מימדיו, עוד יותר, בעיני הנוכח בחדר זה. הרהיטים בחדר, היו שתי המיטות של ההורים, שולחן וכסאות.

בין שני החלונות שבצד מערב של ה״חדר הגדול״, היתה דלת דומה לזו שבכניסה לחדר, ממזרח. דלת זו נסגרה בבריח מבפנים, וכשהותרה הנעילה מבפנים אפשר היה לצאת החוצה, לצד המערבי של הבית. בגלל הבדלי הגובה, בין הצד המזרחי לצד המערבי של השטח שעליו נבנה הבית, היה קצהו המערבי של הבית מוגבה מהקרקע, והיוצא החוצה מ״החדר הגדול״ מצא את עצמו דורך על משטח שרצפתו לוחות עץ - כעין מרפסת לא מקורה. בצידו הדרומי של משטח זה היו מדרגות לרדת לקרקע.

כאן, מצד זה של הבית היתה גינה שפאתיה המערביים גבלו עם הרחוב והיא היתה מוקפת בגדר עשויה מלוחות-עץ דקים ומחודדים בקצותיהם העליוניים. בגינה זו גידלנו ירקות מכמה סוגים: עגבניות, מלפפונים, בצל ירוק ותירס. עבודה רבה לא היתה לנו מסביב לגידולים הללו; ההשקייה באה מלמעלה, עם הגשמים שירדו מהשמים, ורק לעיתים רחוקות היה צורך לעדור מעט מסביב לצמחים ולעקור את העשבים השוטים. הגינה לא היתה מיועדת לספק למשפחתנו את הירקות שצרכנו, כי את אלה רכשנו בשוק ועל אף שגדלו בה ירקות למאכל, בשבילנו היא היתה רק גינת נוי, יהודים לא נהגו לגדל פרחים.

מידי שנה בשנה, בערב חג הסוכות נוקה שטח הגינה משרידי הצמחים שקמלו וכבר התיבשו בעונה זו של השנה, ולאחר יום-הכיפורים אבא הקים בחלק הדרומי של הגינה את הסוכה שלנו,

שבנייתה הושלמה עם הנחת ״הסכך״ על גגה בערב חג הסוכות. בחג הסוכות פתחו לרווחה את הדלת החיצונית של ״החדר הגדול״ ותנועת בני המשפחה מהבית אל הסוכה וממנה, בחזרה לתוך הבית, התנהלה בנתיב זה.

בצד הדרומי של הבית, שהוא היה הצד הארוך שלו, נערם בסמוך לקיר הבית מלאי גזעי-עץ שיועדו להסקה בחורף, לאחר שינוסרו ויבוקעו לגודל המתאים לתנור. עצים אלה הונחו, לעת עתה, בחוץ שיתייבשו ויוכלו, אחר כך, לבעור היטב בתנורים. לצד זה של הבית היה שטח נרחב פנוי, כעין חצר ענקית. גבולות החצר היו - בדרום ביתם של משפחת הדוד אנשל ובצפון - ביתנו.

ביתו של הדוד אנשל עמד בניצב לביתנו ומאחוריו היה מבנה גדול, בלתי מטוייח; קירותיו היו מקורות עץ גלמי ובין קורה לקורה היו חרכים, דרכם אפשר היה להציץ פנימה וגם מבפנים המבנה, החוצה. מבנה זה שימש אוּרְוָה לסוס שהיה לדוד וגם רפת להחזקת הבקר והצאן שהדוד רכש והמתינו למכירתם לקצבים. חלק ממבנה זה שימש בעונת הקיץ גם לאחסנת הפרי שנקטף מגני-עצי-הפרי החכורים שלנו, עד למועד אריזתו ומכירתו לסוחרים.

החצר המשותפת

הכניסה לחצר היתה מצידה המערבי, בין הבית שלנו וביתו של הדוד אנשל. ההולך בצידה השמאלי של החצר, הצפוני, הגיע בדרך זו לפתח ביתנו, ובהמשך לביתו של שכננו, ר׳ אבא זלצר ולדירה נוספת שבקצה החצר, שם גרה אחת מבנותיו של ר׳ אבא עם משפחתה. את הצד המזרחי של החצר סגרה גדר תיל גבוהה ומעבר לגדר זו, מזרחה ממנה, השתרעו שטחים נרחבים של בוסתנים ומטעי פרי, שהיו בבעלותם של הגויים, ואת הצד הדרומי של החצר תחם המבנה ״הרב-תכליתי״ והבלתי גמור שהיה שייך לדוד אנשל.

חלק מהחצר שבין הבתים, זה שהיה סמוך לביתנו, נוצל בסוף הקיץ לייבוש אגוזי-המלך, תנובת גני-עצי-הפרי החכורים שלנו. אגוזים לא היו קוטפים כמו את שאר הפרי בידיים, כי אם ״משירים״ אותם מהעצים במכות שהנחיתו עליהם במוטות-עץ ארוכים. זו היתה שיטת האסיף של פירות עץ האגוז. כמובן שכתוצאה מהמכות שהעץ קיבל נפגעו ונשברו ענפיו, אבל כל המומחים טענו, שככל שהעץ סופג מכות רבות יותר וענפיו ניזוקים, הרי בשנה שלאחר מכן הוא יניב פי כמה יותר אגוזים.

כרגיל, החל איסוף האגוזים בסמוך לחג הסוכות, אך העבודה הרבה ביותר הושקעה בהסרת

הקליפה הירוקה שעטפה אותם ועבודה זו נעשתה, בדרך כלל, על ידי נערות כפריות. הקליפה הירוקה, החיצונית, של האגוז מכילה הרבה ברזל וכל נגיעה בה משחירה את כפות הידיים והצבע נספג לתוך העור לזמן ארוך והוא נעלם רק לאחר שבועות רבים שלא נוגעים בקליפות הירוקות.

אני זוכר, שמי שהיו לו כפות ידיים "שחורות" לא הורשה לברך על הלולב והאתרוג ואני נזהרתי שלא להשחיר את ידי. בכל זאת קרה, לא פעם, שהתאווה לאכול אגוזים טריים גברה על הפחד שמא לא יאפשרו לי בימי חג הסוכות לברך על הלולב והאתרוג. יש לדעת שלאחר שמוציאים את גרעין האגוז מקליפתו הקשה, כשהוא עדיין טרי, ומסירים ממנו את הקליפה הדקה והמרה, עוד לפני שהאגוז התייבש - הוא עסיסי וטעמו עדין ביותר ומתוק. האפשרות להינות מטעמם של אגוזים כאלה קיימת רק במשך תקופה קצרה מאד, כי מיד לאחר שהאגוז הורד מהעץ והוצא מעטיפתו הירוקה הוא מתחיל בתהליך ההתייבשות.

כדי לשמר את האגוזים לזמן ארוך יש צורך לייבשם ורצוי שאת הדבר יעשו קרני השמש, כי הם גם מעניקים לקליפת האגוז "שיזוף". לצורך זה היו מפזרים את האגוזים על גבי יריעות בד פשוט, ואפילו על גבי שקים משומשים, שנפרשו על האדמה בחצר שלנו ומשאירים אותם במשך כל שעות היום, כשהם גלויים לקרני השמש ושהיא תעשה את מלאכת הייבוש.

עם שקיעת השמש, היו אוספים את האגוזים לתוך שקים ואם הם עדיין לא יבשו, כנדרש, היו מוצאים אותם למחרת היום ומפזרים אותם מחדש על מצעיהם הפרושים להמשך הייבוש.

במשך תהליך הייבוש היו בכל פרק זמן מגלגלים - הופכים - את האגוזים במגרפה, כדי שהשמש תשזף את פניהם מכל הצדדים. ולאחר שאבא, שהיה בקיא ומומחה גם בכל הקשור לייבוש האגוזים, בדק ואישר שהייבוש הושלם במלואו, אספו את האגוזים בתוך שקים לאחסנה, ולחצר הובאה כמות נוספת של אגוזים, מאלה שהיו בתור לייבוש.

בפוצ'אייב לא היו אז מכשירים למדידת שעורי הלחות ורק הודות לנסיונו הרב אבא ידע לאבחן ולקבוע במדוייק את המועד שהייבוש הסתיים. אחסנת אגוזים שלא יובשו דיים, גורמת להצטברות עובש מתחת לקליפה ומאידך, ייבוש מעל למידה הנדרשת גורם להצטמקות האגוז בפנים ובשני המקרים נפסלים האגוזים לשווק.

באותה דרך, ובאותו מקום, היו מייבשים בימות הקיץ פירות. תפוחים ואגסים היו חותכים לפני הייבוש לפרוסות וחושפים את פלחיהם לקרני השמש, אולם שזיפים היו מייבשים בשלמותם. הפירות שיובשו הוכנו לצרכי המשפחה בלבד והשתמשו בהם בבית בימות החורף.

מסתורי עליית-הגג

בביתנו היתה עליית גג גדולה שהשתרעה על כל השטח של שתי הדירות ועלו לשם באמצעות סולם שעמד בכל אחד מהמחסנים שהיו צמודים לדירות.

עלי לציין שעליית-הגג היתה אפופת מיסתורין בגלל העלטה, הכמעט מלאה, ששררה שם. האור המצומצם שחדר מהחוץ דרך החלון הקטן היחידי, שהיה קבוע בצידה המערבי של עליית-הגג, האיר רק את השטח הקרוב לו בקצה זה של עליית-הגג. מאידך, גם האור שהפיץ פנס-הרוח שהיו לוקחים לעת הביקור בעליית-הגג לא שפע אור רב ויצר צְלָלים מתנועעים שרק הכבידו על הראייה.

בעליית הגג היו אצורים אביזרים עתיקים שלא השתמשו בהם עוד. היה שם ארגז עץ ששימש פעם לאחסנת בגדים, שדוגמתו היו עוד מקובלים בין הכפריים - והיו בו חפצים ישנים של אבי מימי בחרותו ומשרותו בצבא הצאר: תער[1], חגורות ומכנסים צבאיים, שטרות-כסף מימי הצאר וכאלה ששימשו את המשטרים השונים שהתחלפו בפוצ׳אייב בימי מלחמת העולם הראשונה, וחפצים דומים. בעליית-הגג עמדו גם הארגזים עם כלי האוכל לפסח, שאותם היו מורידים בערב חג הפסח וממרקים אותם לקראת החג. יש לציין שאלה היו כלים מפוארים מאד, אולי היפים ביותר שהיו לנו בבית, והם נועדו לשימוש למשך שמונה ימי החג בלבד - רק שמונה ימים בשנה.

זכורה לי התכונה הרבה וההתרגשות של בני הבית לקראת הורדת כלי הפסח מעליית הגג למטבח: פתיחת הארגזים הוצאת הכלים מעטיפות הנייר הלבן, בו הם נעטפו בתום החג בשנה שעברה ומעל הכל, הטיפול ב״כוסיות״ של פסח שהיו בעלות גוונים שונים ומהן התפעלנו, אנחנו הילדים, בכל פעם מחדש. היו הצלחות, הצלוחיות וסירי החימר המזוגגים למידותיהם בהם אפתה אימא את מאכלי הפסח ממצה, ממחית תפוחי אדמה והרבה שומן אווזים שהוכן מבעוד מועד, בדרך כלל, בימי חג החנוכה. היו סירים ומחבתות, רובם מנחושת ולמרות זאת שלא השתמשו בהם בימים שבין פסח לפסח - הוכשרו מחדש לקראת החג, לפי המקובל על ידי הגעלה, דהיינו טבילה במיים רותחים. והיה המכתש הרגיל לכתישת תבלינים למאכלי הפסח ועל הכל אלה עלה בחשיבותו ותפארתו מכתש העץ הגדול והעלי שלו לכתישת מצות, לקמח מצות, ואני הייתי להוט לעסוק בכתישת המצות. לאחר שהמצות נכתשו, הפרידו באמצעות נפה את הקמח משברי המצה

[1] לאחר נישואיו של אבי התער לא היתה יותר בשימוש, כי לפי הנוהג בעיירה היה על הבחור שנשא אישה לגדל זקן.

הקטנים שלא נכתשו עד תום ובהם השתמשו לאפיית ה"קוגלאך"[1] או כתוספת למרק העוף הצח.

בעליית-הגג הסתעפה מערכת תעלות סגורה שהוליכה את העשן מארבעת התנורים שבדירות אל הארובה שהזדקרה כשני מטר מעל גג הבית. מערכת התעלות נבנתה מלְבֵנִים וטיט והתנשאה לגובה של כחצי מטר מרצפת עליית הגג. עליית-הגג היתה מרוּוַחת ובמרכזה היא הגיעה לגובה כזה, שלכל אחד היתה שם אפשרות להתהלך זקוף.

בעליית-הגג אוחסנו גם עשרות שקי האגוזים המיובשים והם נשמרו שם עד למועד מכירתם שחל בחורף, כי אז מחירם היה גבוה. אבי היה מעלה בחורף לעליית-הגג תפוחים מזן מסויים ושם אותם שם שיקפאו. לאחר זאת היו לוקחים מדי פעם מקצת מהתפוחים הקפואים מעליית-הגג, שמים אותם בתא האפייה של התנור, ולאחר שהם הפשירו ונאפו הגישו אותם למאכל לבני הבית. טעם התפוחים הללו עדיין שמור עימי - מעדן לחיך. בעליית-הגג גם ייבשו את הכביסה בחורף. פריטי הכביסה היו קופאים ומתקשים ונשארו תלויים לעיתים כשבוע ימים ויותר, עד שיבשו לחלוטין. בקיצור, עליית-הגג היתה עבורנו, הילדים - מקום שופע תעלומות עוצרות נשימה.

המחסנים היו חלק מהדירה, ולכל אחד מהם היו שתי כניסות, האחת מהמטבח והשנייה מהחוץ. המחסן (קָמֶר) היה חדר גדול, אפלולי ללא חלונות. כדי לקבל אור במחסן היו פותחים בשעות היום את הדלת המובילה החוצה ובשעות החושך היו נאלצים להשתמש בפנס או מנורה. במחסן עמדה חבית-עץ גדולה, בקיבולת של כשלושים דליים, בה נשמרו המים לצרכי הבית, שנקנו מאיכרים שהביאו אותם , בקיץ על גבי עגלות ובחורף במזחלות שלהם. התשלום עבור חבית המים כלל בתוכו גם את התמורה להעברת המים מחביתו של הכפרי לחבית בעל הדירה בדליים. במחסן הוחזקו גם העצים שנועדו להסקת תנור-האפיה במשך כל ימות השנה, וגם אלה שנשמרו להסקת תנורי-החימום בימות החורף. כאן במחסן היה מלאי העצים שהוכן, גזורים וחטובים, תואמים למידות התנורים השונים לשימוש השוטף היום-יומי. מלאי עצים נוסף, בדרך כלל באורך של מטר אחד, התנשא בחוץ בערמה, בסמוך לקיר הבית והמתין לתורו להיות מבוקע ומסודר במחסן - מוכן לשימוש בבוא העת.

באחת הפינות במחסן אבא התקין בית שימוש פשוט - מושב ומתחתיו דלי. את "תכנו" היה אוסף איש שהיה עובר כל בוקר ברחוב עם עגלה וחבית. בפוצ'אייב לא היתה מערכת ביוב.

[1] פשטידות.

הפסולת האורגנית הובאה בדרך כלל לאורוות או רפתות, של בעלי סוסים ופרות, וצרפה לזבל של בעלי החיים ואת הנוזלים סילקו ישירות לרחוב.

השכן שלנו, ר׳ אבא

הקיר המזרחי של ביתנו, הקיר של המטבח שבהמשכו נמצא המחסן, היה משותף לנו ולביתו של ר׳ אבא זלצר. ר׳ אבא זלצר היה אחיו של סבי יצחק. שָׁהִיתִי הרבה פעמים במחיצתו של ר׳ אבא בזמן שהוא הֵסֵב במוצאי השבתות בבית סבי בחברתו של אבי ויהודים נוספים שהיו הבאים הקבועים בבית-סבא. הכל הסבו מסביב לשולחן, שתו תה עם גבישי סוכר וניהלו שיחות בעניני דיומא ור׳ אבא תיבל את השיחה הקולחת בהוסיפו נופך סיפורים מבדחים משלו.

לאחר שבניו נישאו והקימו משפחות משלהם נותרו בדירתם ר׳ אבא ואשתו חנצ׳ה. חנצ׳ה היתה אישה נמוכת קומה וחברותית מאד והיתה מקובלת בציבור כמי שמסוגלת ״לגרש עין-רעה״ ולעת-צורך, בשעת הדחק - לשמש גם מיַלדת. בימים ההם כשמישהו, ובמיוחד ילד, לא הרגיש בטוב, אמרו הבריות שהוא ״קיבל עין-רעה״ היו שהצביעו על פלוני, בעיקר על פלונית, ״המדביקה עין-רעה״. כשנתגלה במשפחתנו מישהו שאינו בקו הבריאות התחילו לבדוק מיהו זה האחרון שראה את החולה והדביק אותו ב״עין-רעה״, וההשערות היו מגוונות. אמרו שהמדביקים ״עין-רעה״ מתמקדים, בדרך כלל, בבעלי קלסתר פנים יפה, בעלי מבנה פיזי חזק, או באנשים מצליחים. גם אימי האמינה שאנשים מסוימים מזיקים לזולת במבטם בלבד.

כשמישהו מהילדים בביתנו לא הרגיש בטוב, היתה אימי נותנת בידי ביצה ושולחת אותי אל השכנה חנצ׳ה, אשתו של ר׳ אבא, שתסיר את ״העין הרעה״. חנצ׳ה היתה מקבלת את פני ברצון, נוטלת מידי את הביצה ושואלת במי מהילדים מדובר ופונה הצידה. מתוך סקרנות התעכבתי מעט בביתה של חנצ׳ה ולראות מה היא תעשה בביצה שנתתי בידה. נוכחותי לא הפריעה לחנצ׳ה והיא החלה מיד בפעולה: ביקעה את קליפת הביצה, הכניסה את תכנה לתוך צלוחית, לחשה לחש כלשהו שאת מילותיו לא קלטתי, אך אני, כמו האחרים, האמנתי שהלחש של חנצ׳ה עוזר. חנצ׳ה לא קיבלה כל תמורה כספית וגם לא אחרת עבור מעשה ״הסרת העין-הרעה״, לדידה היתה זו פעולה למען הציבור. לימים הבנתי שפעולתה של חנצ׳ה היא מעין סוגסטיה ויש לה השפעה

פסיכולוגית מרגיעה על הסובבים את החולה - ואם זה לא יעזור, זה גם לא יזיק...

ר׳ אבא היה איש גבה -קומה, בעל זקן-שיבה ארוך ועל פניו היה נסוך חיוך תמידי, חיוך של איש טוב-לב. פרנסתו של ר׳ אבא היתה על אפיית תוּפינִים וְדוּבשָׁנִיוֹת, אותן עיצב בצורת חיות שונות, ויצר גם ממתקים צבעוניים ששווקו על ידי הרוכלים בימי השוק בפוצ׳אייב, אבל את עיקר ההכנסה שלו הוא שאב ממכירת תוצרתו בתקופת ה״אוֹדפּוּסטים״ - אלה מועדי העלייה-לרגל של הנוצרים הפּרַאווֹסלַבים ל״לַאוורַה״.

בימות הקיץ, השקם בבוקר, מדי-יום-ביומו, היה ר׳ אבא מוציא, מתוך הרפת המאולתרת שלו, את שתי פרותיו מוליך אותן לאורך החצר עד לתחילת הרחוב ומצרפן לעדר הפרות שנאסף כבר מחצרות אחרות של יהודים. את הפרות הוביל רועה שכיר, גוי, אל שדה-המרעה - ״קוֹרצֶ׳ס״ בפי יהודי העיירה, שאדמתו היתה רכושה של הקהילה היהודית כולה בפוצ׳אייב. מקום מרעה זה היה במרחק של כקילומטר מהעיירה.

הרועה השגיח במרעה על הפרות במשך כל היום ולפנות ערב החזיר אותן לבעליהן. בשעה היעודה ובאותו מקום ברחוב, שם הפקיד את פרותיו בבוקר בידי הרועה, המתין ר׳ אבא לשובן והחזיר אותן לרפת. אף-על-פי שפרותיו של ר׳ אבא, כמו כל פרה ופרה מהעדר ידעה את ״איבוס בעליה״,ובהגיעה ל״חצרה״ נכנסה לתוכה ללא כל הכוונה, הוא חיכה במועד הקבוע לקבל את פני פרותיו בשובן מהמרעה.

חנצ׳ה, אשתו של ר׳ אבא, היתה חולבת את הפרות במו ידיה ומכרה מחלבן וממוצרי החלב שהיתה מכינה, למשפחות יהודיות שבקרבת מקום מגוריה, אשר הקפידו מטעמי כשרות לא לצרוך חלב ואת מוצריו - חמאה, שמנת, גבינה, ולבן - שנמכרו בשוק על ידי הנוצריות מהעיירה ומסביבתה.

בפוצ׳אייב, בתוך העיירה, לא היו בארות-מיים וכמובן שלא היתה מערכת מרכזית לאספקת מיים לבתים. אנשי העיירה קנו את המיים שצרכו מאיכרים אשר הביאו אותם בחביות גדולות, בקיבולת של כשלושים דליים החבית, מהמעיין שנבע ב״פוצ׳אייב הישנה״, כשני קילומטר מהעיירה. חבית מיים כזו הספיקה לצרכי משפחה למשך ימים מספר בלבד. בכל עת שאיכר, מוביל מיים, הביא לביתו של מישהו מהשכנים חבית מיים היה מופיע ר׳ אבא עם חיוכו על פניו כשספל בידו. הוא בא ללגום מהמיים הקרים וה״טריים״ שזה עתה הגיעו מהמעיין, הוא לגם מהמיים והתמוגג מטעם המשקה. ר׳ אבא נמנה בפוצ׳אייב על אלה שהריחו טבק באופן קבוע. אני זוכר את

תנועת ידו הנכנסת לתוך הכיס כשהוא שולף מתוכו את קופסת הכסף עם טבק-ההרחה, פותח אותה בזהירות, מכניס לתוכה את האגודל והאצבע ומוציא משם קמצוץ טבק אותו הוא שואף לתוך נחיריו, אבל אינו מקפח גם את הסובבים אותו - תמיד הציע לכל מי שנזדמן לידו ליהנות מטבק-ההרחה שלו. אפילו לי, כילד, היה מושיט את קופסת הטבק ומפציר בחיוכו הלבבי לקחת ולהריח, וכשעשיתי כך הוא נהנה מ"תוצאות" ההרחה שלי - מסדרת ההתעטשויות שתקפה אותי בעקבות מעשה זה...

רכוש ופרנסה

רכוש נוסף שלנו, היו שתי החנויות ברחוב השוק. בפוצ'אייב היו גם חנויות ברחובות אחרים, אבל הריכוז הגדול ביותר של חנויות היה ברחוב השוק. הרחוב בעצמו היה צר יחסית לרחובות האחרים בעיירה ומרוצף באבנים גסות שלא היו בגובה אחיד. משני צידיו, כמעט לכל אורך הרחוב היו שני טורים של חנויות. המבנים בהם שכנו החנויות היו, בדרך כלל, חד-קומתיים ומראם החיצוני היה אחיד. כל חנות שכנה במבנה נפרד, רק פה ושם הכיל מבנה אחד צמד חנויות ולא יותר. החנויות שלנו היו מהטיפוס האחרון - שתי חנויות במבנה אחד. כשמבנה זה הוקם הוא היה משותף לנו ולמשפחת הדודה אסתר. אחת מהחנויות היתה פעילה לפנים כחנות לגלנטריה של משפחת דודתי אסתר, אך במרוצת הזמן הם מכרו את תכולתה וסגרו אותה. מאז, עמדה חנות זו ריקה ושימשה לעיתים מקום לאחסנת הפרי הקטוף ממטעי הפרי החכורים שלנו.

בשנת 1935 רכש אבי את החנות מידי בני משפחת דודתי והיא עברה לרשותנו, אך גם לאחר זאת לא חל שינוי ביעד השימוש של חנות זו.

ייתכן, שלאבי היו תכניות כלשהן לגבי החנות, אבל הן התבטלו עקב התמורות הכלכליות שחלו באותה עת במדינת פולין, כשחלקם של היהודים במסחר - עיסוקם העיקרי - הצטמצם בגלל מדיניות המיסוי הגזלנית שהנהיגה ממשלת פולין. השלטונות הפולניים הטילו מיסים כבדים על בתי המסחר וזה פגע מאד ביהודים. מאידך, קמה להם, ליהודים, תחרות קשה באיזור שלנו, מצד הארגונים הלאומנים של האוקראינים, אשר יסדו חנויות קואופרטיביות עצמאיות ורבים מהכפריים חדלו לפקוד את חנויות היהודים וערכו את קניותיהם בקואופרטיבים הללו. אל כל זאת נוסף החרם, הרשמי למחצה אך המעשי מאד, שהטילו האירגונים האנטישימיים בכל הערים בפולין על

כל לא יהודי, שבא במגע עם יהודים ובפרט אם סחר עימם. כל אלה נתנו את אותותיהם הקשים בחיי היום-יום של היהודים בכלל ובפרנסתם, בפרט לא רק שנבלמה כל התפתחות של העסקים היהודיים, כי אם חלה גם נסיגה משמעותית בהיקף המסחר היהודי. התוצאה היתה שעסקים יהודיים התחסלו, חנויות יהודיות נסגרו באופן מוחלט או במקרה הטוב הצטמקו. כך גם קרה אצלנו, בחנות שלנו.

רשיון (ליצנציה) החנות שלנו היה על שמה של אימי: איטה זלצר, כשמה לפני הנישואין. בשלט שהתנוסס מעל פתח החנות היה כתוב:

בית מסחר לממכר קמעוני של מזון וסחורות קולוניאליות - איטה זלצר.

זו היתה "קומבינציה" מטעמים של התחשבנות עם שלטונות מס ההכנסה; היה לנו נוח יותר להפריד בין שני העסקים של המשפחה - החנות מהעסק של מטעי פרי שאבא ניהל. אמנם, משני העסקים גבו מס הכנסה, אבל על ידי חישוב ההכנסות מכל עסק בנפרד, הסכום הכללי של המס היו מופחת באופן ניכר לעומת האפשרות השנייה - אילו שילמנו את המס מהכנסה מאוחדת של שני העסקים.

באופן מעשי ניהלה את החנות אימי, מפני שאבא היה טרוד בעסקיו. לכאורה, ענף מטעי פרי היה עונתי, אבל במציאות עסק זה הצריך טיפול ברוב ימות השנה. חלק נכבד מפירות גני-עצי-הפרי היה מזנים אֲפִילִים והם נקטפו בשלהי הסתו, ואבא היה מאחסן פרי זה במרתפים ששכר. כידוע, שוררת במרתפים טמפרטורה קבועה לאורך כל ימות השנה, על כן נשמר שם הפרי לאורך זמן רב יותר ובמצב טוב. את הפרי הזה היה אבא מוכר לסוחרים, שבאו ממרחקים, בעיצומו של החורף, מפני שבחורף היה מחירו גבוה. במשך כל אותו זמן שהפרי היה מאוחסן במרתפים הוא הצריך השגחה וטיפול שוטף.

אבא היה מפקח על עבודת הפועלים - בעצם הפועלות, בחורות כפריות - ומדריך אותן שיבצעו את עבודת הבירור בצורה טובה ויעילה. הפרי היה מונח בערמות על רצפת המרתף שרופדה קודם לכן במצע של קש, כל זן לחוד, ותוך כדי בירור הפרי העתיקו גם כל ערמת פרי למקום אחר במרתף, וגם מצע הקש הוחלף.

את הפרי האחרון מהמחסנים היו מוכרים סמוך לחג הפורים, ואחרי זאת נשארו עוד האגוזים - אגוזי-המלך היבשים. כאמור, היו אלה מונחים בעשרות שקים בעליית הגג הענקית שלנו ואותם היו מוכרים במועד סמוך לחג הפסח, כי אז מחירם היה גבוה. אבי היה עסוק בכל אלה במשך ימים רבים, על כן עיקר העול בניהול החנות נפל על כתפיה של אימא. כמובן, שאבא עזר בחנות בהרבה;

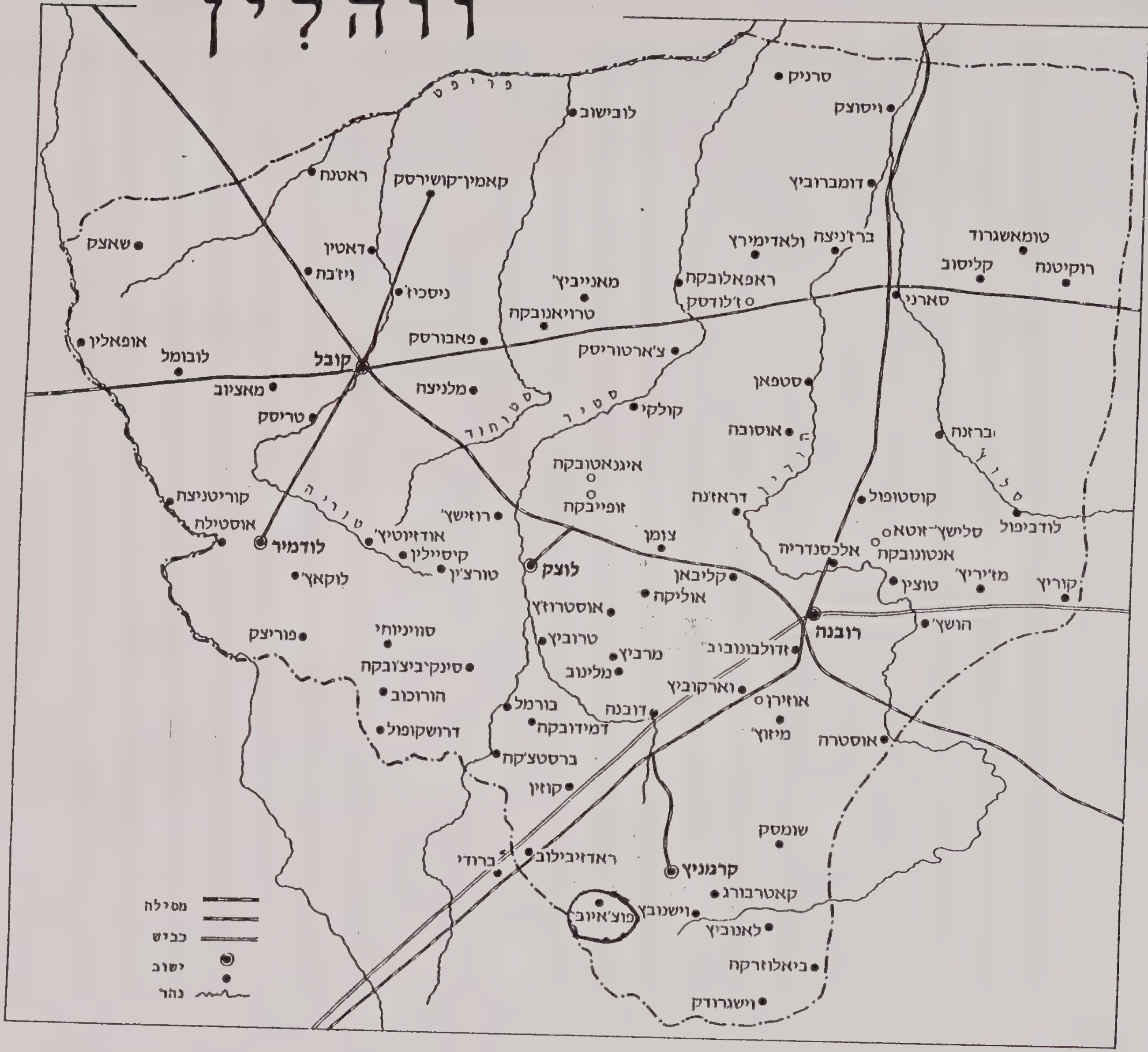
מראה ה"לאוורה"

רחוב השוק. בית סבא, הבית הרביעי מימין (עם גג פח).

מבנה שלישי ממנו -החנות של הורי

ווֹהלין

פריפט
סרניק
ויסוצק
לובישוב
ראטנה
קאמין-קושירסק
דומברוביץ
טומאשגרוד
שאצק
דאטין
ברז'ניצה
ולאדימירץ
ויז'בה
מאנייביץ'
ראפאלובקה
קליסוב
רוקיטנה
ניסכיז'
ז'לודסק
סארני
טרויאנובקה
אופאלין
פאבורסק
לובומל
צ'ארטוריסק
קובל
סטפאן
מאציוב
מלניצה
סטוחוד
סטיר
קולקי
טריסק
אוסובה
ברזנה
איגנאטובקה
טוריה
זופייבקה
דראזנה
קוסטופול
קוריטניצה
רוזישץ'
צומן
סלישץ'-זוטא
לודביפול
אוסטילה
אודזיוטיץ'
אלכסנדריה
אנטונובקה
לודמיר
קיסיילין
לוצק
קליבאן
טוצין
מז'יריץ'
קוריץ
לוקאץ'
טורצ'ין
אוליקה
אוסטרוז'ץ
רובנה
הושץ'
פוריצק
סוויניוחי
טרוביץ
זדולבונובוב
מרביץ
סינקיביצ'ובקה
מלינוב
ווארקוביץ
הורוכוב
בורמל
אוזירן
דובנה
דמידובקה
מיזוץ'
דרושקופול
אוסטרה
ברסטצ'קה
קוזין
שומסק
ראדזיבילוב
ברודי
קרמניץ
קאטרבורג
מסילה
וישנובץ
כבי
פוצ'איוב
כביש
לאנוביץ
ישוב
ביאלוזרקה
נהר
וישגרודק

ביצע את כל הפעולות שהיו כרוכות במאמץ פיזי, כדי להקל על עבודתה של אימא בחנות; דאג למיקומם הנכון של חביות דגי-המלוח, הציב את מיכלי הסחורות הניגרות במקומם, העביר את הקמח מהשקים לארגזים המתאימים ועשה כל עבודה אחרת בחנות שבביצועה נדרש מאמץ פיזי. אבא גם שהה בחנות בימי השוק השבועי[1] ובכל עת שהיה פנוי מטיפול בעסקי מטעי פרי. בהיותו בחנות, היה אבא נוהג להקדים את אימא במתן שרות ללקוחות, כדי לחסוך מאימא כל מאמץ יתר.

בימי ראשון בשבוע, כמו בימי חג קתוליים אחרים, החנויות היו סגורות, אולם יהודים, וגם גויים, היו מחפשים בימים אלה את החנוונים, כדי לקנות דבר-מה, שנחוץ להם מאד. השוטרים היו אורבים לחנוונים, ואם מישהו היה נתפס במכירת פריט כלשהו הוא חויב בקנס כספי גבוה.

למרות הסיכון שבדבר היו בעלי החנויות מסתובבים בקרבת חנויותיהם ומצפים לקונה. בימים כאלה, אבא היה "בתורנות" מתמדת. עמידה רצופה על יד החנות היתה מעוררת חשד אצל השוטרים. על כן, היה אבא יושב בחנות של סבא - שהיתה פתוחה בימים אלה ברשות משום היותה גם בית-תה - ויוצא מדי פעם החוצה לבדוק אולי נזדמן קונה כלשהו. ואם כן, התגנב חיש לתוך החנות לבדו, כשהקונה ממתין לו בחוץ ומביא לו את מבוקשו.

גם אני, מאז שהיה בכוחי לתת יד עוזרת בחנות, עשיתי זאת. ואם היו דברים שלא היו בכוחי לעשות מפאת גילי הצעיר, הייתי לפחות משגיח בעת שהיתה נוצרת צפיפות בחנות, בגלל הלקוחות הרבים שנכנסו לתוכה בבת אחת. מצב כזה היה נוצר בימי השוק השבועיים וה"אודפּוּסטים"[2]. הייתי "פוקח עיניים" שלא יגנבו, כי בין הלקוחות המזדמנים היו לא מעט "לַקְחָנים".

בחורף היה קר בחנות, הדלתות היו פתוחות ואפשר היה להתחמם מעט רק על יד "סיר-הגחלים" הלוהט שאימא החזיקה על ידה בחנות. החום שהפיק הכלי הזה היה מצומצם מאד; אפשר היה לחמם בו רק את אצבעות הידיים, כדי אפשרות להפעיל אותן. אף על פי שאימא היתה לבושה בבגדים חמים ונעלה לרוב מגפי לבד שהיו תקועים בערדליים, הם הפיגו רק במעט את הקור שאפף אותה ברוב ימי החורף והיא הצטרכה מדי פעם לחמם את הידיים מעל ל"סיר הגחלים".

"סיר הגחלים" היה עשוי מברזל יצוק וקוטרו היה כשלושים סנטימטרים, וכן היה גם עומקו. הוא להט בחורף במשך כל השעות שהחנות היתה פתוחה - משבע בבוקר ועד שבע בערב - ללא

[1] יום השוק הקבוע התקיים בימי חמישי בשבוע, אולם כשחל ערב חג או חג יהודי באותו יום - השוק הוקדם, ושבוע לפני כן היה כרוז מטעם הרשות המקומית מסובב בחוצות העיירה, מכה בתוף - להעיר את תשומת לב האנשים ומודיע על שינוי מועד קיום השוק בשבוע הבא.

[2] ימי "העלייה לרגל" של מאמינים פרבוסלוויים ל"לאוורה" בפוצ'אייב.

הפסקה. לעיתים היה צורך במשך היום להוסיף גחלים לסיר במקום אלה שנשרפו כליל לאפר ואני הייתי הולך למאפיה של סבא, מרחק של כעשרים מטרים מהחנות שלנו, וממלא את הסיר בגחלים. במאפיה של סבא הגחלים היו תמיד בנמצא - הן לוחשות והן כבויות - מהם יכולתי לקחת כאוות נפשי.

חנות המכולת שלנו היתה גדולה והמדפים בחנות היו גדושי סחורה; לפי הערכתי מידותיה הפנימיים של החנות היו כעשרה מטרים האורך וכשלושה ברוחב והגובה, מהרצפה עד לתקרה, היה כשניים וחצי מטר. לחנות היו שני פתחים - אחד מצד ממזרח, שפנה לרחוב וישניביץ[1] והשני שהיה בצד מערב פנה לרחוב השוק - חלונות לא היו במבנה. הכניסה ללקוחות לחנות היתה מצד רחוב השוק, דרך דלת דו-כנפית שרוחבה היה כמטר וחצי.

את כנפי הדלת, כל אחת מהן לחוד, אפשר היה לסגור מבפנים בבריח, ומבחוץ סגרו את החנות בשני מוטות-ברזל שטוח, קצהו של כל אחד מהמוטות היה צמוד לטבעת מעוגנת בתוך הקיר, מעבר למשקוף הדלת, והקצה השני שלו ״התלבש״ על טבעת, שגם היא היתה מעוגנת בקיר מעבר למשקוף השני, כך נחסמו הדלתות ולאחר זאת הוברחו המוטות במנעולים כבדים.

לפני החנות היתה מדרגה רְחָבָה מבטון, בגובה של כשלושים סנטימטר ובגובה מדרגה נוספת, התנשאה רַחֲבָה שהיתה עשויה ממרישי-עץ ברוחב של כמטר וחצי. רחבה זו שימשה שטח-עזר לחנות, בעיקר בימי השוק השבועי. על רחבה זו העמידו, בדרך כלל, חביות דג מלוח, שהוצאו מהחנות , כדי להקל על הקונים שבאו לקנות רק פריט זה - והיו כאלה.

שתי דלתות החנות היו בדרך כלל פתוחות בכל השעות שהחנות היתה פעילה ורק בחורף היו לפעמים סוגרים כנף אחת שלה, חצי הפתח, כדי להפחית מעט את חדירת הקור לתוך החנות. לא תמיד סגירה זו הועילה, מפני שהרוח וכן הקונים הנכנסים לתוך החנות, דרך מחצית הדלת הפתוחה, היו מביאים במנעליהם מהשלג שירד בחוץ וזה היה נדבק לרצפת העץ ולפעמים נוצרה אפילו על הרצפה שכבת קרח והיה צורך לגרדו ולהשליכו החוצה.

כדי למנוע החלקת המבקרים בחנות היו מפזרים על הרצפה נסורת-עצים, אשר היתה סופגת במעט את הרטיבות שנוצרה מהשלג שהכניסו הבאים לחנות ברגליהם שנמס על הרצפה. תערובת זו, הנסורת והשלג, היו יוצרים דייסה בוצית ואותה היו חייבים לסלק מידי פעם החוצה ולפזר נסורת חדשה מעל לרצפת החנות.

מיקום הסחורות בחנות היה כדלקמן : בכניסה לחנות, מצד שמאל, עמדה חבית נפט ממנה היו

ממלאים במשאבה את הנפט לתוך מיכל שהקיבולת שלו היתה כחמישה-עשר ליטר. פתחו של כלי זה היה סגור בחציו במדף ומעליו הוחזקו משפך וכלי מדידה לנוזלים ממתכת בלתי מחלידה, בתכולה של חצי ליטר וליטר. אלה נשאו עליהם חותמות מוטבעות של הרשות הממשלתית המוסמכת כאישור להיותם כלי-מדידה תקניים.

בסמוך למיכל הנפט עמד מיכל נוסף ובו עִיטרָן. גם העיטרן, כמו הנפט, היה במצב ניגר. הכפריים השתמשו בעיטרן לריכוך מגפיהם שהיו עשויים עור גס. על יד העיטרן עמדה חבית קטנה והיה בה חומר סמיך לסיכה, שמשום מה כוּנָה בפי כל "זֶפֶת" ונמכר לאיכרים לשימון צירי גלגלי העגלות.

לא היתה כל מוזרות בכך שרק מחיצה דקה מעץ הפרידה בין אלה ובין ארגז העץ הארוך והעמוק, בעל התאים הנפרדים לסוגים השונים של קמח השיפון וקמח החיטה לדרגותיהם השונות בשל טיב הטחינה והניפוי -שהם עברו.

השלטונות פיקחו על החנויות והשגיחו עליהן בשבע עיניים, והחמירו במיוחד עם החנויות לממכר מזון; היו חוקים וכללים איך לאחסן דברי מאכל או חומרים מהם הכינו מזון כלשהו ואסור היה לסטות מהם. כך, למשל, נאסר לשמור בחנות קמח בתוך שקים פתוחים, ומותר היה לשמור את הקמח רק בארגזים שהוכנו מקרשים חלקים ומהוקצעים למשעי. לעומת זאת לא חלה הגבלה כלשהי על החזקת גריסים למיניהם בשקים, על כן עמדו שקי הגריסים - דוחן, כוסמת, סולת ומיני קטניות: אפונה, שעועית, עדשים ופול על ספסל והם נסמכו לדפנות החיצוניים של ארגז הקמח[2].

במקביל לקצה ארגז הקמח, ובניצב לו, עמד הדלפק וביניהם היה רווח מספיק כדי לנוע אל מאחורי הדלפק וממנו החוצה. מעל לדלפק עמדו מאזני-צלחת והמשקלות, ממשקולות של גרם אחד ועד לשני קילוגרם. משקולות נוספות של חמישה ועשרה קילוגרם נשמרו על הרצפה בתחתית הדלפק והוצאו משם לעת הצורך.

לשקילת טובין שהיו מוכרים בכמויות שמעל לעשרה קילוגרם היו משתמשים במאזני קפיצים עם משטח - פלטפורמה. במאזניים אלה אפשר היה לשקול משא עד למאתיים קילוגרם; אלה היו מאזניים שכוילו בקנה מידה של אחד לעשרה, כך, שאם שמו על כף המאזניים משקולת של

[1] שמו של רחוב זה הוסב לרחוב פילסודסקי, אבל בפי תושבי העיירה נשאר שמו כפי שהיה.

[2]לפנים היתה החנות שלנו תפוסה לכל אורכה, על ידי סחורות שגדשו את המדפים שעל הקירות ואת רוב שטחה של הרצפה. כאן מתואר המצב של שנות השלושים האחרונות, שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939, כששטח החנות הצטמצם: החנות נחצתה לשניים, ובין שני חלקיה הפרידה מחיצה. לעת זו, נשארה מחצית אחת - החלק המזרחי של החנות - פנויה לגמרי וכל המרכולת התרכזה רק בחלקה המערבי של החנות הגדולה, לשעבר.

קילוגרם אחד כמות הטובין שהושמה על המשטח שקלה פי עשרה (במאזניים אלה הייתי לפעמים נשקל בעצמי). על הדלפק עמדו תיבת מַרמוֹלַדָה פתוחה, גוש חמאה על טס, גוש חלבה באריזת נייר אלומיניום שהונח על לוח עץ, תיבות דגים מעושנים, אחת של דגים גדולים והשנייה של דגיגים קטנים, ומצרכי מזון אחרים שנמכרו לפי משקל מבוקש.

מאחורי הדלפק היו מדפים ועליהם סחורות נוספות אחרות - תה, קקאו, קוביות מרק ואבקות-אפיה, סרדינים ותבלינים כמו: קינמון, גרגירי פלפל שחור, עלי דפנה ועוד. כן היו שם צימוקים, שזיפים ופירות מיובשים אחרים. מתחת למדפים הללו עמדו בשקים, באריזה המקורית שלהם, סוכר דק וסוכר גביש בקוביות, מלח גס ומלח עדין.

מתחת לדלפק היו סבון לכביסה וסבון לרחצה, גפרורים, נרות, משחות נעליים ופחי שמן שמתוכם היו מוזגים לתוך הבקבוקים, שהביאו עימם הקונים. את השמן היו מוכרים במשקל על כן היו קודם שוקלים את הבקבוק הריק, משאירים על המאזניים את המשקולות בהם שקלו את הבקבוק - ה״טָרָה״ - ולאחר שמזגו לתוכו את השמן נשקל ה״נֶטוֹ״ שלו. גם נפט, חומץ או כל דבר נוזלי אחר שנמכר בחנות היו מוזגים לתוך הכלי שהקונה הביא עימו. מתחת לדלפק היו גם חומרי האריזה, נייר עיתון ושקיות נייר חומות שבהם עטפו את המצרכים שנקנו.

שימורים, פרט לסרדינים, לא היו בנמצא לממכר בחנויות וגם לא בחנות שלנו. ריבות וחמוצים היה כל אחד מהתושבים מכין בעצמו, בביתו, ושמר אותם במזווה שלו בכלי זכוכית, צנצנות או בקבוקים גדולים. על כן מכרו בחנות שלנו בעונת הכנת המוצרים הללו בבתים הפרטיים, צנצנות וכלי זכוכית בעלי קיבולת גדולה בצורת בקבוקי-ענק.

בימי חמישי בשבוע, לקראת השבת וכן ערב החגים היהודיים, מכרו בחנות שלנו גם דגים חיים. אבא היה רוכש את הדגים אצל בעל אחוזה שגידל דגים בבריכות, בכפר טַארַאז׳ הסמוך לעיירה שלנו. את הדגים היו מביאים אלינו בחביות גדולות[1].

בקיר הדרומי של החנות עמדו חביות עם דגים מלוחים מכמה סוגים: פשוטים ומסוגים משובחים יותר. מחזור הדגים המלוחים היה רב ומהיר, מפני שהיה להם ביקוש גדול. דג מלוח היה מרכיב בולט בתפריט היומי של האיכרים האוקראיניים שפקדו את העיירה בימי חמישי - יום השוק השבועי הקבוע. ביום זה הם היו קונים דגים מלוחים לסעודה העכשוית, וגם הצטיידו בכמויות

[1]בשר, האנשים צרכו רק טרי והוא נמכר באיטלידים.

דגים מלוחים שלקחו עימם למשך ימי השבוע הבאים, לאכילה בבתיהם. כמאמינים נוצרים הם התנזרו מאכילת בשר בימי שישי בשבוע, כמצוות הדת, ובאותם הימים אכלו דג, בעיקר דג מלוח. כן היו רבים מביניהם, שמפאת רמת הכנסתם הנמוכה ידם לא השיגה לקנות ולצרוך מזון משובח יותר. מחירו של דג מלוח היה זול ורבים מהם הסתפקו בארוחה של דג מלוח ולחם שחור, שגם הוא לא היה יקר יחסית.

את רוב הסחורה לחנות היו רוכשים בעיר קרמניץ. בקרמניץ היו מחסני-סחורה של סיטונאים ואימא היתה נוסעת לשם, לפחות פעם בחודש, לערוך קנייה גדולה. את הנסיעה לקרמניץ היה מארגן אבא, הוא היה מוצא עגלון הגון, בעל זוג סוסים חזקים ועגלה מתאימה ושוכר אותו לנסיעה לקרמניץ כדי להביא את הסחורה לחנות. לא היו הזמנות מראש אצל הסיטונאים, בכתב או בטלפון; אימא הצטרכה "להספיק" הרבה באותו יום, שהיא נסעה לקרמניץ להביא סחורה. לכן היא היתה יוצאת השכם בבוקר, לפני זריחת השמש עם העגלון הגוי. עגלונים יהודים לא היו בעיירה.

קרמניץ שכנה במרחק של 24 קילומטר מפוצ׳אייב. כמו כל הדרכים "הקשות" בסביבה, היתה גם הדרך לקרמניץ סלולה באבנים גסות. הדרך לשם, כשהעגלה היתה ריקה, ארכה הנסיעה למעלה משעתיים, אולם הדרך בחזרה, כשהעגלה היתה עמוסה נמשכה שלוש שעות ויותר, מה גם ש"בעליות" העגלון חס על הסוסים והוא וגם אימא עלו "עליות" אלה ברגל.

במשך כל היום, בעיר הגדולה, אימא התרוצצה בין הסיטונאים, רכשה את הסחורה ודאגה שיעמיסו אותה כראוי על העגלה שלא תינזק בדרך. בימים ההם לא היה כל "ביטוח", שערב לסחורה כאשר היא ניזוקה בעת ההובלה או בשלב אחר כלשהו. כשהכל עבר בשלום אימא היתה שבה הביתה בשמונה או תשע בערב ואז רק החלו בפריקת המטען לתוך החנות.

בערבים אלה נשארתי יחד עם אבי בחנות שלנו או בחנות אצל סבא וחיכיתי לקבל את פניה של אימא בשובה מקרמניץ וגם הייתי סקרן לראות את הסחורה שאימא רכשה בעיר הגדולה. ענין מיוחד גיליתי בחבילות נייר-האריזה שהיא הביאה עימה ואני "החרמתי" אותן מיד. נייר-האריזה המקובל אז היו עיתונים ישנים - לא עיתונים "שנקראו" קודם על ידי מישהם - כי אם עיתונים שכלל לא יצאו למכירה מבית הדפוס או כאלה שהוחזרו למערכות על ידי המפיצים שלא הצליחו למכרם. נייר-אריזה זה שימש בעיקר לעטיפת דגים מלוחים והיו רוכשים אותו, כמו כל הסחורות האחרות, בחבילות של עשרה קילוגרם כל אחת אצל הסיטונאים בקרמניץ. בדרך כלל היו אלה גליונות עיתונים ישנים מהעיתונים שהיו נפוצים בפולין באידיש: ה"היינט", ה"מאמענט", "היינטיקע נייעס" ועיתונים אחרים והיו גם עיתונים בשפה הפולנית. בעיתונים הללו חסר החלק

העליון של העמוד, בו היה מודפס שם העיתון, אך פרט לזאת היו הגליונות שלמים. שפת-האם שלי, כמו של כל היהודים בחבל ווהלין, היתה אידיש, אולם לקרוא ולכתוב בשפה זו לא לימדו לא בחדר ולא בבית הספר.

בפוצ׳אייב היתה חנות ספרים, שהיתה בבעלות הקואופרטיב האוקראיני. שם ניתן היה לרכוש ספרי לימוד לבית הספר אך רק בפולנית ובאוקראינית ואפשר היה להשיג שם גם עיתונים בשתי השפות הללו, אבל לא עיתונים או ספרים באידיש ובעברית. את ספרי הלימוד של השפה העברית ואת הספרים ללימוד ״הדת״ היהודית, ספריו של שמעון דובנוב, רכשנו, אנו התלמידים, באמצעות המורה לעברית והוא הביא אותם עבורינו מקרמניץ.

עיתונים יומיים באידיש הגיעו לפוצ׳אייב רק עבור מי שהיו מנויים עליהם ואלה הגיעו באמצעות הדאר, באיחור של יום אחד לפחות. למען האמת, היו בעיירה רק מנויים בודדים על העיתון ״דער מאמענט״, אך רב העיירה היה מנוי על העיתון ״טאגבלאט״, בטאונה של ״אגודת ישראל״ בפולין.

בסוף שנת 1936 נעשה אצלנו אליעזר לרנר, נער כבן חמש-עשרה מפוצ׳אייב, המפיץ של השבועון האידי ״וועלטשפיגל״, ואני נהייתי לקורא השבועון הזה. ה״וועלטשפיגל״ פרסם בעמודיו הרבה ידע פופולרי ואני נמשכתי לנושאים אלה ונהניתי מהעתון. אולם לפני כל זאת, וביחד עם זאת - עיינתי בשקידה בעיתונים שהובאו לחנות שלנו בתור נייר-אריזה.

לעיתים קרובות גיליתי בין העיתונים הללו ״אוצרות״ שהועילו לי ברכישת ידע שלא יכולתי להשיגו ממקורות אחרים. כך מצאתי באחד הימים בין העיתונים הישנים חוברות ללימוד השפה האוקראינית ונעזרתי בהן ללימוד העצמי של שפה זו. אמת, את שפת הדיבור באוקראינית ידעתי עוד מקודם מתוך המפגשים שלי עם התושבים המקומיים, אך לכתוב ולקרוא בשפה זו למדתי בכוחות עצמי מתוך החוברות שמצאתי בין נייר-האריזה. הידע שרכשתי לעצמי בכתיבה וקריאה באוקראינית פתח בפני את הדרך להכיר גם את השפה הרוסית וגם בה השתלמתי באופן עצמי ובמשך הזמן שיפרתי את ידיעותי עד כדי שליטה טובה בשפה זו.

לקוחות יהודיים היו לנו מעט. בעיירה היו הרבה חנויות ~~מסוג זה~~ כמו שלנו ולכל חנות היו מעט קונים יהודיים ואם היו, הם היו בעיקר מבני המשפחה הקרובים. גם קרובי משפחתנו היו קונים בחנות שלנו. בין אלה היה לנו קונה בקנה מידה רציני - סבא יצחק, אשר פרט לקמח ושמרים שהוא צרך במאפיה ואותם היה רוכש בסיטנאות, הרי את השמן, הסוכר, המלח ומיני תבלינים לצרכי המאפיה שלו היה קונה אצלנו.

רוב הלקוחות שלנו היו מבין הגויים שגרו בשולי העיירה ובכפרים הסמוכים, מהם היו לנו קונים קבועים רבים, בחלקם היו אלה בעלי מטעי הפרי שאנחנו חכרנו אותם מהם. קניות לא מעטות ערכו אצלנו גם מחלקות משקיות מסויימות של ה"לאוורה". על אלה נמנה בית המלאכה המכני שלהם, שעסק בתחזוקה של מתקנים ב"לאוורה" ובייצור זעיר של פריטים ממתכות. אצלם אבא קנה, על פי הזמנה מיוחדת, מנורה בעלת חמישה קנים וכשהיא הובאה אלינו הביתה, אימא היתה מדליקה בה נרות בערבי שבתות וחגים, נוסף לנרות שהדליקה בזוג הפמוטים שהיו בבית.

בקיץ 1939 כשחזרתי הביתה, למה שאמורה היתה להיות "חופשה" מישיבת פרוזַ'נֶה, נוכחתי לדעת שהחנות שלנו התדלדלה מאד. אימא כבר מזמן הפסיקה לנסוע לקרמניץ להביא משם סחורה לחנות, המחזור הכספי של החנות ירד פלאים והחנות קיימה את עצמה בקושי. את הסחורה לחנות היו רוכשים עתה אצל אחד בשם פוּפיק. הוא בעצמו היה קמעונאי, אך מכר גם לבעלי חנויות כמו שלנו ממלאי הסחורות שרכש בעצמו בקרמניץ. כל הקניות אצלו נעשו רק בכסף מזומן, והקניות שלנו אצלו היו לצרכי השעה בלבד, לא למלאי כפי שהיינו קונים קודם בקרמניץ.

חנותו של פופיק היתה במרחק של כחמישים מטר משלנו. לעיתים נשלחתי על ידי אימא לחנותו של פופיק לקנות ממנו שק מלח או שק סוכר - אלה היו באריזות של חמישים קילוגרם כל אחד - ונצטוויתי על ידי אימי לשכור סבל שיביא את הסחורה לחנות שלנו. הייתי בן שש-עשרה וחצי והחלטתי שיש בכוחי להעמיס על שכמי את המשא הזה של חמישים קילוגרם ולהביאו בעצמי לחנות שלנו. כשעשיתי זאת בפעם הראשונה, אימי היתה מופתעת ואף גערה בי, אולם כשנוכחה לדעת שאין זו משימה קשה בשבילי, היא השלימה עם זאת. חנות המכולת שלנו הפסיקה כמעט לשאת רווחים ואלמלא עסקי גני-עצי-הפרי של אבא המצב הכלכלי של משפחתנו היה מתדרדר מאד.

באותו קיץ נישא כבר באויר ריח המלחמה המתקרבת. האנשים האמינו עדיין שפולין בתמיכתן של הארצות המערביות תצליח להרתיע את גרמניה הנאצית מלפתוח במלחמה נגדה, אך אז בא הסכם רִיבֶּנטרוֹפ-מוֹלוֹטוֹב - ההונאה הגדולה של היטלר, כפי שהסתבר לאחר מכן - והמלחמה לא נמנעה.

בימים הראשונים המלחמה עדיין לא נתנה את אותותיה בחיי היום-יום של התושבים בעיירה. פרט להאפלה שהונהגה בערבים והלילות, החיים בפוצ'אייב התנהלו כסדרם. אמנם, הידיעות מהחזית לא היו כל כך מעודדות, אך מכיוון שהן לא היו ברורות דַיָן האנשים המשיכו להאמין בכוח העמידה של הצבא הפולני, משום שחשבו שיש ממש מאחורי ה"התרברבות" הפולנית. אולם

כעבור כשבוע החלו לחלוף דרך העיירה שיירות הצבא הפולני שנסוגו דרומה, לגבול הרומני. ממשלת פולין גם היא הגיעה לקרמניץ ובעקבותיה "זכתה" העיר להפצצה אווירית גרמנית.

כעבור ימים אחדים נראתה כבר, באופן ברור, המפלה הצבאית של פולין ובאוכלוסיה השתררו פחד ומבוכה. אך על אף הכל, ניסה השלטון הפולני בעיירה לקיים סדר: בעלי החנויות נצטוו לפתוח את עסקיהם כרגיל, אולם הסחורה התמעטה, כי במקום הסחורה שנמכרה ללקוחות, ואלה דוקא הגבירו את קניותיהם בימים אלה, לא ניתן היה לרכוש אחרת במקומה. החנות שלנו, אף כי היתה פתוחה, כמו כל החנויות האחרות בעיירה, לא מכרה למעשה דבר - הכל השתדלו לשמור את המלאי שברשותם וכך גם עשו הורי.

גם הסחר בפרי נפסק, לא היה מי שיקנה את הפרי שכבר נקטף, לפי התכנית המקורית. המלחמה שפרצה שיבשה הכל; הפרי נשאר בערמות בגנים ומה שעדיין לא נקטף נשאר על העצים ונשר לאט-לאט על האדמה.

ב-17 בספטמבר הודיעה ברית המועצות על סיפוח החלקים המערביים של אוקראינה ובײלורוסיה, שעד אז היו בשלטון הפולני, אליה, ובזאת בא הקץ על המסחר הפרטי בכל האיזורים שסופחו לברית המועצות וגם בפוצ׳אייב, החנות שלנו חדלה לפעול - הכל השתנה ושום דבר לא חזר עוד לקדמותו.

עסקיו של אבא - חכירת מטעי-פרי

אבי ומשפחת דודי אנשל, קנו במשותף מדי-שנה-בשנה את יבולי הפרי מ-20 - 25 איכרים בעלי מטעי פרי שגרו בשולי העיירה ובסביבתה הקרובה. אדמת ווהלין באוקראינה הינה דשנה ועל אף שעיבוד האדמה על ידי בעליה התנהל בצורה אקסטנסיבית היא הניבה הכל בשפע. השדות הצמיחו תבואות בעלי קמה גבוהה ושיבוליה הרכינו ראש מכובד הגרעינים שבתוכם: בשיפון, בחיטה, בשעורה, בשיבולת-השועל, בדוחן, בכוסמת וראשי הפרג המלאים, ואפילו אשבולי התירס כופפו את ראשיהם מכובד הגרעינים שעל הקלחים שלהם. כך גם שפעו ביבוליהם הברוכים הירקות והפירות. גידולי השדה סיפקו מזון למאכל בני האדם ולהבדיל, גם לבעלי החיים.

מכל האיזור היתה הסביבה של פוצ׳אייב במיוחד משופעת במטעי עצי-פרי למאות והם הניבו פירות משובחים מזנים שונים של תפוחים, אגסים, שזיפים, דובדבנים, אגוזי-המלך ועוד.

רבים מיהודי העיירה היו קונים את פרי המטעים מידי הבעלים הגויים, קוטפים אותו ומוכרים אותו לסוחרים שבאו מרחוק, לרוב ממחוזות המערביים של מדינת פולין.

את ההסכמים לקניית פירות המטע מידי הבעלים היו עורכים בעיצומו של החורף, או בימי האביב הראשונים, כשעצי-הפרי עדיין "ערומים" לגמרי וקניית היבול העתידי שלהם היווה הימור לרוכש אותו.

בעודי ילד, וגם בימי נערותי, נתלוותי לעיתים לאבי לעריכת הסכמי קניית יבול פרי המטע מבעליהם. מועד הפגישה עם בעל המטע העומד למכור את יבול גנו לאבי נקבע מראש ובהגיענו לגדר בית האיכר פתח, כרגיל, כלבו בנביחות. זה היה האות לבעלים לצאת ולקבל את פנינו בפתח הבית כשהוא גם מרגיע באותה עת את "שומר ביתו" - את הכלב.

לאחר ניעור השלג מכתפינו, מהכובעים וניגוב הנעלים נכנסנו לתוך הבית פנימה. לכל בית איכרים, ובמיוחד לעירוניים שביניהם, היה אופי משלו; היו בתים מרוהטים בטעם, עם וילונות ותמונות על הקירות והיו כאלה שמראם היה פשוט ביותר. אולם דבר אחד היה משותף לכולם - האיקונין. בהיות פוצ'אייב בעלת "אם" משלה "אם-אלוהים מפוצ'אייב", התנוסס דיוקנה בכל בית פּרַבוֹסלַבִי. בנוסף לתמונת "האם מפוצ'אייב", קישטו את קירות בתיהם של הגויים צלבים ואיקונין של "קדושים" נוספים. מתוך כבוד שבני הבית רכשו לנו - כפי שגם אנחנו נהגנו כלפיהם - לא נדרשנו להסיר את כובעינו מעלינו, כנהוג בבתיהם של הגויים[1].

לפי דפוסי הנימוס המקובלים התחייבה שיחה מקדימה לעיסקה, וכך גם נעשה. בתחילה נסובה השיחה בענינים המשפחתיים, על הילדים, הזקנים וקרובי משפחה, פוליטיקה לא דיברו. לרוב היתה בינינו -בין שני הצדדים - היכרות מוקדמת, לעיתים אף היכרות רבת-שנים, וההתענינות ההדדית בבני המשפחה היתה דבר טבעי. מכאן התגלגלה השיחה לנושאים המשקיים; מצב הבקר, הצאן, הסוסים ובעלי הכנף, וכמובן השדות וכו'. לאחר שיחה ארוכה בנושאים אלה ניגשו שני הצדדים לעצם הענין שלשמו באנו, קניית יבול הפירות של בעל המטע לעונה הבאה, והחלה ההתדיינות על תנאי קניית פרי המטע.

כמובן, שבעל-הבית שיבח את מטעו, מנה וספר את מספר העצים המניבים, את הסוגים והזנים

[1] אצל הנוצרים היו מסירים את הכובעים בבית, כנראה משום הימצאות האיקונין בבית.

המשובחים שבמטעו, את הטיפול שהעניק לעצים - זיבול, גיזום[1], והעלה על הנס גם את העובדה שבעונה שחלפה הניב המטע יותר פרי מהנצפה ולכן, לדבריו, יש סיכוי שבעונה הקרובה תנובת המטע תעלה עוד יותר מזו של השנה שעברה. משום כך הוא דורש תוספת בכסף על הסכום שקיבל אשתקד, " ואלמלא מצבו הכספי הדחוק שנגרם בגין זאת שנאלץ לקנות פרה נוספת לעדר (או בנימוק דומה לזה) - היה ממתין לתחילת הקיץ עם החכרת המטע". הוא בטוח שאז היה מקבל סכום כפול מזה שהוא דורש עתה.

אבי מצידו הציע סכום שנראה לו הוגן והיה מבוסס על הערכה, כמעט ריאלית, של היבול הצפוי מהמטע של הגוי, והוסיף לכך את הנימוק שהוא, אבי, למעשה מהמר - הוא הרי קונה "חתול בשק", עצים ערומים שטרם פרחו ואין אפשרות להעריך מה תהיה תנובתם, וכי הבעלים יודע גם יודע, שאם היבול יכזיב הרי ההפסד כולו שלו, של אבי בלבד ואין הוא - המחכיר, נושא אפילו בחלק קטן מההפסד, אם יהיה כזה. בנוסף לכך הוא, הבעלים, מקבל מיד סכום כסף במזומן על חשבון היבול העתידי, שעדיין מעורפל.

לאחר ההתמקחות והוויכוח, היו שני הצדדים מגיעים לעמק השווה וההסכם נעשה, בעל-פה. אינני זוכר מקרה שהסכם כזה נערך בכתב. בתנאי החכירה, שהוסכם עליהם, אוזכרו השיעורים והמועדים לתשלומים במזומן שיקבל הבעלים. כן, סוכם על כמות הפרי, מכל זן-וזן, שהבעלים רשאי לקחת לעצמו. הוסכם על מועדי קטיף הפרי ופינויו המלא של המטע מנוכחות החוכר ועל פיצוי כספי שישלם אבי לבעל המטע, במקרה שייגרם נזק[2] למטע. הסכם זה "נחתם" בתקיעת-כף ובשתיית "מוֹהוֹרִיץ'" - שתיית יי"ש, שהביא עמו אבי וקינוח צנוע, שהוגש על ידי המארחים, אשר כלל דג-מלוח, לחם, ביצים קשות ובצל. המארחים כיבדו את נוהגי הכשרות היהודיים ולא ניסו להכשיל אותנו האורחים במאכלים לא כשרים.

בעל המטע היה מקבל דמי קדימה ואת היתרה הוא משך לשיעורין, לפי ההסכם, בכסף ובמצרכי מזון - שווי-כסף - שרכש בחנות המכולת שלנו. החשבון הכספי התנהל על פי רישום, ובכל פרק זמן נערך סיכום ביניים לקביעת היתרה עד לסילוקם המלא של דמי החכירה.

לאחר שהעיסקה נחתמה החלו "הדאגות" שלנו: שהמטע יניב את כמות הפרי לפי צפיותיו של אבא, ושמזג האוויר יהיה נוח עד להבשלתו וקטיפתו של הפרי. אם קרה שבעת לבלוב העצים הגיע

1 ריסוסים לא היו ידועים אז, כן לא היו חייבים להשקות את המטעים כי הממטרים היורדים באיזור סיפקו את כל צרכיהם במים של הגידולים החקלאיים.
2 שבר ענפים או פגיעה אחרת בעצים.

גל קור פתאומי, הדבר הדאיג מאד את אבא, כך, גם אם בתקופת הפריחה ירד ברד וגרם לנשירתה מהעצים. למעשה, "עברו" הדאגות הרגילות של בעל המטע, החקלאי, להיות דאגותיו של אבא.

האיכר, לאחר שהוא מכר את יבול בוסתנו ופגעי טבע גרמו לנזק במטע - כל הנזק נזקף לחובתו של הקונה, כאילו הוא, האיכר, איננו בעליו של המטע. את הסדרים שהיו קיימים מימים-ימימה, לא ניתן היה לשנות; התחרות אצל יהודי פוצ'אייב, הקונים של פירות המטעים מידי הגויים, היתה בינם לבין עצמם גדולה, ובדעת החוכרים לא עלתה כלל המחשבה שהם יכולים להידבר ביניהם ולקבוע כללים אחרים, נוחים יותר להם, שיפחיתו מאחריותם את נטל ההפסדים האפשריים שיווצרו בגין פגעי הטבע. מכיוון שלא ניתן היה לשנות את סדרי הבריאה, וגם לא את התנהגותם של הבריות, היתה במשך כל הזמן - מאז רכישת תנובת המטע ועד לקטיף הפירות ואיסופם, כעין אי-וודאות, אם העיסקאות כדאיות, בכלל.

כאמור, קטיף הפרי מהעצים גם הוא נכלל בחובותיו של הקונה, ובעונת הקטיף היה ביקוש רב לידיים עובדות - לקוטפים. הנוער היהודי בעיירה לא "התלהב" מעבודה פיזית בכלל ומקטיף תפוחים, אגסים ופרי אחר מהעצים, בפרט. כמעט כל בני הנוער היה סמוכים לשולחן הוריהם, למדו, או לכל היותר עזרו להוריהם בעסקיהם. גם הצעירים הנוצרים, תושבי העיירה, לא יצאו לעבודות הקטיף; הם היו עסוקים בעבודות במשקים החקלאיים של משפחותיהם, ואת קוטפי הפרי היו מגייסים מבין תושבי הכפרים שבסביבה. אלה - ברובם בחורים צעירים - מצאו בעבודת הקטיף מקור נוסף להכנסה כספית, על זו הדלה בדרך כלל, שהיתה למשפחותיהם מהמשקים החקלאיים שלהם. אבי היה שוכר לעבודות הקטיף מהבחורים הללו והם היו מתייצבים בעונה בוקר-בוקר לעבודה, לאחר שעשו את דרכם ברגל מכפריהם, מהלך של כמה קילומטרים.

הקוטפים עבדו על בסיס של שכר יומי ורובם היו מקבלים את שכרם בכל יום, בתום יום העבודה. רק הקבועים שביניהם הסכימו להמתין ולקבל את שכרם שהצטבר, בסוף כל שבוע. יום העבודה היה ארוך ונמשך כעשר שעות והשכר לא היה גבוה.

רבים מהעובדים שלנו התמידו וחזרו לעבוד אצלנו בתקופת הקטיף מדי שנה-בשנה, מחדש, ואף היו מביאים איתם, בעת הצורך, לפי בקשת אבי, עובדים נוספים מבני משפחותיהם או ממכריהם. רובם היו צעירים חסונים וביצעו את העבודה ביעילות ובאחריות. כמובן, שאבא היה מפקח על עבודתם, והיו גם מקרים שאבא היה גוער במישהו מהעובדים, אם התרשל בביצוע המשימה

שהוטלה עליו.

לפעמים היה צורך לטפס עד לאמירי העצים הגבוהים, כדי לקטוף את הפרי שצמח שם; היו עצים גבוהים שפירותיהם - דווקא מהיפים ביותר גדלו שם, צמחו במקום שלא ניתן להגיע אליהם ולקטפם בדרך הרגילה - באמצעות סולם או בטיפוס על העץ. במקרים כאלה היו משתמשים במוט שהותקן באופן מיוחד וסייע לקטיפת הפרי בגבהים אלה. מוט כזה היה חייב להיות בעובי אחיד לכל אורכו, גמיש ולא יבש, כדי שיוכלו למלא את המשימה באופן יעיל. מוט כזה היו מכינים כדלקמן: בקצהו האחד מבקעים אותו בהצלבה, מפסקים את "האצבעות" שלו שנוצרו עקב כך, ואת אלה מקבעים על ידי תקיעת יתדות עדינים בין ה"אצבעות, ו"בדרך זו נוצרת "כף", דמויית כף-יד אנושית פתוחה. על ידי הכוונה מדוייקת של המוט כף-היד היתה קולטת את הפרי לתוכה ובתנועה סיבובית מתאימה ניתק מחזיק המוט את עוקץ הפרי מענף העץ עליו הוא צמח. את המוט מורידים בזהירות עם הפרי שנקטף ומוציאים אותו מתוך ה"יד" שלו. פעולה זו דרשה מיומנות רבה והיה צורך להתאמן הרבה, כדי לדעת לבצע את התנועות הנכונות במוט, ולקטוף את הפרי. במשך הזמן למדתי גם אני להכין מוט לקטיפת פרי מאמירי העצים ולהשתמש בו בהצלחה.

מאז היותי ילד צעיר שֶׁהָיִתִי רבות בעונת קטיף הפרי במטעים שאבא היה קונה את יבולם. נֹוכחתי בעת עבודות קטיף הפרי, העמסתו, הובלתו ופריקתו במקומות האחסנה שלו. לפעמים אבא, אפילו, הטיל עלי את המשימה להשגיח על הפועלים.

הפרי שנקטף הוכנס לתוך העגלה שעמדה במצב הכן בסמוך לשטח העצים שֶׁפִּרְיָם נקטף באותה עת. העגלה היתה בעלת דפנות עץ, שהיוו כעין ארגז, ששפתו העליונה רחבה ויורדת בשיפוע כלפי מטה. הדפנות רופדו בקש, כדי שהפרי לא יקבל "מכות" ולא יינזק בעת הערמתו בעגלה וגם לא בעת הובלתו למקום איחסונו. הדרכים שהובילו מהמטעים למקום האחסנה היו, בדרך כלל, משובשות; אם זו היתה דרך סלולה אופני העגלה היו מקפצים מעל ובין האבנים שהיו גסות ולא אחידות בגודלן ובגובהן, או שהיו מחליקים מהן, ואם הדרך היתה לא סלולה, הרי היא היתה מלאת מהמורות וגם שם היתה העגלה מזדעזעת בהילוכה, למרות צעידתו המתונה של הסוס שמשך אותה. בן דודי יצחק קלרץ הופקד כאחראי על הובלת הפרי הקטוף ממטעי הפרי למקום אחסנתם. העיקרי מבין מקומות האחסנה של הפרי היה הגורן-אורווה-רפת של דודי אנשל.

בתקופת הקטיף המוגבר, במיוחד כשהקטיף התנהל במקביל בשניים או שלושה מטעים בעת ובעונה אחת והם גם היו מרוחקים זה מזה, לא היו מספיקים להעביר לאחסנה את כל הפרי שנקטף באותו יום. במקרה כזה הוא היה נשמר בערימות בתוך המטע עד שנוצרה האפשרות להוציאו משם.

לאחר שהפרי שעל העצים הבשיל, אבא היה מפקיד על המטעים שמירה. השומר שהוצב במטע שהה במקום יומם ולילה והוא אמור היה להרתיע גנבים פוטנציאליים, אשר היו יכולים לנסות לגנוב פרי מהעצים ומערמות הפרי הקטוף שהושאר זמנית במטעים. לפעמים היה אותו שומר מופקד להשגיח על מספר מטעים שהיו סמוכים זה לזה ומבקר בהם לסירוגין, אך את משכנו היה מקים רק באחד מהם.

משכנו של השומר היתה כעין סוכה, שהשלד שלה היה בנוי מגזעי עץ דקים, על הגג הונחו אלומות קש, כמו כן, הושמו אלומות כאלה לצידי הקירות, כדי שהגשם והרוחות לא יחדרו לסוכתו של השומר. רק קיר אחד שבסוכה נשאר פתוח והוא יועד לכניסה ויציאה ממנה. בתנאי מזג האוויר המקומי, כשגשמים יורדים גם בימות הקיץ ובלילות, בדרך כלל קריר, שימשה הסוכה לשומר מפלט בטוח ממפגעים אלה.

אחד המטעים שהיה ב״חזקתנו״, דהיינו לא היה בתחרות הקנייה על ידי אחרים, היה שטח בית הקברות הנוצרי-פראבוסלבי. שטחו של גן זה היה עצום, הוא היה זרוע קברים רבים וגם פעיל בהווה, כלומר המשיכו לקבור בו מתים. בשטחו של בית קברות זה היו מאות עצים שהניבו פירות יפים.

היה משהו מוזר ומעניין: בית הקברות היהודי היה ״מחוץ לתחום״ בכלל, ובפרט לילדים ובני נוער יהודיים. בית הקברות היהודי - בית העלמין - היה אפוף מיסתורין והטיל פחד נורא בפרט עלינו, הילדים. בין הילדים התהלכו סיפורים על המתים העוזבים בלילות את קברותיהם ומתאספים בבתי המדרש, ואחדים אף נקפו בשמותיהם של מבוגרים, מבני העיירה, אשר ראו במו עיניהם את המתים בתכריכיהם בחצר בתי הכנסיות. והנה שם, בתוך בית הקברות הנוצרי, משום שהוא גם מטע-פרי וחכור על ידי אבי, התהלכתי באופן חופשי, ללא פחד, ולפעמים אפילו לבדי, ובערבים, ואף בלילות הייתי מצטרף אל בן דודי איציה כשהוא יצא לבקורת השומרים במטעים. באזור בית הקברות הנוצרי היו לנו, באופן קבוע, חמישה מטעים חכורים ועליהם הופקדו שני שומרים, שפטרלו בהם לסירוגין.

בבית קברות זה הכל התהלכו גלויי ראש, מתוך כבוד למקום ולשוכני העפר הטמונים בו. אך אנו נהנינו מ״זכות-יתרה״ ויכולנו לחבוש את כובעינו בהיותנו שם. באי המקום אף לא ראו כל חילול כבוד המתים, או חילול המקום בכך שהעגלה שהובילה את הפרי הקטוף היתה עוברת בין שורות הקברים. יש לציין שבית קברות זה היה מטופח מאד וזכה לביקורים רבים של קרובי משפחה של הקבורים שם, אולם זה לא הפריע לראשי הקהילה הפראבוסלבית להחכיר את המטע של בית הקברות הנוצרי, דווקא ליהודים, ״כופרים״.

בוסתני הפרי שבפוצ׳אייב ובסביבה הקרובה הניבו כמויות גדולות של פרי מגוּוָן ומטיב משובח.

שִׁמְעָם של הפירות הללו יצא למרחקים וסוחרים רבים מחלקיה המערביים של פולין ואף מגרמניה היו באים לעיירה ורוכשים את פרי המטעים, וכן גם מאבי, ושולחים אותו לשווקים הרחק מפוצ׳אייב.

קבוצה מצומצמת של בחורים יהודיים בפוצ׳אייב התמחתה באריזת הפרי, אשר יוּצָא מכאן בעונה. הם התארגנו כקבוצה קבלנית וקיבלו את שכרם מהסוחרים החיצוניים - הקונים. כנאמני הקונים הם גם היו אחראיים על המיון והבירור של הפרי, ופרי נגוע או בלתי מתאים לפי ראות עיניהם נפסל על ידם, ולא הוכנס כלל לארגזים שיועדו למשלוח. כל עבודת האריזה נעשתה ידנית בתוך ארגז שהקיבולת שלו היתה כארבעים קילוגרם פרי, שהיה חצוי ברוחבו לשניים. בארגז נפרשו גליונות נייר לבן והפרי סודר בתאי הארגז בשכבות, ללא חציצה כלשהי ביניהן. מעל לשורת הפרי העליונה שבארגז פרשו פעם נוספת, נייר לבן ומעל הנייר שמו קש[1], ולאחר זאת סגרו את הארגז בלוחות-עץ ומסמרים, יישרו את שולי הקש שלא יבלוט מעבר לדפנות הארגז, הטביעו על הארגז את הסימול של הקונה, והוא צורף לערֵמת ארגזי הפרי האחרים המוכנים למשלוח.

הכנת משלוח פרי ארך מספר ימים, ויכול היה להימשך גם שבוע שלם. לאחר שהאריזה הושלמה היה מחובתו של אבא, בהתאם להסכם עם הקונה, להסדיר את הובלת הפרי לתחנת הרכבת הקרובה - שהיא בקרמניץ. לענין זה אבא היה פונה לגוי מכר, שגייס בכפרו את מספר העגלות הדרושות, כדי להסיע את כל הפרי הארוז, בבת אחת לרכבת. כך היתה יוצאת לה מדי פעם שיירה של 10 - 12 עגלות עמוסות לעייפה בארגזי פרי, כשכל אחת מהן רתומה לזוג סוסים, בדרך לתחנת הרכבת בקרמניץ. עבודת העמסה לעגלות נעשתה על ידי העגלונים בעצמם, אך בתחנת הרכבת בקרמניץ הן נפרקו מהעגלות והועלו לקרונות משא בידי סבלים מקומיים. בדרך כלל היה אבי סומך על המארגן, מי שגייס את העגלונים האחרים, והפקיד בידיו את האחריות על הסעת המשלוח והבאתו בשלום ליעדו. לעיתים רחוקות היה מישהו מאתנו מתלווה למשלוח הפרי שיצא לתחנת הרכבת בקרמניץ.

סבי, יצחק זלצר

ביתו של סבי, יצחק זלצר, היה גדול ומרווח והיה בן שלש קומות. הקומה התחתונה היתה מעט מתחת למפלס הכביש, בגלל הבדלי גובה הקרקע שבקצות השטח עליו עמד הבית. מעל קומה זו

[1] הקש שהיה בשימוש לצורך זה היה ארוך וישר, והוא נשמר באלומות לאחר הדיש שנעשה במורג, ביד. קש כזה שימש גם את האיכרים בכפרים לציפוי גגות בתיהם.

היתה הקומה האמצעית ומעליה הקומה השלישית - העליונה. הקומה התחתונה שימשה כולה למגורים וכן גם חלק מהקומה האמצעית. אולם, את חלקה הגדול של קומה זו תפסה החנות לממכר דברי המאפה מתוצרת המאפיה של סבי ובית-התה נמצא גם הוא שם, ובקומה השלישית היתה המאפיה.

המחסן לקמח, שהיה תמיד מלא בעשרות שקי-קמח במשקל מאה קילוגרם כל אחד[1], נבנה על ידי סבי כתוספת לבית, במפלס האמצעי, קצת מעל לגובה כביש רחוב וישנוביץ. עובדי המאפיה היו מעלים באופן קבוע את שקי הקמח שנדרשו להם מדי פעם לאפייה, במעלה המדרגות החיצוני של הבית למאפיה על גבם. גם את המים שנצרכו במאפייה היו מעלים בדליים במדרגות אלה וממלאים בהם את המיכל שעמד למעלה, אך זאת עשו מוכרי המים שהביאום מהמעיין שבפוצ׳אייב הישנה. בפנים, בתוך הבית, התחברו ביניהן שלושת הקומות, גם הן במדרגות-עץ.

סבא היה מומחה גדול בבנייה ולא נזקק לאף אחד אחר שיתכנן עבורו פרויקט כלשהו של בנייה חדשה או, כדי לבצע שינויים בתוך הבית, ושינויים הוא, דווקא, עשה חדשות לבקרים. סבי, יצחק, היה מצויד תמיד ב״ארשין״[2] שלו, אמת-מדידה שהיתה מקובלת בזמנו של הצאר הרוסי. לכל מקום ובכל עת הוא נשא עימו את ה״ארשין״ המתקפל, והיה עסוק לעיתים קרובות במדידות ועריכת חישובים. סבי היה קיצוני בדייקנותו ולא סבל דברים בלתי מהוקצעים או לא גמורים, כל דבר היה חייב להיות חלק, צבוע ונקי.

סבי יצחק היה בעל-קומה גבוהה, וגידל זקן מטופח, הוא היה תמיד לבוש בקפידה בבגדים נקיים ומגוהצים. בצאתו אל מחוץ לבית היה לובש מעיל ארוך, דק בקיץ ומעיל פרווה בחורף, ופרט לשבתות וחגים, הוא לא נפרד ממקלו[3]. בימות הקיץ הוא חבש כובע קסקט מהודר ובחורף חבש לראשו כובע פרווה. סבי היה יהודי יודע-ספר ובכל ערב מימי החול הקדיש מזמנו לעיון ב״משניות״ וב״גמרא״ ובימי-שבת היה מעיין בספר״ עין-יעקב״.

סבי היה מעורה בעניני-הציבור ובעל דעות מגובשות משלו בנושאים שנגעו לחיי הקהילה היהודית וסדרי החיים בעיירה ובתוך זה בבחירות התקופתיות שהתקיימו למועצת העיירה ולאיגוד הסוחרים ובעלי המלאכה במקום.

[1] כך היו אורזים אז - גרעינים, קמח וטובין אחרים שבצובר יבש.

[2] היחידה הקטנה מה״ארשין״ היה ה״צול״, כלומר ה״אינץ״, ואורכו של הארשין 28- אינץ׳, שהם 71 סנטימטר.

[3] ״אביזר״ שנישא בידי בעליו והוסיף לו יוקרה בעיני הבריות.

סבי היה הבעלים של אחת מארבעת המאפיות שהיו בעיר - שלוש היו בבעלות יהודית והרביעית, בעליה היה אוקראיני. סבי זה היה, מה שנקרא בעיירה "בעל-בית", כלומר בעל בעמיו, כינוי אשר ביטא באותם הימים הרבה: כבוד, עוצמה, ומי שקובע בענייני הצבור. הוא היה תקיף בדעותיו ומבין בני העיירה היו מי שצידדו בו וכמובן, שהיו גם כאלה שהתנגדו לו, אפילו בחריפות, עד כדי יריבות ממשית[1]. אך אין ספק שבאישיותו השפיע על חיי הקהילה היהודית בפוצ'אייב.

לסבי היו שלש בנות ושני בנים: איטה, אימי - הייתה הבכירה, אחריה היו רייזה ובײלה, וישראל היה הרביעי. כל אלה נולדו לו מאשתו הראשונה מירל. בן נוסף, לוי, נולד לו מאשתו השנייה פייגה, אותה נשא לאחר מות אשתו הראשונה.

ביליתי ימים ובעיקר ערבים רבים בביתו של סבא במשחקים משותפים עם לוי, שהיה בן-גילי, ושנינו גם יחד, היינו צמודים לשולחן המבוגרים, במיוחד בערבים של מוצאי השבתות, בעת "מלווה המלכה", כשנפרדים " משבת המלכה" עד לקבלתה שוב, בשבוע הבא. אל סדר "מלווה המלכה" אצל סבא היו תמיד מתאספים אנשים, מבאי הבית הקבועים וגם מזדמנים.

אנו הילדים אהבנו להקשיב לסיפוריהם של המבוגרים על הימים שעברו והיה לנו תכסיס איך לעורר את המבוגרים המסובים לשולחן - שיספרו את סיפוריהם. החזקנו חבילות כסף בשטרות מימי הצאר וכסף אחר, שהונפק על ידי הכובשים והמושלים למיניהם שעברו בעיירה בשנות מלחמת העולמית הראשונה. שטרות אלה היו ברובם חדשים. אפילו בימי הילוכם הרשמי של שטרות אלה לא הספיקו לעשות בהם שמוש ובכל מגע יד הם היו מרשרשים.

בכל ימות השבוע שיחקנו בשטרות הללו בינינו, אבל במוצאי-השבת, בבית סבא, שימש הכסף שבידינו לגירוי המבוגרים לפתוח בסיפוריהם על הימים שעברו. כשהמבוגרים החלו בסיפוריהם היינו שנינו, לוי ואני, מפסיקים במשחקים הפרטיים שלנו ומתיישבים על יד השולחן עם המבוגרים.

מסביב לשולחן - שעליו עמדו מיחם התה, הקופסה עם קוביות סוכר הגביש, צלוחית עם פלחי לימון ומגש עמוס בדברי מאפה טעימים שאין חובה ליטול ידיים לפני אכילתם ומברכים עליהם רק ברכת "בורא מיני מזונות" - ישבו כרגיל: סבי ר' יצחק זלצר, אחיו ר' אבא זלצר ואבי. לעיתים היו גם נוכחים אנשים נוספים, כמו ר' נחום זלצר (בנו של אבא זלצר) או מישהו מתושבי העיירה שבאו להיוועץ עם סבי.

[1] בספר "פיטשאיעווער יזכור בוך", נזכר שמו בפואימה "ניטא שוין ס'שטעטל" שחיבר המשורר שלמה סקולסקי, יליד פוצ'אייב, וכך הוא כותב: "איציע ווועלוול'ס דרייט מיטן שטעקן, לאזט מיך איך שוויץ..." (בתרגום חופשי) סבי נקרא בעיירה איציה (יצחק), בנו של וולוול, מסובב את המקל ומפגין את מרצו... (בהדגשה ביקורתית).

בית סבי היה בית-ועד ואנשים רבים היו באים לבקש עצה, לגמור עיסקה ולשאול בענינים מכל סוג שהוא. גם בימות השבוע האחרים היו באים אנשים לשאול עצה אצל סבא, אך היו מי שבאו במיוחד במוצאי השבת, לאחר ה"הבדלה", כשכבר מותר לעסוק בדברי חולין, אבל אווירת השבת היתה עדיין שרוייה בחלל והכל נהנו מכך. בהזדמנות שכזו היו גם מושמעים הסיפורים שאנו, הילדים אהבנו כל כך.

אנחנו נהנינו לשמוע שוב ושוב את אותם הסיפורים, הם לא נמאסו עלינו, להיפך הם ערבו לאוזנינו הסקרניות משום שמְסַפְּרֵיהֶם היו נוסכים בהם טעם של ימים קדומים, טובים ושקטים, שחלפו ואינם עוד - ואנו לא הכרנום. היו אלה, לפי נימת קולם של המספרים, ימי אושר ונחת לעומת החיים הנוכחים במשטר הנוגש הפולני, עם כובד המסים והגזירות הקשות שניתכו על האוכלוסיה בכלל, ועל ראשי היהודים, בפרט.

וכך זה היה מתחיל: לוי ואני היינו פותחים בהחלפת שטרות כסף ישנים בינינו לעיני המסובים. המבוגרים, אף אם היו שקועים בשיחה השתתקו לפתע ומישהו מהם היה פונה אלינו ואומר: "הראה נא, הראה נא", וכך בהביטו בשטר כסף הישן שהושטנו לו התחיל האיש "לבנות" בדרך אסוציאטיבית את סיפורו - "יודע אתה, כמה זה היה שווה, ומה אפשר היה לקנות בעד הכסף הזה?!" הוא החזיק בידיו שטר של שלושה רובלים מימי הצאר ואומר: "בכסף זה יכלה משפחה מרובת נפשות להתקיים במשך שבוע שלם בכבוד, כולל "לעשות את השבת..." דג-מלוח עלה קופייקה וחצי ובקבוק יי"ש טוב, ממש בחינם". וכך היינו מקשיבים, בפעם המי יודע, לכל אותם הסיפורים היפים של העבר, כששזורים בהם שמות בני משפחה, שכנים ובני עיירה אחרים; סיפורים על עסקים עם בעלי אחוזות בעלי נכסים - טחנות-קמח, יערות וכדומה.

בעקבות הסיפורים הללו ראיתי בעיני רוחי את סבי, סוחר היערות לשעבר, בחורף - יָשוּב בכל הדרו במזחלת הדוהרת ליערות שרכש אצל בעלי האחוזה וצלילי מחרוזות הענבלים שעל צווארי הסוסים נמוגים בְּאֵדֵי האוויר הנפלטים מנחירי הסוסים, כשהוא נוסע לסקור את חלקת היער המיועדת לכריתה והעברת העצים לעיבוד חרושתי בעונת החורף הנוחה לעבודות אלה.

סבא, עם היותו בעת זו בעל מאפייה, לא משך את ידו מעיסוקו הקודם - סוחר יערות, מלאכה שעסק בה לפני מלחמת העולם הראשונה והמשיך בה רק באופן חלקי עד לשנות השלושים האחרונות, ועד לאותה עת העסיק פועלים בניסור גזעי העצים הכרותים שהובאו מהיער לקרשים ומרישים.

על יד ביתו של סבא היה בור-ניסור, שעליו הותקן פיגום מיוחד, שאיפשר לשני אנשים לבצע את עבודת הניסור, המיוחדת הזו, כשאחד מהם נמצא בתוך הבור והשני עומד על הפיגום, למעלה. ביניהם, מעל לפיגום, הונח גזע העץ ואותו הם ניסרו לקרשים, לפי מידות-עובי שקבע סבי יצחק. שני הפועלים שעסקו במלאכה זו זכורים לי כאנשים בגיל מבוגר, אך היה בהם מספיק כוח למשוך במסור, מעלה מטה, במשך שעות רבות ביום. גם המסור היה מיוחד ומטיב מעולה ומותאם למלאכה זו. שני הפועלים משכו את המשור בקצב מונוטוני, במשך שעות ארוכות, ולי נדמה היה שהם אף פעם אינם מתעייפים במלאכתם זו.

מגזעי העץ שנגזרו לקרשים היתה נושרת הנסורת ונערמת בתוך הבור, ותוך כדי כך היא הפיצה את ניחוחה המיוחד בסביבה הקרובה והיא היתה גם נעימה למגע ביד. בימי הגשם - בסתו ובאביב, כמו גם בחורף, היו מפזרים מהנסורת לפני פתחי החנויות כדי שזו תספוג את הרטיבות שנוצרה בכניסה לתוכן ושהאנשים לא ילכלכו את רצפת החנות וגם בתוך החנויות פיזרו נסורת שתספוג את שאריות הבוץ שנדבקו למנעלי האנשים שבאו מהחוץ. כמויות גדולות מהנסורת שהצטברה בבור הניסור של סבא היו נאספות לתוך שקים לשימוש בעונת החורף, אז היו מפזרים אותה על הקרח שהתהווה גם לפני הכניסה לחנות שלנו, כדי למנוע את החלקתם של האנשים. לבסוף נאלץ סבא יצחק לעזוב את עסקי היערות והעצים בגלל זה שהשלטון הפולני הצר את צעדיהם של כלל היהודים, ובפרט של סוחרי היערות היהודים בהטלים והגבלות והוא נצמד כולו למפעלו הנוכחי - המאפייה.

המיחם הרותח שכן כבוד על השולחן של המסובים, איש מהם לא ידע כמה כוסות תה הוא כבר הערה לתוכו, אך הם לא פסקו משתיית תה. את קוביות סוכר הגביש ביקעו בצבת-הסוכר המיוחדת, כל קוביה גדולה לארבע קוביות קטנות, ואת התה לגמו כשמחזיקים בפה קוביית סוכר קטנה.

ביקוע הסוכר לקוביות קטנות, זאת היתה המלאכה שאנחנו, הילדים, אהבנו לעשותה. לכן, השתלטנו על הצבת כבר בראשית הערב ועמדנו לשרות הכל בביקוע קוביות הסוכר.

שתיית התה היתה נמשכת ולא הופרעה על ידי השמעת הסיפורים שקלחו בנחת ונשזרו לאגד מגוון: סיפורים שגבלו באגדות על בעלי אחוזה (פריצים), כמרים ולהבדיל על צדיקים-חסידים; על ניסים שחוללו צדיקים, ועל סופם המר של מומרים ומלשינים, אשר אי שם בערים פטרסבורג ואודיסה ניסו להתנכל ליהודים. שמענו איך בחורים יהודיים הערימו על הצאר בבוא זמנם להתגייס לשרות צבאי, כפי שזה קרה גם במשפחת סבי, בדור שקדם לו.

ביילה מתחתנת

טכס החתונה של רייזה, אחות אימי, היה במקום מגוריו של החתן יעקב בהראל, וזה בניגוד לנוהג המקובל, שחתונת בני הזוג מתקיימת בביתה של הכלה. כנראה שהיתה לכך סיבה, אבל דבר זה לא הוזכר בנוכחותי וכנראה שגם לא שאלתי מהורי מדוע הדבר היה כך, כי באותה עת הייתי עדיין ילד - בגיל שמונה או תשע. ענין זה זכור לי בגלל האפיזודה הקטנה שנחרתה בזכרוני מאותו אירוע, והיא: בני המשפחה, כולם, נסעו לחתונתה של רייזה , וגם אני אמור הייתי להצטרף לנוסעים, אלא שסמוך ליום החתונה חליתי; התקררתי והשתעלתי ומשום כך לא הצטרפתי אל הורי בנסיעתם לחתונתה של רייזה. כשהכל חזרו וסיפרו מהחוויות של החתונה בהתלהבות. התקנאתי בהם וניסיתי "לנחם" את עצמי, ואמרתי: "אין דבר, כשרייזה תתחתן עוד פעם אני, כן, אהיה בחתונה". אימי ששמעה את דברי התחלחלה ואמרה: "חס וחלילה! אסור לדבר כך, אל תפתח פה לשטן", ואז הבנתי את השטות שפי פלט.

לעומת זאת חתונתה של ביילה, אחותה הקטנה של אימי, היתה בפוצ'אייב, כפי שהיה מקובל, שחתונתם של בני זוג מתקיימת בבית מגורי הכלה, גם אם בני הזוג עוברים לגור למקום אחר[1].

בפוצ'אייב הייתי עד להרבה "חופות" שמתחתן נערכו הקידושין של זוגות נישאים; חתונה בעיירה היה מאורע, שאם אפילו לא היתה לך נגיעה קרובה לבעלי השמחה - השתתפת בחלק ממנה, לפחות אנו הילדים ובני הנוער.

היו כללים של טכס בחתונות, כמו בכל דבר אחר שהתרחש אצל פרט כלשהו בקהילה. כך, כל "החופות" של הזוגות הנישאים בעיירה התקיימו ברחבה - החצר הגדולה - שהיתה משותפת לשלושת בתי הכנסיות בפוצ'אייב. לעריכת ה"חופה" היו הזוג הצעיר ומלוויהם, המחותנים והמקורבים, צועדים ברגל מביתם עד לרחבת בית הכנסת, כשה"כלזמרים", קבוצת הנגנים המורכבת ברובה, בדרך כלל, ממנגנים בכלי נשיפה, כנר אחד, וכמובן אחד עם תוף כסרתני התלוי על צוואר בעליו ונשען על כרסו.

מאחורי תהלוכה כזו השתרכו תמיד כמה עשרות ילדים ובני נוער ובחלק מהתהלוכות הללו גם אני הייתי בין המשתתפים בשמחה הכללית. חתונה "שקטה", כפי שנקראה חתונה ללא "כליזמרים", היה דבר נדיר בעיירה. זה היה קורה, אם, חס וחלילה, משפחת הנישאים היתה באבל או אם זו היתה "חתונה שנייה" של אחד מבני הזוג.

ביילה היתה הצעירה באחיותיה של אימי. במשך כל ימי נעוריה, לאחר שסיימה את בית הספר העממי, היא ישבה בחנות של סבי ומכרה מתוצרת המאפייה של סבא: לחם, לחמניות, כעכים עוגות-שמרים ממולאים בפרג ובימי שישי, לקראת השבת, גם חלות. אם כי רק מעטים מבני פוצ׳אייב קנו חלות מוכנות. ברוב הבתים היהודיים בפוצ׳אייב עקרות הבית אפו את חלות השבת בעצמן, במו ידיהן.

בקומה שמתחת למאפייה היו לסבא שני חדרים, זו היתה החנות. החדרים היו גדולים, קירותיהם נצבעו בצבע שמן בהיר ובניצב לקיר ניצבו שולחנות ארוכים ובשני צדדיהם עמדו ספסלים. מסביב לשולחן כזה יכלו להתיישב כתריסר אנשים. בחדר הראשון הפונה לרחוב השוק, שזו היתה הכניסה העיקרית לקונים, ישבה ביילה מאחורי הדלפק ומכרה את תוצרת המאפייה של סבא שהיתה מסודרת על המדפים מאחוריה. על שולחן הדלפק היו גם ארוניות מזוגגות ובתוכן נערמו העוגות. על השולחן עמדו מאזני-צלחת עליהן היו שוקלים את הלחם, כי רבים מבין הקונים היו קונים לחם לפי משקל. בקצה השולחן הזה, שהיה ארוך, עמד מיחם שפעל ללא הפסק וכל מי שרצה לשתות תה יכול היה לקבל את מבוקשו תמורת תשלום, כמובן. היו שקנו מאפה לתה והיו גם מי שהיו מביאים את מזונם וקונים רק תה חם.

בימי חמישי, ביום השוק השבועי בפוצ׳איב, היו שני החדרים הללו דחוסים מאד בגלל זאת, שרבים מהאיכרים אשר באו לשוק נכנסו לשתות תה, לקנות עוגות או לחם. ביום השוק היו השולחנות בשני החדרים תפוסים ללא הפסק ואנשים היו ממתינים בתור שיתפנה מקום ויוכלו לשבת על יד אחד השולחנות.

סבא איפשר לבאים לאכול את האוכל שלהם, גם חזיר ואוכל בלתי כשר אחר, אך תמיד ביקש מהאנשים הללו לא להניח את מאכליהם על השולחן הגלוי, כי אם על נייר או בד שיפרשו מעליו, והאנשים נשמעו לו. מראה האנשים האוכלים חזיר ודברי מאכל לא כשרים אחרים בחנותו של סבא היה די שכיח, אך פעם אחת נדהמתי כשראיתי ארבעה אנשים מסובים ליד אחד השולחנות בחנותו של סבא, אוכלים חזיר, כמו כל הגויים, ומשוחחים באידיש... לרגע ניגש אליהם סבא וגם הוא דיבר אליהם באידיש. פליאתי היתה גדולה: איך זה יהודים אוכלים חזיר?! כמובן, שלא העזתי לשאול את קושיתי בנוכחותם וכשסבא סר מעליהם שאלתי אותו: "איזה מין יהודים אלה שאוכלים חזיר?!" סבי חייך אלי ואמר: "אלה הם גרמנים מכפר שעל יד העיר דובנו[1]".

[1] כך גם היה בחתונתה של בת דודתי שיינדל אשר עברה לגור לבית בעלה, בשומסק.

בסביבת דובנו היו כמה כפרים בהם גרו גרמנים, ואלה שישבו אז בחנותו של סבא ואכלו בשר חזיר באו משם. הם נקלעו לפוצ׳אייב בדרכם למקום כלשהו ושאלו אצל סבא באיזה נתיב לבחור כדי להגיע ליעדם. כמובן, שאינם יהודים, הם גויים, אך שפתם דומה לאידיש, ואולי גם ידעו לדבר אידיש. ואני חשדתי בכשרים.

ביילה ישבה מאחורי הדלפק ממול לשולחנות הארוכים, ובימים שהתנועה בחנות היתה מועטה היא היתה שקועה בקריאת ספר. אני הייתי בא ושוהה לעיתים קרובות בחנותו של סבא וביילה היתה תמיד מקבלת אותי בסבר פנים יפות, אך הרבה פעמים היא העירה לי על כך שאני, כאילו, הולך כשראשי מוטה לצד אחד, אני לא הבחנתי בכך וגם אף אחד אחר לא אמר לי דבר כזה, פרט לביילה.

מארבעת הצאצאים של סבי, שילדה לו אשתו הראשונה מירל, רק ביילה נשארה עוד בבית סבא. אימי ורייזה, אחיותיה הבכירות, היו כבר נשואות ובעלות משפחה משלהן והאח ישראל היה במשך רוב הזמן מחוץ לפוצ׳אייב, הוא למד בישיבות, וגם כשהיה בא לחופשות חג, ויותר מאוחר כשחזר הביתה לצורך התייצבותו ללשכת הגיוס הצבאית, הוא שהה בדרך כלל בביתנו.

כשהגיעה העת וביילה התארסה ועמדה להינשא ולצאת מבית סבא, היא וכל האחרים עימה היו מרוצים מאד. הזיווג בין ביילה לבין זלמן מַגדֶל, בעלה לעתיד מוישניביץ, נעשה בדרך של ״שידוך״, כפי שהיה מקובל בימים ההם; השדכן בחושו המפותח ״הריח״ שישנה אפשרות של השתדכות בין הצדדים והוא בא בהצעותיו אל הורי הצעירים. על כל פנים, השדכן הפגיש את הצדדים הנוגעים בדבר ובשלב מסויים אף איפשרו לבני הזוג, הצעירים, להפגש ביניהם ולהכיר אחד את השנייה. לאחר זאת ״עשו תנאים״, הכל נכתב ונחתם; התפשרו על הנדוניה ונקבע, בשעה טובה, מועד החתונה.

סמוך ליום חתונתה של ביילה, אימי התפנתה לעזור בהכנות לחתונה. ראשית, היא הלכה עם ביילה לבחור בד לשמלת הכלולות שלה, והן רכשו גם בדים נוספים לתפור מהם בגדים נוספים בשביל הכלה וקנו גם כלי מיטה, מגבות, כלי בית וכל מיני דברים נוספים הדרושים לנהל משק בית. כי מיד אחרי החתונה על האישה לבשל, לכבס גם בשביל הבעל וככל שהמשפחה מתרחבת, כשנולדים ילדים, מתרבים צרכי המשפחה ועיסוקיה של האישה במשק הבית הולכים וגדלים.

החתונה של ביילה נערכה בביתו של סבא יצחק, בשטחן של שתי החנויות שבביתו, כיד המלך. סבא שכר ביום החתונה עגלה וכירכרה, ו״צופה״ נשלח אל פאתי העיירה, לכביש הבא מוישניביץ. מתפקידו של ה״צופה״ היה להתריע על בוא פמליית החתן.

בהתקבל הודעת הצופה שהפמליה של החתן מתקרבת, יצאו נציגי משפחת הכלה, שהמתינו לא הרחק ממבואות העיירה, ועימם כרכרה לקבל את פני החתן. כששתי הפמליות, זו של החתן וזו של מקבלי פניו מצד הכלה נפגשו, עבר החתן אל הכרכרה של המחותנים מצד הכלה. העגלה עם ה"כליזמרים" התייצבה בראש השיירה וה"כליזמרים" פצחו בנגינה עליזה שליוותה את הכבודה עד לביתו של סבא, בדרך זו נתבשרו כל תושבי העיירה שאכן החתן הגיע.

ברדת הערב יצאו הכל בתהלוכה, בליווי התזמורת לרחבת בתי הכנסיות ושם תחת כיפת השמיים והכוכבים הנוצצים מעל, הועמדה החופה והחתן קידש את הכלה כדת משה וישראל לאשתו. בתום טכס החופה שוב יצאה התזמורת בראש קהל המלווים במנגינות "מארשים" והוליכה את בני הזוג הטרי מרחבת בתי הכנסיות אל בית סבא. בפתח הכניסה לבית, שקושט יפה, קיבלו את פני הזוג בחלה מתוקה והקרואים נתקבצו בפנים.

ה"כליזמרים" המשיכו לנגן והמוזמנים תפסו מושבים מסביב השולחנות לקראת "סעודת המצווה". בארוחה הוגשו משקאות חריפים ובירה לשתייה, וכן את "מרק הזהב", כפי שנקרא מרק העוף עם "עיני השומן" הצפים על פניו, שהיו נוהגים לאכול בחתונות היהודיות. אחרי המרק הוגשו לשולחנות מיני בשר ותבשילים שונים נוספים, כמקובל בחתונה.

לקביעת התפריט לחתונה, הכנת התבשילים, העוגות וכל היתר נשכרה ה"סרורין", כעין קבלנית מומחית להכנת אוכל ותקרובת אחרת לחתונות. ה"סרורין" היתה אישה שמומחיותה בבישול, אך ידעה גם ליעץ לנוגעים בדבר איזה סוגים של מזון ואילו כמויות יש להכין עבור המוזמנים לחתונה. היא הגישה לבעלי השמחה רשימת המצרכים והכמויות הדרושים לה להכנת המנות בהתאם למספר המוזמנים והיא גם הציעה את התפריט, המתאים ליכולתו הכספית של המזמין. לאחר שהצדדים באו לידי הסכם, רכשו בעלי השמחה את המצרכים, מסרו אותם לידי "הסרורין" וזו עם צוות עובדיה, בדרך כלל אישה או שתיים נוספות, ביצעו את העבודה בביתו של הלקוח. גם בחתונתה של ביילה נעשה כך, ו"הסרורין" ניצחה גם בערב החתונה על סדר הגשת האוכל.

בתום הסעודה התחילה החגיגה האמיתית; השולחנות הוזזו לצדדים, התזמורת ניגנה והציבור יצא במחולות יהודיים מסורתיים ה"ברוגז" וה"שרלה". מדי פעם היו הפסקות בריקודים לטובת ה"בדחן". ה"בדחן" כמו ה"שדכן" היה חלק בלתי נפרד מהחתונה. מתפקידו של ה"בדחן" היה לבדר את קהל המוזמנים והוא עשה את מלאכתו בנאמנות. ה"בדחן" עלה על כיסא, נעמד במקום מרכזי וחרז חרוזים. הוא לא קרא מן הכתב, כי אם "שפך" את מילותיו בעל-פה. הרושם היה שהוא יוצר את חרוזיו בעת זו, בזמן אמת, במקום.

הבדחן דיקלם את חרוזיו בניגון כשהוא עוצם את עיניו, נעמד מידי פעם על רגל אחת, מקפץ, עולה ויורד מהכסא לשולחן וחוזר חלילה. דבריו היו נדושים, אלא שמדי פעם היה משבץ בחרוזיו משמות הנוכחים, או מדקלם חרוז המתאים למצב והדבר התקבל אצל הקהל המסובב אותו בהתלהבות כאילו הוא מחבר את "יצירותיו" במיוחד למענם.

אין ספק שהבדחנים, ככלל, היו אנשים מוכשרים ב"משחק" והראייה, שהם השכילו לבדר ולהצחיק מאד את הנוכחים והיו מסוגלים מיד אחרי זה, כמעט ללא כל אתנחתא, לסחוט - מאותו הקהל ובאותו מעמד - מעיינות של דמעות. בכל מקרה עלה בידו של ה"בדחן" לשלהב את הקהל שמסביבו, האנשים מחאו לו כף וביקשו עוד ועוד חרוזים...

השמחה בחתונתה של ביילה נמשכה עד לשעות הקטנות של הלילה, הציבור לא עזב את המקום והמתין ל"מסמר" הערב והיא: ההכרזה על "הַדרוֹשֶה-גֶשַנק"[1] - אלה מתנות החתונה לזוג הצעיר. הכל היו דרוכים וסקרנים לדעת כמה, מה ומי נותן. בדרך כלל היו אלה הקרובים ביותר לזוג אשר מסרו במקום, או התחייבו לתת, מתנה לזוג הצעיר. בזמן הזה ה"בדחן" הפך גם ל"כָּרוֹז", והוא אשר הודיע מדי פעם, בחרוזים, על מתן "הדרושה-גשנק " של פלוני, כשכל הכרזה כזו מלווה בנגינה של ה"כליזמרים".

בין המתנות שניתנו לזוג שנישא זה עתה, היו פמוטים לנרות השבת, גביעים לקידוש, חנוכיה, מפות שולחן, שטיחים, הכל לשימוש במשק הבית, והיו גם דברים אחרים, מטבעות זהב, תכשיטים וכסף מזומן. תוך כדי הכרזתו של ה"בדחן" על ה"דרושה-גשנק" היו גם רגעים של התחרות, בעיקר בין קרובי המשפחה, כשהאחד רצה "לעבור" את השני בהיקף מתנתו ולהוכיח שהוא נדיב יותר. מתחרות זו הרוויח רק זוג הנישאים.

מסיבת החתונה של ביילה וזלמן נמשכה כמעט עד לאור הבוקר. אני הייתי אז בגיל הבר-מצווה ונשארתי ער במשך כל הלילה.

כמו בכל האירועים המשמחים שהתקיימו בעיירה, חתונות וחגיגות משפחתיות אחרות שנערכו במעמד של קהל מוזמנים, ניצלו פעילי אירגונים ציבוריים את המקום והזמן לעריכת מגביות והתרמות - כטוב לב היהודים ביין כיסם נפתח בקלות יתר. גם בחתונתם של ביילה וזלמן אירגן שלמה סקולסקי, בן העיר, אז סטודנט במדרשה למורים בוילנה, התרמה למען קרן ציונית כלשהי.

[1] מונח, שמקורו במתנת שעון זהב שניתן לחתן לאחר "דרשתו" בנושא תורתי כש"עלה לתורה" בשבת שלפני יום החופה (היה נהוג גם "בבר-מצווה"), שבמרוצת הזמן הוחל על כל הדורונות שהוענקו לזוג הנשוי לאחר החתונה.

לצורך זה הוא אילתר חותמת שחרט במו ידיו במקום, באמצעות אולר על גבי מחק-גומי, כשדודי ישראל זלצר מסייע בידו בהכנת פתקים וסיכות להצמדה לדש כל תורם ותורם.

לאחר נישואיהם נכנסו ביילה וזלמן לגור בדירה השנייה שלנו שהיתה בביתנו. ביילה הפכה עקרת בית וזלמן בעלה תפס את מקומה בחנות של סבא. זלמן היה צעיר שהשתחרר לא מזמן משירות בצבא הפולני, הוא היה חסר מקצוע ספציפי, והשתלב מהר בעסקי החנות של סבא יצחק.

אני ביליתי הרבה בחנות של סבא ובמחיצתו של זלמן, בעלה של ביילה, ועד מהרה מצאתי שפה משותפת עימו, התקשרתי אליו והוא אלי ולמרות פער הגילים שבינינו הפכנו לידידים, עד כדי כך שהוא "הירשה" לי להכין לו את הסיגריות שלו. לזלמן היה מכשיר שבאמצעותו הוא היה עושה את הסיגריות שהוא עישן, המכשיר היה משני חלקים, חלק אחד היה מפליז שקצה אחד שלו קטום באלכסון ונפתח על ציר, והחלק השני - ידית לדחיסת הטבק שהונח לפני כן בתוך הגליל הקטום, עתה תקעו אותו לתוך תרמיל המילוי, שהיה בחציו פיית-קרטון וחציו השני היה גליל חלול מנייר סיגריות דק , שקלט לתוכו את הטבק הדחוס.

כעבור כשנה נולד לביילה וזלמן בן ושלושתם ניספו בידי הרוצחים האוקראינים המקומיים ביחד עם כל יהודי פוצ׳אייב.

דודי אנשל קלוץ

בסמוך לביתנו עמד ביתו של דודי אנשל קלוץ, בעלה של אסתר, אחות אבי. דודי אנשל היה סוחר-בקר ובתקופה מסוימת החזיק גם באיטליז. לדודי אנשל היה סוס ועגלה - כלי התחבורה שלו לנסיעות לכפרים בסביבה לקניית הבקר. הוא סחר בעגלים רכים בני שבועות אחדים, עגלים מבוגרים ועד לפרות מבוגרות וצאן. את בעלי החיים הללו הוא היה מביא מהכפרים לעיירה והחזיק אותם באורווה-הרפת אשר היתה ברשותו.

העגלה של הדוד אנשל היתה, למעשה, כעין כרכרה; המושב של הנוהג בסוס היה מרופד והיה בו מקום לשניים. את המושב המרופד הזה לא עשה רפד מקצועי, אותו התקינו הדוד ובניו, במו ידיהם, בצורה כזאת: לתוך ציפית מבד ברזנט נדחס חציר יבש, מיוחד, מגבעולים דקים ועדינים. אגב, בדרך זו נעשו גם המזרונים למיטות ובאופן זה רופדו אפילו ספות בבתי המגורים. העגלה היתה פשוטה במבנה שלה, והיא נבדלה בצורתה החיצונית מעגלות האיכרים בכך, שהיא היתה קצרה מהן במקצת, והיתה גם צבועה בצבעים עזים שבלטו לעין. עגלת-כרכרה זו קסמה לי מאד

והשתוקקתי לשבת במושב המרופד שלה, ואם אפשר, גם להחזיק במושכות.

משפחתה של דודתי אסתר והדוד אנשל, כולל כל בני הדוד שלי, פינקו אותי מאז היותי ילד קטן. בכל עת שנזדמנתי לביתם היתה הדודה אסתר מכבדת אותי בעוגות טעימות, מעשה ידיה, ובממתקים אין ספור. בני הדוד שלי לא סירבו אף פעם לבקשותי ונענו לי לעיתים קרובות "לעשות סיבוב", מיוחד בשבילי, בעגלת-הכרכרה. לפעמים גם קיבלתי לידי את המושכות והדהרתי את הסוס. כמובן שברגעים אלה לא היה אדם מאושר ממני. לעיתים הם גם צירפו אותי אפילו לנסיעות עסקיות שנערכו בסביבה הקרובה. רשות הורי לקחת אותי לנסיעות מסוג זה היתה קבועה, והם השגיחו עלי שלא יאונה לי כל רע.

פעם נסע דודי אנשל ובנו לערוך ביקור עסקי אצל חוואי, לא רחוק מהעיירה, ולפי בקשתי הם לקחו אותי עימם. בהגיענו למקום, פתח בפנינו שוער הבית את שער הכניסה לחצר האחוזה המרווחת והכניס אותנו פנימה עם העגלה. לי, כמובן, לא היה ענין להיות נוכח בשיחה שאמורה היתה להתקיים בין דודי ובין הבעלים של החווה, ונשארתי בחצר להתבונן בערוגת הפרחים היפה שהיתה שם. בעודי עומד ליד ערוגת הפרחים הופיע במפתיע כלב שהתנפל עלי ואף הצליח לנעוץ את שיניו ברגלי הימנית, מתחת לברך. נבהלתי והתחלתי לבכות ולצעוק. לשמע צעקותי הגיעו אלי מבעלי החווה, וגם הדוד ובנו, הם השקיטו את הכלב שעדיין המשיך להשתולל, הסתכלו בסימני הנשיכה שהשאירו ברגלי שיני הכלב ומרחו את המקום בספירט מפוגל וביוד. האפשרות שמא הכלב נגוע במחלת ה"כלבת" לא הועלתה כלל על דעת מישהו מהמבוגרים שנוכחו במקום.

כשחזרתי הביתה וסיפרתי להורי את מה שקרה לי, אחזה בהם התרגשות גדולה, הורי בדקו את המקום ברגל, בו נראו בבירור סימני השיניים שהשאיר אצלי הכלב. אך גם הם, הורי, לא שקלו את האפשרות לבדוק את הענין מבחינה רפואית אצלי וגם לא את מצבו של הכלב שנשך אותי, כדי לוודא אם הוא אינו נגוע במחלה כלשהי. האימרה הידועה - "כלב משוגע", היתה נפוצה בין הבריות והשתמשו בה, בדרך כלל, לכנות בן-אדם, אשר התנהגותו היתה יוצאת דופן שחרגה מהמקובל, היתה פראית, אולם היא, כנראה, לא חלה על הכלבים בעצמם.

חוץ מהטיפול הראשוני שקיבלתי במקום, לא נעשה עוד דבר. הפצע שנוצר עקב נשיכת הכלב הגליד ועל הרגל נותרה צלקת קטנה שכלל לא הפריעה לי, אך הרתיעה והפחד מפני כלבים ליוותה אותי במשך זמן רב.

בהתבגר הבנים של דודי אנשל, חיים ואיציה (יצחק), הם קיבלו את ניהול העסקים של משפחת דודי זה לידיהם. באותה עת לקה הדוד אנשל בשיגרון והתקשה בהליכה. הוא היה משרך את רגליו

בעזרת שני מקלות ונע ממקום למקום בקושי; בקיץ הוא בילה את רוב שעות היום בחוץ כשהוא משתדל "לתפוס" את קרני השמש בנסותו לחמם את ברכיו הפגועות ובחורף הוא ישב, ללא הפסק, על יד התנור המוסק למען אותה מטרה. לדבריו החימום שיכך במקצת את הכאבים ברגליו. כדי להקל על כאביו הוא גם היה מעסה בתכיפות רבה, במו ידיו, את הברכיים בכהל. הוא האמין שפעולה זו מגבירה את החום בברכים ומפיגה את הכאבים.

המחלה ריתקה אותו לביתו והוא לא יכול היה עוד לנדוד בכפרים, כפי שחייבה ההתעסקות בסחר הבקר וחיים, הבן הגדול של דודי אנשל, לקח על עצמו לנהל את עסקי הסחר בבקר. בן דודי איציה, שהיה צעיר מחיים, התמסר מטעם משפחת דודי לעסקי מטעי-הפרי המשותפים של משפחתנו ומשפחת דודי אנשל.

בני-דודי היו כולם מבוגרים ממני, פרט לצעיר שבהם ברוך, שהיה בן-גילה של אחותי מירל. שיינדל, הבת הבכירה של דודתי אסתר והדוד אנשל, נישאה בשנת 1935 לבנציון אקרמן משומסק, עיירה מרוחקת כ-50 קילומטר מפוצ׳אייב, והיתה אז על יד הגבול של פולין וברית המועצות. חתונתה של שיינדל נערכה ברוב פאר בביתו של הדוד אנשל בפוצ׳אייב, כך גם חגיגת "שבע הברכות", שנמשכה לפי המסורת שבוע תמים - תמונות מהחגיגות הללו שמורות בזכרוני עד עצם היום הזה. לאחר נישואיה, עברה שיינדל לגור לבית בעלה, בשומסק.

חיים שהיה צעיר משיינדל התחתן עם בחורה מברוד ונשאר בפוצ׳אייב. שאר הילדים של הדוד אנשל והדודה אסתר - בני דודי - לא זכו להנשא ולהקים משפחות משלהם. הם נטבחו יחד עם יהודי פוצ׳אייב האחרים על ידי הגרמנים ועוזריהם המקומיים, האוקראינים. דודתי אסתר נפטרה בשנות השלושים, לפני פרוץ המלחמה.

הרבה מערבי-החורף הארוכים ביליתי בביתו של הדוד אנשל. בבית זה היה, באופן קבוע, עליז ושמח. חבורות צעירים, בני-גילם של בני-הדוד שלי, היו מתקבצים שם לעיתים קרובות למשחקים חברתיים וגם רקדו לשמע צלילי התקליטים שעל הפטיפון. שתי הבנות, שיינדל ודבוסיה, הקפידו מאד על הסדר בבית, קישטוהו במפיות רקומות, בציורים, תמונות ותכשיטי נוי שונים.

בימי חמישי של השבוע, יום השוק השבועי בעיירה, היה שטח החצר המשותפת, בצד שהיה סמוך לביתו של הדוד אנשל מתמלא בעגלות האיכרים מכפרי הסביבה. אלה היו, בדרך כלל, כפריים אמידים, אשר קיימו קשרי מסחר הדוקים עם משפחת דודי אנשל. בימים שכאלה המה הבית מכפריים, יוצאים ונכנסים; הדוד אנשל העמיד אז את ביתו לרשות אורחיו אלה, ורבים מהאורחיו היו מביאים לביתו של הדוד קרובי משפחה וסתם ממכרים שפגשו בשוק, לבילוי בצוותא בשתיית יי"ש.

השתייה היתה כמעט ״טכסית״, מפני שלשתייה הרבה נתלוו תמיד שפע ברכות ואיחולים שהרעיפו המסובים אחד על השני.

היה מעניין להקשיב לשיחות של האיכרים, בשל תָכנָן. בין ״סיבוב״ אחד לשני של שתייה היו המסובים מטיבים את ליבם באכילה, כשהם מכלים כמויות גדולות של דג-מלוח, בשר חזיר ודברי-מאפה. את רוב הקינוח הם הביאו מבתיהם שבכפר ורק המשקאות, הדגים-המלוחים, ודברי המתיקה הם רכשו בעיירה. במפגשים אלה סיפרו הכפריים אחד לשני על האירועים החברתיים והאחרים שפקדו את כפריהם; על היבולים, הפטירות, הלידות, הנישואין, ההמלטות, משקל החזיר שפלוני גידל, על הסוס היפה, על הסוס שהתפגר ועוד שפע של סיפורים שגם אנחנו, הילדים, הקשבנו להם בסקרנות.

בחצר עמדו העגלות והסוסים של האיכרים, וכשהגויים היו עסוקים במלאכת הסביאה והזלילה, היינו, אנו הילדים, יוצאים מדי פעם החוצה, ניגשים אל הסוסים ותולשים שערות מהזנבות שלהם. אם השערות היו ארוכות הם שימשו לנו כמיתרים לכעין כנורות שניסינו לבנות בעצמנו, ומהשערות הקצרות אני עשיתי מברשות, שבהן השתמשתי למרוח את הדבק בעבודות הכריכה בשעורי המלאכה בבית הספר או בבית.

״אורח לשבת״

מנהג היה אצל אבי, להביא ״אורח לשבת״, לא בכל שבת - פעם בשלושה או ארבעה שבועות. בצאתנו הביתה, בליל שבת לאחר התפילות, היה אבי מזמין אלינו לארוחת השבת אחד מהיהודים שעמדו בפתח היציאה מבית-המדרש, הוא בית הכנסת שלנו.

קבצנים יהודים היו בכל העיתים; היו מהם שנתמכו על ידי מוסדות הצדקה המקומיים בעיירות, והתקיימו בדוחק. והיו כאלה, במיוחד, מי שהיו מטופלים בילדים רבים, שהתמיכה שהם קיבלו לא הספיקה להם, והם פנו לחפש את ״פרנסתם״ במקומות אחרים. אנשים אלה היו הולכים ברגל מעיירה לעיירה ומקבצים נדבות אצל התושבים היהודים כמובן.

גם לעיירה שלנו, לפוצ׳אייב, הגיעו כאלה ואכסנייתם היתה באחד מבתי-התפילה, אכסניית חינם. בקיץ היה מזג אויר נוח והקבצן מלקט הנדבות לא נזקק ליותר מאשר לאחד הספסלים הצרים שבבית הכנסת כדי להשתרע עליו לשינת לילה. גם בחורף הוא מצא שם נוחות סבירה לעצמותיו, כי ברוב בתי הכנסת היו מסיקים בחורף תנור, שהפיץ חום בחלל בית הכנסת, אך עיקר החום

שהפיק התנור התפשט בסמוך לתנור, בקרבתו ממש. שם היה מקבץ הנדבות מכין לעצמו, על גבי ספסל-עץ, את יצועו וישן בלילה.

מקבץ נדבות היה שוהה בפוצ׳אייב כמה ימים - פרק זמן שהספיק לו ״לעבור״ ולקבץ את הנדבות מכל בתי-האב והחנויות בעיירה. לאחר זאת הוא ארז את צרורו, שהכיל את הטלית והתפילין - ל״סידור-תפילה״ הוא לא נזקק כי בדרך כלל הוא ידע את התפילות בעל-פה כמו האחרים, ולכל מקרה אפשר היה תמיד להשיג ״סידור״ בהשאלה, אצל שמש בית התפילה ואף טלית ותפילין - ויוצא לדרכו.

המרחק בין העיירות היהודיות - אחת מהשנייה - היה שונה, ונע בין עשרה לעשרים ואף יותר קילומטרים. בכל מקרה, מהלך שהצריך שעות רבות של הליכה ברגל, האפשרות הכמעט בלעדית עבורו לנוע ממקום למקום. לפרק זמן ההליכה הוא הוסיף לצרורו צידה לדרך - לחם, דג-מלוח ובקיץ גם תפוחים, אגסים - פירות שהיו בנמצא בשפע באיזור. במיים לא היה צורך להצטייד, כי מיים היו למכביר לאורך כל הדרכים, והנוהג להכנס לחצרו או לביתו של מישהו, גם לביתו של כפרי נוצרי, ולבקש מיים לשתייה היה מקובל, והמבקש תמיד נענה בחיוב.

מקבץ הנדבות שמר את כספו, חסך בהוצאות לאוכל, ובוודאי שלא נסע בתחבורה בתשלום, מאותו טעם. כל הכסף שהוא הצליח לאסוף היה קודש עבור המשפחה. היו מקבצי-נדבות שהיו יוצאים לסיבוב בין עיירות שארך חודשים אחדים עד ששב למשפחתו, וברוב המקרים, לאחר זמן קצר של ״מנוחה״ פנה מחדש לחזור על הפתחים. צרכיהם של מקבצי הנדבות היו גדולים ולא היה להם מקור פרנסה אחר. על אורח החיים של הקבצנים למדתי מתוך התבוננות בהם כשפגשתי אותם בהיותי ילד ונער. ראיתי אותם בבית הכנסת, גם שלא בזמני התפילה, כשהמקום משמש להם לקורת גג לראשיהם, שמעתי אודותם מפי הורי והרבה מאד נודע לי מפיהם של ״האורחים לשבת״, שאבא היה מזמין הביתה.

יהודי לא עזב את מקומו בערב השבת, כל דבר חדש שצריך היה לבצע נדחה ״לאחר השבת״, כך גם אותם קבצנים, שחיזרו על הפתחים. כשהגיעו ימי סוף השבוע, הם כבר היו נשארים עד ״לאחר השבת״ בפוצ׳אייב. ואם בכל ימות השבוע היה האיש מכין לעצמו את ארוחותיו במו ידיו, ואכל לרוב ״מזון יבש״, בלתי מבושל - אלא, אם אגב הקשתו בדלת לבקש נדבה, הוזמן לשולחן הבעלים וכובד במעט מרק או בתבשיל אחר - הרי בשבת לא ייתכן שאיש זה יופקר לגורלו, דווקא בפוצ׳אייב, וייעשה את שבתו בבדידות, שלא על יד שולחן מסודר, בסעודת שבת, בבית יהודי.

אבי תיאם תמיד עם אימי מתי להזמין "אורח לשבת". אנו הילדים גם אם לא תמיד הבנו את מצבו של המסכן, הוא נתקבל על ידי כולנו בסבר פנים יפות. האורח הושב במקום קרוב לאבי, שישב בעצמו בראש השולחן, הוא קידש על היין, בירך ברכת "המוציא" ונתכבד באותו אוכל שאכלנו אנו בני הבית. לאחר שמלאו לי שלוש-עשרה שנים, היה ה"אורח" הגבר השלישי לברכת המזון ב"מזומן".

מבין ה"אורחים לשבת" היו טיפוסי אנשים שונים; היו מי שהרגישו את עצמם "בבית", התיידדו מהר עם הורינו וגם עימנו, הילדים, וסיפרו לנו על המשפחה שלהם. לעיתים היה ה"אורח לשבת" מפליג בדבריו לעולמות אחרים, כשהוא מתלהב ומתרגש, בספרו על צדיקים ומעשי הנפלאות שהם מחוללים ולהבדיל, על ליסטים חומסים שבדרכים, על מעלליהם של אלה ועל הרפתקאות אישיות בדרכי נדודיו. ואנו הילדים, ישבנו פעורי-פה והקשבנו לדבריו של "האורח" בהערצה על כך שהוא יודע כל כך הרבה לספר.

מקבצי הנדבות מצטיירים בדרך-כלל כאנשים מכווצים, נמוכי קומה, חלושים - מסכנים. אך אין זו תמונה נכונה, הם היו ככל האדם, רזים, שמנים, גבוהים, נמוכים ואפילו גברתנים. וכך סיפר לנו אחד ה"אורחים" על ר' דוד שהוא הכיר, גם הוא מקבץ נדבות; למרות היותו גברתן שיכול היה לבצע כל עבודה פיזית קשה, זו לא נזדמנה לו, וכדי לפרנס את משפחתו נאלץ לקבץ נדבות. ר' דוד, כמו כל מקבצי הנדבות, הקפיד להימצא בימי החג - פסח והימים הנוראים - עם משפחתו. והנה מתקרב חג ראש השנה ור' דוד עושה את דרכו הביתה ושומר באמתחתו את הזהובים שהצליח לאסוף ומתכונן להביאם לבני משפחתו, כסף שאסף במשך כמה חודשים כשכיתת את רגליו מבית לבית ובפנים נפולות ומבוישות ביקש נדבה. ר' דוד היה שקוע במחשבותיו על פגישתו המחודשת עם משפחתו כשלפתע נעמד מולו גוי, בעל קומה רמה עם אקדח שלוף. השודד לא התקשה להבחין שמולו עומד יהודי וקרא: "תן את הכסף ז'יד, אם לא, אהרוג אותך". ור' דוד מנסה להסביר לשודד בנועם, שהוא בעצמו עני ובידו מעט כסף שהוא קיבץ למען החיות את נפשות משפחתו ומבקש שיניח לו ללכת לדרכו. אך השודד בשלו: "הב את הכסף או שאני הורג אותך". בלית ברירה מושיט ר' דוד את פרוטותיו כשמעיניו זולגות דמעות ומתאר לעצמו את פגישתו העצובה כשהוא עומד בידיים ריקות מול בני משפחתו המסכנים. וספק ברצינות, ספק בהלצה אמר ר' דוד לשודד: "תראה, כפי שאני מכיר את אשתי היא לא תאמין לי ששדדו אותי, תעשה עלי סימן כלשהו שישכנע אותה שאכן כך קרה לי" - אמר ר' דוד. "מה למשל", שאל השודד, ור' דוד מבקש שיירה בקפוטה שלו שתי יריות להוכחת השוד. "הבנת?", שואל ר' דוד את השודד, וההוא מנענע בראשו לאות כן

ואומר:"אבל אין לי כדורים !" כשר' דוד שמע את תשובתו של השודד הוא נסוג לאחור ובבת אחת זינק על השודד, הפיל אותו ארצה, הימם אותו באגרופי הברזל שלו והשיב לעצמו את כספו הנגזל. השודד ההלום נשאר שרוע על האדמה ור' דוד פנה בשמחה לדרכו. הוא הציל את כספו ושב הביתה עליז ושמח.

איני בטוח ש"האורח" שמע את סיפורו של ר' דוד מפיו הוא. ייתכן שסיפור זה הגיע אליו בדרך עקיפה אך בהשמיע ה"אורח" את הסיפור באזנינו כשהוא נוקט בלשון גוף ראשון, הוא הרשים אותנו מאוד.

איני זוכר שאי פעם שמעתי מפיו של "אורח" תלונה או מילה רעה על מישהו, על אנשים מפוצ׳אייב או על היהודים מעיירה אחרת. ה"אורחים" דיברו תמיד בשבחיהם של הבריות, אם כי לעיתים השתלבה נימה של עצב בדברם על גורלם, שזימן להם להזדקק לעזרה מאחרים.

לפעמים האיר להם המזל, לעניים, כשנשארו בפוצ׳אייב לשבת בעת ביקורו של "רבי" חסידי. הו, אז, הם היו בין ראשוני המסובים לשולחנו של ה"רבי" ונהנים מהתבשילים שהוגשו לשולחנו. באירוע כזה הם הרגישו שווים עם האחרים, כי הכל, גם המסובים האחרים לשולחן, אכלו לא משלהם. כך, גם היה כשמקבץ נדבות נזדמן לפוצ׳אייב ביום חתונה. "סעודת המצווה", הארוחה החגיגית הנערכת לאחר החופה, היתה פתוחה בפני קבצנים אלה, ובעלי השמחה ראו לעצמם זכות גדולה לשתף אותם בסעודה זו - והכל נהנו.

לפעמים היה ה"אורח לשבת" אדם מופנם, ישב על יד השולחן, אכל, אבל לא השתתף בשיחה וענה רק אם נשאל, בדבר-מה. במקרים כאלה אנחנו, הילדים, הבנו לרוחו של האיש, אולם היינו מאוכזבים משום שאהבנו את סיפוריהם של "האורחים" שנזדמנו לביתנו. לגבי הורינו זה לא שינה דבר, פני הורינו - פני אימא ואבא - תמיד הביעו שביעות רצון מכך שהטיבו עם האיש - אם גם במעט, רק בארוחת שבת על יד שולחן הערוך ונרות השבת הדולקים, באווירה של חום ביתי שניתן לאדם במצוקה - מצווה. אני משער שהורי שהאמינו באלוהי ישראל, הביעו בזאת את תודתם לבורא העולם, שהם ומשפחתם אינם נזקקים לחסדי הבריות.

הרבי מטריסק בביתנו

פעמיים בשנה, בכל פעם במשך שבוע תמים, כולל ערבי-השבת וימי-שבת, התאכסן אצלנו בבית ב"חדר הגדול" הרבי החסידי מטריסק, נצר למשפחת טברסקי משושלת

"המגיד מצֶ'רנוביל". יהודי פוצ'אייב היו חסידי "טריסק", או "אוליקה", ורבים מתושבי העיירה שלנו נמנו על חסידיו של הרבי מטריסק ובתוכם אבי. הרבי היה איש צעיר יחסית, צנום ובעל זקן אדמוני מדובלל. הוא היה מגיע עם "שמשו" (שַמֶס), שליווה אותו בכל מסעותיו וגם אלינו לפוצ'אייב. בהיותו אצלנו היו בכל ערב באים אליו מחסידיו ובני המשפחות שלהם ל"קָבָּלָה".

ה"שמש" שישב בפתח הכניסה לרבי היה מקבל את פני הבאים, אחד-אחד, כותב "קוויטל" - פתק עם "בקשותיו" של הפונה אל הרבי וגובה את ה"פדיון" - תרומתו של האיש. ה"שָמָש" הכניס את החסידים, כל אחד בתורו לרבי כשהפתק בידו; הרבי קרא את ה"קוויטל" שמסר לו הנכנס, וגם הקשיב לבקשותיו של החסיד, שהלה הוסיף בעל-פה. בקשותיהם של האנשים היו לקבל ברכה מפי הרבי להצלחה בפרנסה, להבראתו של בן-משפחה ממחלתו, אחרים ביקשו את ברכתו של הרבי ללידת בן-זכר, היו מי שרצו שהרבי יתן להם את ברכתו "לשידוך טוב" עבור הבת, והיו גם מי שביקשו ברכה כללית, להתגשמות כל מאווייהם. הרבי היה שואל לפרטים ולאחר זאת נתן לאיש את ברכתו, שבעזרת השם הכל יבוא על מקומו בשלום ובקשותיו תיענה. לעיתים היה הרבי מעניק לחסיד "קמיע לסגולה" - מטבע שבוֹרך וקודש על ידו. את ה"קמיע" היו תופרים בתוך שקית-בד[1] ושומרים אותו.

בכל ימות השבוע שהרבי שהה בביתנו, היה ה"שמש" מגיש לו את הארוחות שאימי הכינה עבורו, בחדרו, אולם בליל השבת הוא ושמשו הסבו לסעודת השבת, לשולחן המשפחתי שלנו.

בשבת בבוקר, לאחר סיום התפילה בבית הכנסת היו עשרות מחסידיו מלווים אותו לביתנו ומצטרפים ל"שולחן" - הסעודה עם הרבי. לסעודה זו היו רעיות החסידים מביאות מאכלים, מעשה-ידיהן להעשרת ה"שולחן": פשטידות (קוּגל), דגים, צימֶס, מעיים ממולאים ועוד. הרבי עשה "קידוש", אמר דברי-תורה ולאחר מכן שתו כל המסובים יי"ש "לחיים", ואכלו מהתבשילים.

כל תבשיל הוגש קודם לרבי, הוא נטל ממנו מעט ואת השאר העביר לחסידים. אלה היו מה שמכונה ה"שירַיִם", שאותם הותיר הרבי לחסידים. הרבי ישב בראש השולחן והחסידים הסבו מסביב לשולחן הארוך ושרו ניגונים חסידיים, ששולבו לסירוגין באכילה, שתייה והקשבה לדברי התורה שהשמיע הרבי, והוא היה שוזר בדבריו גם סיפורים על נפלאות ה"צדיקים", בדורות הקודמים. הסעודה עם הרבי ארכה כשעתיים ולאחר מכן הכל פרשו במצב רוח מרומם להפסקת

[1] בהיותי בגיל אחת-עשרה, גם אני קיבלתי "קמיע" מידי הרבי - מטבע של 10 גרושים שהוא בירך וקידש אותו למעני ונתן בידי. אימא הכניסה את המטבע לתוך שקית מבד לבן, סגרה אותה בתפר, ואני נשאתי את ה"קמיע" בכיס מקטורני. אז גם הסתבר לי ממה, בדרך כלל, עשוי ה"קמיע".

צהריים של שבת שיועדה, בעיקר, לשינה. בשעות המאוחרות של אחר הצהריים החסידים שוב התאספו בביתנו ל״סעודה השלישית״. בהסבם ליד ה״שולחן״ היו הרבי וחסידיו חוזרים ומזמרים ניגונים חסידיים ומפליגים מחדש בסיפורים על צדיקים ומעשי נפלאותיהם, כפי שעשו לפני הצהריים. את ״הסעודה השלישית״ היו מסיימים בברכת המזון ובתפילת ״מנחה״ ולאחר זאת, חזר כל אחד ואחד מהם לביתו. לאחר תפילת ״מעריב״ ו״ההבדלה״, שבו החסידים לרבי ״וערכו מלווה-מלכה״, הרבי דרש מדברי התורה, בירך את החסידים, ונפרד מחסידיו עד לביקורו הבא בפוצ׳אייב.

בזאת הסתיים ביקורו הנוכחי של הרבי בפוצ׳אייב. למחרת היום הרבי התפלל את תפילת ״שחרית״ ביחידות בביתנו, אכל את ארוחת הבוקר ויצא לדרכו בעגלה, שאבי טרח לגייס עבורו שתסיע אותו לבקר אצל חסידיו בעיירה נוספת.

בית הספר שלי

בפוצ׳אייב הצליחו המבוגרים להחדיר לראשם של הילדים היהודיים הקטנים, רגשי סלידה כלפי בית הספר הגויי והשרישו בהם את האמונה שיהודים קטנים, זכים וטהורים כמונו, לא יכולים להמצא בסביבת הטומאה... ללמוד בצוותא עם בנות ו״שקצים״, לשבת בכיתה בגילוי-ראש, וכדומה. אך חוק חינוך החובה במדינת פולין, לא איפשר כמעט להשתמט מלימודים בבית הספר הממלכתי. הקנס הצפוי מאי-מילוי חובה זו הרתיע את ההורים והם רשמו את ילדיהם לבית הספר, אפילו באי-רצון.

שפת ההוראה בבית הספר המקומי היתה פולנית, ואנו, ילדי ישראל, היו לנו הנחות: היינו פטורים מהלימודים בבית הספר בשבתות ובחגים היהודיים, בנוסף לפטור הכללי מלימודים בבית הספר בימי ראשון בשבוע - יום המנוחה השבועי של הנוצרים - ובחגים הקתוליים הנוצריים, כי אז בית הספר היה סגור, בהתאם לחוקי המדינה. אנחנו הילדים היהודים בפוצ׳אייב למדנו בבית הספר הממלכתי הפולני גם את השפה העברית וכן את תולדות עם ישראל - הכל בעברית, בהברה אשכנזית.

בגיל שבע, באיחור-מה[1] לאחר תחילת שנת הלימודים, התחלתי ללמוד בכיתה א׳. המרחק מביתי לבית הספר ברחוב הערמונים היה כקילומטר ועשיתי את הדרך, מדי יום-ביומו, הלוך וחזור

[1] הסיבה לאיחור נבעה מהמלחמה שסבא ניהל עם השלטונות ״להציל״ אותי מבית הספר הגויי.

ברגל. לא היה בזה משהו יוצא-דופן, כי הכל הגיעו כך לבית הספר. אמנם לכל אורך הדרך לא היתה מדרכה ואני, כמו כל הילדים האחרים, הלכתי לבית הספר ברגל בשולי הכביש, שהיה כמו כל הדרכים האחרות בפוצ׳אייב סלול מאבנים גסות, לא ישרות וכל-כולו מהמורות.

בדרך לבית הספר עמדה הכנסייה הפולנית הקתולית, כנסייה לא גדולה, ובחצר הכנסייה היה גם בית-הקברות הקתולי. מאחורי שער הכניסה לכנסייה, בפינה השמאלית של החצר, התנוסס צלב עץ גבוה ועליו פסלו של ישו המסומר. צלב זה הטיל אימת-פחד עלינו, ילדי בני ישראל הקטנים. בכל פעם שעברתי על פניו - פעמיים ביום, לבית הספר וממנו בחזרה - אני, כמו חברי ״חיזקנו״ את רוחנו בכך שמלמלנו את הפסוק ״שקץ תשקצנו ותעב תעבנו כי חרם הוא״. ואכן, אמירה זו פעמיים ביום נסכה בנו בטחון.

פוצ׳אייב היתה עיירה שצלבים רבים התנוססו בה. צלבים ענקיים השקיפו על העיירה גם ממרומי ההר, שם עמדה ה״לַאוורַה״ - הכנסייה הפרובסלבית המפורסמת, שדוגמתה יש גם בְּקְיֶיב, עיר הבירה של אוקראינה. ה״לאוורה״ התנשאה מעל לעיירה ופעמוני מגדליה השמיעו את צלצוליהם הרמים לעיתים קרובות, כשהם מהדדים במרחק של קילומטרים אחדים מחוץ לעיירה, במיוחד בימי ה״חגאות״ הנוצרים-פראבוסלביים.

באחד ממגדלי ה״לאוורה״ היה שעון ענק ואת לוח-השעות שלו ראו מכל צדדיו - מכל ארבעה רוחות השמיים. גם הוא, השעון, ומחוגיו הענקיים נראו ממרחקים, ופעמוני השעון, היו משמיעים את צלצוליהם בכל מחצית השעה. אנשי העיירה, יהודים ולא יהודים, לא היו משופעים בשעונים פרטיים ומי שרצה לדעת את השעה, נשא את עיניו אל אחד מלוחות-השעון ויכול היה לראות את השעה המדויקת. אך בערבים ובלילות אי אפשר היה להבחין במחוגי השעון ומי שביקש לדעת את השעה, ולא היה בקרבת השעון ממש כדי לראותו, צריך היה להמתין לצלצוליו של השעון ממגדל ה״לאוורה״.

בנוסף ל״לאוורה״, היו פזורות בכל מבואות העיירה ״קַאפְּלִיצוֹת״. מבנה ה״קַאפְּלִיצַה״ דמה ל״בּוּדְקֶה״, ובתוך ה״קַאפְּלִיצַה״ עמד פסל של ה״אם הקדושה״כשהיא מחזיקה בזרועותיה את ישו הפעוט. נוצרים הולכי רגל, כמו גם מי שהגיעו למבואות העיירה בעגלה או מזחלת, היו מתעכבים על יד ה״קאפליצה״ מצטלבים ומלמלים תפילה קצרה לפני שהמשיכו בדרכם.

אולם לא ה״לאוורה״ על צלביה הענקיים ולא ה״קאפליצות״ הפרבוסלביות הטילו עלינו הילדים היהודים אימה כזאת, כפי שעשתה זאת הכנסיה הקתולית הקטנה, החד-קומתית עם הצלב שעמד בקדמת חצרה, ורק משום היותה כנסיית השלטון הכל-יכול.

רוב התלמידים בבית הספר הממלכתי הכללי היו, כמוני בנים למשפחות יהודיות והתלמידים הלא-יהודים היוו מיעוט קטן מכלל התלמידים של בית הספר. התלמידים הפולנים היו בניהם של המשפחות הפולניות הספורות שחיו בפוצ׳אייב, ועליהם נוספו ילדיהם של ה״מתנחלים״ הפולניים מהכפרים הפולניים שבסביבת פוצ׳אייב.

בתום מלחמת העולם הראשונה כשצבא פולין השתלט על שטחה של ווֹהלִין הובאו מתיישבים ממוצא פולני, מהאזורים המערביים של פולין והתנחלו כאן, בכוונה ל״פולניזציה״ של האיזור. כפרי ״המתנחלים״ הפולניים הוקמו על יד ובמקביל לכפרים הותיקים האוקראיניים, שתושביהם חיו במקומות אלה במשך דורות רבים. כמובן, שלא חסרו חיכוכים בין האוקראינים והפולנים, המתיישבים החדשים, וזו היתה גם הסיבה שהפולנים מהכפרים הללו העדיפו לשלוח את בניהם לבית הספר שלנו, שרוב תלמידיו היו יהודים, ולא לבית הספר השני בעיירה - בית הספר ״האוקראיני״, שכל תלמידיו היו אוקראינים.

בית הספר שלנו היה מפוצל ושכן בשני מבנים נפרדים, במרחק של כשני קילומטר אחד מהשני, מרחק רב יחסית. במבנה שהיה ברחוב הערמונים (לִיפּוֹבָה), רחוב בשולי העיירה, למדו תלמידי כתות א׳ וב׳, ואילו התלמידים מכיתה ג׳ ועד כיתה ז׳, הכיתה העליונה בבית הספר, למדו במבנה האחר שהיה ברחוב לוֹסיאַטִין בתוך העיר. מנהל בית הספר היה טַדֶאוּש בִּירן, פולני יוצא העיר לבוב, הוא היה נשוי וגם אשתו היתה מורה בבית הספר שלנו. המנהל, אשתו ובתם היחידה גרו בדירה צמודה למבנה בית הספר ברחוב הערמונים. הבית וחדרי כיתות הלימוד שברחוב זה היו מטופחים מאד, וכמוהם היתה גם חצר בית הספר.

בחצר בית הספר, שברחוב הערמונים, היה מגרש-משחקים ובמרכזו היו עמודים למתיחת רשת למשחק בכדור-עף, ומסביב למגרש סומנו הגבולות התקניים שלו. כשלמדתי כבר בכיתות העליונות של בית הספר הייתי בא לשם עם חברי, לאחר שעות הלימודים, ומבלה במשך שעות רבות במשחק הכדור-עף.

על יד המגרש היה בוסתן[1] ולשם היה מנהל בית הספר מזמין אותנו התלמידים למבחנים לקראת סיום שנת הלימודים. בשטח הזה של בית הספר היו גם מתקיימות החגיגות של כל כיתות בית הספר בימים שהרפובליקה הפולנית ציינה את חגי הלאומיים: ה״שלושה במאי״ - יום הקונסטיטוציה ואת

[1] בוסתן זה היה אחד מאלה שאבי היה חוכר מהמנהל מדי שנה בשנה.

ה-11 בנובמבר - חג העצמאות של פולין[1]. חגיגות אלה היו למעשה טכסים וה"תכנית" שלהן היתה - נאום פאטריוטי של המנהל ומקהלת ילדי בית הספר שרה מספר שירים בפני הנאספים. בסוף שנת הלימודים גם חולקו במגרש זה התעודות לתלמידים. מסיבות לציון סיום שנת הלימודים או מסיבות מסוג אחר לא היה נהוג לערוך במסגרת בית הספר.

כשהתחלתי ללמוד בבית הספר כבר ידעתי לקרוא בחופשיות בסידור התפילה וכבר למדתי "חומש". אך כאן בבית הספר הכל היה חדש בשבילי ומעל לכל השפה הפולנית היתה זרה לי. שפת הלימוד בבית הספר - השפה הפולנית לא נשמעה ברחובות פוצ'אייב ולא היתה שימושית בחיי היום-יום, ובודאי שלא בביתנו, בשבילי היא היתה שפה זרה לחלוטין. לכל היותר השתמשו בשפה הפולנית בפוצ'אייב לקניית בול בדאר, מפני ששם עבדו פקידים ממוצא פולני או במשטרה המקומית, שגם היא היתה מורכבת על טהרת הפולנים. ברשות המקומית ה"גמינה" היו הפקידים-כמו גם ראש המועצה המקומית - אוקראינים, ושם הסתדרו ללא פולנית. אולם מאחר והשפה הפולנית היתה שפת המדינה והיו חייבים ללמוד אותה השתדלתי ולמדתי אותה בכל הרצינות. בכיתה התחלתי להקשיב היטב לדברי המורה וקלטתי לאט-לאט את צליליה ומשמעות המילים של שפה זו ולמדתי גם לכתוב בפולנית, ובעודי תלמיד בכיתות הנמוכות כבר שלטתי בצורה טובה בשפה זו.

הלימוד בכיתה א' הוקדש בתחילה לרכישת אמנות הכתיבה, וכדי להרגיל אותנו, התלמידים, לכתוב את האותיות הפולניות - הכתב הלטיני - תרגלנו תחילה בכתיבת חלקים ממרכיבי האותיות - קווים ועיגולים. במשך שבועות רבים מילאתי מחברות רבות רק ברישום קווים אנוכיים, עיגולים וחצאי עיגולים ואסור היה ששרבוטים אלה יחרגו או לא ימלאו, חלילה, את מלוא גובהן של השורות במחברת, אשר תוחמו על ידי קווים אופקיים מודפסים. בתחילה היו אלה מחברות שהשורות שבהן היו רחבות, אולם בהמשך עברתי להשתמש במחברות שבהן השורות צרות יותר. לאחר שלב זה, כשכבר הספקתי לרכוש לעצמי את המיומנות של ציור קווים ועיגולים, התחלתי, כמו התלמידים האחרים בכיתה, ללמוד לכתוב אותיות שלמות ומלאתי שורות על גבי שורות במחברות רבות באותה אות. תחילה כתבתי "אותיות קטנות" ובהמשך "אותיות גדולות" הבאות בראש פסוק, בראשן של שמות או מילים אחרות שהכללים מחייבים לכתוב אותן ב"אות גדולה". רק בסיום שלב לימוד כתיבת האותיות התחלתי ללמוד להרכיב מילים ולקרוא אותן.

[1] בימי חג אלה, אנחנו, התלמידים היהודים היינו מובאים בסך, על ידי מנהל בית הספר, לבית הכנסת המרכזי והחזן היה אומר תפילה לשלום המדינה הפולנית וראשיה.

רבות משעות הלימוד בכיתה א׳ הוקדשו למשחקים, אלה היו מכוונים לתרגל עימנו, התלמידים את הדיבור בשפה הפולנית, שכאמור היתה זרה ולא שימושית בחיי היום-יום אצל התלמידים, מחוץ לשעות הלימוד בכיתה. בכל פעילויותינו היום-יומיות, בהפסקות, בדרך לבית הספר וממנו הביתה ובמשחקים, דיברנו בינינו באידיש - שפת-האם של כולנו. מחוץ לכיתה השתמשתי, כמו כל האחרים, בשפה הפולנית, רק אם נזקקתי לנהל שיחה עם פולני.

מחמת היותי עסוק בשעות שלאחר הצהריים ובערבים בלימודים נוספים - ב״חדר״, בלימודי קודש, ואולי גם מתוך זלזול כלשהו ״בהשכלה הגויית״ לא הקדשתי ללימודים בבית הספר יותר מאשר המינימום הנדרש - ״לעשות את השיעורים״ ותו לא. כך כמעט וגם לא ״החלפתי״ ספרים בספריית בית הספר, שהיו בה ספרים בשפה הפולנית בלבד. ואם שאלתי ספר מהספרייה לא קראתי בו, אלא אם היה קשור ישירות ללימודים בכיתה. כל הסקרנות שלי הופנתה לספרים היהודיים, אך על אף זאת לא הזנחתי את הלימודים בבית הספר ולאורך כל שנות לימודי בבית הספר קיבלתי ציונים טובים גם בידיעת השפה הפולנית.

תכנית הלימודים בבית הספר היתה מושתתת הרבה על שינון בעל-פה; לעיתים קרובות הטילה עלינו המורה, כבר בכיתות הנמוכות, ללמוד את יצירותיהם של משוררים מסויימים ולדקלם אותן בעל-פה. אני לא אהבתי זאת, אך מחוסר ברירה עשיתי גם את הדבר הזה. אני אהבתי יותר לכתוב סיפורים לפי נושאים שהוכתבו לנו, או לכתוב משהו על נושא חופשי, אם נאמר לנו לעשות כן. בזאת השקעתי את מרצי ויכולתי. ואכן בהרבה מקרים נתבקשתי להקריא את החיבורים שלי בפני חברי בכיתה.

אישתו של מנהל בית הספר, שנקראה בפינו גברת בירנוֹבה, היתה המורה שלי בכיתות הנמוכות - אישה נוחה מאד וסבלנית. מכיתה ג׳ ואילך הלימודים בבית הספר התרחבו בנושאים נוספים מעבר ללימוד השפה הפולנית וחשבון פשוט ולמדנו גם ספרות, היסטוריה וגיאוגרפיה של פולין, טבע, התעמלות, מלאכה, ציור, עברית ותולדות עם ישראל. כן, היו לנו שיעורים מיוחדים בקליגרפיה - כתיבה תמה. לכתיבה הקליגרפית הוקדשו הרבה שעות תירגול, הן בכיתה והן ב״שיעורי הבית״. היסטוריה כללית לא למדנו בבית הספר, פרט לפרקים מסוימים שהיה להם קשר ישיר כלשהו להיסטוריה הלאומית הפולנית.

החל מהכיתה החמישית לימד אותי המורה דוד קומנדנט, בחור יהודי יליד קרמניץ הסמוכה לפוצ׳אייב, מתמטיקה והוא גם היה המורה להתעמלות בכל כיתות בית הספר. ספרות ושירה פולנית, בכיתות ה׳ ו׳ וז׳, לימדה אותנו מורה אחרת שהתמחתה במקצועות אלה, ואילו המורה

חִינְקֶבִיץ׳ לימד אותנו מלאכה וציור. חינקביץ׳ בלט ביחסו הטוב לתלמידים והוא גם היה חביבם, אם כי הוא דרש דיוק עד כדי פרפקציוניזם קיצוני. הוא היה מוכן להקדיש מזמנו, להסביר ולסייע עד אין סוף, לכל אחד-ואחד מהתלמידים. ואכן, אני, כמו רבים מתלמידיו בבית ספרנו, רכשתי אצלו יסודות רחבים לעבודות יד בהרבה שטחים.

בימים ההם כל החומרים שהיו בשימוש האנשים באו מן הטבע בצורה גולמית ואצל חינקביץ׳ רכשתי את הידע איך לנצל את החומרים הפשוטים הללו ולהפיק מהם את מירב התועלת; איך להשתמש בכלי עבודה פשוטים, לאו דוקא כלי עבודה משוכללים, שאפשר למצוא אותם בסביבה הקרובה לבית, ובאמצעותם ליצור דברים יפים. חינקביץ׳ לימד גם בשיעורי המלאכה את מלאכת כריכת הספרים, יָדַע שאני ניצלתי אותו בכל הזדמנות במשך כל השנים, גם בשיעורי הציור הוא היה יסודי ביותר: הוא לימד אותנו את יסודות הגיאומטריה השימושית, והנחיל לכל אחד מתלמידיו מיומנויות, לפי התענינותו וכישוריו האישיים, הוא שתל אצלנו את היכולת לתפוס את המרחב, את הרקע והמימדים שלו. חינקביץ׳ לימד אותנו איך לנצל אור, להבחין ולהבדיל בין הצלליות הנוצרות, להרכיב וליצור גווני צבע, ואיך להשתמש בהם בעבודה היצירתית ביעילות.

נכון, רק מי שניחן מטבעו בחוש אמנותי וכשרון יכול היה לפתח את הידע הבסיסי שרכש בשיעוריו של המורה חינקביץ׳ ולהשתמש בו לתועלתו. אך גם מי שלא התפתח לאמן, כמוני, אני יכול לומר, שעל אף זאת שהמורה חינקביץ׳ היה קפדן באופן קיצוני, ואולי הודות לכך - למדתי דברים רבים ושימושיים שהיו לי לעזרה בכל הזמנים.

בספטמבר 1939, לאחר שפוצ׳אייב עברה לשליטת הסובייטים הסתבר שחינקביץ׳ היה חבר במפלגה הקומוניסטית הבלתי ליגאלית בפולין במשך כל אותן השנים שהוא חי בפוצ׳אייב.

טדאוש בירן, מנהל בית הספר לימד אותי גיאוגרפיה כללית ואת יסודות הכימיה והפיסיקה בכתות ו׳ וז׳. בירן היה פולני לאומני, שירת כחייל בלגיון הפולני שלחם בימי מלחמת העולם הראשונה למען עצמאות פולין והיה קצין מילואים בדרגת סגן בצבא הפולני. בתוקף זאת גויס לעיתים לשרות מילואים - לאימונים ותמרונים צבאיים - בקיץ, בימי החופש הגדול.

בירן, כמו רוב רובם של הפולנים, שנא מאד את הבולשביקים ובשיעורים שלו היה משלב הרבה סיפורים מימי שרותו בצבא ובזמן המלחמה ולעג לבולשביקים, מפני ״שכל האנשים שם אוכלים מדוד בישול אחד, אוכל אחיד״. בירן לא היה אנטישימי מוצהר, סוף-כל-סוף הוא התפרנס מהיותו מנהל בית ספר שהרוב המכריע מתלמידיו באו מבתי יהודים, אך לא פעם שמעתי מפיו את האמירה: ״כאן זה לא בית כנסת יהודי״ וזאת, כששניים או יותר מהתלמידים היו מנסים לענות לו

בעת-ובעונה-אחת על שאלותיו בכיתה. למרות זאת, היה בירן מקובל על התלמידים היהודים ונחשב בעינינו לאיש הגון.

בהיותי תלמיד בכיתה השביעית, בירן חלה והוא היה רתוק למיטת חוליו במשך מספר שבועות. כמחליף להוראה, במקומו של בירן, הגיע מורה בשם הוֹפמַן שמוצאו מאיזור מַאזוֹבשֶה, חבל ארץ בפולין שגבל עם פרוסיה. הופמן זה, צעיר ונמרץ, היה אנטישימי בכל רמ״ח אבריו ומיום בואו אלינו התחיל להציק לנו בהערות אנטישימיות גסות, בעלבונות אישיים והתייחס אלינו, התלמידים היהודים, בצורה משפילה ונבזית.

הופמן החליף את בירן, בעיקר, בכיתה שלנו, שהיתה הגבוהה ביותר בבית הספר ואנחנו תלמידי הכיתה סבלנו ממנו יותר מאשר התלמידים האחרים בבית הספר. אנחנו לא היינו רגילים להתייחסות אנטישימית גסה ובוטה כזו בכלל, ובפרט לא ממורינו בבית הספר ולא נתקלנו עד אז בשיסוי גלוי של מעט התלמידים הנוצרים, שלמדו בבית הספר שלנו, נגד התלמידים היהודים. מעשיו של הופמן הביאו אפילו להתפרצויות בכי של תלמידים יהודים בכיתה.

לאור מצב זה החליטו תלמידי כיתתנו לשגר משלחת אל מנהל בית הספר בירן, למרות חוליו, ולתנות בפניו את הצרות שעושה לנו הופמן. הכיתה בחרה מתוכה שלושה נציגים, ביניהם הייתי גם אני. פנינו למנהל בכתב, שיואיל לקבל אותנו בביתו לשיחה, ובירן נענה לבקשתנו. כשבאנו אליו הוא הקשיב לדברי חברי המשלחת שלנו, שמע את תלונותינו והבטיח לקרוא את הופמן לסדר. כנראה, שבירן קיים שיחה עם הופמן, ובעקבות זאת המצב בשטח נרגע במקצת, אך לא לחלוטין. הרגיעה הממשית באה רק לאחר כחודשיים כשבירן החלים, חזר לעבודה, והופמן עזב את פוצ׳אייב. אבל לפני עזיבתו של הופמן את בית הספר שלנו ואת העיירה בכלל, הוא הצליח ליצור פרובקציה נגד המורה לעברית, אברהם גרוּבֶּר.

כשהייתי תלמיד בכיתה ג׳ בא לפוצ׳אייב המורה אברהם גרובר. הוא החליף את המורה קוֹפל דוֹברוֹבִיטקֶר, והוא נהייה בבית ספרנו המורה ללימוד השפה העברית ושיעורי ״דת יהודית״. שיעורי הדת היו למעשה לימוד תולדות עם ישראל מספריו של ההיסטוריון שמעון דובנוב - ״דברי ימי עם עולם״. שיעורי ״דת״ היו כלולים בתכנית הלימודים של בית הספר כמקצוע חובה, אולם עבור ההשתתפות בשיעורי הלימוד של השפה העברית שילם כל אחד מהתלמידים שכר לימוד ישירות למורה. השיעורים לעברית התקיימו פעמיים בשבוע, בשעות שלאחר הצהריים. כאמור, שיעורי העברית אצל המורה גרובר היו פרטיים והקשר של שיעורים אלה לבית הספר היה רק בזאת, שהמורה גרובר היה גם מורה בבית הספר והשיעורים לעברית התקיימו בין כתליו.

התלמידים הקתוליים גם הם קיבלו שיעורי דת מפי הכומר הקתולי, ומחמת היותם מעטים, למדו כל הילדים הקתוליים, תלמידי כל הכיתות, בכיתה מקובצת אחת, ושיעורי הדת שלהם התקיימו בשעות של אחר הצהריים, במקביל לשעות לימוד העברית שלנו, באותו מבנה של בית הספר שברחוב לוסיאטין, רק בחדר-כיתה אחר.

בדרך כלל לא היו התנגשויות בינינו לבין ה"שקצים", התלמידים הפולנים. אולם, באחד הימים איחר הכומר להגיע לשיעור הדת שלהם ובודדים מבין התלמידים הקתוליים הקימו רעש בפרוזדור, על יד כיתתנו, וזה הפריע למורה גרובר לקיים את השיעור שלנו. המורה יצא לפרוזדור וביקש מהתלמידים הנוצרים, שחיכו לכומר, להתנהג בשקט. אך משום מה הוא נתקל מצד כמה מהם בתגובה פרועה וחצופה. גרובר גער בהם ונעמד מול אחד מהחבורה בשם פשיבילסקי, נער פולני, מהכיתה שלי, בעמדה שפורשה על ידי הנער כמאיימת עליו.

באווירה האנטישמית הכללית, ששררה אז בפולין, ובפרט לאחר בואו של הופמן כמורה לבית הספר שלנו, והודות לכך שהוא הצליח להחדיר לראשיהם של התלמידים הנוצרים ארס אנטישימי מוגבר, התפתחה התקרית בין המורה גרובר לתלמיד פשיבילסקי לעימות מילולי קשה בין השניים; בעידודו של הופמן, העליל הנער על המורה גרובר שהוא היכה אותו. בעקבות זאת, ושוב בעידודו של הופמן, החליטו הוריו של הנער פשיבילסקי, משפחת מתנחלים פולניים, להגיש תביעה משפטית נגד המורה גרובר על הכאת בנם הקטין.

למורה גרובר נודע על מזימה זו של הופמן רק לאחר שהוא קיבל זימון להופיע בפני בית המשפט האזרחי בקרמניץ והענין נחת על גרובר כרעם ביום בהיר. היות והייתי אחד התלמידים שהשתתפו באותו אחר הצהריים בשיעור לעברית והייתי עד לתקרית, ביקש המורה גרובר ממני ומתלמיד נוסף בן כיתתי משה זלצמן, להעיד במשפטו, כדי להזים את העלילה שטפל עליו פשיבילסקי, בעצתו של הופמן. המשפט נערך בקרמניץ בקיץ 1937, בזמן החופש הגדול ואני נסעתי מפוצ׳אייב לקרמניץ, למסור את עדותי.

בבית המשפט נשאלתי אם הייתי נוכח באותו יום אחר הצהריים בבית הספר, מה ראיתי ומה שמעתי במהלך חילופי הדברים והתקרית שהיו בין המורה גרובר והתלמיד פשיבילסקי בפרוזדור בית הספר. סיפרתי בבית המשפט בפרוטרוט מה שהתרחש אז בפרוזדור; תיארתי את המצב, בעקבות מה התלהטו הרוחות בין השניים ואת כל מה שראיתי ושמעתי בעת התקרית, וכך עשה גם חברי לכיתה משה זלצמן. בדבריהם של עדי התביעה השתקפה בבהירות מזימת העלילה שנרקמה

נגד המורה גרובר. דברי העדות של עדי התובע לא היו חד-משמעים ועדותם נסתרה והוזמה בקלות על ידי עורך הדין שנשכר על ידי המורה גרובר.

בית המשפט זיכה את המורה גרובר מכל אשמה. אך את עוגמת-הנפש שנגרמה לגרובר ואת התחושה הקשה בה חי במשך כמה חודשים, בצל האיום של פיטורין מבית הספר ואולי אפילו של שלילת רשיון ההוראה שלו, לא ניתן היה למחוק בקלות.

לימוד השפה העברית בבית הספר היה יסודי מאד, ואם כי למדתי את השפה "בהברה אשכנזית", רכשתי לעצמי יסודות מספיקים בידיעת השפה, בדקדוק ואף בעיקרי הניקוד. מסירותו הרבה של המורה אברהם גרובר בהנחלת הלשון העברית לתלמידיו היתה רבה ללא שיעור, עד כדי כך שלא קטע את השתתפותם של תלמידים בשיעורים שלו, גם כשהם פיגרו בתשלום שכר הלימוד שהתחייבו לשלם לו תמורת לימוד העברית אצלו. היו גם תלמידים שהמורה גרובר לא גבה מהם כל שכר לימוד מפאת המצב הכלכלי הירוד של משפחתם.

זכורה לי תקופה קצרה, שמתוך סיבה לא ברורה נעדרתי ממספר שיעורי העברית. לגרובר זה חרה מאד שהפסקתי ללמוד אצלו, הוא כאב את הדבר ושלח אלי את המורה דוד קומנדנט לדבר על ליבי שאחזור לשיעורי העברית וכששבתי להשתתף בשיעוריו לא היה גבול לשביעות רצונו.

בדרך כלל, הייתי תלמיד חרוץ, הכנתי את "שיעורי הבית" בשקדנות וציוני, ההישגים שלי, נעו בין "טוב" ל"טוב מאד". מספר פעמים הוצבתי על ידי המנהל כממלא מקום מורה בכיתה ה׳, כשאני בעצמי הייתי אז תלמיד בכיתה ז׳. ועם הנחיה קצרה של המנהל "העברתי" את השיעורים בכיתה שהופקדה בידי בשקט, כשמשמעת תלמידי הכיתה נשמרת כרגיל. כמובן, שהעובדה, שמכל תלמידי הכיתה שלי, דוקא אני נבחרתי להחליף מורה בכיתה בבית הספר, החמיאה לאגו שלי מאד.

רק במקצוע אחד היה לי ציון "מספיק" - בזמרה. אם כי בשיעורי התיאוריה של מקצוע הזמרה כמו, כתיבת תווים והבנת הסימנים של משקלם ב"טון" וכל התיאוריות הנוספות שלמדנו, היו נהירים לי, וכל דבר שהיה כרוך בחלק התיאורתי ביצעתי על הצד הטוב ביותר, הרי בגלל קולי "המזייף" לא הגעתי במקצוע הזמרה לציון גבוה יותר מאשר "מספיק". המורה לזמרה, אילצ׳נקו, גם לא צירף אותי למקהלת בית הספר, שחבריה נבחרו על ידו בקפידה רבה מבין תלמידי הכיתות ד׳ - ז׳, משום העדר "אוזן מוזיקאלית" אצלי, כדבריו. לא יכולתי להתרעם על קביעתו זו, כי אכן, לדאבוני, זה היה נכון... אילצ׳נקו היה ממוצא אוקראיני ולאומני שלא הסתיר כלל את עוינותו ושנאתו הרבה ליהודים, אך עשה זאת בצורה "אלגנטית", לא גסה.

דוד קומנדנט, המורה למתמטיקה היה קפדן, אך מורה טוב שהשתדל מאד להנחיל לנו, תלמידיו, יסודות איתנים במתמטיקה וגיאומטריה והצליח בכך, לפחות, איתי. בכיתות הנמוכות שיננו רבות את "לוח הכפל"; במחברות שהיו אצלנו בשימוש, היו על גבי דף הכריכה, בעמוד האחורי, טבלאות מודפסות של לוח הכפל ואותם שיננו בכל עת בעל-פה. ואת זאת לא אהבתי, כי השינון בעל-פה נראה בעיני דבר מכני, לא שכלי, אך בלית ברירה גם אני שיננתי את לוח הכפל וכשנדרשתי, הייתי מדקלם אותו, כמו כולם. אולם כשדוד קומנדנט התחיל ללמד בכיתה שלי מתמטיקה, פסקו גם השינון וגם המבחנים בלוח הכפל. הוא לימד דברים מעניינים יותר ובעזרתו הגעתי בסוף כיתה ז׳ לתחילת לימוד האלגברה.

מכיתה א׳ ועד לכיתה ד׳ הלכתי יום-יום לבית הספר, כשעל גבי תרמיל מלא ספרים, מחברות וכלי הכתיבה הנחוצים. תרמיל זה היה עשוי מקרטון מיוחד ומצופה מבחוץ, בכעין בְּרֶזֶנט עמיד נגד רטיבות, ותוכו של התרמיל היה מרופד בבד אפור. התיק היה בעל תא אחד רחב, ושם נחו הספרים, המחברות והקלמר הקלאסי העשוי מעץ, ובו נשמרו כלי הכתיבה: עפרונות, ידית עם ציפורן מתכת לכתיבה בדיו ועוד צפורן או שתיים נשמרו שם במלאי, להחלפה, במקרה שהציפורן שבידית העט תישבר, חס וחלילה, ותצא מכלל שימוש. כן היו בקלמר שלי ציפורן מיוחדת לשירטוט ועוד אחת לכתיבת אותיות דפוס, שאותן למדנו לכתוב בשיעורי הציור. בקלמר היו גם מחק ומחדד עפרונות, שיצא מכלל שימוש אצלי, לאחר שלמדתי מהמורה למלאכה חינקביץ׳, איך לחדד עיפרון בצורה יפה באולר. בתוך התרמיל החזקתי גם קופסת צבעים ואת השקית עם האוכל שלקחתי עימי מהבית לבית הספר ואת התרמיל נשאתי על גבי באמצעות שתי רצועות שהתלבשו על כתפי.

קניית ספרי לימוד חדשים היה דבר נדיר. במשך כל השנים שלמדתי בבית הספר בפוצ׳אייב השתמשתי, כמו כל חברי, בספרים שרכשתי מידי תלמיד שסיים את הכיתה אליה אני עליתי, זה עתה. ההזדקקות לספרי לימוד משומשים, ולא לחדשים, היה דבר מקובל ומובן מאליו. בדרך כלל שמרתי על הספרים במשך כל השנה, שלא ייקרעו או יוכתמו ושגם אני אוכל, בסיום שנת הלימודים, למכרם לאחר. על כן, מיד עם רכישת ספרי הלימוד, מידי המשתמש הקודם, הייתי עוטף אותם, כדי שכריכתם לא תוכתם ולא תתלכלך, ואם מרוב שימוש התבלתה העטיפה החלפתי אותה בחדשה. עטיפת הספרים נעשתה בנייר עיתון או בנייר לבן פשוט, כך גם עטפתי את מחברותי.

ספרי לימוד חדשים אפשר היה לרכוש בבית המסחר לספרים, שהיה בפוצ׳אייב בבעלות קואופרטיב אוקראיני. חנות זו נקראה "הספרייה" ועמדה בפינת טור החנויות של השוק ורחוב קרמניץ. החנות היה בעלת שתי קומות, ונבנתה מלְבֵנִים בצבע באפור. ל"ספרייה" היו

חלונות-ראווה גדולים ואפשר היה להשקיף דרכם ולראות מה שנעשה בפנים בתוך החנות. אך כאמור, אני כמעט ולא נזקקתי לבית מסחר זה.

את הציוד האחר לבית הספר, כמו מחברות, בלוק לציור, עפרונות, מחקים, מחוגה, צבעים, נייר צבעוני ונייר אחר, ציפורנים לידית העט, סרגלים, מד-זווית וכדומה, רכשתי, כמו רוב ילדי העיירה בחנותו של אידל (יהודה) אינגבֶּר. אינגבר היה בחור צעיר שניהל את החנות המשפחתית לחומרי כתיבה וציוד לבתי הספר בכשרון רב, הוא התמצא בכל, היה מעודכן בצרכי התלמידים של כל הכיתות לפרטי פרטים וסיפק לתלמידים את כל הציוד שנדרש להם בכל עת. יש לציין שבכיתות הנמוכות בבית הספר היו משתמשים במחברות מיוחדות, ודרישות המורים למחברות במתכונת מיוחדת השתנו לעיתים קרובות, גם תוך כדי שנת הלימודים החולפת, אולם אידל אינגבר, כאמור, היה מצוי בענינים וידע לספק לכל אחד את הדבר הנחוץ לו.

בתקופה מסוימת נפתח בבית הספר ״קיוסק״ למכירת ציוד לתלמידים, שנוהל על ידי התלמידים בעצמם בפיקוחו של המורה קומנדנט, אך ה״קיוסק״ הזה לא יכול היה להתחרות בחנותו של אידל אינגבר, לא במתן השרות ולא באספקת הציוד לתלמידים. לכל היותר היו קונים ב״קיוסק״ מחברת, אם הקודמת ״נגמרה״ תוך כדי השיעור, ולתלמיד הנזקק לא היתה מחברת נוספת במלאי.

תלמידי בית הספר שלנו הופיעו ללימודים, כל אחד בלבושו הוא, רק הכובע היה אחיד לכל, והוא היה בדמותם של כל הכובעים ״הרשמיים״ בפולין, גם בצבא: כובע עם מצחייה שלשטח העליון שלו צורה של מעוין ומתחתיו, מסביב לחלק המתלבש על הקרקפת, המאפשר לכובע ״לשבת״ על הראש, היה תפור סרט בצבעי לבן-אדום, צבעי הדגל הלאומי הפולני. הכובע בעצמו נתפר מבד קטיפה בגוון כחול כהה.

בעת השיעורים בכיתה, פרט לשיעורי ה״דת״, למדנו כשראשינו גלויים, בהתאם להוראות משרד החינוך הפולני. דבר זה היה מנוגד למנהג היהודים שחייַב לחבוש כובע בכל עת ובכל מקום, אך ״דינא דמלכותא - דינא״ ולא היתה ברירה, אולם מיד עם הישמע הצלצול להפסקה בין שיעור לשיעור, אנו התלמידים היהודים, חבשנו מיד את כובעינו ונשאנו אותם על ראשינו עד שההפסקה הסתיימה ושבנו לכיתה.

מכיתה ה׳ ואילך כל אחד מאיתנו ראה את עצמו כבר ״גדול״ ולאט-לאט נזנחו התרמילים שנשאנו קודם על גבינו. מעתה הם נראו בעינינו מתאימים לילדים קטנים ולא לנו. וגם אני עשיתי כך, השארתי את תרמיל הגב שלי בבית והתחלתי לבוא לבית הספר כשהספרים וכל הציוד האחר נישא בידי, ארוז בין שתי כריכות-קרטון קשיח הנסגרות על הספרים והמחברות, כשהן קשורות

ביניהן בשניים או שלושה, שרוכים מושחלים. הכריכה היתה עשויה כך, שאפשר היה להרחיב או להצר אותה, בהתאם לנפח הספרים והמחברות שנזקקתי ללימודים באותו יום[1]. אף על פי שהמורים דרשו מאתנו לבוא לבית הספר עם תרמיל תקני, אנחנו לא שינינו ממנהגנו - "כבוגרים", "גדולים", לא הסכמנו להידמות לתלמידים "הקטנים", הדרדקים הנושאים את ספריהם בתרמילם על הגב.

כשלמדתי בכיתה ו׳ מלאו לי 13 ונהייתי בר-מצווה, חלה עלי החובה בכל בוקר, לפני צאתי לבית הספר, להניח תפילין ולהתפלל תפילת "שחרית". כמובן שענין זה הכביד עלי, כי זה חִיֵּב אותי להשכים קום, לפחות בחצי שעה מוקדם יותר מאשר עד עתה, כדי שאספיק לעשות זאת. בקיץ הדבר היה קל יחסית, אך בימות החורף כשהשמיים מעוננים, בחוץ עדיין חושך ומעט האור החודר מבעד לחלונות לתוך הבית קלוש ואינו בהיר דיו, לא מתחשק לקום ולצאת מהמיטה החמה בשעה מוקדמת כזו, והדבר היה די קשה, אך שוב - אין ברירה, ואני קמתי ועשיתי הכל כפי שצריך היה.

המרחק מביתי לבית הספר היה כקילומטר אחד. בחורף, בבקרים של כפור וכשהשלג יורד בחוץ, התגלע לא פעם ויכוח ביני לבין הורי, שדרשו ממני לכפתר את כל כפתורי המעיל, לכסות את האזניים באוזניות המחוברות לכובע החורפי שלי, ללבוש את הכפפות, לעטוף את צוארי בסודר החם, ולשמור לא להרטיב את הרגלים. אך אני כ"חברמ׳ן", ואולי משום שבאמת לא הרגשתי כל כך את חריפות הקור שבחוץ, יצאתי בריצה מהבית כשהמעיל פתוח ושוליו מתבדרים ברוח, הכפפות בכיס והסודר רק תלוי על הצואר ומתנפנף, ואני דוקא נהנה מהרוח הקרה שמכה בפני...

בתוך הכיתה ישבנו מאחורי שולחנות שמושביהם היו צמודים להם. צבע לוח השולחן המשופע מעט היה שחור והמושבים היו בצבע חום. השולחנות צמודי המושבים יועדו לשני תלמידים בלבד. טורי השולחנות סודרו בהתאם לרוחב חדר הכיתה - שלושה או ארבעה טורים בכיתה. בחלקו הקדמי של כל שולחן היו שני שקעים עגולים בהם עמדו קסתות ובתוכן היתה הדיו לשימוש התלמידים.

בכתה ג׳ התחלתי לכתוב בציפורן ובדיו. עטים נובעים היו כבר אז בשימוש, אבל עט טוב עלה הרבה כסף, באופן יחסי, וגם לא הורשינו על ידי הנהלת בית הספר להשתמש בעטים נובעים בתוך כתלי בית הספר. לכן כל התלמידים השתמשו בכלי כתיבה הפשוט, ידית-עץ שבקצה ציפורן ממתכת, אותה היו טובלים מדי פעם בקסת, כדי למלא את החלל שבין דפנותיה במעט בדיו. צבע הדיו הנפוצה ביותר היה כחול כהה והיא סופקה, לצרכי הכתיבה בכיתה, על ידי בית הספר. דיו זו הגיעה "מוכנה" בתוך בקבוקים גדולים והם עמדו בחדר המזכירות של בית הספר.

[1] את הכנת הכריכה הזאת למדתי בשיעורי המלאכה אצל המורה חינקבייץ׳.

את הדיו לתוך הקסתות היה ממלא השרת, אך אם קרה והדיו אזלה מהקסת תוך כדי השיעור, היה נשלח תלמיד לחדר המזכירות למלא את הקסת הריקה בדיו. לי, כמו לכל התלמידים האחרים, היתה גם בבית קסת ודיו לכתיבה - לעשיית שיעורי-הבית. אך את הדיו שצרכתי בבית הייתי מכין בעצמי מאבקת דיו ומיים, וכמוני עשו גם מרבית התלמידים בבית הספר שלנו. גוון הדיו המוכנה, שיצרו במפעל חרושתי היה אחיד, אך לא כן הדיו שהכנתי במו ידי בביתי, מאבקה שקניתי בחנות. גוון הדיו הביתי לא היה אחיד וצבע הדיו היה משתנה מפעם, לפעם, מפני שבמקרים מסוימים מכרו לי אבקת-דיו מטיב ירוד, דבר שלא ניתן היה לבדוק בעת קנייתה, ואם שיעור המיים שהוספתי ליצירת הדיו - לפי ההוראות של המוכר - לא היתה נכונה היתה התוצאה, שהדיו היתה דלילה ו"חיוורת", והנסיונות לתקן את המעוות לא נשאו פרי.

הכתיבה בציפורן ובדיו מחייבת לטבול, בכל פעם מחדש, את הציפורן בדיו שבקסת. מי שלא הקפיד לעשות כן במועד הנכון הגיע לכך שהאותיות האחרונות, אלה שנכתבו לפני הטבילה המחודשת בקסת, היו כבר חיוורות, ואפילו מקוטעות. מאידך, אם הציפורן נטבלה בקסת והיא "ספגה" בין דפנותיה יותר מדי דיו, היה קורה שהדיו טיפטפה מהציפורן על דף המחברת, במקום שעמדת לכתוב, ויצרה כתם. אמנם, על ידי תחבולות שונות ניתן היה למנוע את התפשטותו של כתם הדיו; לספוג אותו בנייר סופג מיוחד, שכל אחד מהתלמידים היה מצויד בו, או לזרות עליו אבקת טאלק, אולם סימני הכתם נותרו במחברת, ללא תקנה.

בכלל, השתמשנו בנייר ספיגה, כדי לספוג את עודף הדיו מדפי המחברת שלא הספיקה להתייבש, בפרט אם היה צריך להפוך את הדף ולהמשיך לכתוב בצידו השני, אחרת כל מה שנכתב ולא הספיק להתייבש היה מכתים את העמוד שלפניו. מתחת ללוח העליון של השולחן היו שני תאים - תא נפרד לכל תלמיד, שם החזקנו את התרמיל עם הספרים.

בחזית הכיתה, מולנו, עמד שולחן פשוט וכסא , שם היה מקומו של המורה. מעט מאחורי מושבו של המורה ניצב לוח בצבע שחור, שאפשר היה לכתוב עליו בגיר לבן ומידותיו היו מטר וחצי ברוחב ומטר אחד בגובהו. הלוח נשען על פיגום דמוי תלת-רגל והיה נייד. על הקיר, מאחורי המורה היה תלוי סמל המדינה - נשר לבן על רקע אדום ולצידו תמונה ממוסגרת של נשיא המדינה הפולנית.

יום הלימודים נפתח בכל בוקר בתפילה הקבועה, שאחד התלמידים הקתוליים היה אומר, כשכולנו, כל התלמידים עומדים על רגלינו. דבר זה נעשה כל כך שיגרתי, שאף אחד לא נתן את דעתו עליו. מתוך הקשבה לא מכוונת, יום-יום, למילות התפילה למדתי אותה במשך הזמן והייתי

עוקב אחרי "המתפלל" התורן, "ובודק" אם אינו טועה, או שומט ממנה מילים. לאחר התפילה נבדקה נוכחות התלמידים, כשהמורה קורא את שמות התלמידים מתוך פנקס הכיתה וכל אחד ואחד מהתלמידים עונה: "כן" או "נוכח", והמורה רושם בטור המתאים שבפנקס "נוכח" או "נעדר". על כל היעדרות מבית הספר נדרש התלמיד להמציא אישור מההורים בציון הסיבה להיעדרות מהלימודים, ובתעודה השנתית שהתלמיד קיבל מבית הספר צוינו מספר האיחורים של התלמיד וסך הכל ימי העידרותו מהלימודים, אך לא צוין מאילו סיבות.

תלמיד שלא השיג במשך שנת הלימודים ציונים נאותים, דהיינו, אם היו לו שני ציונים שליליים - לא עלה כיתה ונשאר ללמוד שנה נוספת באותה כיתה. למרות הבושה שבדבר היו מקרים כאלה, והתלמידים "שנשארו" כיתה לא הרגישו בנוח בין התלמידים שהיו צעירים מהם. לי דבר כזה לא קרה.

בכל יום פעלו שני תלמידים תורנים בכיתה. מתפקידם של התורנים היה להקפיד שהתלמידים יעזבו את חדר הכיתה בהפסקות, לפתוח את החלונות - גם בחורף - לאיוורור הכיתה במשך ההפסקות, לנקות את הלוח, לדאוג שיימצא גיר לכתיבה על הלוח ולהיות מוכנים לכל שליחות שהמורה יטיל עליהם כגון, להביא מחדר המזכירות של בית הספר חומרי עזר ללימודים - מפות, ספרים וכדומה.

בית הספר עודד את התלמידים לחתום ולקרוא את החוברות "פלוֹמִיצֶ'ק" (הלהבון) שיועד לכיתות הנמוכות ואת ה"פלוֹמִיק" (הלהבה), בכיתות הגבוהות, שיצאו לאור בסיוע משרד החינוך הפולני והכיל יצירות של סופרים וגם של תלמידים, חידות, תשבצים, ועוד. גם אני הייתי מנוי[1] על חוברות אלה במשך זמן רב, אם כי הן לא היו זולות במחיר.

בית הספר אירגן מעט טיולים לתלמידים, בכלל, ולכיתות הנמוכות בפרט. רק כשהייתי תלמיד בכיתה ז' יצאנו לטיולים ארוכים, יחסית. אחד מהם היה למשך יום אחד וכלל ביקור בקרמניץ, ובדרך לשם ביקרנו בשדה תעופה קטן לדאונים, קיבלנו הסבר על דאייה, וגם צפינו בתרגילי דאייה של פרחי טיס. משם המשכנו לעיר קרמניץ, בקרנו בהר ה"בּוֹנָה" ובליצאום העירוני.

הטיול הנוסף, באותה שנה, היה לעיר לְבוֹב. בהיותי בלבוב ביקרתי, וכן גם חברי לכיתה, לראשונה בימי חיינו במוזיאון וראינו פסלי עירום של גבר ואישה. אני זוכר את המבוכה שהשתררה - אצל הבנים כמו אצל הבנות - כשצפינו בפסלי עירום אלה, מראה שעד אז לא נפגשנו בשכזה,

[1] באחד המבחנים - כעין פסיכוטכני - שנערך לתלמידי כיתה ז' היתה, בין היתר, השאלה: "מה אתה רוצה להיות כשתגדל?" ואני עניתי על שאלה זו: " לעבוד בעיתון כמו "פלומיק".

אפילו בתמונות. בלבוב ביקרנו גם במוזיאון לאמנות הציור, שם הוצגו לראווה תמונות של אמנים שונים, בעיקר פולנים, וביניהם ציוריו של הצייר יאן מַטֵייקוֹ וראיתי שם את ציורו המפורסם: "פַּנוֹרָמַת רַצלוֹבִיץ". תמונה זאת הרשימה אותי מאד במיוחד, בגלל זה ששולבו בה עצמים אמיתיים, כמו גדרות עץ וקדרות חרס שנתלו על הגדר והתחברו באופן טבעי לתמונה המצויירת.

הטיול ללבוב ארך שלושה ימים, ובעת שהיינו שם התאכסנו בבית מלון, גם זה היה חידוש בשבילנו, ילדי העיירה הקטנה פוצ'אייב. גם המראה הכללי של העיר לבוב, עם המוני אנשים הממלאים את הרחובות הרחבים, שכולם מרוצפים, החשמליות, חלונות הראווה ושפע האורות שדלקו בערבים ברחובות בערב - הכל היה חדש ומדהים. ועוד חידוש - תפוחי זהב, תפוזים לא גדולים שהפיצו ריח ניחוח. קניתי מהם ואכלתי לראשונה בחיי את הפרי וטעמו ערב לחיכי.

התרשמתי מאד מטיול זה ולאחר ששבנו הביתה הוטל עלינו התלמידים לכתוב רשמים מהטיול, ואני כתבתי אז סיפור שתיאר בפרוטרוט את הדרך שלנו מפוצ'אייב כשנסענו בעגלות, כלי התחבורה היחידי שהיה אז בעיירה, לתחנת הרכבת בפּוֹדקָאמִיֶין, ומשם ברכבת[1] שהוליכה אותנו ללבוב. כך גם עשינו את דרכנו בחזרה. ההתרשמות וההתרגשויות שלי מטיול זה היו רבות, אולי מפני שזה היה ביקורי הראשון בעיר גדולה, והתוודעתי לראשונה לדברים שעד אז ידעתי על קיומם רק מתוך השמועה או שקראתי אודותם.

בבית הספר היו עורכים לתלמידים בדיקות בריאות תקופתיות בהן נבדק מצב התלמידים בשלושה תחומים: רֵיאוֹת, עיניים והימצאות כינים אצל התלמידים. בדיקת הריאות והעיניים נעשו פעם בחצי שנה ולצורך זה היו באים מומחים מחוץ לפוצ'אייב, ואם נמצאו בין הילדים חולי ריאה הם הופנו לטיפול רפואי מתאים. מחלת השחפת היתה אז שכיחה מאד באוכלוסיה, והיתה סכנה להידבק במחלה. מחלות עיניים, גם הן היו נפוצות ואני הייתי בין אלה שסבלתי לעיתים מדלקות בעיניים ומדי פעם בביקורות שנערכו בבית הספר היו מזליפים לעיני טיפות כלשהן, ההזלפה נעשתה במין אבזר שנראה בעיני כנוצת ברוז... הדבר הנוסף שנבדק היה הימצאותן של כינים בראשי התלמידים. מאותה סיבה אסרו על הבנים לגדל שיער ארוך, וכולנו היינו מסופרים "קרחת".

[1] זו היתה גם נסיעתי הראשונה, בחיי, ברכבת.

״בדיקת הכינים״, נערכה לעיתים קרובות בכיתה על ידי המחנכת. מכת הכינמת היתה נפוצה וההדבקה של התלמידים, אחד מהשני, היתה שכיחה מאד על כן, מי שנמצאו כינים בראשו נצטווה להשאר בבית ולטפל ב״מכה״ זו, ורק לאחר שהתלמיד התנקה מהכינים הוא הורשה לחזור ללימודים בבית הספר.

בכל בוקר, בבואי לבית הספר, הייתי מוצא את אַנדרֵיי, שרת בית הספר עומד על משמרתו. אנדריי היה גבר בשנות השלושים, בעל עיניים פוזלות לצדדים ולא ניתן היה לנחש לפי מבט עיניו לאיזה צד הוא מסתכל. רק לפי פנייתו לזה או לאחר, או בהצביעו על דבר מה, אפשר היה להבין למי ולמה כוונתו.

אנדריי היה מופקד על תחזוקת המבנים של בית הספר וחצרותיהן וגם על הסדר הכללי בבית הספר. הוא היה לבוש תמיד בקפידה: ג׳קט כהה מחויט לפי מידתו, מכנסי-רכיבה ומגפים שהבריקו כראי מצוחצח. אנדריי לבש חולצה שצווארונה היה רקום, מסורק למשעי, כשפסוקת חוצה את תסרוקתו בשליש השמאלי של ראשו. אולם כל ״האלגנציה״ שלו בלבוש לא הפריעה לו לבצע במו ידיו את כל העבודות שנדרשו לתחזוקת המבנים של בית הספר; הוא דאג שהרהיטים יהיו שלימים, חדרי הכיתות יהיו נקיים, וכך גם הפרוזדורים.

בחורף הוא הקדים לבוא לבית הספר, הסיק את התנורים בכיתות-הלימוד ואיוורר את החדרים, וכשאנו, התלמידים, באנו לחדרי הכיתות הם היו כבר מחוממים דיים, ויכולנו לשבת בכיתה ללא לבוש חורפי, מיוחד. אנדריי הקפיד על כך, שבאף מקום לא יהיה דבר מיותר, ושלא יימצא דבר כלשהו שלא במקומו הנכון, והוא בעצמו השגיח שהתלמידים יתלו את המעילים העליוניים על הקולבים המיועדים לכך, ולפי הסדר שקבע - כיתה-כיתה וקולביה. אף לא פיסת נייר אחת ולא לכלוך כלשהו נמצאו על הרצפות; את הבוץ והשלג שעל נעלי התלמידים הוא דרש שינערו בחוץ; ערדלים הושארו בפרוזדורים והתלמידים התהלכו בתוך הכיתות בנעליים כשסוליותיהן נקיות.

אנדריי גם צילצל בפעמון הידני לתחילת השיעורים ולסיומם. אחד ויחידי, הוא השתלט וביצע את כל העבודות שנדרשו, כדי שבית הספר יפעל כתיקנו. גם החצרות טופחו במו ידיו של אנדריי ותאי בתי השימוש, שהיו בצד, מאחורי בנין בית הספר, נשמרו נקיים והבהיקו מלובן. אנדריי היה צובע בכל פרק זמן את קירות המבנה של בתי השימוש מכל צדדיו בחוץ וגם בפנים, כולל את המחיצות שהפרידו בין התאים. בית השימוש, למרות מבנהו הפשוט - צריף-עץ שעמד מסביב בור שנכרה והונחה עליו רצפת-עץ שהיו בה פתחים לעשיית הצרכים, ללא מיים זורמים - נשמרו בו כללי היגיינה נאותים, הכל לפי הסדרים שהנהיג אנדריי.

מאז היותי ילד בלטתי בקומתי הרמה, שהיתה יוצאת דופן לגילי. כנראה, שזה היה הגורם שחברי הקרובים ביותר היו נערים מבוגרים ממני בשנה ואף בשנתיים, וגם מהם היו שלא "השתוו" אלי בגובה. בגלל קומתי יוצאת הדופן כינו אותי חברי "חיים בוציאן", כלומר "החסידה", על שמה של הצפור הגבוהה שנקראת בפולנית "בוֹציאן".

החל מכיתה ה׳ לא למדתי עוד ב"חדר", כי אם ב"ישיבה הקטנה" שנוסדה בפוצ׳אייב, בהנחיית רב העיר, הרב אליעזר אורצקי. הלימודים בישיבה הקטנה היו בשעות שלאחר הצהריים והערב, בתום לימודי בבית הספר, וגם בימי ראשון בשבוע בשעות היום, כשלא למדתי בבית הספר הממלכתי.

בכיתה שלי היו כמעט ארבעים תלמידים - בנות ובנים - ביניהם היו שבעה תלמידים פולנים ואוקראיני אחד. כל חברי היהודים ניספו בשואה ורק אני נותרתי בחיים אחרי המלחמה. תלמיד אחד פולני, מבני כיתתי, פליקס קוֹצבה, נורה והומת בעת הכיבוש הנאצי על ידי הגרמנים, מפני שלא היה מוכן להיפרד מחברתו היהודיה, בתיה קרויזן[1].

בבוא השלטון הסובייטי לפוצ׳אייב בסוף שנת 1939, נתמנה המורה דוד קומנדנט, למנהל בית הספר, וכיהן בתפקידו זה עד לפרוץ המלחמה, ב-22 ביוני 1941. דוד קומנדנט נספה יחד עם כל יהודי פוצ׳אייב בטבח שערכו הגרמנים הנאצים ועוזריהם האוקראינים ביהודי העיירה.

טדאוש בירן, מי שהיה מנהל בית הספר בזמן שאני למדתי שם, נאסר עם בני משפחתו - אשתו ובתו היחידה על ידי השלטונות הסובייטיים בשנת 1940 והוגלו לסיביר. לאחר שיחרורם ממחנה המאסר[2], בירן התגייס לצבא הפולני של גנרל אנדרס, שהוקם בברית המועצות מבין אזרחי פולין לשעבר. בדרך נדודיו עם צבא אנדרס הגיע בירן עם יחידתו לארץ ישראל וביקר בביתה של בת עירי חיה פורשט-רקוביצקי בחיפה. בתום המלחמה הוא לא שב לפולין, כי אם התיישב עם משפחתו בלונדון.

[1] זאת סיפר לי אורקה קיפרמן, הנזכר לעיל.

[2] לאחר ההסכם בין ממשלת הגולה הפולנית בלונדון וברית המועצות באוגוסט 1941, לפיו שוחררו כל אזרחי פולין לשעבר, שהיו כלואים בבתי הסהר ובמחנות העבודה בברית המועצות.

פתחתי את ספר הנוכחות של הכיתה, ואלה שמות הנעדרים מהכיתה, הלנ"ד« שנרצחו יחד עם כל יהודי פוצ'אייב ב-7 בספטמבר 1942

גולדה אוישן, מאנס אורצקי, משה אינגבר, איצי אופשטיין, ריבה אוז'ך, חייקה גרטנשטיין, חיים הכט, שמאי ווייסברוד, הרשל ווייסברג, וולוול זילברמן, משה זלצמן, יאסל כץ, גולדה לידכובר, חוה ליינר, משה לרר, ביילה לרנר, מלכה מש, חנה סוסנקו, טמה פדרמן, שיע פוקסמן, חייקה פלקסמן, אלטה פורשט, דבורה צאצקס, גולדה קיפר, פניה קיפרמן, אברהם קלוץ, מניה רודמן, סיומה רויטברד, גולדה שובר, הרש שייעס.

זכרונם לברכה

זמן הביניים

ביוני 1937 סיימתי את בית הספר העממי והייתי בן ארבע עשרה וחצי. בזמן ההוא, נחשב בוגר בית ספר עממי בפוצ'אייב לבעל השכלה כללית סבירה, ואף טובה יחסית. בפוצ'אייב לא היה בית ספר תיכון ולרוב תושבי העיירה גם לא היתה מודעות להמשך לימודים כלליים ברמה גבוהה יותר,

« והשם לא נקם את דמם.

וגם לא ראו כל צורך בכך. בודדים בלבד מבני העיירה המשיכו ללמוד בבית ספר תיכון כלשהו, כמובן, מחוץ לפוצ׳אייב. בכלל, לימודים בבית ספר תיכוני לבן העיירה היה כרוך בהוצאות כבדות: שכר לימוד, דמי קיום, ביגוד מתאים, ועוד.

היו מבני העיירה שרכשו לעצמם השכלה כללית מעל לרמה של בית ספר עממי, על ידי לימוד עצמי. אולם רוב הנערים המשיך ללמוד בישיבות, כמובן. לגבי בנות, שררה התפיסה שאין להן צורך בהשכלה מעבר לזו שרכשו בבית הספר העממי. כי האפשרות שהבת תנצל את השכלתה ממילא מוגבלת; בדרך כלל הנערה בתקופת התבגרותה עזרה במשק הבית המשפחתי ותוך כדי כך הכשירה את עצמה להיות עקרת בית מושלמת. כי אחרי שתינשא לאיש תלד ותגדל את הילדים, תבשל, תכבס ותעשה את כל העבודות הדרושות במשק הבית ותו לא. לעומת זאת - הנער המתבגר הופך לגבר ונועד להיות ראש המשפחה, על כן עליו להיות בקיא בהוויות העולם הזה וגם מעורה בחיי הקהילה. לכן, אסור שהנער יהיה ״עם הארץ״, בור, הוא צריך ללמוד ״משניות״, ״תלמוד״, את ״השולחן ערוך״, להתמצא בסדרי התפילות של יום-יום ושל החגים, ובהמשך להגיע למעמד של ״בעל-בית״ מכובד בתוך הקהילה. וזאת ניתן להשיג רק על ידי רכישת השכלה תורנית, הווה אומר: על ידי לימוד בישיבה.

הלימוד בישיבה, בפרט באחת בעלת-שם, הנחילה לבחור הלומד, כמו למשפחתו בכלל, יוקרה. ואם גם לא כל הלומדים בישיבה הפכו את ״תורתם לאומנותם״, כלומר, לא ראו את עתידם בכהונת ״רב״ או שו״ב[1], הרי לבחור בוגר ישיבה מפורסמת ובעל ״המלצות״ מראש הישיבה, היה סיכוי לעשות ״שידוך טוב״. דהיינו, לשאת לאישה נערה מבית עשיר עם נדוניה שמנה ולרוב גם להצטרף לעסקי המשפחה - מקור פרנסה מובטח לאורך שנים רבות.

בפוצ׳אייב היו משפחות מסוימות ששאפו שבניהם יבחרו במסלול חיים כזה. את הקו המסורתי הזה המריץ הרב אליעזר אורצקי, רב העיר, ששקד לאורך כל השנים לשלח יותר ויותר נערים ללמוד בישיבות. הוא קיים קשר עם רבים מראשי הישיבות ״הליטאיות״ שהיו קיימות בעיירות, באיזוריה הצפון-מזרחיים של פולין דאז, ולישיבות ההן הוא היפנה את נערי פוצ׳אייב ללימודים. הרב ביטל והחרים כל מסגרת חינוכית אחרת עבור נערי העיירה; שוחח, פיתה, שיכנע ולחץ על הנערים שילכו, ועל הוריהם שישלחום ללמוד רק בישיבות. ואמנם, פועלו זה נשא פרי; עשרות רבות של

[1] שוחט ובודק.

נערים מבני העיירה יצאו ללמוד בישיבות השונות ולמען אלה שהיו עדיין צעירים לצאת ללימודים בישיבה מחוץ לפוצ׳אייב, הוא יסד את ״הישיבה הקטנה״ המקומית וטיפח אותה.

אני למדתי ב״ישיבה הקטנה״ בפוצ׳אייב, במקביל ללימודי בבית הספר הכללי, אולם הלימודים בישיבה לא הלהיבו אותי והייתי משתמט מהם בכל הזדמנות בתירוצים שונים. כדי להשוות ללימודים בישיבה הקטנה חשיבות, הנהיג המנהל - ראש הישיבה - מתן ״תעודת-ציונים״ - לכל תלמיד ותלמיד בה נרשמו מה הם השגיו של התלמיד בתפילה, גמרא, מפרשים ומהי רמת ההתמדה שלו בלימודים. בכל יום שישי אחר הצהריים, צבאנו תלמידי הישיבה שלנו, על פתח ביתו של ראש הישיבה, ר׳ יהושוע, והמתנו לקבל את ״פתק הציונים״ של השבוע שהסתיים, כדי להציגו בפני ההורים. ואף על פי שלא אהבתי את הלימודים בישיבה, רציתי, גם רציתי, לקבל ״פתק״ עם ציונים טובים.

בגיל צעיר ״גויסתי״ על ידי הפעילים המבוגרים בישיבה שלנו ל״פרחי אגודת ישראל״. המדריכים ב״פרחי אגודת ישראל״ היו בעצמם יוצאי פוצ׳אייב שבילו מספר שנים בישיבות שמחוץ לעיירה ושבו הביתה. הם בעצמם לא הפכו שם ל״למדנים״ גדולים, אולם בעת היותם בישיבות, הם רכשו נסיון בפעילות פוליטית והפכו לעסקנים ב״אגודת ישראל״, ובין היתר גם למדריכים של ״פרחי אגודת ישראל״ אצלנו. גם רב העיר היה איש ״אגודת ישראל״ על כן הוא תמך בהם ובפעולותיהם בקרבנו, הילדים.

כשהגעתי לגיל שתיים-עשרה עזבתי את ה״אגודה״ והצטרפתי ל״החלוץ הצעיר״. הפעילות בסניף ״החלוץ הצעיר״ לא היתה רעשנית מדי. היינו חבורה של כשלושים נערים ונערות. ב״סניף״ התקיימו ״שיחות״ ולמדנו שירים עבריים. החסות על הסניף היתה בידי המבוגרים, מי שנמנו אז על ״גוש ארץ ישראל העובדת״.

לאחר שסיימתי את בית הספר התקיים כעין מאבק סמוי ביני - המגמות שלי - ובין הרצון של סבי יצחק על המשך דרכי בחיים. אני רציתי מאד להמשיך בלימודים תיכוניים וראיתי בפני את בית הספר התיכוני למסחר בקרמניץ כמקום מתאים ללימודים. נכון, הדבר היה כרוך בהוצאות כספיות, נטל לא מבוטל על הורי, אך בטוחני שהורי היו עושים כל מאמץ והיו מאפשרים לי ללמוד שם. מי שלחם נגד מגמה זו היה סבי, אשר בעצמו שלח את בנו הגדול, ישראל, ללמוד בישיבה ושלח לישיבה גם את הבן הצעיר לוי, בן גילי.

סבי היה גם מקורב מאד לרב העיר ולדעותיו, והרב הטיל את מרותו על חיי היהודים בעיירה והשפעתו היתה מכרעת במיוחד, בכל מה שהיה קשור לחינוך ואורח החיים של הנוער היהודי. הרב

הגביר באמצעות סבי את הלחץ על הורי, שגם אני אצטרף ובהקדם כתלמיד באחת הישיבות, מחוץ לפוצ׳אייב, כדי שלא ״אתקלקל״ בעיירה. בסופו של דבר הרב הצליח במשימתו, ואני יצאתי ללמוד בישיבה לעיר פרוז׳נה.

בינתיים בכל אותה עת שישבתי בבית, בתקופה שבין סיום בית הספר ויציאתי ללמוד בישיבה - כתשעה חודשים - השתתפתי בפעילות בסניף ״החלוץ הצעיר״ ובחיי קהיליית הנוער במקום.

המורה דוד קומנדנט היה פעיל גם בחיי הקהילה וניהל את מועדון ״אוזה״ בפוצ׳אייב. הוא גייס קבוצת נערים ונערות מבין בוגרי בית הספר שלנו, וגם אותי, לפעילות בארגון זה, שמטרתו היתה לעזור לנזקקים ולטפח בתוך הקהילה היהודית מודעות להיגיינה ולבריאות.

אף על פי, שרוב התושבים היהודיים של פוצ׳אייב מצאו דרך איך להתפרנס, לא חסרו גם בעיירה משפחות שהתקיימו בדוחק ואף כאלה שנזקקו לעזרת מוסדות הקהילה כדי להתקיים. אנחנו, בני הנוער, בהדרכתו של דוד קומנדנט עזרנו באיסוף בגדים, נעליים וחפצים אחרים מהתושבים עבור המשפחות הנזקקות וגם עסקנו בתעמולה למען שמירת ההיגיינה והבריאות של כלל התושבים היהודיים בפוצ׳אייב.

דוד קומנדנט המשיך בעבודתו כמורה להתעמלות בבית הספר העממי, וגם לאחר שסיימתי את בית הספר הוא עודד את בוגריו לעסוק בספורט, הוא איפשר לנו להשתמש במגרש הספורט של בית הספר למשחקי כדור-עף וגם אירגן לנו חוג לכדורת. כל הפעילות הזאת היתה לצנינים בעיני רב העיר, אשר רצה שילדי היהודים בעיירה ילמדו רק תורה ולא יעסקו ב״דברים בטלים״ כספורט, ובפרט שלא בהדרכת המורה ״האפיקורוס״, קומנדנט.

באותו קיץ, כמו בכל אלה שקדמו לו, המשכתי לצאת עם חברי ליער האורנים שעל ה״קָמֵיינשצְ׳יק״ שהיה בעיבורה של ה״לאוורה״, יער רחב-ידיים, נטוע עצי אורן בלבד, שברובם גדלו על שטח סלעי ומשופע. שם, בין העצים, היינו פושטים את בגדינו, משתזפים בשמש ותוך כדי כך משוחחים, מספרים בדיחות ומתחרים בסיפורי-בדים.

לפעמים היינו יורדים משם לאגם ה״יַאזוֹרִיצָה״, אגם מים לא גדול שברובו היה רדוד, פרט למקום אחד שם הוא היה עמוק. במקום זה היתה גם זרימת מיים גורפת בתחתית האגם אשר יצרה במקום מערבולות-מיים, ורק מעטים מבינינו העזו להתקרב למקום הזה. אגם זה גם לא היה נקי במיוחד, כי לא היתה כל זרימה אליו. בנוסף לזאת היו האיכרים מהסביבה מביאים לשם את הבקר והסוסים שלהם לרוות את צמאונם, אבל אלה לא רק שתו מהמיים, אלא גם נכנסו לטבול בתוך מימי היאזוריצה, ואגב זאת זיהמו אותה.

לפעמים היינו נסחפים לתגרות בשטח חוף האגם עם ה״שקצים״, הנערים הגויים. אלה פשוט לא סבלו את נוכחותנו במקום והיו מנסים להבריח אותנו משם באבנים שזרקו עלינו. אנחנו, הנערים היהודיים, בדרך כלל, לא ויתרנו על זכותנו להיות במקום, אך ההחלטה להשאר במקום או לאו - היתה תלויה תמיד במספר הנערים שהיו בכל צד. אם הם היו רבים יותר מאתנו הם היו מצליחים לגרש אותנו מהמקום, אולם אם קרה ואנחנו עלינו עליהם במספר, הם אמנם לא הסתלקו, אבל היו משלימים עם נוכחותנו במקום.

מרחק היאזוריצה מהעיירה היה כשניים וחצי קילומטר והיו שתי דרכים להגיע לשם. אחת - לחצות את חצרות ה״לאורה״, להגיע ל״קאמיינשצ׳יק״ ולרדת עד לאגם או ללכת בדרך השנייה שהיא: לעקוף את ה״לאורה״ ולהתקדם דרך רחוב זַאסרַנַה (המטונף) - כך נקרא הרחוב בפי הכל.

בגלל היות הרחוב קרוב מאד ל״לאורה״, ששם הצטופפו בימי ״העליות לרגל״ לפוצ׳אייב אלפי בני אדם, ומחמת העדר מתקנים מתאימים לאנשים שנזקקו לעשות את צרכיהם, ובאין מקום אחר, הם עשו זאת בחוץ, באותו הרחוב, ומשום כך ש״העובדות״ נתנו את ריחם ברחוב זה במשך ימים רבים מימות השנה, גם אחרי שעולי הרגל עזבו את פוצ׳אייב, הוענק לרחוב השם המתאים לו - ״זַאסרַנַה אוּלִיצַה״ - הרחוב המטונף. עם כל המוזרות שיש, לכאורה, בשם שכזה לרחוב, עלי לציין שהאנשים ביטאו את שמו בטבעיות, ללא כל הסתייגות, ולא נמנעו מלקרוא לו בשמו המלא...

בשלהי הקיץ היינו חבורת הנערים מעדיפים דווקא ללכת דרך רחוב הזאסרנה, בעיקר עשינו זאת בדרכנו בחזרה - כששבנו מה״קאמיינשצ׳יק״ וה״יאזוריצה״ הביתה. וזאת משום שבשולי הדרך של רחוב זה, לכל אורכו, גדלו שיחים שיצרו גדר חיה רצופה, שתחמה את חצרות בתי התושבים מהרחוב. בעונת הקיץ, כשהבשילו הפירות שהשיחים הניבו בשפע - הפטל, החזרזר והדומדמניות - חמדנו את גרגיריהם והיינו קוטפים את פירות השיחים ״בגניבה״ ומלעיטים בהם את כרסינו. בימי השבת היתה נזרקת הרבה פעמים לחלל השאלה: אם בקטיפת הפרי בשבת אין אנו עוברים על ה״לַאו״ של ״ אי עשיית מלאכה בשבת״, אולם תוך כדי חילופי הדעות, הדבר הפך לעובדה - קטפנו ואכלנו. אי אפשר היה להתגבר על היצר שלא להינות מהפירות העסיסיים והטעימים הללו.

במועדים שחלו בהם ימי אבל יהודיים - בימים של ״ספירת העומר״, ב״שלושת השבועות״ שבין י״ז בתמוז וט׳ באב - ימי המצור על חומות ירושלים ויום חורבן בית המקדש - לא הלכנו להתרחץ ביאזוריצה. בימי אבל אלה, שהיו מקובלים על הכל, לא ערכו חתונות וגם לא הסתפרו.

היו גם שבתות שלא הלכנו ל"קאמיינשצ'יק", ולא לרחוץ ביאזוויצה, בגלל גשמים שירדו ומזג האויר לא היה מתאים לטיול למקומות אלה, וזה קרה בכל עונות השנה, וכמובן שלא הלכנו לשם בתקופת החורף.

באותן השבתות שלא הלכנו ל"קאמיינשצ'יק" היה ה"בילוי" שלנו - טיולים בחוצות העיירה, בעיקר ברחוב קרמניץ ובשדרות הערמונים. חבורות-חבורות של נערים מכל הגילים ומעט חבורות של בנות, כל חבורה בנפרד, היינו מטיילים ותוך כדי כך דנים בנושאים שהגיעו אלינו מפי המבוגרים, או היינו משוחחים בהתרחשויות והאירועים שהתחוללו בעיירה ואצל תושביה. לקראת הטיולים הללו היינו מצטיידים בגרעינים לפיצוח - גרעיני חמניות וגרעיני דלעת, ואת אלה היו לוקחים באשראי, כמובן בהסכמת ההורים, אצל חצקל ווייסברג.

חצקל היה איש צנום, כפוף-גב, והיה בעל חנות לממכר מי-סודה, ממתקים וגרעינים. ימי הפדיון הפורים של חצקל היו דווקא השבתות. והשואל ישאל: איך זה יהודי פותח את חנותו ומוכר בשבת?! ואכן, בשבת! לחצקל היה בחנותו לוח קרטון, מעוצב יפה, שהיה תלוי על אחד הקירות של חנותו, ועל לוח זה היו רשומים שמותיהם של רבים מתושבי העיירה היהודים, "הלקוחות" שנהגו "לקנות" אצלו בשבתות. לחצקל היה "היתר", אף אחד לא ידע לנקוב בשמו של מי שנתן לו אותו, ומתי הוא קיבל את ההיתר - לפתוח את חנותו בשבת, לאחר תום התפילה בבתי הכנסת, ו"לחלק" מסחורתו לבאים לבקשה ממנו.

הבאים לחנותו של חצקל היו נערים בני כל הגילים, אשר באו בשליחות הוריהם לקחת בקבוק מי-סודה-קרה, לקנוח אחרי ה"צ'ולנט" -החמין של שבת, ואגב זאת הורשו הנערים-השליחים, גם "לקחת" מחצקל גרעינים או אף וַאפֶל או שניים שנקרא בפינו "קש". ואיך מסתדרים עם התשלום? גם לזאת נמצא הפתרון: לחצקל היו "פתקים" עגולים מנוקבים בעלי "ערך כספי" מגוון: 5 גרושים, 10 גרושים ועוד, ועבור הסחורה שהוא מסר לידי הלקוח הוא חייב כל אחד ואחד מהקונים בסכום הקניה על ידי ענידת פתק מתאים על המסמר בלוח שהיה נעוץ על יד שמו של הלקוח.

לאחר השבת היה חצקל עורך את רשימת החייבים לו, ויוצא לגבות את החובות אצל הלקוחות שקנו באשראי בשבת. כך כולם נהנו מהסדר זה, מי שרצה נהנה בשבת ממי-סודה קרים, שכאמור, היה להם ביקוש מיוחד לאחר אכילת החמין, והילדים נהנו, אגב זאת, גם מהממתקים והגרעינים לפיצוח בעת הטיול השבתי.

כאן יש גם להבהיר: מי-הסודה אצל חצקל היו במיכל גדול, כעין סִיפוֹן, בקיבולת של כשלושים ליטר. בתוך המיכל היתה משאבה כמקובל בסיפונים, ומי-הסודה זרמו מהמיכל החוצה כשלחצו על

הידית ששחררה את שסתום המיכל. את המיכלים עם מי-הסודה סיפק המפעל למי-סודה בפוצ׳אייב, שהיה בבעלותו של חיים קרסנופיור, לחצקל כמו גם לחנוונים האחרים שמכרו מי-סודה, נֶסיָה, האחים מֶש ואחרים, בכל ימות השבוע ולאו דווקא לקראת השבת.

בעל המפעל מכר את תוצרתו לחנויות הללו בתוספת קרח וגם חבית מיוחדת, שלתוכה הוכנס הסיפון עם מי-הסודה, שנקרא בפי הבריות בלון, ומסביבו הושם הקרח, כדי שיקרר את הבלון שבתוכו מי-הסודה. אמצעי אחר לשמר מזון, משקה או דבר מה אחר בימי הקיץ בטמפרטורה נמוכה, חוץ מקרח, לא היה אז בנמצא. על כן מזון ומשקה שלא קירוז בקרח, נשמרו בבית לא יותר מאשר יום או יומיים.

מאגרים של קרח היו רק אצל אנשים בודדים, כדוגמת קרסנופיור שהיה חייב לדאוג לקרח למען שיווק תוצרתו - מי-הסודה, בקיץ. את הקרח הוא היה מכין בחורף ומאחסן אותו במחפורות מיוחדות ובבידוד מתאים - קש ונסורת - שיישמר לימי הקיץ. בדרך כלל היו הצרכנים קונים את מי-הסודה לשתיה מיידית, מפני שבבתים הפרטיים לא היתה כל אפשרות לשמר דבר-מה בטמפרטורה מקוררת.

את מי-הסודה שקנו ולקחו בחנותו של חצקל, היו ממלאים לתוך בקבוקים מסוג מיוחד, שכל אחד ואחד הביא מביתו. בקצה צוואר-הבקבוק שכזה, היה פקק-חרסינה ועליו אטם מגומי שסגר את פתח צוואר הבקבוק בקפיץ, כך נמנע מה״גז״ להיפלט החוצה.

לכאורה, המשכתי באותה עת ללמוד בישיבה הקטנה שבעיירה, אולם למעשה לא למדתי הרבה. נעדרתי לעיתים קרובות מהלימודים, ולפעמים גם הפגנתי אדישות ללימודים בישיבה, והשתדלתי אפילו שאדישותי זו גם תבלוט.

תלמידי הישיבה הקטנה קיימו את שיעורי הלימוד שלהם לרוב ב״בית המדרש״, אחד מבתי התפילה שבעיירה. פעם בעת הלימודים קמתי ממקומי וניגשתי ללוח המודעות של בית המדרש. בין כל הכרזות והמודעות שניתלו על לוח זה היה גם לוח-שנה של ״הקרן הקיימת לישראל״, שכלל נתונים על ההתיישבות החלוצית בארץ ישראל ותמונות מהווי החיים בקיבוצים ובמושבות.

עמדתי על יד לוח זה ועיינתי בנתונים שהיו מודפסים שם וגם הסתכלתי בתמונות שהופיעו שם. לפתע הונחתה עלי מכה; עוזר ראש הישיבה התגנב בחשאי מאחורי וסטר לי על פני. באותו רגע עמדתי להחזיר לו בבעיטה, אך התאפקתי כדי לא להחריף את המצב. הסתובבתי אליו ונתתי בו מבט זועף ושל בוז, אולם לא עזבתי את מקומי ושבתי לעיין בלוח, כאילו דבר לא קרה. גם הוא התעלם מהמקרה ולא הזכיר אותו בפני לעולם.

בקיץ זה גם הייתי לעזר לאבא בעסקי מטעי-הפרי. היו ימים שאבא אפילו הפקיד אותי להשגיח על הפועלים בקטיף הפרי, וגם עזרתי לאיציה בן דודי, להוביל את הפרי שנקטף למחסנים, ובכל יום חמישי בשבוע, ביום השוק השבועי, עזרתי לאימי בחנות. הרגשתי שאני תורם משהו, עוזר לפי יכולתי, לשאת בעול הפרנסה של המשפחה. הורי העריכו את מעשי ושיבחו אותי בשל כך, אך בהמשך לדברי השבח הכנים שהם היו מרעיפים עלי הם היו מוסיפים, שאין אלה הדברים שהם מצפים שאעסוק בהם בחיי, וכי עלי ללמוד כדי להגיע למעמד מכובד. כך עברו עלי חודשי הקיץ ההוא.

הימים בחורף קצרים, בחוץ כפור והשלג היורד יכול להערם לשכבה בגובה של שני מטרים ויותר. אפילו בימי שמש המצליחה אפילו להמיס מעט מהשלג, החורף בעינו עומד. עונת החורף היא קשה, בה פעילות האנשים הצטמצמה למינימום הדרוש, כדי לקיים את חיי היום-יום בלבד.

בימי החורף הקרים פחתה גם הפעילות הכללית של האנשים. סופות השלג והכפור העז שהיו פוקדים את פוצ׳אייב ואת האיזור כולו, שיבשו את הדרכים וישובים, במיוחד כפרים וישובים קטנים, נותקו מהסביבה לימים רבים. היו לילות של כפור עז כזה, ששכבת המיים העליונה בחבית הגדולה במחסן שלנו קפאה. וקרה גם שבשל הקור בוטלו לימודי בית הספר. אולם, לעונת החורף בפוצ׳אייב היה גם פן נוסף - יפה ומהנה.

בחורף נשא הבילוי של חבורת הנוער בפוצ׳אייב אופי שונה מזה שבקיץ. אולם סדר היום שלי, הפרטי, היה כמעט זהה לזה של העונות האחרות בשנה - לימודים בבוקר, ולימודים בערבים. אבל בחורף, לאחר לימודי הערב וגם במוצאי השבתות עסקתי עם חברי בגלישה במזחלות על גבי השלג.

בגלישה על השלג בפוצ׳אייב עסקו ילדים, נוער וגם מתבגרים. פעילות זו, לא היתה יזומה ומכוונת על ידי מישהו, לא על יד אגודת ספורט או ארגון דומה. זה היה מעשה עצמאי של בני הנוער בעיירה.

מצבה הטופוגרפי של פוצ׳אייב ״סידר״ את כל הרחובות כך, שתחילתם ברמה והם ״ירדו״ בשיפוע מתון, שנמשך לאורך של כשלושת רבעי הקילומטר, עד למישור. בחורף כשהדרכים כוסו בשלג, שאחר כך נלחץ והתהדק בשל תנועת המזחלות של הכפריים, נוצרה תשתית יציבה להחלקה במזחלות הקטנות שלנו.

במזחלות הגלישה היה מקום - בהתאם לגודל שלה - לנער אחד ועד לשלושה. אך בהתלהבות הנעורים שלנו, היו עולים על מזחלת-החלקה קטנה, שהיה בה מקום לשניים או שלושה, שישה או

שמונה נערים ונערות, כשחלק מהגולשים יושב בצפיפות על המזחלת והאחרים עומדים בשוליה ואוחזים בחבריהם היושבים, וגם באלה העומדים, ובדרך זו שומרים על שיווי משקלה של המזחלת.

בקדמת המזחלת ישב ״הנוהג״, שלפעמים אף לא ראה את הדרך, כי העומדים הסתירו אותה מפניו. מהירות הגלישה היתה מגיעה ל-20-30 קמ״ש ולא פעם קרה שחלק מ״הדבוקה״ שעל המזחלת נשר בדרך, בגלל אבדן שיווי המשקל, אך החבלות מנפילה כזו היו מזעריות, או בכלל לא היו, כי מצע השלג ריכך את הפגיעה בגופו של הנופל, ורק לעיתים רחוקות קרה שמישהו נשרט או קיבל מכה ממש.

כמעט בכל ערבי החורף היו רבים מבני הנוער בפוצ׳אייב נאספים במסעף הרחובות רַדִיוִיל-לוּסִיאַטִין לגלישה במזחלות. רחוב לוסיאטין היה הרחוב המערבי הקיצוני של העיירה בו גרו יהודים. מערבה ממנו היו רק בתים של גויים ולהם היו צמודים בוסתנים וחלקות שדה שגבלו אחד בשני, ולא היו עוד רחובות. בערבים היה רחוב לוסיאטין ריק מעוברים ושבים ובאותו זמן גם לא היתה בו תנועת כלי רכב. קודקודו של הרחוב נשק, כמעט, בחומות ה״לאוורה״ וסופו, באחרון הבתים במורד, כשהרחוב הגיע לשטח מישורי. ממקום זה, בפנייה ימינה, הוליכה דרך עפר אל בית המטבחיים העירוני.

שיפועו של רחוב לוסיאטין היה תלול בתחילתו, אך התמתן במעט מהמקום בו היה בצד המזרחי של הרחוב משרד הדאר, ששכן במבנה המבוצר שנקרא ה״רוּטֶז״[1]. מבנה זה היה גדול-במימדיו, בעל צורה מלבנית וקירותיו החיצוניים היוו כעין חומה. חלקים מסוימים במבנה זה היו בעלי קומותיים וגם שלוש קומות. במבנה הזה שכנה גם המשטרה הפולנית והכניסה למשטרה היתה דרך שער מצידו של רחוב ווישנוביץ. בדרך כלל לא התקרבנו למקום משכנה של המשטרה, וכמובן שמימי לא ביקרתי בשטח חצר המשטרה.

בצד המערבי של רחוב לוסיאטין, כמעט מול הדאר, היה מבנה בית הספר שלנו. בעליו היו בני המשפחה היהודית סוֹסֶנקוֹ, הרשות הממשלתית שכרה את המבנה מידי בעליו, ושיכן בו כיתות מבית הספר שלנו.

כדי להחליק במזחלת, מתחילת הרחוב ולהגיע עד לסופו, צריך היה לפתח תאוצה ודבר זה ניתן היה להשיג רק על ידי דחיפה משמעותית של המזחלת על יושביה, כשהיא במרום הרחוב ומוכנה לצאת לדרך. מנקודה זו היו חייבים ״הדוחפים״ לרוץ ולהמשיך לדחוף את המזחלת למרחק של

כעשרים מטרים ויותר. עבודה זו נעשתה, בדרך כלל, על ידי אלה שהמתינו בתור להחלקה. קרה גם שמישהו מ״הדוחפים״ היה בסוף ריצתו קופץ על המזחלת המחליקה, נאחז בחברים שעליה, ומפליג עימם לקצה הרחוב.

מזחלת טובה שהיתה יכולה להביא את מחליקיה רחוק, עד לסוף המסלול, אמורה היתה להיות בנויה מעצים טובים, קלת משקל, בעלת מבנה דינמי ומפורזלת בפסי פלדה דקים. לרוע המזל מעטים מהורי בני העיירה יכלו להרשות לעצמם לממן ״לוקסוס״ כזה לבניהם, והנערים בעצמם, בוודאי שלא היו להם אמצעים לקנות מזחלת כזאת, כי נערים מתבגרים בפוצ׳אייב היו רק לומדים, ואלה שלא למדו התבטלו סתם, אך לא יצאו לעבודה כלשהי, משום שעבודה פיזית לא נחשבה לדבר מכובד, וגם משום כך שהיא לא היתה זמינה בעיירה. אך כנראה שהסיבה האמיתית לדבר היא - זו הראשונה. ולכן, מפני שלנערים לא היו האמצעים לרכוש לעצמם מזחלת-החלקה ראויה לשמה, לא פלא הוא שהרוב המכריע של בני העיירה היו מחליקים במזחלות פשוטות, מעשי ידי עצמם או מעשה ידי הוריהם, ואלה היו רחוקים מלהידמות למזחלת תקנית[2].

המזחלות מתוצרת עצמית, חסרו את המרכיב החשוב ביותר שנדרש וקיים במזחלת אמיתית, ״מובילים״ מתאימים, דהיינו - מזחלת שפירזולה מפלדה, מתכת שחוסמה ואינה מחלידה בקלות. רוב המזחלות שלנו היו מתוצרת עצמית, והן נבנו מקרשים פשוטים, קצוותיהם הקדמיים אמנם עוגלו, מה שהעניק למזחלות מראה של מזחלת אמיתית, אך הן היו חסרות את התכונה הדינמית הנדרשת במזחלת כדי להשיג החלקה טובה, משום שהפירזול שלהן היה מרצועות פח פשוט, אשר היה מחליד מיד עם השמתם על המזחלת, והחלודה גרמה לחיכוך יתר בין המובילים ומִשטח ההחלקה, אשר בלם את התאוצה וכתוצאה מזה את ההחלקה, בכלל.

הלילות בחורף ארוכים המה, ובפוצ׳אייב תנועת האנשים בשעות החושך היתה מועטה, אם בכלל, ואנו בני הנוער היינו מבלים שעות רבות בהחלקה, גם תחרותית, ברוח טובה. לא היו מריבות או אלימות.

חיים בַּרנבּלְיט, אחד מבני העיירה, למד והשתלם במקצוע הרוקחות בלבוב והיה לאחר מכן בעל בית מרקחת בפוצ׳אייב, אבל יחד עם זאת אהב גם תיאטרון, אך לא רק לצפות בהצגות תיאטרון

---

[1] כנראה שיבוש של המילה הגרמנית ״רַאטהַאוּז״, או מהפולנית, ״רַטוּש״, שמשמעה בית המועצה.

[2] ה״כדורגל״ ששיחקנו בו לפעמים בחצר בית הכנסת המאובקת, גם הוא לא היה אמיתי, כי אם עשוי מסמרטוטים, וחסר היה את התכונה העיקרית הנדרשת מכדור - האפשרות להקפיץ אותו. הכדור שלנו, גם כשהוא היה מתרומם באוויר מבעיטה שקיבל, נחת מיד ונצמד לקרקע.

"שחקנים צעירים בהצגה"

עומדים, מימין לשמאל: מַניָה זָלץ, משה פוּרשט, -- זַלצמַן, משה זַלץ, יוסף קרוֹיזן, אייזיק וַוייסבֶּרג, בתיה קרוֹיזן, חיים גֶכטֶל (גלעין), הֶרשל וַוייסבֶּרג. יושבים: משה זַלצמַן, מַניָה רוֹדמַן, חיים בְּרנבּלִיט - הבמאי. -- נירנבֶּרג. מלפנים - שני ילדים.

הוא אהב, כי אם גם לביים ולהציג מחזות. שחקני תיאטרון ממשיים לא היו בפוצ׳אייב והוא אירגן לקראת החורף של אותה שנה חוג דרמטי. את העתידים לככב על הבמה הוא גייס מבין בני הנוער של פוצ׳אייב, וגם אני הצטרפתי לשורת השחקנים של חיים ברנבליט, ואפילו הופעתי כשחקן בהצגות שהוא ביים.

קבוצת ה״שחקנים״ שלנו התגבשה במשך תקופה קצרה יחסית, וחיים ברנבליט הצליח לעלות אותנו באותו חורף לבמה עם שתי הצגות. הצגנו על הבמה של אולם ההצגות בבית הקואופרטיב האוקראיני. זה היה בית מפואר, לפי כל קנה-מידה לא רק של פוצ׳אייב, שנבנה באמצע שנות השלושים על ידי הקהילה האוקראינית המקומית, בסיוע הרשת הקואופרטיבית האוקראינית האיזורית. השליטה על הבית הזה היתה בידי קבוצה אוקראינית לאומנית קיצונית, שלא הצטיינה באהבת ישראל אבל הם לא בחלו בדמי השכירות היהודיים והעמידו את אולם ההצגות לרשות התיאטרון שלנו, כפי שעשו זאת כל אימת שאירגון יהודי כלשהו ביקש לשכור את האולם לעריכת נשפי חנוכה ופורים, או אירועים דומים.

היו זמנים שלפוצ׳אייב הגיעו להקות תיאטרון אידי, ואימי היתה מבקרת באופן קבוע בהצגות התיאטרון הללו. להקות אלה העלו את הצגותיהן על הבמה באולם של ״המלון הלבן״ שהיה שייך ל״לאוורה״, אך זה היה לפני שבנו את ה״בית האוקראיני״.

ה״הצגות״ שלנו נחלו הצלחה באופן כללי, תושביה היהודים של פוצ׳אייב מילאו את אולם התיאטרון עד אפס מקום, אולם הקריירה שלי כשחקן בתיאטרון זה, ובכלל, הסתיימה בסופו של אותו חורף ולא חזרתי עוד, אי-פעם בחיי, לבמה.

באותו חורף הייתי כבר נער מתבגר, גם מחמת גובהי, ואולי גם משום התפתחותי הכללית, היו אלה שהתחברתי אליהם ומי שהתחברו אלי בוגרים ממני בשנים. המשיכה שלי למין השני, לבנות, גברה אולם החינוך הסביבתי הכתיב לכולם - ואני לא הייתי יוצא מן הכלל במובן זה - התנהגות של איפוק מירבי במגע עם בנות.

בערבי החורף היפים, כשגלשנו במזחלות השלג נוצר מגע קרוב יותר בין הנערים והנערות, וגם אני התקרבתי אל הנערות. אך הביישנות ההדדית הציבה סייגים ולא נוצרו קשרים ממשיים. נמשכתי במיוחד למניה רודמן, נערה בת-גילי, אשר למדה איתי בכתה אחת בבית הספר, היא היתה גם חברה ב״החלוץ הצעיר״ וגם היתה ״שחקנית״, כמוני, בלהקה שאירגן חיים ברנבליט. לפני צאתי את פוצ׳אייב לישיבה נרקמו בינינו יחסי חברות קרובים, אך הם נותקו עקב עזיבתי את העיירה. כשחזרתי הביתה בקיץ 1939 יחסי החברות בינינו לא התחדשו.

לקראת סוף החורף של אותה שנה, התחילו בבית לדבר איתי על ה"תכלית" - על לימודים בישיבה מחוץ לפוצ׳אייב ומועד יציאתי ללימודים בישיבה נקבע, מיד לאחר תום חג הפסח. אבא "ניחם" אותי: שזה לא כל כך נורא, להיפך, אלמד שם הרבה, ולא רק גמרא, כי אם גם משהו על החיים, ובכלל אראה איך חיים בעיר אחרת וגדולה יותר מפוצ׳אייב. סבא יצחק, שהיתווה ועמד מאחורי תכנית זו - שאצא ללמוד בישיבה - לא דיבר איתי ישירות בנושא, אבל אני ידעתי שהוא הגורם המניע והוא אשר לוחץ על הורי שהם ישפיעו עלי להשלים עם כיוון זה. הוא היה חכם וידע שאם יכפה עלי את רצונו, לא ישיג את מבוקשו. הייתי נער מבית טוב, מחונך וצעיר מכדי להרים את נס המרד. בסופו של דבר קיבלתי את הדין ומיד אחרי פסח יצאתי ללמוד בישיבה שבעיר פרוז׳נה.

הורי ציידו אותי במלבושים מתאימים, בחלקם חדשים שנתפרו במיוחד לאירוע זה. קנו לי גם נעליים חדשות, והם ליוו אותי ברגשות מעורבים לדרכי זו. נפרדתי מבני הבית ללא כל מרירות, אף על פי שנאלצתי לצאת לדרך, שלא הייתי שלם עימה. אך היחס שלי אל הורי היה אחד: כבד אותם! ואם רצונם ממני הוא כזה -אעשה זאת למענם.

בתוכי נשארתי נחוש בדעתי שבעתיד, כשאתבגר, אמצא דרך חיים ההולמת אותי יותר.

בישיבה של פרוז׳נה

יום-יום, פרט לימות השבת, היה יוצא בכל בוקר אוטובוס מפוצ׳אייב לקרמניץ וחוזר לפנות ערב. בדרך כלל, היו נוסעים אנשי פוצ׳אייב לקרמניץ בעניני עסקים בעגלות רתומות לסוסים, אך מי שלא אמורים היו להביא בשובם מקרמניץ מרכולת, אלא נסעו לביקור סתם או רק להסדיר דבר-מה במשרד ממשלתי בעיר המחוזית קרמניץ, העדיפו לנסוע בכרכרת הדאר. לכרכרה זו היו, בנוסף לארגז שהטמינו בו את דברי הדאר שיצאו מפוצ׳אייב והובאו אליה, גם חמישה מקומות לנוסעים. את הכרכרה רתמו לזוג סוסים קלי-רגליים והיא היתה יוצאת יום-יום, פרט לימי ראשון בשבוע, בשעות הבוקר המאוחרות, לקרמניץ ושבה משם לפנות ערב.

אך אם מישהו היה נזקק לתחבורה לעיר אחרת בסביבה הקרובה - וישניביץ, ברוד, ראדזיול או פודקאמיין, היה צריך למצוא עגלון מאחד הכפרים הסמוכים לפוצ׳אייב, שהסכים להשכיר את עצמו לנסיעה כזו. אם הנסיעה לא היתה לקרמניץ היא היתה בבחינת "נסיעה מיוחדת", לא שגרתית, והתשלום לעגלון היתה בהתאם לכך.

גם כדי לצאת מפוצ׳אייב ״לעולם הרחב״ היו נאלצים קודם לנסוע לקרמניץ, שם היתה תחנת רכבת ורכבות שהובילו משם את הנוסעים, לכל מקום במדינת פולין.

הנסיעה הראשונה שלי ברכבת היתה בעת שנסעתי, עם חברי לכיתה מבית הספר, לטיול לעיר הגדולה לְבוֹב, שכונתה אצלנו לֶמבֶּרג, כפי שנקראה בימים שהעיר היתה בשלטון האוסטרי. לבמרג שוכנת מערבה מפוצ׳אייב, על כן נסענו לתחנת הרכבת של פודקאמיין ומשם ברכבת ללבוב - למברג.

פודקאמיין השוכנת מדרום-מערב לפוצ׳אייב לא היתה גדולה בהיקפה מפוצ׳אייב, לא בשטח ואף לא במספר התושבים שאיכלסו אותה. אגב, גם פודקאמיין ״התברכה״ בכנסיה ובעולי-רגל, אך שם היו אלה עולי-רגל קתוליים, להבדיל מעולי הרגל הפראבוסלאווים שבאו לפקוד את ה״לאוורה״ של פוצ׳אייב. אך לא רק בהשתייכות הכיתתית הנוצרית נבדלו הכנסיות אחת מהשנייה, כי אם גם בגודלן; ה״לאוורה״ בפוצ׳אייב היתה לאין שיעור גדולה מהכנסיה הקתולית שבפודקאמיין, וזו האחרונה גם לא היתה מפורסמת בין המאמינים הקתוליים באותה מידה כמו שה״לאוורה״ של פוצ׳אייב היתה ידועה בין המאמינים הפראבוסלאוויים בכל רחבי אירופה המזרחית. אולם בדבר אחד עלתה פודקאמיין על פוצ׳אייב - בפודקאמיין היתה תחנת רכבת, ובפוצ׳אייב לא.

הסיבה להעדר תחנת רכבת בפוצ׳אייב היתה, כנראה, בגלל המבנה הטופוגראפי המיוחד של העיירה. פוצ׳אייב שכנה ברום הר ומתכנני מסילות הרכבות בתקופת שלטון הצאר ברוסיה לא יכלו, או לא רצו, להשקיע מאמץ ולהתגבר על המכשולים שהיו כרוכים בהנחת מסילת ברזל לפוצ׳אייב - בעייה זו לא העיקה על הממשל של הצאר. פוצ׳אייב שכנה כמעט על הגבול שבין רוסיה הצארית ואוסטריה, רק שמונה קילומטרים הפרידו בינה לבין הממלכה האוסטרית, אולם הגבולות הרשמיים, ליחסי מסחר ואחרים היו סגורים.

בפוצ׳אייב ובסביבתה הקרובה גם לא היו מחצבים או מפעלי תעשיה שחייבו את הממשל לפתח דרכי תחבורה משוכללים; עולי הרגל ל״לאוורה״ היו ברובם מבין האוכלוסיה הכפרית, עניים-מרודים, שעשו את דרכם לקודשיהם בפוצ׳אייב ברגל ולא הרגישו בחסרונם של אמצעי תחבורה מפותחים יותר. המעטים מבין האצולה הרוסית, שהיו פוקדים את ה״לאוורה״ בפוצ׳אייב, עשו את דרכם בכרכרות מפוארות רתומות לסוסים גזעיים שרתמותיהם קושטו לתפארת. אך פודקאמיין, שהיתה עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914, בשלטון האוסטרי, זכתה לקו

רכבת, כי אוסטריה שקדה יותר, מאשר משטרו של הצאר הרוסי לסלול דרכים, ופיתחה בשטחה אמצעי תחבורה משוכללים ומגוונים.

הפולנים, אשר בתום מלחמת העולם הראשונה השתלטו על פוצ׳אייב, כמו על כל איזור ווהלין, לא שינו דבר בכל הנוגע לאמצעי התחבורה, כפי שגם לא פיתחו תעשייה כלשהי במקומות אלה ובמשך תשע-עשרה שנות שלטון פולני הכל נשאר כפי שהיה לפני כן, האוכלוסיה המקומית המשיכה להשתמש באמצעי התחבורה הישן - עגלות וסוסים. החידוש היחידי בנושא התחבורה היה האוטובוס האחד, שהיה בבעלות משפחת סוֹסֶנקוֹ אשר הוליך נוסעים הלוך וחזור, בין פוצ׳אייב לקרמניץ, פעם ביום.

העיר פרוז׳נה שוכנת במרחק של כ-400 קילומטר מפוצ׳אייב וכדי להגיע מפוצ׳אייב לפרוז׳נה היה עלי להשתמש בכמה וכמה כלי-תחבורה, לפי הסדר הבא: לקרמניץ מפוצ׳אייב בחרתי לנסוע באוטובוס ומקרמניץ המשכתי ברכבת רגילה עד לעיר בריסק. בבריסק ירדתי בתחנת הרכבת הראשית ונסעתי בכרכרה לתחנת ״הרכבת הקטנה״ (צרת הפסים) שהיתה בקצה האחר של העיר ובה הגעתי סוף-סוף, לפרוז׳נה.

בזמן ההוא הושפעתי מאד ממיני סיפורים, ובעיקר על מעשי נוכלות ורמאות שהתרחשו במקומות שונים במדינת פולין, אודותם קראתי בעתונים הישנים שהגיעו אלינו לשימוש כנייר-אריזה בחנות. על כן, לפני שעליתי לכרכרה של אותו עגלון בבריסק חיפשתי את תג הזיהוי שלו ומספרו, שאמור להיות על הכרכרה כפי שמחייב החוק. מאחר ולא הייתי בקי בדבר ולא ידעתי היכן הוא מקום הימצאותו של התג, הלכתי מסביב סביב לכרכרה לחפשו. בעל הכרכרה האיץ בי לעלות למושב בכרכרה והסתכל בתמיהה על ״ההקפות״ חסרות הפשר שלי והוא שאל, במה הענין, מה אני מחפש? וכשאמרתי לו מה מבוקשי הוא פרץ בצחוק גדול והראה לי את השלט הקטן המוצמד על הדופן הפנימית בתוך הכרכרה, לאחר שרשמתי את המספר של הכרכרה ואת שמו של העגלון נחה דעתי. הפקדתי בידי העגלון את המזוודה שלי ונסענו לתחנת ״הרכבת הקטנה״, שבה נסעתי לפרוז׳נה.

הנסיעה מפוצ׳אייב לפרוז׳נה עברה עלי ללא אירועים מיוחדים, אך היא נמשכה כמעט יום שלם, משום שהצטרכתי, כאמור לעיל, להחליף כמה וכמה כלי תחבורה ובגלל הזמן שעבר עלי בהמתנה וההעברות בין כלי הרכב מהאחד לשני, וכשהגעתי לתחנת הרכבת בפרוז׳נה ירד כבר הערב. מהתחנה, שהיתה בפאתי העיר, נאלצתי שוב לנסוע בעגלה בשל המטען - המזוודה עם חפצי שלא יכולתי לשאת אותה בידי למרחק של מעל לקילומטר - המרחק מתחנת הרכבת ועד לעיר.

שאלת השגת אכסניה בפרוז׳נה לא הטרידה אותי; ידעתי מסיפוריהם של נערים אחרים שלא יהיה לי קשה להשיג מקום להתאכסן[1]; העגלון שהסיע אותי מתחנת הרכבת העירה, גם הוא התעניין ורצה לדעת אם יש לי כבר מקום להתאכסן, וכשאמרתי לו, שעדיין לא - הוא הציע להביא אותי לביתו של אחד מיכאל בעל דירה מרווחת, כדבריו, אצלו - הוא אמר - יש מקום ובדירתו גרים באופן קבוע, כמה מבחורי הישיבה. הבנתי שבענין זה אפשר לסמוך על העגלון, שהוא איש מקומי, המכיר את המציאות המקומית. ייתכן גם, שלפני צאתו השגרתית לאסוף נוסעים מתחנת הרכבת הוא נתבקש על ידי אותו מיכאל, ואולי גם על ידי אנשים נוספים בפרוז׳נה - להמליץ על דירותיהם היכולות לשמש אכסניה לבחורי הישיבה. למעשה שמחתי על כי לא הצטרכתי לייגע ולחפש איפה להתאכסן, ונזדמן לי מקום מן המוכן שיענה לצרכי. אמנם, לא ידעתי מה טיבה של אכסניה זו, האם תמצא חן בעיני, אך אמרתי בליבי: אם המקום לא יהיה לרוחי אוכל במשך הזמן לעבור למקום אחר, אני הרי לא חותם להישאר במקום זה לתמיד! ולעת עתה ירדה ממני הדאגה למקום מגורים, אם כי, היא לא הטרידה אותי במהלך הנסיעה שלי לפרוז׳נה. מאחר והסכמתי להצעתו הביא אותי העגלון לביתו של מיכאל. שילמתי לעגלון את דמי הנסיעה שהגיעו לו, הודיתי לו ופניתי להסתדר באכסניה.

בעל הבית הכניס אותי לחדר והראה לי את המיטה הפנויה המיועדת ולא פסק לשבח את ביתו ואהיה מאושר - לדבריו - שביתו יהיה לי לאכסניה. הוא נקב בסכום שיהיה עלי לשלם שכר-דירה, אותו סכום שמשלמים שני הדיירים ששכנו כבר בחדר זה, שהם דיירים ״ותיקים״ במקום, ואני לא התמקחתי על גובה שכר הדירה שנקב בעל הבית.

החדר שבו שוכנתי היה גדול במידותיו והיו בו שלוש מיטות. כאמור, היו כבר שתיים מהמיטות תפוסות על ידי תלמידי ישיבה אחרים, שהקדימו אותי בבואם ללמוד בישיבת פרוז׳נה ואני קיבלתי את המיטה השלישית הפנוייה. שני שכני לחדר היו מוטקה זַ׳בִּינסקי מוֹרוֹנוֹבָה והירשקה מפינסק. בדרך כלל כונו התלמידים בישיבה על ידי הכל בשמם הפרטי ועל שם מקום מוצאם - העיר או העיירה ממנה באו. על פי מסורת זו קיבלתי את שמי ״חיים פוצ׳איעווער״, משמע ״חיים הפוצ׳אייבי״.

ביתו של מיכאל, האכסניה שלי, עמד ממש מול בית-המדרש שם היתה הישיבה. הבית בעצמו היה בנוי מעץ, כך גם נבנו רוב הבתים בפרוז׳נה. לראשונה בחיי ראיתי בתים בנויים כך; בעיירה שלי, שלדי הבתים היו אמנם מעץ, אך בפנים כמו בחוץ, היו הבתים מטויחים ומסוידים - הקירות

[1] ״סטנציה״ - בשפת יום-יום.

וגם התקרה - ורק הרצפות היו מעץ. כאן, על הקירות בתוך הדירה הודבקו טפטים והצד החיצוני של הבית כוסה בקרשים מהוקצעים. ומרבית הבתים נצבעו בגוון חום-כהה וגגותיהם היו רעפי-עץ, לא כמו בפוצ׳אייב - שגגות הבתים היו מכוסים ברעפים "אמיתיים", רעפים אדומים "שרופים"[1] עשויים מחימר, או גגות-פח. בעיני נראו הבתים בפרוז׳נה עלובים מעט לעומת אלה שבעיירתי פוצ׳אייב. אך פרוז׳נה היתה עיר גדולה בהרבה מפוצ׳אייב, היא היתה עיר מחוזית והיו בה משרדים ממשלתיים, בתי קולנוע, בתי ספר עממיים ובתי ספר תיכוניים ממלכתיים ופרטיים כאחד, וביניהם גם גימנסיה עברית ורחובותיה היו סלולים באבנים.

מאז ומתמיד אהבתי להגיע לכל מקום ברגל, וההליכה המרובה שלי ברחובות העיר - אם זה להגיע לבתי ה"ימים"[2] שלי, או בשוטטות סתם, בשעות הפנויות שהיו לי, למקומות מרוחקים מהישיבה מתוך סקרנות להכיר את העיר. ההליכות המרובות שלי גרמו לכך שהעקבים וסוליות הנעליים שלי התבלו מהר ונזקקתי לתקנן ולחדשן לעיתים קרובות. דבר זה הדהים אותי כל כך שאף כתבתי על זה, בפרוטרוט, באחד המכתבים שלי להורי. ציינתי אז שזה אחד החסרונות של המקום - "בכל מקום אבנים, אשר גורמות לבלאי מואץ של הנעליים ולהוצאות כספיות".

כפי שציינתי, שכנה אכסניתי בקרבת הישיבה, על כן שימשה אכסניה זו גם מקום לארח חברים מהישיבה, אשר באופן יחסי התגוררו רחוק ממנה. בעקבות זאת, החדר שלנו, אך לא רק החדר, כי אם כל הדירה של בעל הבית שלי שקקה חיים, וההמולה בה היתה רבה. מיכאל, בעל הבית שלנו, היה אדם נוח מאד ועשה רושם שלא רק שהדבר אינו מפריע לו, אלא שהוא אפילו נהנה בעצמו מההמולה והרעש שבביתו. גם בנו ובתו שהיו כבר אז בגיל ההתבגרות, הם וחבריהם - למרות שהם היו "חופשיים" - שונים מאתנו, הרגישו בינינו ואנחנו בתוכם, כמעט חבורה אחת.

לפי התרשמותי לא היוותה הישיבה גורם בולט, ובוודאי לא גוף משפיע בחיי העיר ונוכחותנו - תלמידי הישיבה בעיר - היתה מורגשת רק בשוליים. כגוף וכפרטים היינו מוכרים בחוג הצר אצל בעלי הבתים של בית המדרש, בו למדנו וכמובן, כבודדים - אצל אותם האנשים שפירנסו אותנו ב"ימים". כנראה, שאלה לא היו כל כך רבים בעיר, כי פעמיים בשבוע, בימים ב׳ וה׳ כל התלמידים אכלו בצוותא בביתו של ראש הישיבה, משום שה"ימים" שתושבי העיר תרמו לישיבה לא הספיקו להאכיל את כל תלמידי הישיבה במשך כל ימות השבוע. על כן, היו גם ימי ב׳ וה׳ בשבוע "הרזים"

[1]תהליך חיסום החומר על ידי "אפייתו" בתנור המפיק חום גבוה.

[2]לאכול "ימים", כך קראו לדרך בה פירנס את עצמו תלמיד ישיבה והמשמעות המעשית של הדבר היתה, שתלמיד הישיבה היה "מתארח" בכל יום אצל משפחה אחרת בעיר וכך הוא זן את עצמו.

ביותר לתלמידי הישיבה באוכל בהשוואה לימי השבוע האחרים. בימים אלה היה ראש הישיבה ר׳ יהושוע, טורח בשבילנו, תלמידיו; עומד ופורס בעצמו את ככרות הלחם השחור הטרי ומגישו לנו, התלמידים הסועדים על יד שולחן האוכל הארוך בביתו ומוסיף פרוסות לחם לשולחן כל אימת שזה נעלם בקיבות התלמידים הרעבתנים ביחד עם הדג-מלוח, הבצל והתה הממותק שהוגשו בשפע בארוחת הבוקר והערב. לעומת זאת ארוחת הצהריים היתה תמיד דלה בעינינו - מרק ולחם.

בימים אלה, ״הרזים״, השלמתי את תזונתי היומית במעדנים מהחבילות שקיבלתי מהבית באופן קבוע, פעם בשבועיים. בחבילות ששלחו לי הורי מהבית היו דברי-מאפה שונים, מעשה ידיה של אימי, אגוזים, פירות מיובשים וריבה, דברים שיכולים להשמר במשך זמן סביר מבלי שיתקלקלו. בעונת הקיץ היו הורי מוסיפים לחבילה גם פירות טריים, עמידים. בימי שני וחמישי בשבוע הייתי קונה לפעמים פרוסת פשטידה שנקראה בפי הבריות ״אולניק״. פשטידה זו היתה, עשויה מתפוחי אדמה מרוסקים ונאפתה ללא שומן, כמעט. אישה שגרה לא הרחק מבית המדרש של הישיבה, היתה מביאה את האולניק בתבניות-אפיה לפתח הישיבה ומוכרת אותו פרוסות-פרוסות לתלמידי הישיבה.

בנוסף לחבילות המזון שקיבלתי מהבית, היו הורי שולחים לי, מדי חודש-בחודשו, כסף מזומן לתשלום דמי שכירות החדר ולהוצאות אחרות שהיו לי כמו, דמי-כביסה, תשלום עבור תיקוני נעליים, דמי-דאר ועוד.

פרוז׳נה התברכה בשני שבועונים יהודיים: אחד נקרא ״פרוזשענער שטימע״ דהיינו, ״קולה של פרוז׳נה״ והיה בטאונם של החוגים הציוניים, והעיתון האחר ״פרוזשענער לעבן״ - ״חיי פרוז׳נה״ היה בטאונם של אנשי ה״בונד״ המקומיים. בתקופה שהייתי בפרוז׳נה היתה לי ההזדמנות לקרוא בעיתונים הללו מדי שבוע בשבוע משום שנותני ״יום״ השבת שלי, זוג בגיל הארבעים לחייהם, חשוכי ילדים, היה קונה את שני העיתונים, גם יחד, ובזמן סעודת השבת היה בעל הבית משוחח איתי על הכתוב בעיתונים הללו. הוא היה מגלגל איתי שיחה בכל מיני נושאים, אבל עיקר השיחה נסובה על הכתוב בשני העיתונים של פרוז׳נה. הכתבות בעיתונים הללו הכילו אינפורמציה על המתרחש בחיי העיר בכלל, ועל חיי היהודים שלה בפרט. כמו כן, התפלמסו ביניהם שני העיתונים, באורח מתמשך, בנושאים של ציונות ובונדאות - במהות האידיאולוגית של שתי התנועות, ועוד יותר בהתנהגותם של פעילים מקומיים המשתייכים לתנועות הללו. בעל הבית נהנה מאד להסביר לי את הדברים שבוויכוח ולתאר בפני מי הם הכותבים המתנצחים, האנשים תושבי העיר שאני, כמובן, לא הכרתים.

במשך כל אותה עת שהייתי בפרוז'נה לא הבחנתי בהתייחסות כלשהי, אף לא מצד אחד משני העיתונים הללו, לישיבה או לתלמידיה. ההיפך מזה הם נהגו במוסדות החינוך היהודיים האחרים שבעיר, כשהם מספרים לקוראיהם על כל אירוע בבתי הספר המקומיים, על חיי התרבות בעיר בכלל, ועל הפעילות התרבותית בקרב הקהילה היהודית, בפרט. נכון, שהישיבה לא "יצרה" אירועים מכל סוג שהוא, גם לא שליליים, שיש לעלותם על הנס, אבל נראה היה שיש איזה "קוד" סמוי, שנקבע אצל הנוגעים בדבר, גם העורכים וגם הכותבים האחרים בעיתונים של פרוז'נה, להתעלם מקיומה של הישיבה המקומית.

אגב, בעלי הבית של "יום" השבת שלי גילו אלי יחס יוצא מן הכלל טוב, החל מהפעם הראשונה שהופעתי בביתם, עד כדי כך שבעלת הבית הכינה עבורי מאכלים שבישלו בבית הורי בפוצ'אייב. באחת השיחות הראשונות שלי איתם הם שאלו אותי, בין היתר, בנושא המאכלים המקובלים במשפחתי, ואני אף לא העלתי בדעתי שמץ של מחשבה שהם עורכים "חקירה" זו כדי לגרום לי נחת-רוח על ידי כך שיגישו לי את המאכלים המקובלים במשפחתי - לתת לי הרגשה ביתית. אני מודה ששמם נשמט מזכרוני, ועל כך אני מצטער.

"יום קבוע" אחר שלי, היו ימי הראשון בשבוע, באותו יום אכלתי אצל משפחה שהיו הבעלים של איטליז ובבית זה הגישו לי בארוחת הצהריים הרבה בשר, כיאה לבית קצב. גם ארוחת הבוקר היתה שם מגוונת -שפע של מיני מאכלים - גבינות, ריבות לחמניות ועוד. אולם לארוחת הערב הם לא הזמינו אותי לביתם. בתום ארוחת הצהריים היו נותנים לי מטבע כסף שתמורתו אקנה לעצמי אוכל לארוחת הערב. למעשה הייתי מרוצה מסידור זה; הייתי ביישן ולא הרגשתי בנוח לאכול "ימים", על כן שמחתי עם כל הזדמנות שנקרתה לי לפסוח על "יום" או, אפילו על ארוחה במסגרת "היום", אם כי "אכילת ימים" היתה הדרך המקובלת והשגרתית אצל בני ישיבה להתקיים. ה"ימים" האחרים שלי בשבוע לא היו קבועים והתחלפו לעיתים קרובות.

סדר היום בישיבה היה כדלהלן: בשבע בבוקר תפילת "שחרית" בצוותא, כל בני הישיבה התפללו ב"מנין" שלנו, העצמאי. לאחר התפילה כל אחד פנה והלך לאכול ארוחת בוקר, לבית "היום" שלו. בסביבת השעה תשע בבוקר התאספנו בבית המדרש ללימודים, ושעות הבוקר הוקדשו לשינון השיעור שלמדנו אתמול, אחר הצהריים. שינון הנלמד נעשה בזוגות-זוגות של תלמידים ונמשך בערך עד לשעה אחת אחר הצהריים ולאחר זאת יצאנו לארוחת הצהריים. בשעה שלוש אחרי הצהריים היינו מתאספים מחדש, אולם, אז, כל קבוצה בנפרד, במקום הלימודים שלו. הקבוצה שלי התרכזה במקומה הקבוע, בבית הכנסת "עין יעקב", לשמוע את השעור הבא

מהמסכתא שלמדנו, מפיו של עוזר ראש הישיבה. איש זה היה נמוך קומה בעל זקן חום-לוהט וגוף עגלגל מעט; בעל מצח גבוה וחייכן. הוא אהב אותנו מאד, את תלמידיו, והיה מסור לתפקידו - ללמד אותנו הרבה ובצורה טובה.

בתחילת השיעור הוא היה בוחן אותנו בסוגיות שלמדנו ביום הקודם, וכמובן שתוך כדי כך היו מתעוררות שאלות, או כפי שנקראו בפינו "קושיות" והוא, הרבי, שהיה בקי מאד בתלמוד, היה עונה על שאלותינו ומבהיר את הסתירות או את הבלתי מובן שנתגלה על ידינו, התלמידים, בַּמוּבוֹאוֹת מפרקים אחרים של המסכתא הנלמדת ומדברי הפרשנות של "רש"י", "בעל התוספות", "המרש'א", ושל מפרשים אחרים. החלק השני של השיעור הוקדש כרגיל ללימוד פרק נוסף, חדש, במסכתא. באמצע הלימודים של שעות אחר הצהריים היינו עורכים הפסקה לתפילת "מנחה", ולאחר התפילה המשכנו בלימודים עד לתפילת "מעריב". לאחר ה"מעריב" היינו יוצאים לארוחת ערב ומכאן ואילך היינו חופשיים מלימודים עד למחרת הבוקר.

היו תלמידים שלא מצאו עיסוק אחר בשעות שלאחר ארוחת הערב והיו חוזרים לבית המדרש וממשיכים בשינון השיעור בגמרא באופן עצמאי. אלה היו, בעיקר, הבוגרים שבינינו - כבני שמונה-עשרה, שלמדו רוב הזמן באופן עצמי והרגישו חובה להיות "מתמידים". אולם רוב התלמידים היו חוזרים לאכסניותיהם ועוסקים בדברים, שענינם אחר.

סדר-היום כמתואר לעיל היה תקף בכל ימות השבוע, אל לא בימי שישי. ביום שישי סדר היום התנהל לפי השגרה של כל ימות השבוע רק עד לשעת הצהריים. החל משעה זו ואילך היינו חופשיים לסידורים לקראת השבת.

ביום שישי, מיד עם שחרורי מהלימודים, הייתי מביא למכבסה את הבגדים שהצטברו אצלי במשך השבוע לכביסה וקיבלתי בחזרה את בגדי המכובסים שמסרתי לכבס בשבוע שעבר. לאחר מכן הלכתי לבית המרחץ ולפעמים גם להסתפר אצל הספר, לצחצח הנעליים לקראת השבת או לגהץ את המכנסיים. רוב העיסוקים שלי ביום השישי, היו הכנות לקראת קבלת השבת.

התפילה בערב שבת, כמו כל התפילות של תלמידי הישיבה שלנו, היו במסגרת "המנין" שלנו ולאחר התפילה בערב השבת הלכתי לסעודת השבת אצל המשפחה של "יום השבת" שלי. אחר כך הייתי יוצא עם חברי לטייל ברחובות העיר, או שישבנו בבית ומעבירים את הזמן בסיפורים, בדיחות או בסתם שיחות בטלות. קריאת ספרים, שהיו ברובם חילוניים היתה אסורה, אולם לא נמנעתי מלקרוא את הרומן "סבינה" שהתפרסם בעת ההיא בהמשכים בחוברות, שאת כל אחת מהן

קניתי בחמישה גרושים. כן, המשכתי בדרך כלשהי לקרוא בשבועון ״וועלט-שפיגל״ שהתחלתי לקנותו עוד בפוצ׳אייב.

באחד הימים החלטתי ללמוד אנגלית ורכשתי לעצמי חוברות, עם הסברים באידיש, גם אלה היו מופיעות פעם בשבוע ועלותן היתה לא רבה, אולם תוך זמן קצר התחוור לי שמחוברות אלה לא אצליח ללמוד את השפה האנגלית והפסקתי בכך. באותה דרך, ניסיתי לרכוש ידע בהנהלת-חשבונות. גם החוברות ללימוד הנהלת החשבונות נכתבו באידיש, אך חיש מהר התיאשתי מלימוד זה, כי בנוסף לחוברות הייתי זקוק למישהו שידריך אותי, יתקן לי את השגיאות ויסביר לי דברים שלא הצלחתי להבין בעצמי, ואיש כזה לא היה בסביבה הקרובה שלי. אולם התעסקויות בכלל, לא חסרו לי. אחת מההתעסקויות בשעות הפנאי שלי היתה - פיתוח תמונות.

״תופעה״ שכיחה היא שבחבורת נערים, כמו זו שלנו, תלמידי ישיבה, המתלקטים מערים ועיירות שונות - ישנם כאלה המביאים מביתם פעלולים ותעלולים מסוגים שונים, כאלה שרווחו בסביבתם הם. מנחילים אותם לאחרים שבחבורה החדשה אליה הם נקלעו, ובמרוצת הזמן הם נהפכים לנחלת הכלל כך, שלבסוף קשה להצביע מי היה זה שהעלה לראשונה רעיון מסוים וגרם לכך שרבים מהחבורה יעסקו באותו הדבר. איני יודע, בדיוק, מי מתלמידי הישיבה הפיץ בינינו, בתקופה שאני הייתי בישיבה בפרוז׳נה, את מלאכת פיתוח התמונות. אך גם אני, כמו רבים מתלמידי הישיבה ״נתפסתי״ לענין זה וכמו האחרים לא חסכתי, לא כסף ולא זמן, למען לפתח תמונות, ותחביב זה לא היה זול במיוחד.

כמובן, שלאף אחד מתלמידי הישיבה לא היתה מצלמה. בכלל, בימים ההם, המצלמה הפרטית לא היתה מצויה אצל סתם בן-אדם; בעל מצלמה היה כרגיל, רק צלם מקצועי, שהתפרנס ממלאכה זו, ובעת צורך היו באים אליו להצטלם - אם לשם הכנת תעודה שהיו חייבים לצרף אליה תמונה אישית, או לצילום משפחתי שנעשה, בדרך כלל, כדי לשלחו לקרובים בחוץ לארץ. לפעמים הצטלמה גם קבוצת אנשים כלשהי, לרגל אירוע משותף מיוחד, כמו סיום לימודים של כיתת בית ספר וכדומה. בהזדמנויות כאלה הצלם היה בא למשפחה או שהאנשים הטריחו את עצמם והלכו אל ״הסטודיו״ של הצלם.

רוב המצלמות שהצלמים השתמשו בהן אז, במלאכתם, היו בנויות בצורת ארגזים מרובעים קטנים והיו סטטיות. בירידים פומביים, כמו ב״אודפוסטים״ שהתקיימו בפוצ׳אייב, גם אפשר היה לפגוש בצלמים בעלי מצלמות-ארגז כאלה, אשר צילמו את הרוצים בכך ופיתחו את התמונות בו במקום.

לתלמידים בישיבת פרוז׳נה לא היו מצלמות על כן פעל ההסדר הזה: הולכים ומצטלמים אצל הצלם המקצועי שבעיר, צילום פספורט, מזמינים מספר עותקים מינימלי של התמונות - שחייבים לרכוש לפי קביעתו של הצלם, מבקשים ומקבלים מהצלם את התשליל, שהיה בדרך כלל מזכוכית. מכאן ואילך מתחילה חרושת פיתוח התמונות. קונים חומרי ״פיתוח״ ו״קביעה״, נייר צילום, נורה אדומה, מלקטות וקערות, ומפתחים תמונות.

מכשיר להגדלת תמונות עלה בכסף רב, על כן היו מצמידים את התשליל ישר לנייר הצילום, מאירים בנורה רגילה למשך מספר שניות, מכבים את האור הרגיל ומפתחים את התמונה לאור המנורה האדומה הדולקת. כך הייתי עסוק ביחד עם חברי במשך ערבים רבים בפיתוח תמונות, ועשינו מאותו תשליל אין ספור עותקים. בדרך זו רכשתי לעצמי ידע בסיסי בפיתוח תמונות. תועלת ממשית לא צמחה לי מעיסוק זה, רק בזבזתי כסף על ״תענוג״ זה.

עיסוק נפוץ אחר, בין תלמידי הישיבה, נוסף לפיתוח התמונות, היה פירוק והרכבה של שעונים. גם את המלאכה הזאת לימד את האחרים מישהו מבין תלמידי הישיבה בפרוז׳נה שהיה לו מושג כלשהו בתיקון שעונים מהבית והנחיל מידענותו ״השענית״ לחברים בישיבה שלנו. לא מעטים מבינינו, ובתוכם גם אני, בילינו שעות רבות בפירוק והרכבת שעונים שיצאו מכלל שימוש וללא תועלת.

עד שהגעתי לפרוז׳נה לא היה ברשותי שעון פרטי משלי. בכלל שעון אישי, כרגיל שעון-כיס, היה מקבל במתנה מהורי הכלה מי שבא בברית הנישואין. שעון-יד, תגלית חדשה בעיני, ראיתי בפוצ׳אייב בפעם הראשונה, באמצע שנות השלושים על ידו של בחור כבן עשרים, לא נשוי, אשר חזר לחופשת החג מישיבה כלשהי, והדבר היה כפלא גדול בעיני. אני איני זוכר שמשאת נפשי היתה שעון - שעון-כיס או אפילו שעון-יד.

כשהייתי תלמיד בבית הספר העממי רציתי מאד שיהיה לי עט-נובע. ואכן, רכשתי לעצמי עט-נובע ומדי פעם החלפתי אותו וקניתי חדש, מפני שאף אחד מהם לא החזיק אצלי מעמד למשך זמן סביר בתקינותו, כל העטים התקלקלו ונזלו לאחר שימוש קצר. תהיתי אז, אם גם העט-הנובע של מנהל בית הספר שלנו נוזל אחרי תקופת שימוש קצרה כמו העטים שלי והוא מחליף אותו כל אימת שהוא מתקלקל כמוני, אך לא העזתי לעשות כן.

אך כאן בפרוז׳נה מישהו מהתלמידים הביא את הבשורה שאפשר לרכוש שעון-כיס ובמחיר כמעט אפסי - זלוטי אחד. מה גם, שאפשר ללמוד לפרק את השעון הזה ולהרכיבו מחדש ומכאן לא רחוקה הדרך להתמחות בתיקון שעונים...

לי אישית היתה מאז ומתמיד נטיה לעסוק בדברים הכרוכים בטכניקות שונות, אמנם לא בדברים מורכבים, כי בסביבה שגדלתי היו רק מכשירים פשוטים, בעיקר כלי-עבודה שהופעלו ידנית, לא מכשירים שנבנו להפעלה על פי טכניקה משוכללת. השעון ומרכיביו לדוגמא, הידע בשענות, נחשב אז ל"תורה נסתרת" מבינתו של האדם הרגיל ולדעת רבים, רק יחידי סגולה היו יכולים להבין את מבנהו המורכב ודרכי פעולתו של השעון. לדוגמא, בינינו הנערים, ואף בין המבוגרים, היה מקובל וידוע המונח "שעון בעל-כך-וכך אבנים", אבל רוב בני האדם לא ידעו במה מדובר, מהן "האבנים" הללו ומה תפקידן במנגנון השעון. בקיצור, מנגנון השעון נתפס כדבר מסתורי - תורה ליודעי חן בלבד, שאיננה ניתנת ללימוד בדרכים פשוטות ובפרט לא על ידי כל אחד. והנה מציאה כזאת! שעון בזלוטי אחד בלבד ואפשר גם ללמוד את הרכבו, לפרקו ולהרכיבו מחדש. מי לא יקפוץ על הזדמנות כזאת?!

לאחר שיקול קצר הלכתי בליווי חברי - ששימשו לי כעין יועצים לדבר - לחנות ורכשתי שעון-כיס עם רצועת-עור. הרצועה היתה מחוברת בקצה אחד שלה לטבעת הסמוכה ל"ראש המותח" את קפיץ השעון, והקצה השני שלה השחלתי בלולאה של הדש השמאלי שבז׳קט שלבשתי. שם, קצת מתחת לדש, היה כיס קטן שיועד למטפחת דקורטיבית או לשעון כיס. אני הכנסתי לתוכו את אוצרי, את השעון.

אנשים מבוגרים, בעלי שעון-כיס, היו מחזיקים אותו בכיס השמאלי של הזיג - הוא מעיל הקצר חסר השרוולים שלובשים מתחת לז׳קט. אצל אנשים אלה היה השעון מחובר לשרשרת מתכתית, בדרך כלל מזהב, אל אחת הלולאות שבזיג. אולם אני, שחליפותי נתפרו משני חלקים בלבד - ז׳קט ומכנסיים - חסר הייתי את החלק השלישי, את הזיג, לכן השעון שלי, מקומו היה בכיס הקטן של הז׳קט, מקום שהמתגנדרים תוקעים מטפחת לבנה. אך אין לזלזל גם בכבוד שמעניקה לבעלים רצועת העור המשתפלת מהלולאה של הז׳קט לכיס הקטן שלו, המעידה שבעל הז׳קט הוא בעלים של שעון...

כאמור, השעון בעצמו היה זול שבזולים ומטיב ירוד, על כן לא עבר זמן רב עד ששעוני איבד את הקצב הרגיל שלו ונזקק לתיקון, להסדרת קצב הליכתו. אך דא עקא, אין על השעון כל אחריות, ותיקון אצל שען מומחה עולה יותר מאשר שעון חדש מאותו סוג. נוסף לכך הרי אחד היעודים שלי היה ללמוד לתקן בעצמי את השעון הזה וגם שעונים אחרים, והנה ההזדמנות...

למדתי מפי החברים שאת קצב השעון מווסתים על ידי כיוונון גלגל הקפיץ שבשעון, שכונה בפינו "בוצה" ואותה יש לכוון, כדי שהשעון "ילך" כסדרו, אולם כל נסיונותי לעשות זאת לא צלחו

והנחתי את השעון בצד. לא עבר זמן רב והרשיתי לעצמי לקנות שעון אחר, חדש, אך גם זה שבק חיים לכל חי אחרי תקופה לא ארוכה וגם אותו לא הצלחתי לתקן, אפילו לא בעזרת החברים שניסו לעזור לי בכך.

השעון הבא שקניתי היה שעון-יד, מלבני, מודרני, שעלה לי קצת יותר כסף, אך סופו היה כשל השעונים הקודמים שלי. לא התיאשתי וקניתי שעון-יד נוסף - הרביעי במספר - אולם אחרי שגם זה התפגר לו, פירקתיו, כמו את קודמיו כדי לתקנו, וכמובן שגם בפעם הזאת לא הצלחתי בדבר. לאחר זאת לא קניתי שעונים נוספים, אך שמרתי אותם מפורקים, כל אחד מהם לחוד וכך הבאתי אותם איתי הביתה כשחזרתי לפוצ׳אייב, בתקווה שעוד אצליח בכוחות עצמי לרכוש את המיומנות הנדרשת תוך כדי נסיונות-התיקון שאבצע בשעוני, אך זה לא קרה.

״פטנט״ נוסף שניסיתי בו את כוחי בהיותי בישיבה בפרוז׳נה, ואף הצלחתי בו באופן חלקי, היה חריטת חותמות על גבי מחקי גומי פשוטים. זכור לי שאחד התלמידים, אבי ״הפטנט״ הזה, עסק בחריטת חותמות בהצלחה רבה וניסה להנחיל מיומנות זו לרבים מבני הישיבה. אבל אף אחד אחר לא הגיע לרמת היכולת בחריטת חותמות כמוהו.

הישיבה בפרוז׳נה נמנתה על אסכולת ״ישיבות נאווהראדוק״, מהטיפוס של ישיבות ״המוסר״ שחינכו לשמירת כבוד הזולת, לפי תורת ״החפץ חיים״, הוא ר׳ ישראל מאיר הכהן מראדין. ספריו של ״החפץ חיים״ היו נפוצים בישיבות הללו ותלמידי הישיבות היו לומדים ומתעמקים ברעיונות שהעלה ״החפץ חיים״ בספריו, ביחידות ובחבורות. בישיבת פרוז׳נה הוקדש הזמן שבין השמשות של שבת, לשמיעת שיעור ״במוסר״ מפיו של ראש הישיבה ר׳ יהושע.

כל תלמידי הישיבה היו מתאספים בשבת לפנות ערב בבית המדרש לשיעור ״מוסר״. שיעור זה נמשך כשעתיים, כשרק ראש הישיבה מדבר ומצטט מספריו של ״החפץ חיים״, וגם משל אחרים, מפרש ומרחיב את ההסברים על הכתוב בהם. פרט לערבים אלה לא הוקדש זמן מיוחד ל״מוסר״, אך היו תלמידים, ביניהם גם אני, שניסו להתעמק באופן עצמי בספריו של ״החפץ חיים״ בזמן שבין לימוד הגמרא והתפילות.

ראש הישיבה היה איש גבה קומה, רזה ובעל מבט חודר, רק לעיתים רחוקות אפשר היה להבחין בסימני חיוך כלשהם על פניו. הוא היה תמיד רציני ושקוע במחשבות, אולי בגלל העול המשפחתי הפרטי הכבד שרבץ עליו משום היותו אב לשנים עשר צאצאים. תלמידי הישיבה ידעו שבינו ובין אישתו ישנם מתחים. הכל הבחינו בכך בימים שסעדנו על שולחנו בביתו, שהם אפילו לא מדברים

ביניהם, אך היחסים האישיים הרעועים בין בני הזוג הזה לא מנעו מהם להוליד הרבה ילדים, ועל חשבון זה התהלכו לא מעט הלצות בינינו, תלמידי הישיבה.

על ר׳ יהושוע סיפרו שלמעשה הוא ״חוזר בתשובה״ וכי בימי המהפכה הבולשביקית, בשנת 1917, הוא נמנה על המהפכנים הללו, ואף שירת בשורות הצבא האדום. ר׳ יהושוע עזב את המהפכנים, חזר בתשובה, פנה ללימודים בישיבה והגיע עד הלום - להיות ראש ישיבה. פרטים אלה לא ניתן היה לאמת, אך השמועה שכך היו הדברים עם ר׳ יהושוע עברו מפה לאוזן בין התלמידים. השפעת העבר שלו - היותו בולשביק בעבר, אם אמנם היה אמת בדבר - לא היתה ניכרת מעל פני השטח.

אינני יכול להתלונן על כך, שהזמן שביליתי בין כתלי הישיבה בפרוז׳נה היה משעמם, לכל דבר היה לי זמן, ללמוד גמרא, לבלות עם חברים, כמובן בנוסח של תלמידי ישיבה, אולם המפליא ביותר - גם לפגישות ולבילוי עם נערה. בין הרחוב שגרתי בו לבין הרחוב הראשי בעיר חצתה סימטא קטנה וצרה, ולעיתים הייתי עובר דרכה. באחד הימים, בלכתי בסמטא ״נתקלה״ בי נערה, אך לא שמתי לב לדבר, קורה. אבל, כשהדבר חזר ונשנה עוד פעמיים הבנתי ש״התקלות״ זו אינה מקרית, כי אם הבעת רצון מצידה לעורר את תשומת ליבי אליה. למען האמת הייתי ביישן, כדי ליזום מהלך כזה, ״להתחיל״ עם נערה, ועוד בעיר זרה כתלמיד ישיבה. אולם כשהיוזמה באה מצידה של הנערה, הניה, נעניתי לאתגר ברצון ועד מהרה התידדנו מאד.

הניה היתה כבת שש-עשרה, תלמידה בכיתה י׳ בגימנסיה העברית המקומית, נאה ומפותחת גופנית לפי גילה והיא מצאה חן בעיני. ברור, שבחירתה של הניה בי, מבין כל הנערים, החמיאה לי מאד ופגישותינו נכנסו למסלול קבוע. פעם הבעתי בפני הניה את רצוני ללמוד לרכב על אופניים, דבר שלא ידעתיו עד אז, ובערב שלאחר מכן היא באה עם אופניה וביחד פנינו לרחבה שעל יד בית המרחץ הקהילתי, שהיה דוקא לא רחוק מבית המדרש של הישיבה, אך המקום היה נוח מאד ללמוד לרכב על אופניים ולמרות החושך ששרר בסביבה הצלחתי בהדרכתה של הניה, לאחר כמה ערבים של לימוד, לרכוש לעצמי את המיומנות הנדרשת לרכיבת אופניים.

פגישותי עם הניה התקיימו בדרך כלל בחוץ, ברחוב שהואר מעט. מובן מאליו שבתור בחור ישיבה לא יכולתי להיראות בחברת נערה בפומבי על כן קיימנו את פגישותינו בצנעה ומשום כך הן היו תלויות לא במעט במזג האויר בחוץ. כדי להתגבר, במידת מה, על מכשול זה עברתי לגור לדירה שהיתה סמוכה לביתה של הניה. כך, שרק גדר נמוכה עשויה לוחות-עץ מחודדים בקצותיהם הפרידה בין שתי החצרות, ויכולנו לפגוש אחד את השנייה גם במזג אויר לא נוח, ליד הגדר המשותפת, אם אפילו רק לרגעים ספורים.

למרות פגישותינו התכופות והרבות שקיימנו לא נתגלה הדבר לראש הישיבה, הצלחתי לשמור את סודי עד לסוף היותי בישיבה בפרוז׳נה, וזה כמובן מנע ממני אי-נעימויות שיכלו להיות לי, אילו הענין היה מגיע לאזניו של מי שלא צריך היה לדעת זאת.

לאכסניה שלי, שהיתה סמוכה לביתה של הניה, עברתי לגור כשלישיבה בפרוז׳נה הגיע בן-עירי וולוול זלצר, צעיר ממני בכשנה וגם קרוב משפחה. הוא היה נכדו של ר׳ אבא זלצר, אחיו של סבי יצחק. וולוול שגר עימי גילה עד מהרה את סודי, אך שתק. כך גם היה עם משה לרר, גם הוא בן-העיר שלי, שהיה גם חברי לכיתה בבית הספר והגיע ללמוד בישיבת פרוזנ׳ה, כשנה לאחר שאני הגעתי לשם. עד לבואם של השניים הייתי היחידי מפוצ׳אייב, עיירה רחוקה יחסית מפרוז׳נה, בהבדל מרוב התלמידים בישיבה זו, שמוצאם היה מערים ועיירות קרובות יותר, או אף סמוכות מאד לפרוז׳נה.

אינני יכול לומר ששהותי בפרוז׳נה היתה לריק, כי יחסית לזמן שהייתי שם ולרמת הלימודים במקום רכשתי שם לא מעט ידע בתלמוד, הכרתי סביבה אחרת, מנהגים שונים מאלה שהיו בפוצ׳אייב, אורחות חיים מסוג אחר וגם למדתי לכלכל את מעשי באופן עצמאי, מחוץ לבית הורי. הוכחתי לעצמי שיש בי היכולת להסתגל לחיות בתנאים אחרים מאשר חייתי עד לבואי לפרוז׳נה, אולי שלא במודע, אך מכורח המציאות שנקלעתי לה. בפרוז׳נה גם התבגרתי והתחלתי לגלח את זקני.

חשבתי שלקראת חג הפסח אסע הביתה ושם אנסה לשכנע את ההורים, שלמען עתידי, מקומי לא בפרוז׳נה וגם לא בכל ישיבה אחרת. לא סלדתי מהלימודים בישיבה, אך לא ראיתי את עצמי כמי שימשיך במסלול זה של לימודים ושאיפתי היתה לימודים כלליים. לא הייתי בטוח שיעלה בידי להשיג את מבוקשי, אולם הייתי אופטימי. בינתיים קיבלתי מכתב מהבית שדודי ישראל, אחיה של

אימי, עומד להתחתן והחתונה תתקיים בשבת שלאחר חג השבועות, כלומר כחודשיים לאחר חג הפסח.

חתונתו של ישראל עמדה להתקיים במקום מגוריה של הכלה, כמעט במחצית הדרך שלי, מפרוז׳נה לפוצ׳אייב, באחוזה המשפחתית של הורי הכלה, שהיתה סמוכה למושבה כפרית יהודית על יד העיר סַארנִי. הורי כתבו לי שאהיה אורח רצוי מאד בחתונת דודי ישראל ושבתום החגיגות המתלוות לחתונה אצטרף לפמליית בני המשפחה שלנו ואחזור איתם לפוצ׳אייב. קיבלתי את ההצעה וחיכיתי בקוצר-רוח לבוא מועד נסיעתי הביתה.

יום לפני עזיבתי את פרוז׳נה, ביום שמש בהיר, שכרתי אופניים ויצאתי לרכיבה יחד עם הניה, בפעם היחידה לאור היום, ורכבנו במשך שעה ארוכה מחוץ לעיר, שם שוחחנו על העתיד, התחבקנו ונפרדנו בנשיקות. למחרת היום עזבתי את פרוז׳נה בדרך הביתה.

בחזרה הביתה

למחרת חג השבועות, ביום ו׳ ה-26 במאי 1939, בשעה שש בבוקר, יצאתי לתחנת הרכבת בפרוז׳נה ומשם נסעתי ברכבת ״הקטנה״ לבריסק. בבריסק עברתי לרכבת ובה נסעתי לדומברוביץ, שבסמוך לה שכן הכפר דוּבִּי, ומשם נסעתי בעגלה למקום שם אמור היה להתקיים עוד באותו ערב טכס הנישואין של דודי ישראל עם אחת מבנות המקום. בדובי גרו מספר משפחות יהודיות שעסקו בסחר מוצרים חקלאיים; יהודי המקום היו קונים מאיכרי הסביבה את יבולי הגרעינים ואת התוצרת החקלאית האחרת שלהם ומשווקים אותה לאיזורים המערביים של פולין. אבי הכלה היה הבעלים של שתי טחנות קמח ובריכות לגידול דגים, בקנה-מידה מסחרי. משפחת הכלה נחשבה לעשירה, לפי המושגים דאז, והבת השתדכה לדודי ישראל, לא רק בגלל זה שמוצאו ממשפחה טובה, כי אם גם בזכות היותו בוגר ישיבה, ״תלמיד חכם״ ובעל סמיכות לרבנות. משפחות יהודיות רבות, ובפרט משפחות עשירות, חיפשו לבנותיהן חתנים מבין בוגרי ישיבות, כדי לפאר את משפחותיהן ב״ייחוס״ של למדנים, וכך גם נזדמן ישראל למשפחה זו.

כשהגעתי לבית הכלה כבר מצאתי שם את סבי יצחק, את אשתו פייגה ואת לוי, שגם הוא הגיע לחתונה מהישיבה שהוא למד בה. הורי לא באו לחתונה משום שבמקרה זה הם היו צריכים להיעדר

מהבית ומהעסקים למשך חמישה ימים רצופים, כפי שהתחייב לעשות בשל כך, שבהמשך לשני ימי חג השבועות, היתה גם שבת.

ביליתי בדובי את השבת כולה, שהיתה עשירה בטכסים - החופה, סעודות, טכס "שבע הברכות" בחברתם של בני משפחת הכלה וקרואים נוספים. בקיצור, זו היתה חגיגה אחת רצופה לאורך כל ימי סוף שבוע זה. ביום ראשון בבוקר, לאחר תפילת "שחרית" וארוחת בוקר יצאנו סבא, אשתו פייגה, לוי ואנוכי בדרכנו לפוצ׳אייב. שוב נסיעה בעגלה לדומברוביץ, משם ברכבת עד לקרמניץ, ומקרמניץ הביתה בעגלה.

הגענו הביתה בשעות הערב המאוחרות כשהעיירה היתה כבר מנומנמת בחציה ותושביה התכוננו כרגיל, לכיבוי אורות ולשינה כדי לקום עם שחר יום המחרת לעיסוקים היום-יומיים השגרתיים - כל אחד לשלו.

בשובי לפוצ׳אייב נוכחתי לדעת, שמאז יציאתי מהבית המצב הכלכלי של משפחתנו השתנה לרעה במידה ניכרת. ההכנסות מחנות המכולת הצטמקו, המסים גדלו. כל הילדים, כולל אותי הגדול וארבעת אחיותי הצעירות ממני וביניהן אחותי התינוקת שנולדה רק לפני כחצי שנה בעת שהייתי בפרוז׳נה, לא היינו מסוגלים להושיט עזרה כלכלית למשפחה. למרות זאת, החיים בבית התנהלו כבימים-ימימה ולא הרגשתי במחסור.

להתרחשויות הפוליטיות בעולם היה רק הד קלוש בפוצ׳אייב. את מספר מקלטי הרדיו שבעיירה אפשר היה לספור באצבעות יד אחת. מעט העיתונים שהגיעו אל ידי המנויים, נתקבלו כאן באופן קבוע באיחור של יום אחד. קצב החיים, בכלל, זרם לאיטו, אולי אף איטי יותר מאשר שעות הזמן. במרכז ההתעניינות של תושבי פוצ׳אייב היו החיים הקהילתיים בעיירה ותושביה היו טרודים, כרגיל, בדאגות הפרנסה של יום-יום.

הקיץ היה בעיצומו ולרוב יהודי פוצ׳אייב היתה זו ה"עונה הבוערת"; משפחות רבות מיהודי העיירה עסקו כמונו, בחכירת מטעי- פרי, ובעת זו החל הקטיף ואיסוף היבולים מהמטעים. בת-בבת עם זאת הגיעו גם מועדי האודפוסטים.

ה"אודפוסטים"[1] - מועדי העליה לרגל ל"לאוורה", זו הכנסייה הפרובוסלאווית הגדולה שנבנתה בפוצ׳אייב בימים קדומים, על רקע של "התגלות האם הקדושה" אשר "הופיעה" במקום

[1] "אודפוסט" - כך נקרא יום "העלייה לרגל" ל"לאוורה" בפוצ׳אייב.

והשאירה את הדפס רגלה באחד הסלעים שעל ההר, ובמקום זה נבנתה לאחר מכן ה"לאוורה".

ה"לאוורה" היוותה ממלכה בפני עצמה; היו בה הכנסיות "הקיצית" ו"החורפית", מנהרות שהוצבו בהן פסלים של קדושים נוצריים ושם, באחת המנהרות, הוצג גם הדפס עקב הרגל של "האם הקדושה" - מרים, אם ישו. בנוסף לזאת היוותה ה"לאוורה" יחידה כלכלית עצמאית עתירת נכסים. ה"לאוורה" חלשה על אלפי הקטארים של אדמה חקלאית שכללו יערות, מטעים של עצי-פרי, שדות פלחה ומרעה. כן, היתה ה"לאוורה" הבעלים של תחנת כוח, אשר סיפקה זרם חשמלי לבתי האזרחים בעיירה. ברשותה ה"לאוורה" היו גם בתי מלאכה מגוונים, טחנת קמח, בית דפוס ומפעלים כלכליים נוספים.

בשטח ה"לאוורה" התגוררו מאות אנשים: כמרים, פרחי כמרים, נזירות ונזירים, וברשותה היו גם שני בתי אבן גדולים, רבי-קומות, הבתים היחידים בעיירה בעלי קומות רבות, אשר שימשו בחלקם כמגורים לראשי הכנסייה ושם גם שכנו המשרדים של ה"לאוורה". לאחד הבתים קראו בשם "בית המלון האדום" והשני כונה - "בית המלון הלבן". אנשי ה"לאוורה" היו בקשרים מסחריים הדוקים עם יהודי העיירה, וגם לנו היו קשרי מסחר עם אנשי כמורה, נזירים ונזירות, שב"לאוורה" ואחדים מהם אף הפכו לידידי המשפחה.

ה"לאוורה" היתה אבן-שואבת למאמינים הפראבוסלאווים מכל מדינת פולין ואף מחוץ למדינה זו. רבבות עולי-רגל הציפו את העיירה במשך חודשי הקיץ לרגל חגים נוצריים מיוחדים. חמש, או שש, פעמים במשך עונה זו התקיימו בעיירה ה"אודפוסטים" כשכל אחד מהם נמשך מספר ימים רצופים. בעיתות אלה המוני המבקרים - עולי הרגל - "השתלטו" על העיירה במגוון הלבוש הססגוני שלהם וגרמו לצפיפות גדולה כזו, עד כדי כך, שאנשי המקום בטלו בקרבם.

לקראת ה"אודפוסטים" הגיעו לעיירה גם אנשי בידור, להטוטנים ותגרנים שמכרו לעולי הרגל סחורות שונות ואבזרים מכל הסוגים, ובעלי "פטנטים" הציגו את המצאותיהם, בקולי-קולות, כשהם מנסים למכור את מרכולתם לעולי הרגל. רוב, רובם של עולי הרגל באו מכפרים בהם רמת החיים היתה נמוכה ומפגרת וכל דבר נוצץ שהציגו הרוכלים שבה את ליבותיהם והם הוציאו את פרוטותיהם המעטות על מיני צעצועים ואבזרים בלתי שמישים שהציגו הרוכלים בפניהם, חפצים שהיו חסרי תועלת ומטיב ירוד, גם יחד.

באותן ההתכנסויות - ה"אודפוסטים"" הסתננו לתוך ההמון גם לא מעט כייסים, גנבים ורמאים למיניהם. כולם באו למטרה אחת: להוציא, בכל דרך, את פרוטותיהם של עולי הרגל, אשר חסכו

פרוטה-לפרוטה, לאורך זמן רב, כדי להגיע ל״לאוורה״ בפוצ׳אייב ולהשתחוות בפני האיקונין של דמות ״האם הקדושה״ המקומית.

בעת ה״אודפוסטים״ היו כל הרחובות שבעיירה מלאים בדוכנים והיו רוכלים שנעזרו לעסקיהם בבעלי-חיים שונים, כמו ציפורים, סנאים, עגורים, ארנבות ואחרים, כדי למשוך את תשומת לב הבריות. השימוש בבעלי-החיים נעשה, בעיקר, על ידי מי שערכו הגרלות למיניהן והם אימנו לפני כן את החיות, להיות להם לעזר בעסקיהם המפוקפקים. בעלי-חיים שהיו ברשות הרוכלים היו שולפים כרטיסי הגרלה מתוך ארגז הכרטיסים עבור קהל רוכשי כרטיסי ההגרלה והקהל היה נהנה מ״פקחותה״ של החיה, היודעת לבצע את הנדרש ממנה. כל זאת היה מלווה, לרוב, בהכרזות צעקניות ובמוזיקה מחרישת אוזניים, שהשמיעו תיבות הנגינה, התופים וכלי נגינה רעשניים אחרים שהפעילו הלהטוטנים ועוזריהם, שהיו בערבוביה אחת עם הקהל.

היה גם בידור ״מאורגן״ עבור עולי הרגל: קרקסים, לפעמים שניים או אף שלושה, שנטו את אוהליהם הענקיים במגרש שעל יד שוק הבהמות. ואנשי הצוותות של הקרקסים היו מדגימים בפני קהל הצופים שהצטופף, מסביבם, בכניסה לאוהל הקרקס, את יכולתם האקרובטית-בידורית בליווי שירים מבדחים.

בימי ה״אודפוסטים״, שההתקיימו ברובם בימי ״החופש הגדול״ מבית הספר - הסתובבתי ביחד עם חברי, במשך שעות רבות בין הדוכנים, הקרקסים, הסחרחרות, מגלשות-הגבהים, מתקנים לקליעה למטרה, סוכות להשחלת טבעות ומקומות דומים לאלה. הדוכנים לסוגיהם היו פזורים בכל פינות העיירה, והייתי עובר מדוכן לדוכן, מתבונן בהצגות, במשחקים, וצוהל יחד עם כל הקהל שמסביבי ולפעמים אף לקחתי חלק במשחקי-הגרלה.

ימים רבים לאחר תום ה״אודפוסטים״, אנחנו הילדים, היינו מחקים את קולותיהם של הליצנים, השחקנים, החיות, ומנסים לחקות גם את פעלוליהם של האקרובטים ושל מארגני משחקי-המזל ״שלושה קלפים״, ״שלושה אצבעונים וגרגר פלפל״, ועוד.

בימי ה״אודפוסטים״ היתה העיירה מתעוררת לחיים; יהודי העיירה סיפקו למבקרים, עולי-הרגל, את צרכיהם במזון, במשקה, בלבוש ובלינה, ואפילו מכרו להם את תמונות ״האם הקדושה מפוצ׳אייב״ - האיקונין שלה, וגם משל ״קדושים״ נוצרים אחרים. ואכן, הקיץ הביא עימו, בדרך כלל, התאוששות במסחר ורווחה כלכלית ליהודי העיירה; היה במה לעסוק והיה שכר לעמל

-

יהודי פוצ׳אייב הרוויחו בתקופת ה״אודפוסטים״ את לחם-היום ואף עודפים לימי החורף ״הרזים״.

כך היה בכל קיץ וגם הקיץ של שנת 1939, לאחר שחזרתי מהישיבה בפרוז׳נה, אמור היה להיות קיץ שגרתי דומה לזה של השנים שקדמו לו.

בינתיים, הכל התנהל כסדרו, הייתי בבית בחופשה ועזרתי לאבי בעסקי מטעי-הפרי - השגחתי על הפועלים הקוטפים, עזרתי בארגון ההוצאה והובלת הפרי הקטוף למקומות האחסנה, נטלתי חלק בהשגחה על העובדים שארזו את הפרי, פקחתי עין שסימון הארגזים יהיה נכון ושרישום שקילת הפרי יהיה מדויק, ופעמים אחדות ליוויתי גם את שיירת העגלות העמוסות בארגזי הפרי לתחנת הרכבת בקרמניץ והשגחתי שפריקתם מהעגלות וטעינתם לקרונות הרכבת תיעשה בצורה תקינה, שהפרי לא יינזק בהובלתו למקום היעד. חלקית גם עזרתי בניהול ספר החשבונות של עסקי מטעי-הפרי המשותפים לנו ולמשפחת דודי אנשל.

היה ברור שאני נשאר בבית עד לגמר החגים - הימים הנוראים, סוכות ושמחת תורה - החלים בסוף הקיץ, ועד למועד זה נשארו עוד שבועות רבים. בינתיים לא דיברו במשפחה מה יהיה איתי בעתיד, אחרי החגים. גם לי לא היתה עדיין תכנית מגובשת פרט לרצון הכללי שלא להמשיך את הלימודים בישיבה. היחידי שציפה ללא ספק שאחזור ללמוד בישיבה היה סבי יצחק, אבל בינתיים גם הוא לא העלה את הדבר בפני.

אולם בסוף חודש יולי של קיץ זה התחילה לרחף מעל לראש הכל עננה כבדה - סכנה של מלחמה. הדי הדרישות הטריטוריאליות והאחרות של גרמניה הנאצית מפולין הגיעו גם לאזניהם של תושבי פוצ׳אייב, אולם אפילו הפסימיסטים המושבעים שבין יהודי העיירה, כמו גם במקומות אחרים בפולין, לא יכלו לחזות את הטרגדיה הנוראה שתפקוד את הקהילות היהודיות ברוב חלקי אירופה, ובתוך זה גם את הקהילה היהודית הקטנה של פוצ׳אייב, ואת הורי ובני המשפחה שלי כולם, בעקבות המלחמה שתפרוץ.

האיומים של גרמניה הנאצית על פולין גברו והמתח אצל האנשים עלה, והדבר החל לתת את אותותיו גם בפוצ׳אייב. רבים דיברו אודות המצב שנוצר, וציפו שהמשבר ייגמר בכניעתה של פולין לדרישות הגרמנים, אך כידוע, באחד בספטמבר 1939, תקפה גרמניה את פולין במפתיע, והאחד בספטמבר 1939 הפך, על כן, ליום המציין את פרוץ מלחמת העולם השנייה, מלחמה שבה נשפך הרבה דם, ובמיוחד דמם של היהודים, על לא עוול בכפם.

והמלחמה החלה

על אף הדריכות ואי-השקט שאפפו בשבועות האחרונים את רוב האנשים, עובדת פרוץ המלחמה הפתיעה, כמעט את כולם, בפרט את האנשים הפשוטים, וכאלה היו רוב רובם של תושבי פוצ׳אייב, והם אפילו לא היו בקיאים במשמעויות המהלכים הפוליטיים בעולם. המדהים ביותר בעיני כולם היה ההסכם שנחתם אז בין גרמניה הנאצית לבין ברית המועצות הקומוניסטית, שני ניגודים קוטביים: אש ומיים! כפי שנראו בעיני הבריות. אך הדבר הפך לעובדה, פורסם ואושר על ידי בעלי הדבר בעצמם.

למרות זאת שפוצ׳אייב שכנה הרחק מהגבול הגרמני, המלחמה הורגשה במקום היטב, ומיד; תוצאות המלחמה נראו כבר בימים הראשונים לאחר שהחלה. מיד, עם פרוץ המלחמה הכריזו השלטונות המקומיים על עוצר והאפלה מוחלטים בערבים ובלילות, קרמניץ הסמוכה הופצצה על ידי הגרמנים ואווירון גרמני קל נחת ביום השלישי למלחמה בשדה שבפאתי פוצ׳אייב. אנשי המשטרה המקומית חשו למקום נחיתת המטוס, אך איחרו את המועד - המטוס התרומם והמריא לפני שאלה הספיקו להגיע למקום הנחיתה. נשק להגנה אווירית לא הוצב בסביבה הקרובה והגרמנים עשו בשטח כבשלהם.

לאחר נחיתת המטוס היו שמועות שהגרמנים הורידו והשאירו במקום ״מרגל״, אבל אף אחד לא נתפס, או נאסר בעקבות נחיתת המטוס. למעשה לא היה מי שיאסור את ״המרגל״ הגרמני, אם אמנם היה כזה, כי אנשי המשטרה הפולנית במקום היו בעצמם תלושים, זרים בתוך האוכלוסיה המקומית מאז ומתמיד, ובפרט עכשו, ואף אחד מהתושבים לא חש לעזרתם.

במצב שנוצר עם פרוץ המלחמה הרגישו את עצמם אנשי המשטרה הפולנית, שעדיין החזיקו בשלטון במקום, מפוחדים מפאת היותם מבודדים וחששו לחייהם ועל כן, הם גם לא גילו יזמה ופעילות כלשהי. מעמדם של השוטרים הפולנים בפצ׳אייב ירד עד כדי כך, שהם חששו להיראות בפומבי, והם לא נראו בחוצותיה של העיירה. אחד השוטרים שהעז לצאת לרחוב, שראיתיו במו עיני, לא היה כלל חמוש, ההיפך מהרגלם של השוטרים בימים כתיקונם.

לפני פרוץ המלחמה, כשהשלטון הפולני היה יציב, היו השוטרים חמושים באקדחים ובימי חמישי בשבוע, ימי השוק השבועי, כמו בימי ה״אודפוסטים״, הם היו מצוידים גם ברובים טעונים,

ומוכנים להפעיל את נשקם באופן מידי. כעת, שוטר מסכן זה, לא רק שהתהלך ללא נשק כלל, אלא גם הסיר את הכתפיות שמעל מדיו. שוטרים נוספים לא נראו באותם הימים ברחובות העיירה, מפחד התושבים, כי לאחדים מהם היו "חשבונות אישיים" עם שוטרים מסויימים.

צבא פולין, שהיה ידוע בהתרברבותו וביכולתו הרבה לערוך מצעדים מרשימים, נשבר מהר מאד מול המכונה המלחמתית האדירה של גרמניה, וטרם תבוסתו הסופית של הצבא הפולני ראתה פוצ׳איב אלפי חיילים פולניים שנסוגו דרומה, לגבול הרומני. החיילים לא עצרו בפוצא״יב, אך בדרך נסיגתם הם הציפו באלפיהם את רחובות העיירה. רבים מהחיילים תרו אצל התושבים אחרי בגדים אזרחיים וערקו משורות הצבא, אחרים מכרו ממטלטליהם וכמעט כולם הציעו למכירה סיגריות וטבק לעישון, רכוש שהגיע לידיהם בעקבות הביזה שהם ערכו בדרכם בבית החרושת למוצרי טבק בקרמניץ.

שיירות הצבא הפולני הנסוג נשרכו דרך פוצ׳איב כמעט במשך שבוע תמים, והדמורליזציה בין החיילים חגגה. הם מכרו כל דבר שהתושבים היו מוכנים לרכוש מהם. באותם הימים הסתובבתי הרבה ברחובות העיירה בחברת בן-דודי יצחק קלוץ, וגם אנחנו רכשנו מהחיילים סיגריות, ובימים אלה גם התחלתי לעשן.

לאחר שפוצ׳אייב התרוקנה מחיילי הצבא הפולני הנסוגים, הורגשה ריקנות כלשהי. הרדיו הפולני לא דיווח על מפלות צבאו והידיעות על כך נקלטו מתחנות הרדיו הגרמני ובעיקר מהרדיו של ברית המועצות. האווירה בפוצ׳אייב נעשתה כבדה בכלל, ובפרט לאחר שנפוצו השמועות על התארגנותם של כפריים אוקראינים מהסביבה הקרובה האמורים "לעלות" על העיירה, לערוך פוגרום על תושביה היהודים ולשדוד את רכושם.

צעירים יהודים רבים, מבני העיירה, התאספו באופן ספונטני והתארגנו לעמוד מול הפורעים הגויים, אם אלה ינסו לחולל מעשה. גם אני הצטרפתי לשורות המגינים, הייתי כבר קרוב לגיל שבע-עשרה, מפותח גופנית, והכנתי לעצמי, כמו כל הצעירים היהודים, אלת-עץ. על הצטיידות בנשק אחר לא דיברו בפומבי, ואני רק שיערתי שיש בינינו כאלה שהתכוננו גם להשתמש בנשק אחר, ובכלל זה נשק חם שהגיע אליהם מידי החיילים הפולניים שעברו זה לא מכבר דרך העיירה.

אנחנו, הצעירים היהודים המאורגנים, הפגנו נוכחות ברחובות העיירה ביום ובלילה, וזקיפים שלנו הוצבו בכל מבואות העיירה להתריע, אם אכן יקרה הדבר הנורא ופורעים ינסו להתקרב לתחומי פוצ׳אייב. אולם כעבור מספר ימים ירד המתח, אם בגלל ההתארגנות שלנו, צעיריה

היהודים של פוצ׳אייב שהרתיעו את הפורעים הפוטנציאליים או משום הידיעות על הסכם הסובייטי גרמני בדבר חלוקת שטחה של פולין המובסת ביניהם, וכי האזור שלנו נכלל בחלק שיצורף לברית המועצות.

ההודעה הרשמית של ברית המועצות על ״שחרור״ אוקראינה ובילורוסיה המערביות וסיפוחן לרפובליקות הסובייטיות שלהן, באה מאוחר יותר. מי שתכננו פרעות ביהודים הבינו שבבוא היום יהיה עליהם לתת את הדין על מעשי הפרעות ביהודים, אם יעשו כן, והם החליטו להרפות מתכניותיהם, ובעקבות זאת נרגעו הרוחות. עד כמה הדבר היה נכון למדתי מדבריו של אבי באותם הימים, אשר סיפר בבית, שבעקבות השמועה שהסובייטים עומדים לספח את אוקראינה המערבית למדינתם, שמע מפיו של גוי פלוני, אחד מאלה שהיו בקשר עסקי עמנו, ולא נמנה דווקא על אוהבי ישראל המובהקים: ״היהודים ניצלו״!

כמובן, שבגלל המלחמה וקריסת השלטון הפולני שובשו החיים בעיירה כליל. קרמניץ הופצצה מהאוויר מספר פעמים. מטוסי ה״לופטוואפה״ הגרמניים ניסו לפגוע בחברי הממשלה הפולנית, אשר בדרכם לגבול הרומני, כדי לחצות אותו ולמצוא מקלט ברומניה, התעכבו בקרמניץ. פרט לזאת האיזור היה שקט ולא היו בו פעולות מלחמתיות ממש.

הצבאות הנאציים התקדמו במהירות בחלקים המערביים של פולין לכיוון מזרח ועצרו את מסעם על קו התיחום שהוסכם בינם לבין הסובייטים. פוצ׳אייב נותרה מזרחית מקו זה, והגרמנים שעצרו את התקדמותם, לפי ההסכם עם הסובייטים, נשארו עומדים הרחק ממנה.

בכל זאת, נתנו ימי המלחמה את אותותיהם בשטח: המסחר, עליו התקיימו יהודי העיירה, שותק; ימי השוק התבטלו מעצמם, ובעלי החנויות לא פתחו כלל את חנויותיהם כשהם מנסים בדרך זו לשמור על מעט הסחורה שנשארה עוד ברשותם, עד שהמצב יתבהר, כי סחורה חדשה לא ניתן היה להשיג. מאידך, השתדלו התושבים להצטייד במלאי של מזון ופריטי צריכה יסודיים אחרים, כדי להבטיח את הקיום הפיזי המינימלי להם ולמשפחותיהם. יחד עם זאת רצו הכל להיפטר מהכסף פולני שערכו ירד פלאים.

כך נתקענו אנו, כמו כל האחרים שעסקו בחכירת מטעי-הפרי, עם חלק גדול של פרי שכבר נקטף וחלק אחר שהיה עדיין על העצים ללא יכולת לשווקו. המצב הכללי נעשה קשה. חיי התושבים שהיו מושתתים רק על היוזמה הפרטית, כל אחד ואחד לעצמו, מצאו את עצמם במצב

שלא ידעוהו עד עתה, האנשים היו חייבים להתאים את עצמם לתנאים שנוצרו, והדבר לא היה כל כך קל וגם לא פשוט.

ב-17בספטמבר 1939, עם ההכרזה הרשמית של ברית המועצות, שהצבא האדום יוצא לשחרר את אוקראינה וביילורוסיה המערביות התחיל להתבהר במקצת המצב הפוליטי, אולם זה לא פתר עדיין את הבעיות הכלכליות הפרטיות שאליהן נקלעו האנשים, בעקבות התמורות שהביאה עימה המלחמה.

בפני אנשי הכפרים לא היתה קיימת, כמעט, הבעיה של השגת מזון לקיומם הפיזי. יבולי הגרעינים והמספוא שנקצרו, נאספו זה מכבר מהשדות ואוחסנו על ידם באסמים ובגרנות; אסיף תפוחי האדמה והירקות העמידים האחרים היה עוד לפניהם, אך נמצאו בשטחי הקרקע שבבעלותם. המקנה - הבקר, הצאן, החזירים ובעלי הכנף נשארו, כמקודם, ברשותם, כך שבעיית המזון לקיום היום-יומי לא העיק עליהם כלל. לעומתם התושבים העירוניים, רובם ככולם יהודים, להם כן הציק הדבר, ואפילו עד למאד. הכורח של תושביה היהודים בפוצ׳אייב להשיג מעט מזון לצרכי היום-יום ולשמור מעט במלאי עבור בני משפחותיהם, אילץ את האנשים לרוכשו תמורת חפצים, שהיו שווי-ערך בעיני האיכרים שבידיהם היה המזון, כלומר לקנות אצלם מצרכי מזון תמורת סחורה אחרת - בדים, עורות, בגדים, סוכר, מלח, גפרורים, נפט, וטובין אחרים שאין האיכר מייצר אותם בעצמו, ואם לא באלה - לשלם להם במטבעות-זהב.

הכסף הפולני שהיה בשימוש עד לפרוץ המלחמה איבד מערכו, מיד עם תחילתה ולאחר שנודעו ברבים מה הם מהלכי המלחמה בחזית, חדלו האנשים להשתמש בכלל בכסף והכל עברו לסחר החליפין - סחורה תמורת סחורה. אין פלא, איפוא, שכל מי שהיו בעלים של חנות בפוצ׳אייב, כלומר היהודים ובתוכם גם הורי - סגרו את חנויותיהם בפני כלל הקונים ושמרו את מעט הסחורה שנותרה עוד בחנות, לסחר החליפין, לתת אותה רק תמורת מזון: קמח, בשר, תפוחי אדמה ומוצרים חקלאיים אחרים, שהיו רק בידי האיכרים מכפרי הסביבה, והכל ציפו ליום המחר, מבלי שידעו מה היום החדש יביא עימו.

גם ההודעה הסובייטית על סיפוח השטח של אוקראינה המערבית לרפובליקה הסובייטית האוקראינית לא שיפרה את המצב במקום, בפרט כשכניסתם הפיזית של הסובייטים לשטח התמהמה. אמנם, עם ההכרזה הרשמית על החלת השלטון הסובייטי התארגן בפוצ׳אייב כעין שלטון - ״מועצה עממית מקומית״ - שהורכבה מנציגי התושבים, יהודים ואוקראינים, מאלה שהיו

קומוניסטים במחתרת, או שהיו בעלי השקפה פוליטית הקרובה לקומוניסטים, אך בידי שלטון זה לא היו האמצעים הדרושים וגם לא הכוח, להכניס סדר בחיי היום-יום של העיירה וכמובן, שלא היה לאל ידם לספק את צרכי התושבים, במזון, בביגוד ובכל היתר שהאוכלוסיה נזקקה להם, כדי לנהל חיי יום-יום תקינים והאנדרלמוסיה הכללית נמשכה.

"המועצה", כנראה, לפי הנחיות מלמעלה ניסתה לנהל את עניני העיירה, אך באין בידיה אפשרות לפתור את הבעיות הקיומיות של התושבים, היא היפנתה את כל המרץ שלה לפעולות תעמולה. אסיפות פומביות כלליות של כלל התושבים ושל בני הנוער בפרט, הפכו לתופעה יום-יומית. הכל דיברו בשבח המנהיג הדגול, החבר יוסיף סטאלין, אשר בעזרת צבא-העם, הצבא האדום, "שיחרר" את תושבי אוקראינה ובייلורוסיה המערביות מעול השלטון המדכא הפולני והבטיח לתושבי האזורים הללו, בעתיד הקרוב חיי אושר.

הנוער היהודי שהרגיש את עצמו לחוץ מאד בעת השלטון הפולני, החל פתאום לנשום "אוויר חפשי", ניתנה לו האפשרות להשתתף באופן שווה באסיפות הכלליות, ואפילו לדבר בהן בשפתו - אידיש. הנוער היהודי, כמעט כולו, נרתם למשימת העזרה בביסוס המשטר החדש, על אף שהוא בעצמו לא קיבל לידיו תפקידים שלטוניים רשמיים מהאנשים שמינו את עצמם לנהל את עניני האוכלוסיה בפוצ׳אייב.

המשטרה הפולנית - סמל השלטון המקומי - פורקה מנשקה, אנשיה התפזרו ובמקומה הוקמה ה"מיליציה", שאליה הצטרפו גם מספר צעירים יהודים, יוצאי צבא. המיליציה התמקמה בבנין ה"רוטֶס", מקום משכנה הקודם של המשטרה הפולנית. לאנשי המליציה לא היו מדים ורק הסרט האדום, שכל אחד מאנשיה ענד על זרועו, העיד על היותו איש המופקד על החוק. אווירת אי-הוודאות שהשתררה מיד עם פרוץ המלחמה עדיין לא פגה, אך באופן כללי - העיירה שקטה. בתקופה זו לא התרחשו מעשים פליליים כלשהם וגם לא שמעו על מקרים של הפרת הסדר הציבורי בעיירה.

אולם בלב התושבים היהודים המבוגרים בפוצ׳אייב, כמו אצל הורי וסבי - אשר חיו לפני כעשרים שנה תחת השלטון הבולשביקי, אמנם לא במשך זמן ארוך, ולמדו את סדרי הממשל הזה - קיננה הדאגה לעתיד, ועם בואם הנוכחי של הסובייטים לאיזורנו הופרה שלוות נפשם. לעומתם, אנחנו הצעירים, ואני בתוכם, היינו דווקא מרוצים מאווירת החופש שהשתררה בסביבתנו; לא עוד

הרגשה של נחיתות לעומת הגויים, וגם יהודים מתחילים למלא תפקידים ממלכתיים - הממשל הוא של כולם ואין עוד ״עליונים״ ו״תחתונים״.

בינתיים הוצפה גם פוצ׳אייב, אם כי באיחור-מה לעומת מקומות אחרים באיזור - בחיילים וקצינים של הצבא האדום. רבים מהקצינים אוכסנו בבתיהם של התושבים וכך נוצר המגע האישי הראשוני בין הצדדים - התושבים המקומיים והאנשים הסוביטיים. אנשי הצבא האדום, מכל הדרגים, הפגינו את ידידותם לתושבים המקומיים, הכל היו נחמדים והאימרה הנפוצה ביותר באותם הימים בפי אנשי הצבא האדום היתה: ״אצלנו יש הכל - גפרורים, נפט...״

עם פרוץ המלחמה נוצר מחסור במצרכים רבים בכלל, ובפרט הורגש המחסור בנפט, גפרורים, סוכר, ומלח. תושבי פוצ׳אייב, כמו כל האוכלוסין באיזור, חיפשו מקורות ושאלו איך להשיג מצרכים אלה. אנשי הצבא האדום, כנראה לפי צו מגבוה, נצטוו ״לנחם״ את התושבים שזה עתה נכנסו לשכון תחת כנפי השלטון הסובייטי, שמצרכים אלה ישנם בברית המועצות בשפע ובקרוב יגיעו גם אליהם. האימרה: ״אצלנו יש הכל...״ עשתה לה כנפיים והפכה עד מהרה לכרזה לעגנית בפי הבריות, משום שבמציאות היום-יומית לא רק שהסובייטים, השליטים החדשים, לא סיפקו את המצרכים הללו, או בכלל מצרכים כלשהם, לשטח ״המשוחרר״, כי אם ההיפך: הם קנו מכל הבא ליד - כל דבר שיכלו להשיג במקום.

יחידות הצבא האדום שהתמקמו בפוצ׳אייב לא מצאו כאן קסרקטינים והם נאלצו לנטות את אוהליהם בכל מקום אפשרי: בחצר הרשות המקומית, בחצרות בתי הספר וגם בין העצים שבמטעי-הפרי.

כאמור, נשאר עדיין במטעים החכורים שלנו פרי רב שבגלל תהפוכות הזמן לא הוצא משם - הן כזה שכבר נקטף והונח במקום בערמות וגם פרי שנשאר על העצים, שלא נקטף עדיין, משום שלא היה לאן לשווקו. אבי ניסה בכל דרך לגונן על פרי זה, לאספו ולאסמו במקומות האיחסון הקבועים שלנו, שמא הוא עוד יצליח להציל משהו מההון שהשקענו בחכירת מטעי-הפרי. אבא היה מבקר, מידי-יום-ביומו במטעים, בדק את ערימות הפרי הקטוף שעל האדמה וכן גם את מצב הפרי שעל העצים וחישב מידי פעם, בעגמת-נפש, את שווי הרכוש שלנו היורד לטמיון, ואין איך להצילו.

אבי ששירת בעצמו, כחייל בצבא הרוסי של הצאר ונטל חלק במלחמת העולם הראשונה, היה מדי פעם נכנס לשיחות עם חיילי הצבא האדום שנטו את אוהליהם בתוך המטעים שלנו, וכחייל רוסי לשעבר הוא ניסה ללמוד אצל החיילים מהו אורח-החיים שלהם ולהשוותו לזה שהיה קיים

בצבא שהוא שירת, בימי הצאר. כשאבא היה חוזר הביתה הוא סיפר, בלא מעט תדהמה, על "הטיפוס" של החייל בצבא האדום, יותר מכל הדהימה אותו התנהגותו של החייל בצבא זה, ובעיקר העובדה שאין בשפתו "החיילית", השיגרתית, מילים גסות וגם לא קללות שבלעדיהן, כפי שהוא זוכר מימי השרות הצבאי שלו, אי אפשר היה להוציא משפט מהפה.

לאחר כל פגישה של אבא עם חיילי הצבא האדום הוא היה מעלה מחדש תמיהה זו ואומר: "משהו לא בסדר! איך זה ייתכן שחייל רוסי ידבר בלשון נקייה כזאת - שלא ישבץ בשיחו אף קללה וגם לא מילה גסה אחת. האמנם הצליחו במשטר הבולשביקי לשנות את הרוסי מיסודו!?" אבי לא האמין שהדבר אכן קרה.

ואמנם, כפי שהסתבר במרוצת הזמן, נצטוו כל החיילים אשר "שחררו" את החלקים של מזרח פולין לנקוט בנוכחות האוכלוסיה המקומית לשון נקייה, לא לנבל את פיהם, לא לגדף ולשמור על נקיון כפיים - לא לגנוב. זו היתה פקודה שבצידה מסר ברור: כל מי שייפר כללים אלה צפוי לעונש החמור ביותר! לכל אחד-ואחד מחיילי הצבא האדום היה ברור, שאם הוא לא יעמוד בצו איסור זה לא יהיו רחמים כלפיו ואין כל סיכוי שמישהו יוכל להעלים את דבר העבירה על צו זה, והכל ידעו שהחברים הטובים ביותר שבסביבתם הקרובה הם אשר יביאו את דבר הפרת הפקודה בפני מי שצריך, כשזה יקרה. אין ספק שעקב "התאפקות" זו רבים מחיילי הצבא האדום "התפקעו" בתוך תוכם, אך החזיקו מעמד, לפחות במשך התקופה הראשונה להופעתם באזורנו.

פעם עברתי ליד קבוצת חיילים שהתאמנה בהפעלת נשק קל בחצר המועצה המקומית, נעצרתי מעבר לגדר החצר וצפיתי באימוני החיילים, אך חיש מהר נצטוויתי לעזוב את המקום. כנראה, שהסקרנות שלי לצפות באימונים של חיילי הצבא האדום החשידה אותי במשהו בעיני המפקד-המדריך והוא החליט שלא להסתכן ולאפשר לי להתבונן באימון החיילים, אפילו מרחוק. במרוצת הזמן למדתי לדעת, מה פשר לגלות סתם סקרנות, ומהן ההשלכות האפשריות ממעשה שכזה במשטר הסובייטי.

באותה עת החלטנו, כמה מחברי ואני, להתאים את עצמנו במעט לעידן החדש - ללמוד את השפה הרוסית. מישהו מחברי המליץ לפנות אל אדם שנמנה עד אז עם הכמרים ששירתו בכנסיית ה"לאוורה" ובבוא הסובייטים התגלה שהיה חבר במפלגה הקומוניסטית וחי במסווה של כומר, וכעת עם השלטת הסדר הסובייטי במקומותינו הוא, כמו האחרים מסוגו, יצא ממחבואו. למדנו אצלו שלושה: יוסף קרויזן, אברהם גרטנשטיין ואנוכי, ולא התאכזבתי מהלימודים אצלו. תוך זמן

קצר יחסית, שיפרתי את ידיעותי בשפה הרוסית וגם הצלחתי לרכוש, באמצעות המורה הזה, את עיקרי הכללים בדקדוק של השפה הרוסית. רוסית ידעתי במקצת מתוך שמיעה וגם מכך שפוֹנֶטִית היא קרובה לאוקראינית.

בשפה האוקראינית שלטתי במידה טובה בדיבור, אם כי לא כן בכתיבה. שתי השפות, רוסית ואוקראינית, שייכות לאותה משפחה - השפות הסלאוויות, כמו גם הפולנית, שאותה למדתי בבית הספר, אלא שאת האוקראינית והרוסית כותבים באותיות קיריליות. לקרוא באותיות קיריליות ידעתי זה מכבר מלימוד עצמי ולפי המלצת המורה הנוכחי שלי, התחלתי להתאמן בקריאה על ידי קריאת ספרים ברוסית. אך אז קרה לי דבר בלתי צפוי שריתק אותי לבית ולא יכולתי, כמעט, לעשות דבר.

באחד הימים חשתי בנפיחות מסביב לעיני הימנית, העין גם דמעה ועקב הנפיחות היא כמעט נסגרה כליל. נוסף לכך הרגשתי גם בכאבים מסביב ובתוך העין. רופא עיניים לא נמצא בעיירה, וכרגיל בפוצ׳אייב הלכתי עם אימי אל הרוקח העירוני לשאול מה לעשות במקרה זה. הרוקח היה מקובל בעיירה כמי שמצוי בענייני כל המחלות שפוקדות את בני האנוש, וגם יודע להתאים תרופה מתאימה ויעילה לכל מחלה.

הרוקח הסתכל בעיני החולה וקבע שאני זקוק לטיפות וגם למשחה מסוימת, אשר ירפאו את עין החולה. אך שלא כמו בזמנים רגילים, דרש הרוקח לשלם לו תמורת התרופות ב״שווה כסף״ - שמן, סוכר ונפט. אימי הסכימה ללא היסוס ל״תנאי התשלום״ וסיפקה את המצרכים כמוסכם ואני קיבלתי את התרופות שהרוקח הועיד לי. אך הריפוי נמשך מספר שבועות וכל אותה עת ישבתי ספון בבית, לא יצאתי החוצה וגם לא נפגשתי עם איש, מחוץ לבני הבית שלי. נותקתי מכל חברי ומכל מה שהתרחש באותה עת בעיירה. מצב זה נמשך כחודש ימים. בינתיים, התבסס השלטון הסובייטי בעיירה: התארגנו מוסדות השלטון המקומי ונקבעו דפוסי החיים לפי המתכונת של המשטר החדש, אשר השפיעו במהלך הימים על אורח חיי התושבים באופן כללי ועל כל פרט ופרט, בנפרד.

באותה עת נעשה גם נסיון לשבץ ולשלב את כל מי שהיו עד לפרוץ המלחמה סוחרים וחנוונים - רוב רובו של הציבור היהודי בפוצ׳אייב - בתעסוקה. היו אנשים שהאמינו ברוב תמימותם שיינתן להם להמשיך לעסוק במסחר, במיוחד מי שהיו עד אז חנוונים קטנים, אולי על ידי התארגנות בקואופרטיבים, העיקר שימשיכו במה שעסקו, גם אם הכנסתם לא תהיה רבה. מסביב לנושא זה התפתחה פעילות רבה, נערכו אסיפות של הנוגעים בדבר בבית המדרש, התווכחו ואף עובד תקנון ונקבעו תנאי ההצטרפות עבור המתקבלים לקואופרטיב המיועד. גם הורי, כבעלי חנות מכלת, ראו

את עצמם ראויים להיכלל במסגרת זו והשמחה היתה כמעט מלאה. אלא, כשהצעת התארגנות זו הובאה בפני השלטונות - הגורם המחליט והקובע בענינים אלה - הדבר לא אושר כלל. כך התמוסס חלומם של אנשים רבים וגם של הורי, להמשיך בעסקי המסחר בזמן השלטון החדש, הסובייטי.

הכל הבינו אז, שעם התבססות השלטון הסובייטי, הכל נאלצים לפנות לעבודת-כפיים ושפרנסתם של תושבי העיירה היהודים לא תושתת עוד על המסחר. אבל בפוצ׳אייב, כמו בכל הסביבה הקרובה לה, לא היו מפעלים תעשיתיים, שיכלו לקלוט את כל אותם האנשים שהיו זקוקים לעבודה. גם בעלי בתי המלאכה הזעירים הפרטיים, לא רק שלא יכלו להרחיב את מפעליהם ולהגביר את הייצור, כי אם בחלקם הגדול, גם הם, נפלו קרבן לחוסר התעסוקה, בעיקר מחמת המחסור בחומרי גלם.

בפני המשפחות עמדה השאלה איך, וממה להתפרנס; כל מלאי - אם במצרכים, חומרי גלם, או תוצרת מוגמרת - שנמצאו ברשותם של היהודים, היו בכמות נתונה וסופית, ולא ניתן היה עוד לרכוש חומרי-גלם במקום אלה שנצרכו וכל אחד-ואחד שמר על נכסיו המעטים שנותרו לו, אם בכלל היו לו. במשטר הסובייטי לא קיים המושג ״חוסר עבודה״ או ״מובטל״, הכל עסוקים -גם אם אין תפוקה ממשית. אולם בשביל יהודי פוצ׳אייב, ובמיוחד לאנשים בגיל העמידה והמבוגרים יותר, הגיעו זמנים קשים.

הנוער שפע תקוות וציפה לעתיד טוב, זוֹהֵר. אולם על המבוגרים השתלט הדיכאון והייאוש, ומוצא סביר ממצב זה לא נראה באופק. בחוצות הכל נראה שפיר, כרזות עם סיסמאות בשבח המשטר החדש ניתלו בכל מקום אפשרי והכל דיברו אודות ״גן-העדן עלי אדמות״ שיביא עימו השלטון הסובייטי, לאחר שיתבסס דיו במקום.

יהודי פוצ׳אייב היו ברובם אנשים פשוטים, שמאווייהם היו נתונים ל״עבודת השם״ ועשו כל מאמץ דרוש לפרנס את משפחותיהם, ״ואם ירצה השם״, ירוו גם נחת מצאצאיהם, וצאצאי צאצאיהם. שאיפותיהם לא חרגו מעבר לזה, וכל עוד הדברים התנהלו בדרך זו, אם גם לא תמיד לפי רצונם וציפיותיהם, הם קיבלו את הדברים כמות שהם, גם אם היו צריכים לייגע את מוחם ואת גופם כדי להשיג את המינימום הדרוש לקיום. אבל כעת חל שבר בחיי יהודי העיירה ולא רק פרנסתם של רבים מהם נכרתה כליל, כי אם גם החיים הרוחניים של הקהילה הקטנה נפגעו.

המשטר בברית המועצות היה אנטי-דתי ואפילו התנכל לאנשים שניסו לשמור על דתם והתעמר בכל מסווה ובאופן גלוי, במי שניסו לקיים פולחן דתי כלשהו, ואף אסר על השתתפותם של ילדים ובני נוער בטכסים דתיים. יום השבת הפך בבת-אחת ליום רגיל ומי שהסתייג מעבודה בשבת היה צפוי לעונש "הראוי" לסרבן-עבודה. סרוב לעבוד בשבת ובמועדי ישראל, היה יכול לגרור עימו ומאחוריו, אפילו האשמה כבדה של מעשה חבלה וסבוטאג׳, ויהודי פוצ׳אייב מצאו את עצמם פתאום, מתחת למכבש כבד של המשטר החדש - ומוצא אין.

כשעיני הַבְרִיאָה, יצאתי מהבית לפגוש חברים ולראות מה מתרחש ברחוב. בתקופת חוליי הייתי מנותק מהסביבה ולא ידעתי מה קורה בעיירה, וכשבאתי לאחר המחלה בין הבריות הרגשתי את עצמי זר בסביבה. הכל היו משובצים בעיסוקי-סרק - באסיפות ובחוגים לבילויים ; להקות בידוריות וצוותים מיוחדים של חיילי הצבא האדום שיעשעו את התושבים, ובמיוחד את הנוער שבעיירה - הקרינו סרטים בחוצות העיירה, רקדו, שרו ולימדו את הקהל את השירים הפופולריים הסוביטיים וכדומה, ואני הייתי מחוץ לכל אלה, לא מצאתי שם את מקומי.

לאחר שחזרתי לאיתני סבי קרא לי לבוא אליו, ותוך כדי שיחה ארוכה אתי הוא הפציר בי שאעזוב את העיירה ואסע לליטא. לוי, שכמוני בא הביתה לאחר חתונת ישראל - כבר עזב את פוצ׳אייב לפי קריאת ראשי הישיבה שלו, והוא עבר יחד עם כל בני הישיבה שלו לליטא. סבי, התכוון, כמובן, שגם אני אעבור לשם ואצטרף לישיבה כלשהי, אך ביודעו שאני לא מתלהב מהמשך לימודים בישיבה ניסה לשכנע אותי שאעשה כרצונו, בדרך אחרת והוא אמר לי : " אני אדם מבוגר, לא אוכל להסתגל לתנאים בנכר, אבל אתה נער צעיר, כל החיים לפניך ! כאן עם "היחפנים" - הכוונה לבולשויקים - לא יהיו לך חיים. לעומת זאת, אם תצא לעולם הרחב תזכה לחיים מאושרים, תוכל לאכול ארוחה טובה ולקנח בסיגר טוב, ועוד", כך הוא אמר, בדיוק.

השגותי היו אז רחוקים להבחין במשמעותם העמוקה של דבריו של סבי, אך לא התווכחתי איתו. דברי סבא אמנם חלחלו לתוכי, אך לא חדרו עמוק מדי להכרתי. אני דווקא תליתי תקוות רבות במשטר החדש וראיתי נגד עיני עתיד עם אפשרויות בלתי מוגבלות להתפתחותי האישית. האווירה מסביב הקרינה עתיד מפתה, נפלא. רבים מבני הנוער היהודי חיו אז בהרגשה, שבעת זו נוצרו עבור בני הנוער והדור המתבגר אפשרויות בלתי מוגבלות ללימודים ולהתקדמות כללית בחיים. אולם, החלטתי לבדוק מה הן האפשרויות והסיכויים הטמונים עבורי בליטא לפי הצעתו של

סבא, ויצאתי לבדי לכיוון וילנה, העיר שהסובייטים העניקו במתנה לרפובליקה העצמאית של ליטא - הפתוחה לעולם הרחב.

בעת הנסיעה ברכבת, שהיתה גדושה באנשים, ראיתי פליטים רבים, אשר ברחו מהאיזורים של פולין שנכבשו על ידי הגרמנים. נתקלתי ביהודים צעירים אלה, שעזבו את בתיהם המסודרים, מתוך כורח, כשהם נושאים עימם תרמיל-גב אחד בו צָרוּר כל רכושם; הוריהם ובני משפחותיהם נשארו מאחור במקומותיהם, והם בודדים וגלמודים נודדים ממקום למקום. והנה גם אני יצאתי לדרך כזו, אך מצבי לא היה דומה לשלהם, וחשבתי לעצמי: מדוע עלי להיזרק לגורל דומה לשלהם!? מאידך, פגשתי ברכבות ובתחנות שלהן אלפי חיילים צעירים מהצבא האדום עליזים, שמחים ומשתעשעים - בכל מקום יש מישהו מהם המנגן באקורדיון, וכל האחרים מוחים כף, שרים ואף רוקדים - אלה הם חיים, כך חשבתי לעצמי! מה טעם יש לעזוב בית, הורים, בני משפחה וחברים ולנדוד לנכר, לבלתי נודע?!

תוך כדי כך הגעתי לעיר לידה, ששכנה לא הרחק מהגבול החדש שבין ברית המועצות וליטא. בלידה מצאתי כמה עשרות צעירים שרצו כמוני, לעבור את הגבול לליטא העצמאית והתחברתי אליהם, כדי לעשות את הדרך יחד איתם. בהיותי בחברתם שמעתי מפיהם על התלאות שבדרך שיש לעשותה ברגל בלילה ובהיחבא, ועל הסכנות האורבות שם ל"גונבי הגבול". אנשים סיפרו על מקרים של קבוצות צעירים שנתפסו על ידי חיילי משמר הגבול הסובייטי, בעת נסיונם לעבור את הגבול וסופם שנשלחו לערבות סיביר. כן היו שמועות, שחייליה של ליטא, השומרים מעברו השני של הגבול, מסגירים את מי שהצליחו לחצות את הגבול ונתפסו על ידם לידי הסובייטים, וכי כך קרה לרבים.

אודה, ששמועות אלה הטילו בי פחד נורא, ומאחר ויצאתי לדרך זו לבדי ולא היה לי עם מי להיוועץ, או מישהו שיעודד אותי להמשיך בדרכי. בליבי גם כירסמה השאלה: לאן אני אפנה, אם וכאשר אעבור את הגבול? לא היה לי מושג מה שמתרחש בעברו השני של הגבול ולא היתה בידי כל כתובת אל מי לפנות כשאגיע לליטא. האנשים שנפגשתי עימם מהצד הזה, מיעטו לפרט או כלל לא דיברו על תכניותיהם לאחר שיגיעו ליעד, לוילנה.

בעצם, הכל פחדו לדבר בגלל החשש של הלשנה לשלטונות, כי בין הממתינים לעבור לליטא התהלכו בין יתר השמועות גם זו, שמבין הפליטים יש מי שמלשינים לשלטונות הסובייטיים על האנשים שרוצים לעבור את הגבול לליטא. בקיצורו של דבר, נבהלתי מהשמועות שנפוצו באיזור

הסמוך לגבול, והחלטתי להפסיק את מסעי לוילנה ולחזור הביתה. תוך כדי שהותי בסביבה החלטתי לבקר את חברי מוטקה ז'אבינסקי, שהכרתי והתידדתי עימו בעת לימודי בישיבה בפרוז'נה הגר בעיירה וּורוֹנוֹבָה, הסמוכה ללידה.

המרחק בין לידה לוורונובה אינו גדול, ומבלי להודיע למוטקה דבר, מתוך ההנחה שהוא יקבל אותי בכל מקרה, כפי שגם אני הייתי עושה כן במקרה ההפוך - באתי לביתו בערב שבת. נתקבלתי יפה מאד על ידי מוטקה והוריו, והוא הפגיש אותי גם עם חבריו ובילינו בצוותא במשך כל השבת. למחרת, ביום ראשון יצאתי מוורונובה לדרכי - בחזרה הביתה, לפוצ'אייב.

הורי הופתעו לראות אותי שב הביתה מדרכי הארוכה, לא היתה לי כל אפשרות להודיע להורים שהפסקתי את המסע שלי לליטא ושהחלטתי לשוב הביתה. אמצעי התקשורת לא היו מפותחים אז, עד כדי אפשרות להתקשר במהירות ממרחקים; אמצעי הקשר הנפוץ ביותר היתה ההתכתבות באמצעות הדואר, אבל באותה עת כבר לא פעל הדאר הפולני, והדאר הסובייטי עוד לא עבד כראוי באיזור המשוחרר וקשר טלפוני בין אזרחים לבין עצמם כלל לא היה קיים. על טלפון פרטי בבית, מי בכלל חלם?!

בשובי הביתה התעוררו החששות, שמא "יריחו" השלטונות משהו על נסיוני לברוח אל מחוץ לברית המועצות ואיתבע לחקירה ולהסברים, אך הכל עבר בשלום.

זמן קצר לאחר ששבתי לפוצ'אייב, פגה אצלי ההתלהבות מהמשטר הסובייטי, "הזוהר" שלו עומעם בעיני ונוכחתי לדעת שציפיותי האישיות אינן מציאותיות בעידן המשטר החדש, התחרטתי על צעדי הפזיז, שהפסקתי את מסעי לליטא וחזרתי לפוצ'אייב.

אבי, כמו כל תושביה היהודים בעיירה עוד לא מצא לו תעסוקה מפרנסת והמשפחה התקיימה מהנכסים שנצטברו בעבר. כדי להבטיח משהו למחייה ולקיום המשפחה שלנו, שהיו בה ילדים קטנים, רכש אבי פרה חולבת והיא שוכנה באורווה-רפת של הדוד אנשל. שיהיה לפחות חלב בבית, ואולי גם אפשר יהיה למכור מעט ממנו, מזה שיישאר לאחר הצריכה העצמית של בני המשפחה - כך היו דבריו של אבי. מאידך, גם ההשקעה הכספית בפרה היא השקעה כלכלית; לפרה היה ערך בלתי משתנה, לא כמו לשטרות שערכם ירד או אף התבטל לחלוטין, בעת זו של משבר.

לקח לי כשבועיים עד להתאוששות והחלטתי לצאת פעם נוספת, מחדש לאותה דרך כשאני נחוש בדעתי לבצע את המשימה ולהצליח. הפעם התכוננתי בכל הרצינות, והמסע השני שלי יצא לפועל לקראת סוף חודש דצמבר 1939, כשלושה שבועות לאחר נסיוני הראשון לעבור לליטא שכשל. בפעם הזו יצאתי בחברת חברים, ביניהם יוסף קרדין ומשה פורסט, כשהחלטתי היא, להגיע לוילנה ולהצטרף לריכוז החלוצי בקיבוץ ההכשרה "שחריה".

חיים גלעין

פעם שנייה לוילנה

הפעם, לקראת יציאתי החוזרת לוילנה עשו הורי מאמץ נוסף וציידו אותי מחדש בלבוש הולם ובמלאי של בגדים: לבשתי על עצמי שתי חליפות, שש חולצות; תפרו לי מגפיים חדשים ולבשתי מעיל חורף ארוך. על כל זה צויידתי גם במספר מטרים בד, אם אזדקק לאמצעי מחייה שלא ניתן להשיג אותם בכסף אוכל להמיר את הבד תמורת מצרכים, וכמובן שקיבלתי גם מידי אבי כסף במזומן.

עזיבת העיירה היתה מרגשת, אם כי לא ניתן היה להסתיר את הנסיעה מעיני התושבים, לא הופרענו על ידי השלטונות. הורי ליוונו לאוטובוס שהסיע אותי ואת חברי, לתחנת הרכבת בקרמניץ.

בימים כתיקונם, אפשר היה לעבור את המרחק מפוצ׳אייב לוילנה בפחות מיממה, אך בתנאים ששררו כעת, בסוף שנת 1939, כשלושה חודשים לאחר שהאיזור, שוחרר-נכבש, על ידי הצבא האדום הסובייטי, היתה אנדרלמוסיה רבה במהלך הרכבות והמסע שלנו נמשך מספר ימים, עד שהגענו לעיר לידה, ששימשה אז מקום ריכוז לעוברים לוילנה.

כשבאתי בפעם הזו ללידה, הסתבר לי שהגבול החדש עם ליטא כבר התייצב ושני צידי הגבול נשמרים היטב על ידי חיילים חמושים משתי המדינות, וצריך לחמוק מהם - "לגנוב" את הגבול. התייצבנו בפני פעיל "החלוץ" שהיה אחראי לשילוח החברים לעברו השני של הגבול, סופחנו לקבוצה ונמסרנו לידיו של מבריח-גבולות, אשר הוביל אותנו בחשכת הלילה עד לחורשת עצים ושם הוא עצר. במקום זה, המדריך - מבריח הגבולות, ריכז את כולנו מסביבו ובהצביעו על כיוון כללי הסביר לנו איך להמשיך את הדרך לגבול בלעדיו, והסתלק. המשכנו בדרכנו לפי הנחייתו של המדריך, חצינו את הגבול והגענו לאיישישוק, עיירה ששכנה כבר מעבר לגבול, בליטא.

יהודי איישישוק היו מתורגלים בקבלת קבוצות מחוצי הגבול, כשלנו. היות והגענו לאיישישוק בשחר יום שישי, נאלצנו להשאר במקום עד למוצאי השבת עד למועד הסעתנו לוילנה על ידי העגלונים המקומיים. אף על פי שיהודי העיירה טיפלו בנו יפה לא שקטנו ולא פג אצלנו המתח; בהיות איישישוק עיירת-ספר שרצו בה בלשים ליטאיים רבים אשר ארבו לחוצים את הגבול, ולא מעט מבין אלה שהצליחו לעבור את הגבול לליטא, נתפסו על ידם והוחזרו אל מעבר לגבול לידי הסובייטים, אשר עצרו אותם ואף הושיבום בבתי סהר.

בצאת השבת התארגנו בזוגות ובשלישיות ויצאנו - מעשה טיול - אל פאתי העיירה. שם המתינו לנו העגלונים להובילנו לוילנה. השלישייה שלנו, אני ושני חברי, נעצרנו על ידי בלש ליטאי, כשאקדח שלוף בידיו והוא הכריח אותנו ללכת איתו לתחנת המשטרה המקומית. בידו האחת הוא החזיק באקדחו ובידו הפנויה, הוא תפס אותי בחוזקה. אני בלמתי את הליכתי והתנגדתי לאחיזתו בי עד כדי כך שהוא נאלץ לגרור אותי בכוח. כשהליטאי היה טרוד בגרירתי, ניצלו שני חברי את הרגע שהוא היה עסוק עימי והם נסו על נפשם, ואני כמובן, המשכתי בהתנגדותי ללכת אתו. חמתו של הבלש בערה בו כעת, ביתר שאת, מפני שבגללי נמלטו מידיו שניים האחרים והוא לפת אותי בחוזקה, ולא הירפה ממני. כך הוא המשיך לגרור אותי, צעד אחרי צעד וכשהגענו אל הבתים הראשונים של העיירה פתחתי בצעקות שהדדו ברמה ברחוב השקט של איישישוק.

לשמע צעקותי נפתחו דלתות הבתים ויהודים, מתושבי המקום יצאו מבתיהם, הקיפו אותנו והפצירו בליטאי שייכנס איתי לביתם. בתחילה הוא סירב, אך היהודים לא הירפו ממנו עד שלבסוף הוא נעתר לבקשתם. כשנכנסנו לביתו של אחד היהודים פתחו אנשי הבית במשא ומתן עם הליטאי שישחרר אותי. הליטאי מיאן לעשות כן בטענה שאני קומוניסט, אחד מאלה שהרוסים מחדירים לתגבור המפלגה הקומוניסטית בליטא. בני הבית ניסו לשכנע אותו שאין זה נכון - אני ההיפך מזה הם אמרו עלי, מאחר ואני יהודי דתי, בחור ישיבה ירא-שמיים ושומר מצוות - אני בורח מהקומוניסטים.

בהמשך ההתדיינות בין בני הבית והליטאי אודותי, הבלש הסכים שאשאר בחדר שהייתי ועל אחריותו של בעל הבית שאני לא אברח ופרש, לפי הצעת בני הבית להמשך השיחה בחדר אחר, וגם שם בחדר השני, שלא בנוכחותי, נמשכו המאמצים של בעל הבית להשפיע על הבלש הליטאי שישחרר אותי לדרכי. תוך כדי המשא-ומתן על שחרורי נתכבד הגוי על ידי מיטיבי, היהודי מאיישישוק, ביי״ש ובדברי תרגימא, כדי לרכך את ליבו. מאחר שבעל הבית טען כל העת שאני תלמיד ישיבה, נעתר הליטאי לאחר דין ודברים ארוך להצעת בעלי-הבית לבחון אותי בנוכחותו בהלכות הדת היהודית, בדרך זו הוא יווכח בעצמו שאינני קומוניסט. בעל הבית בא לברר אצלי, אם אני מצוי ובקיא במנהגי הדת היהודית ואוכל לעמוד במבחן באלה. כמובן שלי לא היה כל קושי לעמוד במשימה זו.

הוכנסתי לחדר האורחים, שם ישב הליטאי, וכמוסכם ביני ובין מארחי הוגש לי יין וברכתי עליו כראוי, ברכתי על החלה שהוגשה לי ב״המוציא לחם מן הארץ״, ולאחר מכן נתכבדתי באוכל

צעירים מפוצ׳אייב - ״פליטים״ - בווילנה. ינואר 1940.

יושבים, מימין לשמאל: משה צֶ׳רניאַק, מאיר (מֶציֶא) לֶרנֶר, -- , שלמה סקולסקי, מִירל סקולסקי, אברהם בֶּרֶזין, משה אוֹהֶך. עומדים: שמחה צֶ׳רניאַק, חיים גֶכטֶל(גלעין), יוסף (יוסל) קרויזן, שוֹבֶּר --, פייבל סקולסקי, משה פורשט.

כלשהו, ובסיום הסעודה אמרתי גם את ברכת המזון וכך "הוכחתי" לליטאי את בקיאותי הרבה בהלכות היהדות. כנראה, שבתום "ההצגה" הליטאי "השתכנע" שאינני קומוניסט והסכים להשאיר אותי בביתו של היהודי ועזב את המקום.

הודיתי למיטיבי ורצתי להשיג את השיירה לוילנה, שממנה נותקתי. למזלי, אירגון היציאה התארך ולא הרחק מהעיירה השגתי את העגלות ואת חברי. אך בזה, לא תמו עדיין התלאות שלי, בדרך לוילנה.

למעשה, בעגלות שהוליכו אותנו מאיישישוק לא היה מקום לנוסעים, מפני שהן היו עמוסות מטען שהעגלונים הובילו לוילנה. הדרך היתה חלקה מאד, בגלל הקרח הדק שכיסה את הכביש הסלול באבן גסה, ואנחנו, כעשרים איש, צעדנו ברגל לצידי ומאחורי העגלות. לפתע, ניתך בכיוון שלנו מתח-אש רובים. רצנו כולנו לתפוס מחסה בחורשה שלצידי הכביש ושכבנו ללא נוע כחצי שעה בין עצי החורש. לאחר שנוכחנו לדעת שהיריות פסקו לגמרי ושלא רודפים אחרינו חזרנו, אט-אט, לעגלות והמשכנו בדרכנו. לאחר הליכה במשך כל שעות הלילה הגעתי, עם חברי למסע, בבוקרו של יום ראשון, ה-24 בדצמבר 1939, במזג אויר סגרירי, גשום ומעורפל לוילנה, והעגלונים כיוונו את דרכנו לרחוב סובוץ', שם שכן קיבוץ ההכשרה של "החלוץ" - "שחריה".

ה"ריכוז" החלוצי בוילנה

"סובוץ' 37", כך כונה בקיצור מקום ה"ריכוז" של החלוצים, אשר עזבו את שטחי פולין שנכבשו על ידי הגרמנים או הסובייטים והתקבצו במקום הזה בוילנה, שסופחה אז למדינת ליטא. הבית שבסובוץ' 37 היה מבנה רב-קומתי, בנוי לבנים אדומות, ובנין נוסף שעמד לצידו והיה דומה לו בכל, נשא את המספר 35. שני הבתים הללו כונו "הבתים הזולים", אם משום תנאי המגורים הירודים ששררו בהם, או בגלל דיירי הבתים הללו שהיו מדלת העם בוילנה ובחלקם אף נמנו על ה"עולם התחתון" של עיר זו.

ה"ריכוז החלוצי" תפס את מקומו של קיבוץ "שחריה" שהתקיים בוילנה עד לפרוץ המלחמה. אולם בסובוץ' 37 לא היה די מקום לקלוט את המספר הרב של חברי תנועות הנוער החלוציות שהגיעו לוילנה, וחלק מהחברים שוכנו גם במקומות נוספים בעיר - בשלוחותיו של ה"ריכוז".

בבית זה, בסובוץ׳ 37, לא היתה מעלית והכל עלו וירדו ברגל במדרגות הרבות, תוך כדי סכנה להחליק וליפול מהן. באותה תקופה, ולמעשה במשך כל החורף של 1939-1940, היו המדרגות מכוסות בקרח שהתהווה מהמים שנשפכו מהדליים בעת שהועלו לקומות העליונות, ובמיוחד לקומה החמישית, שבה צריכת המים היתה גדולה. בקומה זו התרכזו מאות החלוצים, שחלק מהם גם התגורר במקום, ושם היה גם מקומו של המטבח בו בישלו והגישו את המזון לכולם.

את המים לצרכי המטבח, ולשימוש האחר של החברים, שאבו מהבאר שהיתה בחצר הבית. הבאר היתה פתוחה בחלקה העליון ואת המים העלו מתחתית הבאר בדלי-עץ כבד שהיה מחובר לגלגלת וחבל עבה. שואבי-המים היינו אנחנו, החלוצים, ואנחנו גם גם העלינו אותם על שכמינו עד לקומה החמישית. בתקופת היותי ב״ריכוז״, גם אני נמניתי עם ״נושאי-המים״ ולאחר ששובצתי לעבודה זו למדתי מהר איך לעשות אותה.

ביצעתי את העבודה במשמרת של חמש שעות, יום-יום, במשך מספר שבועות. את המים שהעליתי מהבאר העברתי לתוך שני דליים רגילים, ולאחר מכן ״תפסתי״ את שני הדליים בידיות הנשיאה שלהן בווים שהשתפלו מהאסל, ובצעדים מדודים, בזהירות, כדי לא להחליק על הקרח ולא לשפוך מהמים, צעדתי כשלושים מטר עד לפתח הבית, ומשם המשכתי בהליכה זהירה אך נמרצת במדרגות עד לקומה החמישית. שם רוקנתי את דליי המים לתוך מיכל גדול וירדתי שוב אל הבאר לשאוב מים, וחוזר חלילה, עד לגמר המשמרת.

העלאת המים מהבאר שבחצר לקומה החמישית נמשכה במשך כל שעות היום ולפעמים גם בערבים במשמרות, של שלושה-ארבעה חברים בכל משמרת.

כאמור, לא לכל החלוצים שהגיעו ל״ריכוז״ היה מקום בבית שבסובוץ׳ 37, לכן רבים מהחברים שוכנו במקומות אחרים, בסביבה הקרובה, ואף במרחק רב מרחוב סובוץ׳. כשאני הגעתי לוילנה, נשלחתי לגור ברחוב סובוץ׳ בבית מספר 10 שיועד ללינה בלבד. השרותים האחרים שנזקקנו להם - גם מי שאוכסנו מחוץ לבית בסובוץ׳ 37 - קיבלנו במקום זה, ובעיקר - אוכל.

המוקד ב״ריכוז״ היה חדר האוכל - אולם גדול-מימדים, שבסמוך לו היה המטבח. בחדר-האוכל עמדו שולחנות ארוכים וספסלים ובמקום שררה צפיפות רבה. כדי להגיע לשולחן האוכל המתנתי, כמו כל האחרים, בתור שהשתרך מאחורי היושבים על יד השולחנות - מאחורי כל יושב היה תור נפרד - במשך זמן רב, וברוב הימים התורים לא פסקו במשך כל היום והערב.

רק עבור חלק קטן מבין חברי הקיבוץ נמצאה "עבודת חוץ", תעסוקה בעיר; מקצת מהחברים היו עסוקים במתן שירותים לחברים עצמם - במטבח, במכבסה, בנקיון ובשרותים אחרים, וכל היתר, הרוב, היו מובטלים. ההוצאות למחייתנו מומנו, בעיקר, מכספי הסיוע שנתקבלו מארגוני הסעד היהודיים בארצות הרווחה, מחוץ לליטא.

ב"ריכוז" היו חברים משני סוגים: היו יוצאי ההכשרות, כלומר חברים אשר כבר הספיקו לשהות בקיבוצי ההכשרה לקראת עלייתם ארצה, והיו כאלה, אשר עדיין לא היו בהכשרות החלוציות - מי שהגיעו לוילנה מסניפי "החלוץ-הצעיר-פרייהייט" שהיו קיימים בערים והעיירות השונות של פולין, לשעבר.

יוצאי ההכשרות ראו את עצמם "מיוחסים", וכך גם הוערכו על ידי אנשי מרכז ה"החלוץ" של פולין, שחלק מחבריו, גם הם הגיעו עם זרם החלוצים ל"ריכוז" בוילנה. היחס ל"סניפניקים" מצד יוצאי ההכשרות "הוותיקים" היה מתנשא, אם כי לא בוטה.

הנהירה ההמונית לוילנה של החלוצים משטחי פולין לשעבר, אשר נכבשו על ידי הגרמנים והצבא האדום, נמשכה במשך כל החודשים האחרונים של שנת 1939 ומראשית שנת 1940, הזרם הזה נחלש ופחת עד שפסק לחלוטין. בתוך הקבוצות שהגיעו בחודש ינואר של 1940, היו רבים שנפגעו מהכפור, בעיקר בגפיים, ונזקקו לטיפולים רפואיים ממושכים. הכפור העז ששרר אז, והשלגים הכבדים שירדו באיזורי מעבר הגבול, שיבשו את הדרכים וטישטשו את השבילים שהוליכו מהשטחים של ברית המועצות אל ליטא, ובשל ההפסקה בזרם הבאים ל"ריכוז" בוילנה, האוכלסייה במקום, כמעט, התייצבה.

גם בעיר, בוילנה עצמה, ירדו שלגים כבדים והיו מקומות שהשלג נערם לגובה של מטר אחד ויותר ובגלל הקור העז ששרר הכל נמנעו, ככל האפשר, מלהיות בחוץ. בתקופה הקצרה שגרתי בסובוץ' 10, הייתי נאלץ ללכת ברגל יום-יום הלוך וחזור, לפעמים מספר פעמים באותו יום, ל"ריכוז" בסובוץ' 37. המרחק לא היה גדול במיוחד, אך הכפור והקור שבחוץ הכבידו מאד על ההליכה, על כן שמחתי מאד כשנוצרה האפשרות ועברתי לגור לבנין בסובוץ' 37.

האולם, רחב-הידיים, שבקומה החמישית, בסובוץ' 37, שיועד להיות חדר-אוכל בלבד, הפך למקום לכל סוגי הפעילות והחברים בילו שם את רוב זמנם - אם בהמתנה בתורים לארוחות ואם בפעילויות אחרות. במקום זה נוצרו והתגבשו קבוצות, שהתגודדו בפינות השונות של האולם

ועסקו במשהו: באחת מפינות האולם היתה במה לא גבוה ושם חילק שלום פרלוביץ׳[1] - שנקבע אחראי על חלוקת ההקצבה לחברים המעשנים - טבק ונייר לגלילת הסיגריות. לחברים המעשנים שהגיעו מההכשרות לא היתה בעיה לקבל את הקצבת העישון משום שחבריהם מ״קיבוץ-ההכשרה״ העידו עליהם בפני המחלק, שהמבקש ידוע כמעשן. אולם האחרים, החברים שהגיעו מה״סניפים״ כמוני, ורצו לקבל הקצבת עישון, היו חייבים ״להוכיח״ את היותם מעשנים מקודם, כדי שלא כל מי שהתחשק להם פתאום להתחיל עתה לעשן, יהנה מהזכות לקבל הקצבת עישון. כדי להוכיח את ״ותקו״ בעישון היה על המבקש לעבור בחינה מעשית; לגלות מיומנות מספקת בגלגול סיגריה וכן, את היכולת ״לשאוף״ ברציפות שלוש פעמים עשן מהסיגריה, לבלוע אותו כפי שיכולים לעשות כן מעשנים אמיתיים, ורק אחר כך לפלוט את העשן החוצה. רק מי שעמד במבחן הזה הוכר כמעשן מן המנין, זכה להתקבל לחבורת המעשנים ונהנה להקצבת טבק לעישון.

הבוחן ו״הפוסק״ בענין היה שלום פרלוביץ׳, שנזכר לעיל, אבל לצידו היו תמיד גם חברים נוספים, אשר שמרו עליו שיפסוק לפי ״הצדק״. קרה לא פעם שהשופטים הבלתי רשמיים היו אלה, אשר הכריעו לשבט או לחסד, לגבי מאן דהוא שביקש להיות ״מעשן מוכר״ ולהימנות עם קהל הזוכים למנת טבק, וגם אני נדרשתי ״למבחן העישון״. הייתי אז בן שבע-עשרה בלבד, ומאחר ולא היה צורך בעת ״מבחן העישון״ להצהיר על גיל, ובהיותי מפותח מבחינה גופנית, גבוה, נראתי מבוגר יותר מגילי האמיתי - היו לי ״נתונים״ אלה לעזור בשכנוע ״השופט״ והמסייעים לו מסביבו, שאני מעשן ותיק ומנוסה. מה גם שהייתי גם בעל נסיון, מפני שעישנתי כבר כשלושה חדשים, ועברתי את ״המבחן״ ללא תקלות ומאז נהניתי מהקצבה קבועה של טבק לעישון ב״ריכוז״ בוילנה, ולאחר מכן גם בקיבוץ בטאבריג.

לעיתים הייתי גם מצטרף לקבוצה שב״פינת ההווי״ שהיתה סמוכה לבמה. בקבוצה זו היו כמה חברים אשר היוו את ה״גרעין״ הקבוע שלה, ואליהם היו מצטרפים מדי פעם, בכל פרק זמן, חברים נוספים - לקבוצה זו היו מצטרפים ופורשים לסירוגין, ללא הפסק. רבים מהחברים היו מצטופפים במקום זה במשך שעות היום, אך בעיקר בערבים. הנאספים בפינה זו סיפרו בדיחות ובכל פרק זמן היו גם פוצחים בשירה. בין השירים שהושרו אז, היו כמובן שירים עבריים, שירים ביידיש, אך גם -

[1] לימים חבר קיבוץ אפק.

כאלה שנלמדו זה לא מכבר - שירים מהרפרטואר הסובייטי, אותם הפיצו בין הבריות חיילי הצבא האדום, שהגיעו לחלקיה של פולין המזרחית שצורפו בהמשך לברית המועצות.

השהייה של כל כך הרבה אנשים בצוותא, בתוך צפיפות וחיכוך גופני הדוק מאד גרמה גם להעברת מחלות מאחד לשני, ובעיקר את מחלת העור, ה״גרדת״. כנראה, שבתנאים הנתונים דאז, לא היתה אפשרות למנוע את התפשטות המחלה, ומי שהיו אחראים לניהול התקין של ״הריכוז״ היו מודעים לדבר והכינו את הכלים הדרושים לטפל במחלה מדבקת זו. גם אני נדבקתי במחלה זו, וכמו רבים אחרים מהחברים ב״ריכוז״ שחלו במחלת ה״גרדת״, פניתי אל מטלה פרידמן[1] שכיהנה כחובשת אחראית ב״ריכוז״. מטלה אישפזה אותי לשבוע ימים בחדר-החולים המבודד, שיועד רק לחולי ״גרדת״ ונמצא בבית הסמוך, בסובורץ׳ 35.

במשך כל שבעת ימי האשפוז שלי בבידוד, מרחתי את גופי ב״משחה שחורה״, שהדיפה ריח חריף מאד של גפרית. במשך כל תקופת הטיפול אי אפשר ללבוש בגדים ואסור היה גם להתרחץ. לאחר שבעה ימי הטיפול שקיבלתי נשלחתי להתרחץ בבית מרחץ, באמבטיה. עם הרחצה נשטפו ממני שרידי המשחה הגפריתית, אך ריחה החריף לא פג והוא ליווה אותי עוד במשך ימים רבים לאחר מכן.

עתה, כשנפטרתי מהמחלה, לבשתי את בגדי אשר כובסו וחוטאו, כדי להשמיד את השרידים של מחוללי המחלה שנדבקו בהם, אולם הסימנים - הכתמים - שהותירה המחלה בעור גופי, לא נמחקו מיד עם גמר הטיפול והַבְרָאתי, ועד שהם נעלמו כליל עברו עוד הרבה שבועות.

בחודשים שה״ריכוז״ בוילנה עסק בקליטת המוני החברים, אשר המשיכו להגיע מעבר לגבול, הופנו כל המשאבים והמרץ של ההנהגה - מרכז החלוץ - לקליטת החברים ולאספקת הצרכים הבסיסיים לאנשים, כדי אפשרות קיומם. על כן, כמעט ולא נעשה דבר בשטחים האחרים, כולל פעילות תרבותית, שטח פעולה שבדרך כלל, בזמנים כתיקונם, הוקדש לו בקיבוצי-ההכשרה של החלוץ זמן, מקום ואמצעים רבים. אולם בעת זו היו אסיפות החברים המעטות שהתקיימו, כולן בעלות אופי אינפורמטיבי בלבד - מסירת מידע בעניני דיומא. מאידך, סבלו החברים ״בריכוז״ מצפיפות רבה ומהרעש הבלתי פוסק במשך כל שעות היממה, שנוצר בגלל התנועה המתמדת של האנשים הרבים שהיו ונעו בשטח יחסית לא גדול.

[1] לאחר המלחמה, נישאה לחברנו מנחם (סדובסקי), גנוני.

כפליטים קיבלנו סיוע מארגונים פילנטרופיים יהודיים, כמו הג׳וינט ודומים לו. הסיוע ניתן בכסף לצרכי קיום, כן העניקו לנו גם פרטי לבוש, הנעלה ותרופות. פעם הביאו וחילקו לחברים ב״ריכוז״ מעילים קצרים חמים, וגם אני זכיתי לקבל אחד מאלה. מעיל כזה היה מרופד בפנים בצמר גפן ומנע במידה רבה מהכפור לחדור לגוף. למעיל הקצר היה גם יתרון על המעיל הארוך, שהבאתי עימי מהבית, בכך שהוא איפשר לנוע ביתר חפשיות ולא בלם את תנועת הרגליים בעת ההליכה. המעיל הקצר גם העניק ללובש אותו, מראה ספורטיבי וגמיש ואני הרגשתי כך במעיל הקצר שקיבלתי.

שמחתי מאד כשקיבלתי את המעיל, אבל שמחתי זו לא ארכה ימים רבים. באחד הערבים כששהיתי, כמו חברים רבים אחרים בתוך חדר האוכל, מעשה שגרתי. פשטו גנבים לתוך פרוזדור הקומה, שם היו תלויים המעילים של החברים, וב״מכה״ אחת גנבו את כולם, כמה עשרות, כל מה שהיה תלוי על הווים בפרוזדור, וביניהם כמובן גם את שלי. החקירה שנערכה לאחר מכן העלתה שהגנבים פעלו בצורה מתוחכמת: זוג גנבים אחד עלה לקומה שלנו, החמישית, התיר את המעילים מהקולבים והשליך אותם דרך חלון פתוח החוצה. שותפיהם התמקמו על יד הבית למטה, ואספו את כל המעילים שנזרקו אליהם מהקומה העליונה, וכשהשלל כולו בידיהם הסתלקו במהירות מהמקום - ממש פעולת בזק. למרות התנועה הרבה של החברים שהיתה בקומה שלנו, ואולי דווקא בגלל זאת, הדבר לא הורגש כלל עד שהחברים - אחד, ועוד אחד, ועוד, באו לקחת את מעיליהם ולא מצאו אותם במקום, רק אז הֵבִנוּ את מה שאירע, אבל אז היה כבר מאוחר מדי...

בבית שֶׁשָּׁכַנּוּ בו התגוררו מלבדנו דיירים אחרים, לרוב משפחות בעלות נפשות רבות, ביניהן עניות מאד וגם אנשים שהיו ידועים כמשתייכים לחוגים של ״העולם התחתון״ הוילנאי, בעיקר גנבים. כמובן, שלא ניתן היה לפקח על הנכנסים והיוצאים של הבית הגדול הזה. אך אחדים מהשכנים שלנו נחשדו כמי שעמדו מאחורי פעולת הגניבה של המעילים, אבל הוכחות ממשיות שידם היתה בכך לא היו לנו.

במקום המעילים שנגנבו, לא ניתנו לנו אחרים ואני חזרתי למעילי הארוך שהבאתי עימי מהבית - עוד מזל שהיה לי כזה.

הקהילה היהודית בעיר וילנה נמנתה אז על הגדולות בקהילות אירופה ושמעה יצא למרחקים באנשיה ידועי-השם ובמוסדותיה היהודיים המרכזיים כמו, ספריית "סטראשון" ומוסד ייוו"א[1] - פאר יהדות מזרח אירופה. וילנה נודעה בעולם היהודי, גם בזכותו של "הגאון מוילנה", בזכות דפוס "רום" בו הודפסו ספרי התלמוד וספרי קודש אחרים שהופצו בין היהודים בכל רחבי פולין ומחוצה לה, בזכות המוסדות התורניים שהתקיימו בתחומה, כמו גם בזכות מוסדות התרבות הכלל-יהודים. ב"חלוקה" היהודית ל"חסידים" ו"מתנגדים" תפסה וילנה מקום נכבד בשורת ה"מתנגדים".

הקשר ביני לבין הורי בפוצ׳אייב נפסק; הדואר הליטאי פעל אמנם באופן סדיר, ואני אף התכתבתי עם דודתי שרה-חנה טופרוף מלונדון, אולם קשרי הדואר לפוצ׳אייב, כמו אל האיזורים האחרים של פולין לשעבר - הן אלה שנכבשו על ידי הגרמנים והן אותם החלקים מפולין שספחה לעצמה ברית המועצות, ופוצ׳אייב בתוך זה - נותקו, ואני לא יכולתי לשלוח מכתבים להורי ולא הם אלי, וקשרי עם משפחתי נפסקו לחלוטין.

עימי, ב"ריכוז", היו אז בני עירי יוסף קרויזן ומשה פורשט, אולם בוילנה בכלל היו עוד מיוצאי פוצ׳אייב, צעירים שהשתייכו לבית"ר ובני ישיבה, שגם הם הגיעו לשם באותה דרך כמוני, ולאותה מטרה - לנסוע משם לארץ ישראל. בין הנוכחים אז בוילנה היו: שלמה סקולסקי ואחיו פייבל[2], משה זבאר וקרובתו חנה סופר, מירל סקולסקי, האחים שמחה ומשה צ׳רניאק, אברהם ברזין, משה ועקיבא (תנא) אוז׳ך ולוי זלצר. בהיותי בוילנה ביקרתי מספר פעמיים אצל חלק מהאנשים שמניתי כאן, חשבתי אולי הגיעו אליהם בדרך כלשהי, ידיעות על המתרחש בפוצ׳אייב - אך לשווא, הנתק היה מוחלט.

חליפת המכתבים המקוטעת, מטעמי זהירות, ביני לבין הורי ובני משפחתי בפוצ׳אייב, התחדשה זמן קצר לאחר שליטא הצטרפה כאחת הרפובליקות של ברית המועצות וכמובן, שקשר מכתבים זה נפסק כליל עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות ביוני 1941.

זמן קצר לאחר הצטרפותה של ליטא לברית המועצות הגיעה סבתי החורגת פייגה, אימו של לוי לליטא. היא באה לבקר במיוחד את לוי ובאותה הזדמנות גם אני - על פי תיאום מוקדם - נסעתי לעיירה טרוק הסמוכה לוילנה לפגוש אותה, שם לוי גר ולמד בישיבה. מפייגה שמעתי על חיי

[1] בתקופה הקצרה ששהיתי בוילנה ביקרתי מספר פעמיים בספריית סטראשון וגם בייוו"א.

[2] לאחר שליטא סופחה כרפובליקה לברית המועצות חזר לפוצ׳אייב ושם נספה בימי השואה.

המשפחה בפוצ׳אייב, ולפי התיאור שהיא מסרה לי קיבלתי את הרושם, שהמצב הכלכלי של הורי ובני משפחתי קשה למדי תחת השלטון הסובייטי[1].

פוליטיקה

ב-28 באוקטובר 1939, עם כניסת הליטאים לוילנה הקים משרד הפנים של הממשלה הליטאית קומיסריאט מיוחד לטיפול בפליטים הרבים - יהודים ושאינם יהודים - שהגיעו משטחי פולין לשעבר.

יהודי ליטא, בדאגתם לפליטים היהודים שהגיעו לליטא החליטו לפעול למען רווחתם והקימו במקביל לקומיסריאט הממשלתי "ועדת תיאום" משלהם. "ועדת התיאום" הפעילה את המוסדות המרכזיים של הארגונים הציוניים והאחרים שפעלו בקהילות ליטא, כדי לסייע לפליטים היהודים בתקופת שהותם הזמנית - כפי שהכל סברו אז - בליטא. בוועדה היו נציגים של יהודי קובנה ווילנה, אך כנראה שהציבוריות היהודית הוילנאית היתה עסוקה בבעיותיה היא לאחר התהפוכות הרבות שעברו על העיר: פרוץ המלחמה בין גרמניה ופולין בספטמבר 1939 ; כניסת הצבא האדום לעיר, ובהמשך מסירת העיר והאיזור הסמוך לה לידי הליטאיים. אי לכך, התרכזה עיקר הפעילות בנושא הפליטים היהודים מפולין, בידי אנשי הועד היהודי הקובנאים.

לליטאים היתה תביעה רבת-שנים על וילנה; בעיני הליטאים היתה העיר וילנה הבירה ההיסטורית של מדינתם, וכשליטא השיגה את עצמאותה מחדש בתום מלחמת העולם הראשונה, וילנה נכבשה על ידי הפולנים והם כללו אותה בגבולות מדינתם, אך ליטא לא חדלה לתבוע אותה מפולין. תביעה זו העכירה את היחסים בין שתי המדינות, והיריבות ביניהן על העיר וילנה וסביבתה הגיעה לשיאה בקיץ של שנת 1938, כשפולין איימה שהיא תפלוש לליטא, אם זו לא תסתלק מתביעותיה. המריבה בין פולין לליטא על וילנה באה לקיצה רק בשלהי שנת 1939, לאחר שפולין הובסה במלחמתה עם גרמניה.

[1] על מה שהתרחש בפוצ׳אייב בכלל, ובמשפחתי בפרט, בעת ההיא, ובמשך כל זמן השלטון הסובייטי ועד לפרוץ המלחמה, שמעתי בפרוטרוט מפיו של אורקה קיפרמן, כשפגשתיו, לאחר המלחמה בברגן בלזן.

כאמור, את שטחי פולין המובסת חילקו ביניהן גרמניה וברית המועצות, וזו האחרונה מסרה את העיר וילנה וסביבתה הקרובה לליטאים, תמורת הזכות לקיים בשטחה של ליטא בסיסים צבאיים משלה, וכשהליטאים קיבלו לידם את וילנה הם הכתירו אותה מיד לבירתם.

כעת, כשהעיר וילנה נמצאה בידי מדינת ליטא, שאף השלטון הליטאי לאכלס אותה במהירות מירבית במוסדות המרכזיים שלה כיאה לבירת המדינה: להעביר לשם את משרדי הממשלה על פקידיה, להקים בה מוסדות להשכלה גבוהה ולשכן בוילנה את הסטודנטים מאיזורי ליטא האחרים, ובכלל לתת לוילנה צביון ליטאי מובהק. למען זאת הם נזקקו בין היתר, גם למקומות הדיור שנתפסו בעיר על ידי הפליטים שבאו אליה.

בוילנה התרכזו אז, קרוב לעשרים ושניים אלף פליטים מפולין, מהם כשמונת אלפים יהודים. השלטונות הליטאיים חששו בעיקר מהפוטנציאל התוסס, האנטי-ליטאי, שהיה גלום בקרב הפליטים הפולנים - הפולנים הלאומנים, שהתרכזו אז בוילנה ונוספו לאוכלוסיה הפולנית הגדולה של תושבי המקום הותיקים. זו היתה סיבה נוספת להחלטת הליטאים שיש לפנות את הפליטים מוילנה, והם ניגשו לביצוע התכנית - להוציא את מירב הפליטים מוילנה ולפזרם בערי השדה.

הקומיסריאט לעניני פליטים שהוקם ופעל בשם הממשלה הליטאית הורה לכל פליט להצטייד ב״תעודת-פליט״ ממשלתית. בתעודה זו נרשמו הפרטים האישיים של המחזיק בה והיא נשאה על גביה תצלום דיוקנו של הפליט ובה נרשמה גם כתובתו המדוייקת של נושא התעודה. בדברי ההסבר שנתלוו לתעודה זו, שהיו כתובים רק בשפה הליטאית, שכמעט אף אחד מבין הפליטים לא ידע אותה, נאמר בין היתר, כי על הפליט נאסר להתגורר בכל מקום אחר ברחבי ליטא, פרט לזה הרשום בתעודה. כן, אסורה על הפליטים לעסוק בפעילות פוליטית כלשהי, ומהפליטים גם נשללה הזכות לעבוד ברחבי המדינה הליטאית.

בין הפליטים היהודיים שהגיעו לוילנה בלטו שתי קבוצות גדולות ומאורגנות - החלוצים ובחורי הישיבה. אלה היו הקבוצות הראשונות, ואולי גם היחידות שהועברו, כרצון השלטונות וללא עיכוב - לערי השדה של ליטא, וכך גם הגעתי אני עם קבוצתי לעיר טאבריג. קבוצה אחרת מאנשי ״החלוץ״ שב״ריכוז״ יצאה לעיר שאבל, שבאותה עת ירדה מעט מגדולתה. לפני שליטא

קיבלה מידי הסובייטים את העיר וילנה, שאבל נשאה בתואר ״העיר השנייה בגודלה״ בליטא, וכעת, עם צירופה של וילנה לליטא היא נדחקה למקום השלישי בדירוג הערים הליטאיות. פרט לחברי ה״החלוץ״ יצאו לערי השדה בליטא גם קבוצות מתנועות ציוניות אחרות, גם הם ״פליטים״.

קבוצת החברים שיצאה לטאבריג, ואני בתוכה, היתה מורכבת ברובה מחברים שבאו ל״ריכוז״ מסניפי ״פרייהייט-החלוץ-הצעיר״, שעדיין לא היו ב״הכשרה״ ואנשיה נמנו על הצעירים ביותר של התנועה.

אחדים מבין בני ה-16 וה-17 ששהו אז ב״ריכוז״ בוילנה, צורפו לקבוצת הצעירים של חברי התנועה[1] יוצאי גרמניה, שאמורים היו לעלות ארצה במסגרת ״עליית הנוער״. לפני צאתי לטאבריג אמרו לי שגם אני מועמד להצטרף לקבוצה זו ואעלה כמוהם, במסגרת ״עליית הנוער״, אולם דבר זה לא התגשם - מועמדותי, כמו גם של מועמדים אחרים למסגרת זו בוטלה, מפאת הכמות הקטנה של הסרטיפקטים שהועמדו לרשות מוסדות ״עליית הנוער״, שלא הספיקו עבור כל המועמדים הפוטנציאליים למסגרת זו.

בקיבוץ, בטאבריג

בתחילת חודש פברואר 1940 צורפתי לקבוצת החברים שיצאה לטאבריג, עיירה במערב ליטא - שהיתה מרוחקת אז כשמונה קילומטר מהגבול הגרמני - ויסדנו שם קיבוץ הכשרה, שלוחה של ה״ריכוז״ בוילנה.

טאבריג היתה עיר מחוז בליטא וחיו בה כעשרת אלפים תושבים, ביניהם כשלושת אלפים יהודים. יהודי טאבריג עסקו במסחר ובמלאכה, והיו לא מעט יהודים שהיו הבעלים של מפעלים לתעשיה קלה במקום. בעיר היה בנק יהודי - ה״פולקסבנק״ וכמה עשרות חנויות יהודיות. מוסדות החינוך היהודיים בעיר כללו: גן-ילדים, ״חדר״ מודרני, בית ספר ״תרבות״, קדם-גימנסיה, וגימנסיה עברית. כן, היו בעיר התאגדויות של תנועות הנוער - ״השומר הצעיר״, ״החלוץ הצעיר״, ״נצ״ח״, ״בית״ר״, ועוד. כמו כן, היו בעיר מוסדות דת וסעד.

[1] ילדיהם של יהודים אזרחי פולין בגרמניה, שגורשו משם באוקטובר 1938, הצטרפו לתנועת ״פרייהייט-החלוץ-הצעיר״, נקלטו בהכשרה בגרוכוב, היו שם עד פרוץ המלחמה והגיעו בעת הזו ל״ריכוז״ בוילנה.

לפני צאת כל הקבוצה שלנו לטאבריג, נשלח לשם, על ידי מרכז החלוץ שישב ב״ריכוז״ בוילנה, צוות של חמישה חברים להכין את התשתית לקליטת חברי הקבוצה הנוספים שיגיעו למקום, בהמשך. חברי הצוות ערכו במקום את כל הסידורים שנדרשו, כדי לקלוט את החברים הנוספים שאמורים להגיע לקיבוץ בטאבריג: שכרו דירות, דאגו לריהוט מתאים ולפריטים נחוצים נוספים, כדי להקים ולבסס את חיי הקיבוץ במקום.

קבוצתנו שהתיישבה בטאבריג מנתה כשישים חברים, והרכבה היה - שלושה רבעים חברים ורק כרבע מכלל הקבוצה היו חברות. גיל החברים נע בין 17 ל-21, חלק מהחברים היה כבר לפני פרוץ המלחמה בקיבוצי הכשרה בפולין והנותרים, כמוני, באו מסניפי ״החלוץ הצעיר״ ו״פרייהייט״.

רוב החברים בקבוצה היו בעלי השכלה עממית והיו גם כמה בחורי-ישיבה לשעבר שהצטרפו אלינו שהשכלתם היתה תורנית בלבד, ובודדים מבינינו היו בעלי השכלה תיכונית חלקית. בין חברי הקיבוץ היו גם בעלי מקצוע: ספר, נגרים, תפר נעליים ותופרות. ידיעת השפה העברית של החברים לא היתה ברמה אחידה, אך באופן כללי ידעוה מעטים, ובמידה לא רבה.

הקיבוץ שלנו שזה עתה נוסד, התמקם בשני מבנים, בשני מקומות נפרדים, אך שניהם היו באותו רחוב - ״דַרִיוּס איר גירֶנאס״, והמרחק ביניהם היה כמאה מטר. מבנה אחד שימש לנו למגורים בלבד, ובאחר היו המטבח, חדר האוכל וחדר נוסף ששימש לפעילויות חברתיות. רוב החברים עבדו בשני גני-הירק ש״מרכז החלוץ״ חכר עבורנו וחברים בודדים מבינינו עבדו, באופן בלתי ליגאלי, אצל סוחר יהודי בכיבוש פשתן ובמפעלים לבורסקאות שגם בעליהם היו יהודים, והחברים האחרים הועסקו בשרותים לעצמנו: במטבח, במכבסה ובנגריה שלנו.

אני ביקשתי לעבוד בנגריה של הקיבוץ, וחשבתי שבדרך זו אלמד את המקצוע, אך פנייתי למזכירות הקיבוץ לאפשר לי זאת הושבה ריקם. לנגריה הוכנס חבר אחר מהקיבוץ ואני סודרתי לעבודה אצל לֶוִיט, יהודי שסחר בסיבי פשתן. העבודה שלי אצל אותו איש היתה לכבוש את סיבי הפשתן שהיו בתפזורת, לחבילות. העבודה התבצעה בדרך פרימיטיווית למדי: הכנסתי את הפשתן מנות-מנות לארגז, ולאחר כל ״הכנסה״ הידקתי את הסיבים בתוך הארגז ברגלי, כשאני קופץ ומהדק, קופץ וממשיך להדק את סיבי הפשתן ותוך כדי כך משחרר ענני אבק המקשים על נשימתי, אך אני עושה רק הפסקות קטנות לשאוף נשימה וממשיך בהידוק הפשתן עד שהארגז מתמלא כולו; ובעוד החבילה המהודקת מונחת בתוך המכבש השחלתי מסביבה חוטי ברזל - שתי וערב - מתחתי אותם וקשרתי בהם את חבילת הפשתן הכבושה. לאחר זאת פתחתי את דפנות הארגז, העמסתי את

החבילה שזה עתה יצאה מהמכבש על גבי מריצה, הולכתי אותה אל ערימת החבילות הכבושות ושבתי לכבוש חבילות פשתן נוספות.

ארגז-הכבישה היה בנוי מארבע דפנות מתפרקות, ולאחר שהוצאתי משם את החבילה הכבושה הרכבתי את הארגז מחדש: הצמדתי את הדפנות לזוויות המתאימות, חיברתי אותן אחת לשנייה בווים, נעלתי אותן בחישוקי הברזל ושבתי למלאכת הכבישה, כמקודם.

התמורה הכספית עבור עבודה זו לא היתה רבה, ונעשתה יותר מהטעם האידיאולוגי - לעבוד. ההטבה הפרטית שלי - כמו של כל חבר אחר שעבד בכבישת הפשתן - היו שתי כוסות חלב ביום, תוספת מיוחדת לתזונה הרגילה שלא היתה בשפע בקיבוץ.

לפעמים גם סודרתי לעבודה במפעל לעיבוד עורות אצל בורסקאי. העבודה שם היתה למשות את העורות השרויים בכימקלים שהשלימו שלב עיבוד בבור-אמבט, ולהעבירם, אחד-אחד, לאמבט סמוך שהכיל תמיסה כימית מסוג אחר, שעל העור לטבול ולשרות בו בהמשך התהליך להשלמת העיבוד שלו. בעבודה זו נעזרתי במוט שבקצהו וָו לתפיסת העור והבאתו לאמבט היעוד. פעולה זו נעשתה על ידי, כשאני עומד על גבי משטח-לוחות מאולתר שהיה מונח ברוחב הבור, לגמרי לא בצורה יציבה ותוך כדי העבודה שביצעתי, גם שמרתי שלא לאבד את שיווי המשקל, אחרת יכולתי ליפול לתוך האמבט עם הכימיקלים. העבודה בבורסקאות היתה מתישה גם בגלל הריחות החריפים שהדיפו הכימיקלים שהשתמשו בהם לעיבוד העורות, והפיצו את ניחוחם הכבד בסביבה.

בימים שלא היתה עבודה אצל לויתן ולא אצל הבורסקאי, הצטרפתי לחברים שעבדו בגני הירק של הקיבוץ. גני הירק שלנו עובדו בידיים ובכלי-עבודה פשוטים, בהדרכת אגרונום יהודי מתושבי המקום. את האדמה פילחנו באמצעות איתים, פוררנו אותה במגרפות ויצרנו ערוגות מתאימות לסוגי הירקות שעמדנו לגדל בשטח. לאחר הזריעה והשתילה עסקתי, יחד עם חברים נוספים, בהשקיית הערוגות עד לנביטת הגידולים או לקליטתם באדמה, ומכאן ואילך גם בעישוב - תלישת עשבי הבר שגדלו בין צמחי הירק התרבותי. בעבודה זו היו עסוקים רבים מחברי הקיבוץ שלנו במשך ימים רבים. אולם בעונת אסיף פרי גן-הירק כבר לא היינו בטאבריג, ומהפרי שהבשיל נהנו אחרים שלא עמלו לגדל אותו.

בקיבוץ התקיימו פעולות תרבותיות והן כללו - לימוד השפה העברית וידיעת ארץ-ישראל, הרצאות על תנועות-העבודה בארץ ובעולם. כן נערכו מסיבות ערבי השבת - "עונג שבת", והיו אסיפות חברים שרובן הוקדשו לנושאים של חיי היום-יום שלנו בקיבוץ. השירה בצוותא היתה

חברי הקיבוץ בטבריג. יוצאי פרצ׳אייב: 1) יוסף קרויזן. 2) אני, 3) משה פורשט.

146

חברים מקיבוץ טַבריג

מימין לשמאל: אליהו גולדהַקֶר, --, דורוגי פרומָה, גֶרטל חיים, בֶּרגֶר רחל, קָרש זאב, גֶכטֶל (גלעין) חיים, לוּבֶּל אברהם, יַבלקוֹ אלתר, רוֹכּדל שושנה, שַׁפירָא מאיר, פוּרשט משה.

מקובלת והיתה פורצת לעיתים קרובות. השירים הנפוצים ביותר אז היו: "המנון קלוסובה", "שיר שחריה", "לאפטשעס", "ארום דעם פייער","זיי פריילעך" ושירים רבים נוספים בעברית ובאידיש.

כל התכניות שלנו שהותוו בקיבוץ היו לטווח הקצר בלבד, מתוך אמונה שלא נשב זמן רב בליטא ונצא בהקדם לדרך - לארץ ישראל. בינתיים גילו החברים בקיבוץ התעניינות רבה במתרחש בחזית המלחמה נגד גרמניה והקשבנו הרבה לחדשות והפרשנויות שהושמעו בתחנות הרדיו. רדיו מוסקבה לא הרחיב את הדיבור בנדון, לכן האזנו לחדשות והפרשנויות ששודרו מרדיו לונדון, ואפילו מברלין.

החיים בקיבוץ זרמו, לעת עתה, בקצב רגיל כשברקע התקוה לצאת ובקרוב, לדרך לארץ ישראל. אולם החיים לא נעצרו ומבין חברי הקיבוץ התגבשו "זוגות", מה שנקרא אז, ה"פרובלם" של... אגב, המילה "פרובלם" היתה חלק ממכלול שלם של מילון או "קודים" שהיו אז בשפתנו, כמו המילה "אינטרנציונל", שפירושה היה מיטה דו-קומתית או המילה "פרקציה" - שהתייחסה לקבוצה של יוצאי אותה עיר או חברים שבאו מקיבוץ-הכשרה אחד, "פלַצוּבקֶה", היה מקום עבודה, וכיוצא בזה.

את הקיבוץ הנהיגה "מזכירות הקיבוץ" וחבריה מילאו את התפקידים הבאים: המזכירה - האחראית באופן כללי לניהולו התקין של הקיבוץ, גזבר - שנשא באחריות לעניני הכספים, עריכת תקציב וניהול חשבון ההכנסות וההוצאות של הקבוצה, סדרן עבודה - שוויסת את עבודת החברים של הקיבוץ ומרכז-תרבות - שמתפקידו היה לארגן את חוגי הלימוד ומסיבות "עונג שבת", ניהול הספריה הקטנה ואספקת עיתונים. כן, היו בקיבוץ גם חברים שמילאו את התפקידים של חובש, אקונומית, טבחית, והיו גם בינינו מי שכונו "שליחים" - פעילים בתנועות הנוער החלוציות בעיירות שבסביבה. בקיבוץ שלנו שהו גם שני חברי "המרכז" - מרדכי טננבוים ואברמק - בתפקידי הדרכה ופיקוח.

הקשר של חברי הקיבוץ שלנו עם התושבים המקומיים בטאבריג הצטמצם לחוג לא רחב, שהקיף את האנשים הפעילים במפלגת "פועלי ציון", פעילי "החלוץ הצעיר" וכמה מעבידים יהודיים בעיר, שהעסיקו את חברינו במפעליהם. ביקורי חברים בקולנוע או בתיאטרון היו מעטים, אם בכלל, כנראה מפאת אי ידיעת השפה הליטאית ואולי מסיבות תקציביות, או משתי הסיבות גם יחד. לא היה לנו כל מגע עם ליטאים, פרט למפגשים מעטים ואלימים עם קבוצות ליטאים צעירים בגן הציבורי העירוני, שנקרא "מֵיילֶס אַלֵייאָ" (שדרת האהבה). ליטאית לא למדנו מהטעם הפשוט,

כי חשבנו שלא נזדקק להשתמש בשפה זו. הרי לא התכוננו לשבת זמן ארוך בליטא. כמובן, מה שקרה במציאות אף אחד מאתנו לא יכול היה לעלות על הדעת שיתרחש.

בטאבריג שהינו כ-5 חדשים, לכל הדעות תקופה קצרה מדי להתגבשות חברתית ממשית. אך גם תקופה זו הספיקה לחברים שלנו ליצור יחסים בין-אישיים טובים. השהייה המשותפת בטאבריג היקנתה לחברים ערכים ודפוסי התנהגות מיוחדים, כמו ערבות ועזרה הדדית שבאו לידי ביטוי בהמשך, לאחר שנאלצנו לעזוב את טאבריג וקבוצות החברים שהתלכדו בקיבוץ עברו לגור בקלם, פוקרוי, שאבל, יאנובה ווילקומיר. הקבוצות התרחבו או הצטמצמו, בהתאם לתנאים שנוצרו במקומות, אך המסגרות שלהן נשמרו בכל הזמנים - בזמנים נוחים, כמו בעיתות המצוקה.

פירוק הקיבוץ והגירוש מטאבריג

כשהגיע האביב של שנת 1940, החלה בליטא תסיסה חברתית; לפני חצי שנה מסרו הסובייטים לליטא את העיר וילנה וסביבתה, אך בתמורה לזאת - לפי התנאים שהציבה ממשלת ברית המועצות - הירשתה ליטא לחילות הצבא האדום הסובייטי, לקיים בסיסים משלהם בתוך ליטא. בליטא התהלכה אז האימרה: "וילנה שלנו, אך ליטא של רוסיה". פירוש הדבר שהרוסים, אמנם מסרו את וילנה - עיר הבירה ההיסטורית של ליטא - לליטאים, אך בתמורה יקחו את כל ליטא. ואכן, לא עבר זמן רב ואימרה זו הגשימה את עצמה, הלכה למעשה.

אנחנו, פלוגת החלוצים בטאבריג "מתעלמים" מכל הפוליטיקה שמסביבנו; החברים ממשיכים לעבוד כפי שעבדו עד עתה והקיבוץ ממשיך את חייו ופעילויותיו בדרך השגרה - לומדים את השפה העברית, מקיימים אסיפות חברים, עורכים ערבי הווי - וכמובן, מקדישים הרבה זמן לניתוח דרכי המלחמה הפעילה המתנהלת בין ארצות המערב וגרמניה הנאצית, הכל כרגיל.

אנחנו, היושבים בליטא, כאילו יצאנו כבר ממעגל המלחמה הזאת, אולם המהלכים של המלחמה הדאיגו אותנו מאד, מחמת ההצלחות הצבאיות של גרמניה בחזיתות. הייתי בליטא - ב"אי בטוח", כפי שסברתי אני, וכך גם חשבו חברי. היינו משוכנעים ובטוחים שעל אף כל שמתרחש בעולם, שאיפתנו להגיע לארץ ישראל תתגשם במהרה. לא העלינו על הדעת את האפשרות שתפרוץ "מלחמה נוספת", ואנחנו נילכד במערבולת זו שתשבש ותהפוך הכל על פיה.

בחודש יוני של שנת 1940 גבר אי-השקט בליטא. משאל-העם שנערך במדינה "הוכיח" שהעם רוצה להצטרף כרפובליקה לברית המועצות, ולמחרת פרסום תוצאות המשאל, כבר אפשר היה להבחין בשינויים הרבים שהתחוללו בדעת הקהל, ואותותיהם החלו להיראות בשטח. רבים, אפילו ממכרינו וידידינו הקרובים בעיר, שינו את יחסם כלפינו - החלוצים בטאבריג, וכבר נמצאו הראשונים שגינו את דרכנו הציונית, וכמה מהם אף הפגינו כלפינו את עוינותם בגלוי.

תקופת הביניים לא ערכה זמן רב וליטא הפכה לרפובליקה סובייטית, ואז נמוגו מקצת מחלומותינו: הקיבוץ שלנו הוכרז כהתארגנות בלתי חוקית, כמו התנועה הציונית בכלל, ובסופו של דבר גורשנו מטאבריג אל העיירה קלם.

לפני גירושנו לקלם הושיבו אנשי השלטון החדש בתוכנו שני קצינים מהצבא האדום. לשם מה נעשה הדבר ומה היתה מטרתם של הוגי הרעיון הזה לא הובהר לנו, אך אם הכוונה היתה להפר את מהלך החיים היום-יומי שלנו, כנראה שיוזמי המעשה הזה טעו בהערכתם. הם לא שיערו, כפי הנראה, את התוצאה שיצמיח "המבצע" שלהם. בדיעבד, שני הקצינים הסובייטים נקלטו אצלנו היטב והתערו מהר מאד בינינו, למדו את שירינו, רקדו עימנו הורה ומצאו בנו חברים טובים, והם הוכיחו זאת בהתבטאויות האוהדות שהשמיעו מדי פעם באזני חברינו - עלינו ועל אורח החיים שלנו. בסך הכל התחבבו אנשי הצבא האדום אלה על רוב החברים שלנו במידה לא פחותה של חיבה, שהם רחשו לנו, החברים בקיבוץ. שני הקצינים מהצבא האדום, שחיו בינינו, השתלבו בחיי היום-יום שלנו, עד כדי כך שהם מצאו שאנחנו בכלל "הקומוניסטים האמיתיים", אשר מגשימים את הרעיון הקומוניסטי, הלכה למעשה - כך הם הצהירו.

אך אנשי השלטון החדש המקומי, ובעיקר היהודים שביניהם, סברו אחרת והם הכריזו שאנחנו החלוצים-הציונים - כל אחד לחוד וכולנו ביחד - מהווים "אלמנט בלתי מהימן" למשטר הסובייטי. על כן אסרו עלינו, הן כקבוצה והן כבודדים, להשאר בטאבריג, מפני שזו סמוכה לגבול הגרמני. מאותה סיבה, גם לא הורשינו על ידי השלטון המרכזי להתגורר בערים גדולות, כמו שאבל וקובנה.

באותה עת פורקו גם הקיבוצים שלנו בוילנה ובשאבל, אך אין ספק שלעומת מצב החברים יוצאי הקיבוצים הללו מצבנו - יוצאי הקיבוץ בטאבריג - היה קשה יותר. החברים מהקיבוצים בוילנה ובשאבל הורשו להישאר במקומותיהם, אם כי גם עליהם נאסר להמשיך ולקיים את

המסגרת הקיבוצית, אך לא נגזר עליהם לעקור ממקומותיהם ואפילו נפתחו בפניהם מגוון רחב של אפשרויות לתעסוקה. לא כן היה גורלנו.

השלטונות הוציאו צו שהורה לנו לעזוב את העיר טאבריג ולהתפזר במקומות יישוב קטנים והרחק מהגבול. אך אנו לא מיהרנו לבצע הוראה זו ונשארנו במקום. כשאנשי השלטון נוכחו לדעת שאין אנו נענים לצו הפינוי הם החליטו לגרש אותנו מטאבריג בכוח. באחד הבקרים הופיעו בפתח בית הקיבוץ שלנו משאיות בלווית אנשי המיליציה שהעלו אותנו בכוח על המשאיות והסיעו אותנו לעיירה קלם.

שמועות על כך שיוציאו אותנו מטאבריג בצורה כזאת, הגיעו לאזנינו זה מכבר, על כן היינו גם "ארוזים למחצה", כל אחד עם חפציו האישיים ומוכנים גם נפשית לאפשרות, שיעקרו אותנו מטאבריג בכוח. ברשות הקיבוץ שלנו לא היו נכסי-דניידי - מטענים שנדרשו עבורם סידורים מיוחדים להעברתם ממקום למקום. פרט למטלטלין האישיים של כל אחד ואחד מאתנו לא היה לנו דבר, ומלאכתם של המוציאים את הגירוש שלנו מטאבריג לפועל לא היתה קשה ו"העמסה" של חברינו על המשאיות היתה די מהירה, אם כי היא בוצעה תוך כדי התנגדות פאסיבית שלנו. לא היה כל טעם במצב זה לחולל "מהומות" כלשהן. עבורינו היתה זו עקירה כואבת, תלשו אותנו ממקום שניהלנו חיי חברה תקינים וחיינו עם תקווה לעתיד טוב יותר, והגירוש שבא עלינו החזיר אותנו לאחור - הסיכויים לצאת מגבולות ברית המועצות לארץ ישראל פחתו מאד.

לגור בקלם

כשהובאנו לקלם שיכנו אותנו בבית הכנסת המקומי. ימים ספורים לאחר בואנו לעיירה פשטה שם השמועה שהשלטונות עומדים להלאים בתים וחדרים, ממי שהרשות תחליט שדירתו גדולה מעבר לזה שהמשפחה שלהם צריכה למגורים. בעקבות זאת באו יהודים מתושבי המקום והציעו לחברינו להכנס לגור בבתיהם, כדי בדרך זו לסכל את רצון השלטונות.

היהודים חשדו, ולחשש שלהם היו יסודות איתנים, שאם השלטונות יתערבו במעשה איכלוס בתיהם הדבר יכול להסתיים בהפקעת הדירות מידיהם לצמיתות. על כן, העדיפו שחברינו ייכנסו לגור בבתיהם ויתפסו את החדרים "המיותרים", לפני שהשלטון ישים את ידם על נכסיהם. אנחנו

היינו אנשים בודדים, ללא משפחות, ולדעת בעלי הבתים הללו לא הווינו "סכנה" שנהפוך לדיירי קבע בבתיהם ובינתיים יוסר מהם האיום המרחף באוויר, שיקחו מהם את הבית, או חלק ממנו.

בזכות זו, אני וחברי יוסף קרויזן קיבלנו חדר בביתו של יהודי מקומי - סוחר תבואות. האיש בא לבית הכנסת, שהיה אז משכננו והזמין אותנו לבוא עימו לביתו. הוא הראה לנו חדר ואמר: "זה החדר שאני אמסור לכם". החדר היה גדול דיו עבור שנינו והיה בו תנור בנוי בתוך קיר שהפריד בין שני חדרים, בין "שלנו" מצד אחד ובין חדר-מגורים של הבעלים, מצד שני. היות והחורף עמד בפתח, אמר לנו בעל-הבית: "יהיה לכם חם בחורף, כי אני ממילא מסיק את התנור בשבילנו, דהיינו בשביל משפחתי - ויהיה גם בשבילכם". על רצפת החדר היו מונחות ערימות גרעיני חיטה, ושאלנו: "ומה עם זה, "הגרעינים ?". "זה", הוא אמר, "אוציא מיד עם כניסתכם".

לאחר שעברנו לגור לדירתו, האיש שכח את כל הבטחותיו; לא הוציא את הגרעינים וגם לא הסיק בחורף את התנור, כפי שאמר לנו שיעשה, וסבלנו מהקור המקפיא בחורף. אך למרות הכל נשארנו לגור שם מפני שלא היתה לנו ברירה אחרת, החששות להלאמת חדרים בקלם נמוגו ולא מצאנו מקום-מגורים אחר. בגלל הקור ששרר "בביתנו" השתדלתי להיות בשעות הפנאי שלי אצל חברים שגרו בבתים שהסיקו תנורים והיה חם, אך לדאבוני הייתי נאלץ לשוב לחדרי הקר לשעות הלילה.

מרבית היהודים בקלם, כמו בכל העיירות האחרות בליטא בעת זו, נקלעו בעצמם למצב חדש וקשה, עקב השלטת המשטר הסובייטי, הכל השתנה. במשך דורות רבים היתה זיקת יהודי ליטא לתנועה הציונית שרשית ועמוקה; החינוך היהודי-עברי היה נטוע ומושרש בכל שכבות האוכלוסיה היהודית. העדות הבולטת לכך היתה רשת בתי הספר העבריים שהיתה פרוסה בערים ובעיירות של ליטא, החל מגני ילדים ועד לרמה של בתי ספר תיכוניים, ששפת ההוראה בהם היתה עברית. העברית היתה גם שפת הדיבור של חברי תנועות הנוער והחלוצים בהכשרות, שהכינו את הצעירים היהודים לעליה לארץ-ישראל. זאת, בנוסף לחינוך המסורתי היהודי בליטא שהיה קיים מאז ומתמיד. לפתע, כל זה נעלם מעל פני השטח; לא עוד בתי ספר עבריים, לא תנועות נוער ציוניות - הכל טואטא בבת-אחת מעל פני השטח.

ברחובות ובמוסדות החינוך החלה נושבת רוח אחרת: הקומוניזם הסובייטי, השתלט על הכל והפיץ את תורתו באמצעות כרזות ענק בחוצות המקלסות את המשטר החדש ומנהיגיו בני-האלמוות, בנוסח שעד עתה לא נודע כמותו.

האוכלוסיה בכלל, ובתוכם גם היהודים השתדלו בלית ברירה, להסתגל לאורח חיים זה ויש גם מי שאפילו מברכים בקול רם ומהדהד את השינוי שהתחולל, ובראש אלה עומדים כמובן הקומוניסטים הוותיקים, מי שנרדפו על ידי המשטר הקודם וחיו במחתרת. עתה הצטרפו אליהם גם חלקים אחרים מתוך האוכלוסיה היהודית, שחיה במשך שנים רבות בתוך האווירה האנטישימית ששררה בליטא, כמו גם בכל ארצות מזרח אירופה. עכשו הם מאמינים, בתמימות, לסיסמאות שנזרקו לחלל האוויר המבטיחות חיי שוויון, חופש, רווחה וצדק.

אנחנו, שהגענו לקלם כמגורשים - ציונים מוצהרים - לא יכולנו לצפות, שבאווירה הכללית השוררת ברחוב יהיו מישהם מבין תושבי המקום שיהיה להם העוז להתחבר עימנו. קודם כל היו מחשידים את האנשים הללו באהדה לרעיונות האידיאולוגיים שלנו - "הציונות אויבת הקומוניזם", לכן רק מעטים מבין תושבי המקום היהודים בקלם התידדו עם חברינו.

אני מצאתי לי ידידים בקלם: בחור צעיר טכנאי שניים, הוא עם חברתו שיינקה, וחברתם טייבל׳ה, ובחברתם ביליתי ערבים רבים. הייתי בן-בית, יחד עם חברי האחים משה וירחמיאל ינובסקי, גם הם מיוצאי הקיבוץ שלנו בטאבריג, אצל משפחה יהודית מקומית[1]. החברות שלי עם אלה שהזכרתי כאן היו הדוקה מאד, והייתי מוזמן לבתיהם לעיתים קרובות, אולם בעקבות זאת שעברתי לעבוד בשאבל, ביקורי בקלם הלכו ופחתו ונעשו גם קצרי מועד, עד שפסקו לגמרי, והקשרים שלי עם ידידי בקלם נותקו כליל.

קלם היתה עיירה קטנה, ולא היו בה מפעלים שאפשר היה להסתדר בהם בעבודה, אז מה יכולתי אני, כמו גם החברים האחרים של קבוצתנו לעשות בקלם כדי להתפרנס?!

בבואי לקלם היה עדיין קיץ, והעבודה הראשונה שהשגתי במקום, ועימי חברים נוספים מקבוצתנו, היתה בדיש התבואות שנקצרו באחת החוות שבסביבה. החווה היתה שייכת לחקלאי עשיר, אך עם חילופי השלטון בליטא היא הולאמה, כמו האחרות מדוגמתה, לפי צו שפירסם השלטון החדש, למען "כלל העם".

בעת עבודתי בחווה עבדתי על יד מכונת הדיש ושם למדתי את השפה הליטאית מפי הצעירים, בני ובנות האיכרים שעבדו לצידי. לאחר גמר הדיש הועסקתי באותה חווה באסיף תפוחי-אדמה והוצאת סלקים, גזר ובצל מתוך האדמה והעברתם לאסמים. בנוסף למשכורת ששולמה לי עבור העבודה קיבלתי, כמו כל העובדים האחרים שעבדו עימי - הן מחברינו והן אלה שבאו מתוך

[1] לדאבוני, נשמטו מזכרוני שמותיהם.

האוכלוסיה המקומית, הליטאים - שלוש ארוחות ביום מהמטבח של החווה. הארוחה העשירה ביותר שהוגשה לנו היתה ארוחת-הבוקר והיא כללה בשר ודברי מאפה ממולאים בשפע. לארוחה זו היינו מסבים על יד השולחן הכבד, גדול-המימדים שעמד במטבח, ואכלנו אותה לאור עששית נפט, מפני שבחוץ טרם האיר אור היום, ורק דמדומי הבוקר נראו באופק המזרח. ארוחת הצהריים הובאה לשדה והיתה משביעה, אך הארוחה שקבלנו בסוף יום העבודה, בערך בשעה חמש לפנות ערב, היתה דלה מאד - מרק חלבי דליל, וכל המחאות שלנו בפני מנהל החווה על ארוחת הערב הבלתי משביעה שקיבלנו בתום יום העבודה, לא הועילו לנו. על אף חילופי המשטר - מקפיטליסטי לסוציאליסטי - לא הובקעה המסורת רבת השנים של המעבידים, גם לא על ידי הממשל החדש, לעובדים בעבודות החקלאיות: נותנים לפועל אוכל טוב לפני העבודה, כדי שיהיה לו כוח לעבוד במשך היום, אולם בתום יום העבודה איזה צורך יש לו בארוחה משביעה?!

בגמר עונת האסיף לא היתה עוד עבורינו עבודה בקלם, וזכורים לי ימים רבים של בטלה. המצב היה קשה מאד, צריך היה להתקיים ולא היה איך. חסכונות לא היו לי, כמו שגם לא לחברי. מבחינה חברתית אמנם השתייכתי לקבוצה מאורגנת, לפי החלוקה שנעשתה לפני שעזבנו את טאבריג, אך באופן מעשי לא יכולנו בחיי היום-יום לקיים את הקולקטיב שלנו. קיומו של כל אחד ואחד מאתנו היה על אחריותו האישית בלבד, וכדי לקיים את עצמי צריך הייתי לעבוד. נכון, ההוצאות לקיום שלי לא היו רבות; מלאי הבגדים שהיה עימי, מאלה שהבאתי עימי מהבית היה עדיין במצב סביר ולא נזקקתי בינתיים לרכוש לעצמי בגדים או נעליים בנוסף לאלה שהיו לי; שכר-דירה לא שילמתי וההוצאות היחידות שהיו לי היו לאוכל, לכביסה, לעישון ולהוצאות קטנות אחרות, אולם גם הכנסותי לא היו גבוהות וכדי להתקיים מהכסף שהשתכרתי נאלצתי לחשב טוב כל הוצאה שלי.

המוֹצָא, לנדוד לשַאבל

בשאבל, העיר הגדולה הסמוכה לקלם, אסור היה לנו להתגורר וכמו מרבית מחברינו שהיו אז בקלם, החלטתי גם אני להסתכן ונסעתי לחפש עבודה בשאבל - ויצאנו לשם בשניים, אני ויוסף קרויזן. בתחילה לא העזנו לבקש עבודה במקומות מסודרים ועסקנו בחטיבת עצים להסקה אצל אנשים פרטיים. יהודים רבים הזמינו אותנו לנסר ולבקע את גזעי העצים שלהם שרכשו כדי להכין

אותם להסקת התנורים בבתיהם, הם העדיפו אותנו על לא יהודים, שגם הם סובבו בחוצות שאבל בביקוש אחר עבודה זו.

הסידור הזה, לגור בקלם ולעבוד בשאבל הכביד עלי מאד. לנסוע יום-יום הלוך וחזור - שאבל קלם - היתה מעמסה כבדה מדי, הן מחמת ההוצאות הכספיות שהיו כרוכות בנסיעות אלה והן בגלל הזמן הרב שבזבזתי על הנסיעות. לכן, על אף הסיכון שלקחתי על עצמי בשהייה הבלתי ליגלית בשאבל - החלטתי להשאר שם במשך כל ימות השבוע ולחזור לקלם רק לימי הראשון שבשבוע, היום החופשי מהעבודה, כדי להשתף בפגישות הקבועות עם חברי הקבוצה שלי.

בשאבל היה קשה למצוא מקום-לינה, ורק בעזרת החברים שלנו, מאלה שגרו בשאבל, הצלחנו, יוסף קרויזן ואני, להשיג מקומות לינה זמניים. אני קבלתי מקום-לינה בחדרו הצר והארוך של חברנו זאב שבח. עד להקמת הרפובליקה הליטאית הסובייטית היתה שם חנות כלשהי וכעת, כשהחנות נסגרה, היא הפכה לשמש למגורים - כפי שקרה להרבה חנויות בתקופה ההיא שהתחסלו או חוסלו ששינו את יעודן המקורי וחלק מהן הפך למגורים, במיוחד לסוג דיירים כמונו - כך גם החנות לשעבר ששכר זאב שבח, ואני מצאתי שם מקום-לינה לעת היותי בשאבל.

בתחילת התקופה לשהייתי בשאבל לא היתה לי כל אפשרות לנהל משק-בית מסודר ואכלתי מה שנקרא "אוכל יבש": לחם, נקניק, גבינות, חלב וכו׳. אך זמן קצר לאחר בואי לשאבל שכרו חיה גולדה ומרים גרינשפן, שתיהן חברות מקיבוץ טאבריג לשעבר שעברו לשאבל, חדרים בקומה עליונה בבית כלשהו, יסדו שם "מסעדה" ומכרו ארוחות-צהריים מבושלות לכל דיכפין, וכך נתאפשר גם לי ליהנות מארוחה חמה אחת ביום. לארוחת בוקר הייתי מכין לעצמי כריכים שלקחתי עימי לעבודה ואת ארוחות הערב אכלתי לרוב בחלביה של רשת "פינוצנטרס"[1].

לאחר תקופת-מה נוכחתי לדעת "שהשד לא כל כך נורא", השלטונות לא בולשים אחרי ואין בודקים אותי אם יש ברשותי אישור להתגורר בשאבל או לא. השתכנעתי גם, שמהעבודה בחטיבת עצים להסקה אין הכנסה מספקת כדי פרנסה נאותה והחלטתי לחפש עבודה מסודרת, מכניסה וקבועה. עבודה מסוג זה נמצאה אז בשפע, דווקא, בעבודות-בנין. הסובייטים, שזה עתה השתלטו על ליטא, פתחו במבצע רב היקף של בנייה, בעיקר של אובייקטים צבאיים ועד מהרה נתקבלתי ללא כל קושי, לעבודה בבנין בשדה התעופה הצבאי הסמוך לעיר שאבל. העבודה שעשיתי בשדה

[1] חברה קואופרטיבית שחלשה על משק החלב בליטא. ב"חלביות" אלה אפשר היה לאכול ארוחה משביעה במחיר זול.

התעופה היתה פיזית ופשוטה, ביצעתי כל עבודות העזר שנדרשו באתר הבנייה: בחפירות, בהקמת פיגומים, ביציקות בטון וגם נשאתי והבאתי על גבי לבנים, לבנאים שעבדו ברום הפיגומים.

לאחר שעסקתי תקופה מסוימת בעבודות בניין השגתי עבודה במחסן עצים לבנייה. מחסן עצים זה, על כל תכולתו, הולאם מבעליו הקודמים ונוהל בעת זו על ידי ממונה מטעם השלטונות. האחראי על מחסן זה הטיל עלי ועל אברהם לובל, גם הוא מיוצאי קיבוץ טאבריג, למדוד ולרשום את מלאי העצים שהיה במחסן. האחראי עלינו ועל עבודתנו במחסן שכח כנראה על קיומנו. במשך שבועות רבים, לאחר שהשלמנו את עבודתנו: מדדנו וחישבנו את הכמויות במטרים מעוקבים של כל סוג וסוג בנפרד - לוחות, קרשים, מרישים ומוצרי-עץ האחרים שהיו במחסן והגשנו את הדין-וחשבון שלנו, שכלל את כל הסיכומים מהמדידות שנצטווינו לבצע - לא בא אף אחד לראות מה מתרחש במקום, פשוט עזבו אותנו לנפשנו. בתחילה לא היה איכפת לי הדבר משום שהמשכתי לקבל את המשכורת השוטפת שלי, גם כשלא היה עוד מה לעשות שם. פנינו והמשכנו לפנות, אני וחברי, לממונה שיורה לנו מה לעשות בהמשך, לאחר שגמרנו את העבודה שהוטלה עלינו. אולם פניותינו החוזרות והנשנות לקבל הוראות למעשינו בעתיד לא נענו. מאחר ומצב זה נמשך מספר שבועות ומאומה לא קרה, נמאס לי להישאר שם יותר ולהתבטל סתם, ועזבתי את המקום.

זאב שבח עבד בבית חרושת לייצור שוקולד וממתקים ונודע לו שבמקום דרושים עובדים נוספים, ולפי הצעתו פניתי למפעל זה ונתקבלתי שם לעבודה, אולם תנאי העבודה במקום לא נראו לי וחזרתי לעבודה בבניין. הפעם נתקבלתי לחברת בניין ממשלתית שעסקה בבניית בתי-קומות למגורים והמשכתי לעבוד בחברה זו עד שעזבתי את שאבל. מעשית גרתי בשאבל, אבל רשמית גרתי עדיין בקלם והייתי קשור לקבוצה שלי, שבשעה זו היתה מפוצלת וחבריה לא נמצאו במקום אחד. המגמה הכללית של מרכז התנועה, שהיה בוילנה ופעל בתנאי מחתרת ובמסוות שונים, היתה לקיים את המסגרות הקבוצתיות שלנו. חברי המרכז העבירו אלינו - יוצאי הקיבוץ בטאבריג - את הנחיותיהם מרחוק, אבל לא תמיד הן היו ישימות במצב ששרר במקום שהיינו, ועם כל הרצון לפעול כמצוות התנועה נאלצנו להשקיע מחשבה עצמית רבה, כדי להבטיח את קיומנו היום-יומי.

מאחר ובקלם לא הסתמן כל סיכוי שתוך זמן סביר אפשר יהיה להשיג עבודה עבור כל חברי הקבוצה סוכם על דעת חברי המרכז, שהחברים מקבוצתנו יעברו מקלם ליישוב אחר, למקום שאפשר גם לגור בו וגם להסתדר בעבודה, ללא הצורך לנדוד למרחקים בחיפוש אחר עבודה.

ההחלטה היתה שקבוצתנו תתחלק לשניים: חלק מהחברים יעבור לעיירה יאנובה וחלק נוסף לווילקומיר, ובהמשך כל הקבוצה תתרכז בווילקומיר.

ליאנובה, בינתיים

בחודש אפריל של שנת 1941, עברה הקבוצה שלנו ליאנובה ושכרתי, בשותפות עם יוסף קרויזן חדר אצל משפחת חסיד המקומית. יוסף קרויזן היה בן-עיר שלי והיה מקורב אלי יותר מכל החברים האחרים ולמרות זאת שיוסף היה במקצת מבוגר ממני היינו חברים טובים במשך שנים רבות, עוד בפוצ׳אייב, לפני בואי לליטא. יוסף קרויזן היה שייך לאותה קבוצה כמוני, ובנוסף אלינו היו בקבוצה גם יעקב וואפניארסקי, יואל אוקסט, שמואל מורדקובסקי, יעקב קאווה, זיידל דראניצקי, אחיו אברהם וחברתו רבקה וצבי מילר. מיד עם הגעתי ליאנובה קיבלתי עבודה במנסרה מקומית ועבדתי שם עד שפרצה המלחמה בין גרמניה וברית המועצות, ב-22 ביוני 1941.

לאחר שעברתי ליאנובה שקלתי והגעתי למסקנה שאין הגיון בדבר שאני אמשיך, גם בעתיד לעסוק בעבודות בלתי מקצועיות והחלטתי שאני צריך להרחיב את הידע הכללי - לפחות ללמוד מקצוע. הרבה אפשרויות לא היו לי, ההשכלה הפורמלית שלי לא היתה מבוססת דיה; סיימתי בית ספר יסודי ממלכתי פולני של שבע כתות, למדתי בישיבה בפוצ׳אייב ולאחר מכן גם בישיבה בפרוז׳נה; ליטאית לא ידעתי במידה מספקת. יכולתי לדבר בשפה ליטאית פשוטה, השגורה בפי האנשים לקשר בחיי היום-יום, ידע מצומצם שרכשתי לעצמי במשך הזמן בהזדמנויות שנפגשתי עם ליטאים בעת שעבדתי לצידם, כי לא היה לי קשר חברתי אחר עימם. בכל זאת החלטתי לנסות ולבקש להתקבל למוסד השכלתי ללמוד מקצועי טכני. באותה עת התפרסמה בעיתונות המקומית הודעה שבית הספר המקצועי "פא-זא-או" בקובנה מוכן לקלוט צעירים מתאימים להכשרה במקצועות המתכת, במסגרת פנימייה, כשהמטרה הסופית היא, שהבוגרים ישתלבו בתום הלימודים לעבודה במערך הארצי של תיפעול הרכבות.

בהסתמך על מודעה זו כתבתי להנהלת בית הספר בקובנה מכתב וביקשתי להתקבל כתלמיד בתנאים, כפי שפורטו במודעה. במכתבי מסרתי את הפרטים האישיים עלי וצירפתי את תעודת

הציונים שלי מבית הספר בפוצ׳אייב, אותה הצלחתי לשמור איתי עד אז. כעבור זמן קצר הגיע אלי האישור שנתקבלתי ללימודים בבית הספר, בצרוף תעודת-מסע לקובנה ואישור למגורים בפנימיית בית הספר. על סמך אישור זה אמור הייתי להתייצב ולהתחיל בלימודי בקובנה בראשית חודש יולי של אותה שנה. כמובן, שעקב המלחמה שפרצה עוד לפני מועד תחילת הלימודים שלי ב-״פֶּא-זֶא-אוֹ״ בקובנה, תכנית זו לא יצאה לפועל.

כחודש לפני פרוץ המלחמה החליט חברי יוסף קרויזן, שהוא רוצה לבקר את הוריו בפוצ׳אייב, עיירת הולדתנו המשותפת. היות ומגפיו ומעילו היו מרופטים הוא ביקש ממני, והסכמתי להשאיל לו את מגפי ומעילי שהיו במצב טוב ותקין, שיוכל להופיע בבית בצורה מסודרת. יוסף, או יוסל כפי שנקרא בפינו, אמור היה לחזור ליאנובה לאחר ביקור של כעשרה ימים אצל הוריו בפוצ׳אייב. חיכיתי לשובו, אך לשווא - הוא לא חזר.

שוב מלחמה

ב-22 ביוני 1941, ביום ראשון לפנות בוקר פתחה גרמניה הנאצית במפתיע במתקפה על ברית המועצות ושוב נקלעתי למלחמה. כולנו, כל חברי הקבוצה שלנו ביאנובה, לא ידענו מה לעשות והאמנו בהכרזות הרשמיות של השלטון שאמרו: הנה הודפים ומגרשים את הפולש הגרמני...

על יד יאנובה היה בסיס צבאי גדול הפַּלֶגוֹן. הגרמנים הפציצו את הפלגון והתותחים הסובייטיים ירו נגד האווירונים התוקפים ועד מהרה נשתתקה האש האנטי-אווירית מהקרקע מבלי שהמגינים הצליחו להסב נזקים כלשהם לתוקפים, אולם ההודעות הרשמיות וההמולה הרבה יצרו את הרושם, שאכן נלחמים והודפים את הגרמנים.

ימי ראשון בשבוע היו ימי שבתון ולא עבדתי במנסרה, כך גם העובדים האחרים שהיו מועסקים במפעל זה. אך באותו יום ראשון נקראנו כל העובדים, על ידי ההנהלה לחפור שוחות-מגן בתוך חצר המנסרה והכל נענו לקריאה זו ובאו למפעל. גם חדר האוכל שלנו הופעל, אולם במקום שררה כבר אנדרלמוסיה גדולה. בצהריים, כשסעדנו בחדר האוכל בקעו פתאום מהרדיו צלילי ההמנון הלאומני של ליטא והושמעו דברי נאצה נגד הסובייטים ואנחנו לא הבנו איך זה קורה. בדיעבד, הסתבר שבאותה שעה השתלטו ליטאים לאומנים על תחנת הרדיו בקובנה ושידרו משם שירים לאומניים והסיתו את התושבים לזנב בכוחות הסובייטים הנסוגים. אולם אנחנו עדיין האמנו

שהשלטון הסובייטי איתן. רק למחרת היום, ביום השני למלחמה, ראינו שנקלענו למצב קשה והוחלט שכל חברי הקבוצה שלנו יעזבו ביחד, את יאנובה כשפנינו מזרחה.

ביציאתנו מיאנובה, כשהיינו בפאתי העיר, ערכו הגרמנים התקפה אווירית מאסיווית על האיזור; אווירונים גרמניים הפציצו את כל דרכי היציאה מיאנובה ופגעו ללא רחם בהמוני האדם שנסו כמונו מזרחה, ברכב וברגל. חברי הקבוצה שלנו התפזרנו וכל אחד רץ למקום כלשהו לתפוס מחסה מפני ההפצצות הגרמניות. בתום ההרעשה התקבצנו מחדש כדי להמשיך בדרך וכל חברינו הופיעו במקום, פרט ליואל אוקסט. צעקנו, קראנו בשמו של יואליק ואף התפזרנו בשטח לחפש אותו, אך לשווא. יואל, כנראה, נהרג באותה הפצצה ולא מצאנו אותו. עזבנו את השטח והמשכנו בדרכנו.

כשעברנו כמחצית הדרך מיאנובה לוילקומיר שוב הותקפנו על ידי אווירונים גרמניים, שהנמיכו טוס והמטירו עלינו אש ממקלעים. למזלנו, הפעם לא היו בינינו נפגעים, אולם זמן קצר לאחר מכן צץ במפתיע מדרכי-העפר שלצידנו, טור חיילים גרמניים חמושים במקלעים קלים רכובים על אופנועי-סירה. המשכנו את דרכנו כשאנו צועדים לצידי הדרך בתוך קמת הדגן והם, הגרמנים, קראו לנו, באדיבות, לצאת מהקמה בהסבירם לנו ש... חבל לדרוס את הדגן.

הוספנו ללכת כברת דרך נוספת והגענו לחווה חקלאית נטושה. השמש כבר נטתה לשקוע והחלטנו לסור ללינת לילה בחווה זו ולתכנן את המשך מעשינו. דקות ספורות לאחר בואנו לחווה, באה והתמקמה "בחוותנו" יחידה צבאית גרמנית, הם לא שאלו מי אנחנו, אך יש להניח שהם הבחינו שאנו יהודים. התיחסותם הכללית אלינו היתה קורקטית, הם רק הזהירו אותנו שעם שקיעת השמש ייכנס לתוקפו עוצר-לילה ובמשך כל זמן העוצר, עד אור הבוקר, עלינו להשאר בתוך הבית ולא לצאת החוצה, אם לא נציית לפקודה זו יירו בנו. עם החיילים היה קצין וזמן קצר לאחר כניסתם לחווה ראיתי את הקצין יושב בחצר בכסא-נוח, רחוץ ומגולח למשעי, נהנה מקרניה האחרונות של השמש לפני שקיעתה ומעיין בספר.

מסביב היה שקט לא נשמעו יריות ולא היו הפגזות או הפצצות - ממש שקט פסטורלי, רק אנחנו היינו עצובים, כי לא ידענו מה טומן לנו העתיד. כאן התפניתי לשרוף את המסמכים שקיבלתי לפני זמן קצר להתייצב ללימודים בקובנה ושרפתי גם את פנקס הכתובות שלי, ובו כתובתה של דודתי חנה שרה מלונדון. מדוע עשיתי זאת?! אין לי הסבר אחר, כי אם מפחד הגרמנים שתקף את כולנו. שהליטאים יהיו מסוגלים לעשות לנו מעשים רעים - כלל לא עלה בדעתנו.

לאחר שיחה קצרה בינינו הגענו למסקנה שדרכי הבריחה מזרחה חסומות בפנינו, ולכן אין טעם לנדוד עוד בדרכים וסוכם שאנחנו נחזור ליאנובה, שם יש לנו לפחות קורת-גג מעל לראשינו ומה שיהיה עם כלל ישראל - יהיה גם עימנו.

ביום החמישי למלחמה, ב-26 ביוני בבוקר, שמנו את פעמינו אחורה, לשוב ליאנובה. הליטאים שלטו בדרכים ובצמתים, ורבים מהם ענדו סרטים שהעידו על השתייכותם ל"פארטיזנים" הליטאיים הלאומניים. הם הניפו דגלי ליטא הלאומנית ופקחו על תנועת הפליטים, שהיו בעיקר יהודים ונעו לכל עבר. הליטאים עצרו את הפליטים היהודים הנמלטים מפני הנאצים, השפילו אותם ושדדו הכל - כסף תכשיטים, בגדים וכל מה שמצא חן בעיניהם. לחברים שלנו לא היה כל רכוש, אף לא שעונים. גם אנו נעצרנו מספר פעמים על ידי הכנופיות הללו, אך הצלחנו לצאת מידיהם בשלום ולאחר כמה ימי נדידה חזרנו ליאנובה.

כששבתי ליאנובה לא הכרתי את המקום; העיר געשה והמהומה בה היתה רבה, חוצות העיר רחשו המוני ליטאים אשר היכו והתעללו ביהודים מזדמנים ובזזו את בתיהם, ובו במקום החלטנו שאיננו נשארים כאן. דעת כל החברים היתה שבמצב של שילהוב-יצרים אנטי יהודיים כאלה, השוררים בעיר קטנה כזו כמו יאנובה סכנה להישאר בה, מוטב שנפנה לעיר גדולה ושם נהיה מוגנים יותר מפני השתוללות ההמון ושמנו את פעמינו לקובנה. כדי לא להתבלט החלטנו שלא נלך בכבישים, ובכלל לא בדרכים סלולות מכל סוג. ירדנו לחוף נהר הוויליה והמשכנו ללכת לאורך חוף הנהר עד שהגענו לקובנה.

בדרכנו נפגשנו רק עם רועי בקר בודדים מהם שאבנו מידע על המתרחש בסביבה, ועוד בערוב אותו היום הגענו לסלובודקה, פרוור של העיר קובנה. ברובע זה של העיר גרו יהודים מזה דורות וכאן גם היתה אחת הישיבות המפורסמות בליטא, ששימעה הגיעה גם אל מעבר לגבולות מדינה זו ובסלובודקה גם התגורר חלק גדול מדלת-העם היהודית הקובנאית, אנשי עבודה ועמל.

ימים ראשונים בקובנה

כשהגענו לסלבודקה היו הרחובות ריקים, ובחוצותיה לא נראתה אף נפש חיה. לפתע נפתחה דלת אחת הבתים וקראו לנו להכנס פנימה. זכורני את בעלת הבית שהכניסה אותי ועוד כמה מחברינו כשהיא מבוהלת, רועדת מהתרגשות ומוכיחה אותנו: "איך זה אתם מעיזים להסתובב בחוצות, הרי יהרגו אתכם"! אז נודע לנו שבפרוור זה נערך בימים שקדמו לבואנו, פוגרום על

היהודים שנמשך יותר משלושה ימים. במשך שלושה ימים אלה השתוללו הליטאים בסלובודקה והרגו כ-800 יהודים, גברים, נשים וטף; רבים מהנרצחים נשחטו וראשיהם נערפו. "רק אתמול", אמרה האשה, "התחילו לאסוף את גוויות ההרוגים ולא יודעים, אם זה הסוף". החלטנו, אם כן, לא להיראות בחוצותיה של סלובודקה.

לא יכולנו להכביד על מארחינו, ובשעות הערב המאוחרות חמקנו מביתם והתמקמנו באחד מבתי הכנסת בסביבה. כאן, ביושבנו בצוותא, נתגבשה קבוצת חברים אשר החליטו לחזור וללכת לוִילקוֹמיר. בקבוצה זו היה יעקב וַפּניַארסקי ועוד שלושה מבני עירו שהצטרפו לקבוצה שלנו ביאנובה. לדבריהם יש אנשים נוספים מבני עירם בווילקומיר, ובעת זו רצונם להיות ביחד איתם. לקבוצת ההולכים לווילקומיר הצטרפו גם זיידל ואברהם דרניצקי, וחברתו של אברהם - רבקה. הקבוצה התארגנה ואנשיה יצאו בבוקר יום המחרת לדרך, אך הם לא הרחיקו לכת ובטרם שעזבו את סלובודקה הם נעצרו על ידי הליטאים, שארבו וצדו כל יהודי ברחוב, חברינו אלה הובלו לפורט השביעי[1], כתוספת לאלפי היהודים שהובאו לפניהם והוחזקו בשטח הפתוח של הפורט. למקום הזה הובאו כל היהודים שנתפסו על ידי הליטאים - גברים וגם נשים, אך כעבור מספר ימים שוחררו חלק מהנשים ממעצרם ויצאו לחפשי, ובין הנשים המשוחררות היתה גם רבקה והיא שבה אלינו. מפיה של רבקה נודע לנו את שאירע לחברים שנפרדו מאיתנו, כשניסו לעזוב את קובנה ולפנות לווילקומיר. רבקה חיה בתקווה, והמתינה לשיחרורם של החברים העצורים מהפורט כדי שתוכל להמשיך ביחד איתם בדרך, כפי שתכננו. היא הלכה במשך כשבוע ימים, יום-יום, לשערי הפורט וציפתה לפגוש את החברים שלנו משוחררים, ומדי יום ביומו, בשובה אלינו משערי הפורט, היא סיפרה את מה שראו עיניה: היא ראתה בכל יום קבוצות גברים יהודים, מהכלואים בפורט השביעי כשהם מובלים להוצאה להורג. באחד הימים היא חזרה וסיפרה שראתה גם את חברינו, וביניהם את אברהם החבר שלה, כשהם מובלים למוות. לאחר זאת היא אמרה שלא נותר לה עוד מה לעשות בקובנה ושהיא החליטה לצאת לדרך לורשה. רבקה נפרדה מאיתנו ויצאה לדרך, כפי שהיא אמרה, ומאז נעלמו עקבותיה. לאחר לכתה של רבקה נשארנו בקובנה - שמואליק מורדקובסקי, יעקב קאווה, צבי מילר ואני.

כעבור מספר ימים מצא את דרכו לבית הכנסת "שלנו" צבי בראון. צבי, יליד ורשה, הגיע לריכוז החלוצי בווילנה, כמונו, אך בהיותו חבר "השומר הצעיר" הוא יצא עם קבוצת צעירים, חברי תנועה זו, לעיירה קַיידַאן וחי במסגרת קולקטיב קיבוצי - כפי שאנחנו חיינו בטבריג - עד שליטא הפכה

להיות רפובליקה סובייטית והקיבוץ פוזר. אולם לחברים כבודדים, הותר להשאר במקום וצבי נשאר בקיידאן עד שפרצה המלחמה בין גרמניה וברית המועצות. בפרוץ המלחמה הצליח צבי להימלט ברגע האחרון, מידי הרוצחים הליטאים בעת שאלה ערכו טבח ביהודי קיידאן והגיע לקובנה. בבואו לבית הכנסת "שלנו" צירפנו אותו לחבורה כאחד מאיתנו, ובהמשך עשינו יחד את דרכנו בגיטו קובנה במסגרת הארגונית של התנועות החלוציות הציוניות, בתוך זה בקולקטיב של "מילדוס 7", במחתרת החלוצית והכללית האנטינאצית, ביציאה ליער וההצטרפות לפארטיזנים.

באחד הימים בא אלינו יעקב ליפשיץ - בחור קובנאי, וגם אותו צירפנו לקבוצה שלנו. כשפרצה המלחמה היה ליפשיץ בשרות סדיר ב"צבא האדום", וכמו רוב המגוייסים מליטא גם הוא הוצב לשרות בבסיס צבאי לא הרחק מקובנה. בפרוץ המלחמה הליטאים מיחידתו הצבאית, אלה ששירתו עימו ביחד, הפרו את שבועתם לברית המועצות, הצטרפו לשורות ה"פארטיזנים" הלאומנים, ומעשם הראשון היה להתנכל ליהודים ביחידתם, אך יעקב הצליח לחמוק מידי "חבריו", הוא נמלט מידיהם והגיע עד לסלובדקה, אלינו.

יעקב רצה מאד להגיע לבני משפחתו שגרו בקובנה העיר, אך פחד לצאת לרחוב; והוא נתקף באימה גוברת כשנזכר שבדרך לביתו הוא יצטרך לחצות את הגשר שעל נהר הויליה המאחד את הפרוור סלובודקה עם העיר קובנה. יעקב לא פסק לדבר על המשפחה הדואגת לגורלו, באין כל מידע ממנו. ריחמתי על יעקב ועל בני משפחתו והתנדבתי להגיע אל בית הוריו, כדי לבשר להם שהוא חי ונמצא בקרבת מקום. למרות הסכנה שבדבר, יצאתי לדרך ואיתרתי את בית משפחתו, לפי הכתובת שהוא מסר לי. אך כשהגעתי למקום מצאתי את הבית סגור ומסוגר כשתריסיו מוגפים. היהודים פחדו באותם הימים לצאת לרחוב, שלא יראו אותם שהם קיימים בכלל, והם הסתגרו בבתיהם ולא יצאו מהם. הקשתי בדלת וגם בחלונות, אולם מבפנים לא בא כל מענה, ורק כשהתחלתי לדבר על יד אחד החלונות ואמרתי שאני מביא להם ידיעה מבנם יעקב, נפתחה לאט ובזהירות דלת הבית ונתנו לי להכנס פנימה.

סיפרתי לבני הבית היכן יעקב שלהם נמצא ועל כך שהוא משתוקק להגיע אליהם, אבל הוא נפחד מאד. בני משפחתו שמחו מאד לקבל את דרישת השלום שהבאתי להם, אך גם הם היו נפחדים ואמרו לי למסור ליעקב שישקול בתבונה את צעדיו, אם הוא יחליט להגיע הביתה, ושיתחשב בסכנה האורבת ברחוב להיאסר על ידי הליטאים. במסר זה חזרתי ליעקב והבאתי לו גם סכום כסף שהוריו הפקידו בידי להעביר אליו שיוכל לקנות לעצמו מזון, במידה שיוכל להשיג אותו.

[1] אחד המבצרים שהקיפו את העיר קובנה ושימשו בימי קדם להגנת העיר מפני תוקפים זרים.

גם יעקב הביע את שביעות רצונו מהידיעה שהבאתי לו, שלכל בני משפחתו שלום, וכמובן שהם מחכים לשובו הביתה. אך רק כעבור שבוע נוסף יעקב אזר אומץ ופנה להצטרף לבני המשפחה בעיר, והגיע הביתה ללא תקלות בדרך. את יעקב הייתי פוגש לא פעם בגיטו, ובכל פעם שנפגשנו הוא לא פסק להודות לי על מה שעשיתי למענו בימים ההם.

בחור אחר בשם מַנֶס, גם הוא בודד ללא משפחה, אם כי מוצאו היה מליטא, הגיע ל"אכסניה" שלנו וגם אותו צרפנו לקבוצתנו. אולם מנס לא נשאר איתנו זמן רב, הוא נעלם ויותר לא פגשתי בו. מנס היה מטבעו קצת הרפתקן ולא חשש לצאת מדי פעם אל מחוץ לגיטו וכנראה, שבאחת הגיחות שלו לעיר הוא נתפס על ידי הגרמנים או הליטאים והומת.

חוויה לא נעימה ובלתי מתוכננת עברה על החברים של קבוצתנו: זמן קצר לפני שתחום השטח שיועד לגיטו היהודי גודר בתיל דוקרני יצאו חברינו, ואני עימם, להשיג מזון ונתפסנו על ידי בלשים ליטאים, והם הביאו אותנו לתחנת משטרה ליטאית בסלובודקה. מפקד המשטרה, שלידיו נמסרנו, נראה בעיני כראש כנופיית ליסטים, ולא כמי שמתאים להיות מופקד על שמירת החוק. ברנש זה הקדים את פנינו בקללות וצעקות, אך התלבט מה לעשות עימנו; זה היה לפנות ערב, וכנראה שהליסטים הזה היה כבר עייף מ"עבודת היום" שלו, על כן הוא רשם את שמות כולנו וציווה עלינו להופיע אצלו למחרת בבוקר לעבודה. הוזהרנו על ידו שאם לא נופיע כמצוותו ניירה למוות[1]

היינו תמימים וחשבנו שאם לא נתייצב במקום ובזמן כפי שהורה לנו ראש כנופייה זה, יבואו לחפש אותנו וגורלנו - מי ישורנו. על כן, כמצווה עלינו, התייצבנו למחרת בבוקר כאיש אחד, במפקדת המשטרה הליטאית. עברו מספר רגעים עד שהברנש שפגשנו אתמול התפנה אלינו, ולפי הבעת פניו נראה היה כאילו הופתע מעצם הדבר שהתצייבנו בפניו, ולא ידע בעצמו מה לעשות אתנו, אך הבעיה נפתרה מהר בדמותו של איש-צבא גרמני שבא לחפש עובדים.

אנחנו, כמובן, לא פחדנו מכל סוג של עבודה ואולי אף שמחנו, כששמענו שנעבוד במאפיית לחם של הצבא הגרמני. שיערנו שבעת שנעסוק במלאכה נוכל גם לנגוס בסתר מאיזו כיכר לחם ונשקיט מעט את רעבוננו. אנשי הבולשת הליטאית העניקו לנו את "הכבוד", והם בעצמם הוליכו אותנו למקום עבודתנו, לפי הכתובת שמסר להם הגרמני. כך הגענו לחצר בית החרושת לגפרורים, לא הרחק מתחנת המשטרה וצורפנו לקבוצת יהודים שהיתה כבר במקום.

[1] כל אזהרה לאי מילוי הוראה כלשהי, הן של הגרמנים והן של הליטאים, הסתיימה באיום זה.

בחצר של בית החרושת חנתה יחידה צבאית גרמנית שעיסוקה באפיית לחם ואספקתו ליחידות הצבא השונות באיזור. היו שם מכונות ומלאי גדול של קמח, וחיילים במדים עשו את העבודה המקצועית - הפעילו את מכונות הלישה ותנורי האפייה. עלינו הוטל לפרוק שקי קמח, להביא אותם למכונות הלישה להכנת הבצק ולספק מיים, כפי הנדרש לצרכי המאפייה. אחדים מאתנו נצטוו לנסר עצים ולהכינם להסקה ולבצע עבודות אחרות מסוג זה.

עבודת האפייה נעשתה בקצב מהיר ואנחנו התאמנו את עצמנו לקצב זה. כל אותה עת שהיינו עסוקים בעבודה לא שמענו אף מילה רעה מפי הגרמנים, הם רק הקפידו שנעבוד ונעמוד בקצב העבודה. כשהגיעה שעת הפסקת הצהריים הודיעו לנו על הפסקה של שעה ושאנחנו רשאים, אפילו, לעזוב את חצר בית החרושת, כדי להשיג לנו אוכל. אולם הוזהרנו שעלינו לחזור במועד שנקבע להמשך העבודה, וכמו כל אזהרה גם לזו נתלווה האיום הידוע: מי שלא יחזור... יצאנו לחפש מזון בסביבה הקרובה וללא קושי מיוחד עלה בידי, וגם בידי האחרים, להשיג את מבוקשי אצל הליטאים. הליטאים ניצלו את מצוקת היהודים וגבו מאתנו מחירים מופרזים על כל דבר־ האוכל שהם מכרו לנו. אך בסך הכל היינו מרוצים שהצלחנו לקנות מעט מזון, אם כי כעסנו על הליטאים שניצלו את מצבנו לרעה.

בחלוף מועד ההפסקה שניתנה לנו התיצבנו במקום להמשך העבודה, כפי שצווינו. אולם מרגע זה חל מפנה לרעה במצבנו: הגרמנים גמרו להכין את מכסת הלחם שהיה עליהם לאפות ו״התפנו״ לטפל בנו. הם שינו את יחסם אלינו, כאילו לא היו אלה אותם החיילים שעבדנו במחיצתם קודם; הם ציוו עלינו להסתדר בשתי שורות, לצעוד לפי קצב שהם נתנו ול...שיר. ציוו עלינו לרוץ בין שתי שורות של חיילים אשר הצטיידו בעוד מועד באלות והיכו בכל אחד מאיתנו שהגיע לקרבתו, להתעללותם בנו לא היה גבול. בהמשך ציוו עלינו לנקות את החצר מכל לכלוך בידיים ולבסוף, נאחזו הגרמנים בכמה מתוכנו וגזרו במספרים בתוך שערות ראשיהם צלב-קרס. איני יודע איך, אך אני הצלחתי לחמוק מידיהם, לא קיבלתי מכות וגם לא גזזו את שערותי, ופרט לפחד שאחז בי יצאתי משם בשלום.

לאחר כל ההתעללויות שחררו אותנו אולם הם ...הזמינו אותנו לבוא לעבודה גם למחרת בבוקר בליווי האזהרה הידועה: ומי שלא יבוא יירה! חברי ואני למדנו לקח מיום עבודה זה אצל הגרמנים והחלטנו שיותר לא נתייצב לעבודה אצל הגרמנים, נשתמט בכל דרך ולא ניפול עוד לידיהם, ובמשך תקופה ממושכת הצלחתי בכך. רק לאחר שלושה חדשים נתפסתי על ידי אנשי המשטרה היהודית בגיטו ונלקחתי לעבודה בשטח שהגרמנים החלו להקים שדה התעופה.

ככל שהתקרב מועד סגירת הגיטו התווספו ״דיירים״ נוספים באכסניה שלנו, בבית הכנסת. המבנה בעצמו וגם החצר שמסביבו התמלאו ביהודים, משפחות עם ילדים, זקנים וצעירים, אשר לא מצאו עדיין מקום למגורים במתחם שהוקצע למגורי היהודים בסלובודקה ומחשש לפורענויות שיכולות לבוא עליהם במקומות מגוריהם שלא נועדו להיכלל בגיטו, החליטו לעבור לשטח שיקום הגיטו, אף אם עדיין לא מובטחת להם קורת-גג לראשיהם.

חצר בית הכנסת ״שלנו״, המתה מאנשים אשר ניסו בכל כוחם לנהל את חייהם; אנשים בישלו על כיריים מאולתרים שהתקינו מלבנים, התרחצו בחוץ ואילתרו באחת מפינות החצר מקום מוסתר לעשיית הצרכים.

המוסדות העצמיים של היהודים היו רק בתחילת התארגנותם ולא הספיקו לשכן את כל היהודים מהעיר קובנה ופרווריה, שנצטוו לעזוב את מקומות מגוריהם והגיעו לסלובודקה. למזלם של כל אלה היה עדיין קיץ, בחוץ היה מזג אויר סביר ופליטי העיר הרבים שהצטופפו בחצרות הבתים, כמו גם בחצר בית הכנסת לא סבלו מקור. סידור האנשים הללו בבתי מגורים נעשה על ידי ״ועדת הדיור״ שהוקמה מאוחר יותר, על ידי ״מועצת-הזקנים״ שהתארגנה בפקודת הגרמנים בגיטו והאנשים החלו, טיפין טיפין לעזוב את חצר בית הכנסת ועברו לגור בצפיפות בבתי מגורים.

התקופה הראשונה בגיטו קובנה

הגרמנים קבעו את יום ה-15 באוגוסט 1941, למועד שבו על היהודים להשלים את גידור וסגירת שטח הגיטו בקובנה, שהוקם בפרוור העיר - וִילִיַאמפּוֹלֶה, שנקרא בפי כל סלובודקה.

ואכן, ביום שקדם לתאריך שנקבע הושלמה מלאכת הגידור ובסמוך לגדרות התיל של הגיטו הוצבו שלטים מעוטרים בגולגלות ועליהם כתובת מאירת-עיניים בגרמנית וליטאית: ״יהודי שינסה לעבור את גדר התיל, מות יומת!״

ב-15 באוגוסט הוצבו אנשי המשטרה הליטאית חמושים ברובים טעונים, מסביב לגדרות התיל שהקיפו את הגיטו ופקחו עין יומם ולילה, שיהודים לא יעזבו את תחום הגיטו.

בגיטו, שקם זה עתה, שררה אנדרלמוסיה רבה; יהודים רבים - ביניהם ילדים, נשים, זקנים וחולים - שעזבו לפי פקודת הגרמנים את העיר קובנה ועברו לשטח שהוקצה להיות הגיטו, ועוד הפליטים היהודים שהצליחו להימלט מהעיירות והערים בליטא כדי להציל את נפשם, בעוד הליטאים תוקפים אותם במקומות אלה, בוזזים את רכושם וטובחים בהם, ללא רחם - כל אלה ישבו על צרורות מטלטליהם הדלים שהצליחו למלט עימם והתגודדו בחצרות הבתים של סלובודקה תחת כיפת השמיים, ללא גג לראשיהם.

בפקודת הגרמנים הוקמה בגיטו "מועצת-הזקנים - האֶלטֶסטֶנרט", שחבריה היו מראשי הקהילה היהודית בקובנה. "המועצה" החלה לעבוד והקימה מתוכה ועדות-פעולה כדי להכניס סדר כלשהו בניהול חיי היום-יום בגיטו. "הועדה לדיור", היתה בין הראשונות שהחלה בעבודה מעשית בשטח, ואנשיה עשו רבות למען שיכונם המהיר של חסרי הבית, להבטיח להם קורת-גג כלשהי לפני שימי הקיץ יחלפו. הסתיו התדפק כבר בדלת ואחריו עומד לבוא, כרגיל, החורף הקר, אלה שתי עונות השנה הקשות בארצות אירופה ובפרט בליטא, השוכנת בחלקה הצפוני של יבשת זו; בסתיו יורדים גשמים עזים, ובחורף שורר קור המקפיא את העצמות והמקלט היחידי מהרטיבות והקור הוא בית חם, אם מסיקים בו תנור, כמובן.

שטח הגיטו, כמו מספר הבתים הראויים למגורים שהיו בשטח זה, היה צר מלהכיל את כל היהודים שנזקקו לדיור ובאותה תקופה ל"וועדת הדיור" עצמה, לא היה מקום להקים את לשכתה ולפי זכרוני פעלו אנשיה ברחוב[1] ושם הם קיבלו את פניותיהם של האנשים שחיפשו מקום איפה להשתכן. אנשי הוועדה פקדו את בתי התושבים, רשמו את מספר הדיירים בכל בית ובית, ולפי הערכתם קבעו את מספר האנשים הנוספים שאפשר לאכלס בכל דירה ודירה. בענין זה לא היתה אפשרות לערר, לא היתה ברירה אחרת אלא לצופף את הדיירים, כדי למצוא קורת גג לחסרי הבית. "וועדת הדיור" היפנתה את מחוסרי הבית לבתים שאנשיה קבעו שיש שם מקום לקלוט אותם. יש לציין ש"וועדת הדיור" הצליחה בפעולתה ואפילו גרמה לכך, שרבים מבעלי הדירות בשטח הגיטו היהודי, יצאו לחפש לעצמם "דיירים מתאימים". בעלי הדירות חיפשו בין חסרי הבית אנשים שנראו

להם נוחים ושיוכלו לחיות איתם בצוותא, גם בצפיפות הנכפית עליהם. גם אני וחברי, שארית הקבוצה הטבריגאית, בסך הכל ארבעה: אני, שמואליק מורדקובסקי, יאנקל קאווה, צבי מילר ושניים אחרים שהצטרפו אלינו - צבי בראון, ומנס שוּכַּנוּ על ידי וועדת הדיור - בבתיהן של משפחות מקומיות.

אני נכנסתי לגור בביתו של זוסיה וחיה קָמבֶּר, בני זוג שהתקרבו לשנות הארבעים בחייהם ולהם שני ילדים - בן ובת והם גרו בדירתם בסלובודקה מאז נישואיהם. זוסיה היה נגר, מקצוע שלמד בימי נעוריו וחיה אשתו היתה עקרת בית. שני בני הזוג היו בעלי מזג טוב והתייחסו אלי בחיבה. גם חברי - שמואליק וצבי היו מבאי הבית הזה ונתקבלו שם ברצון, וכמוני גם הם זכו מדי פעם לארוחה חמה מידי בעלת הבית. יעקב קאווה הצטרף למשפחה אחרת וכן גם צבי מילר, ובזאת נגמרה התקופה שגרנו ביחד במבנה בית הכנסת. בעצם כבר אי-אפשר היה להשאר עוד בבית הכנסת משום שהמקום הפך להיות מחסן לבגדים, שנותרו ונאספו בבתים שמהם הוצאו היהודים באקציות השונות.

גם לאחר שתחום הגיטו הוקף בגדר תיל דוקרני, לא פסקו מעשי השוד וההרג של יהודים, ועל תושבי הגיטו קובנה עברו תקופות קשות - "אקציות" בהן נלקחו הקרבנות להשמדה, פורענויות וגזירות נוספות אחרות שניתכו על ראשיהם של היהודים על ידי הגרמנים ועוזריהם הליטאים, גם יחד.

שלושה ימים לאחר סגירת הגיטו, ב-18 באוגוסט 1941, היתה "אקציית האינטלגנטים". שבוע ימים לפני כן נדרשה "מועצת-הזקנים" לספק חמש מאות יהודים "אינטלגנטים" לעבודות מיון בספריות וארכיונים, כדברי הגרמנים. "מועצת-הזקנים" פירסמה מודעות בחוצות הגיטו, לפיהן נתבקשו מועמדים מתאימים להתנדב לעבודה זו והמתנדבים נתבקשו לבוא לשער הראשי של הגיטו, ברחוב קריקשצ'יוקייצ'יו, בתאריך הנקוב במודעות. נמצאו אנשים שהאמינו לדברי הגרמנים והם באו והתייצבו במועד ובמקום שנקבע וביקשו להצטרף ל"קבוצת האינטלגנטים".

הגרמנים, בסיוע אנשי משטרה ליטאים, גם הם באו לשער לגיטו לקחת את האנשים "לעבודה", אך לאחר שנוכחו לדעת שמספר האינטלגנטים המתנדבים שהתאסף לצאת לעבודה, הינו פחות מחמש מאות, הם פשטו ברחובות הגיטו וחטפו כל גבר שנקלע בדרכם, להשלמת מכסת החמש מאות. חברינו שמואל מורדקובסקי וצבי בראון, שנמצאו באותו זמן ברחוב, נלכדו בידי הגרמנים

[1] הוועדה פעלה בשטח שלאחר מכן הוקמו שם "בתי המלאכה הגדולים", כפי שהם כונו בפי האנשים, ושם עבדו רבים מתושבי הגיטו בתיקון וביצירת פריטים עבור הגרמנים.

וצורפו לקבוצת ״האינטלגנטים״, אך שניהם הצליחו להתחמק מידי החוטפים והגיעו בעודם מתנשמים בכבדות, לפתח חצר בית הכנסת ״שלנו״, שם פגשתים. שניהם סיפרו שהגרמנים חוטפים יהודים לעבודה, ולוקחים כל מי שנקלע בדרכם. שניהם היו חיוורים מפחד ומהריצה, אבל הם ניצלו מהגורל שפקד את חמש מאות שלושים וארבעה הגברים ה״אינטלגנטים״, שהגרמנים אספו בגיטו והובילו אותם לפורט הרביעי בקובנה, ושם הם נורו למוות עוד באותו יום[1].

כשהוקם הגיטו בקובנה, הוא היה מורכב משני חלקים - הגיטו הגדול והגיטו הקטן. החיבור בין שני חלקי הגיטו היה באמצעות גשר-עץ עילי, שנבנה במיוחד מעל לרחוב פניירו - רחוב מרכזי בתחבורה העירונית והבינעירונית. ב-27 בספטמבר 1941 ערכו הגרמנים ״אקציה״ בגיטו הקטן ורוב תושבי ההגיטו הקטן נלקח לפורט התשיעי וסופם היה כשל כל היהודים שהובאו לשם בכל עת - מוות. כעבור שבוע ימים, ב-4 באוקטובר, הגרמנים חיסלו את הגיטו הקטן באופן מוחלט.

פגישה חד-פעמית

בתוך הגיטו אפשר היה לנוע באופן חופשי, אך אבוי, אם נקלעת לאיזור שבאותו זמן נערך שם מצוד כלשהו; אם בעת איסוף אנשים למקום עבודה, שבגלל היחס הקשה עד ברוטאלי, ש״המעסיקים״ גילו כלפי העובדים היהודים הם לא הצליחו לגבש קבוצת עובדי-כפייה מאנשים קבועים או, אם נפלת חס וחלילה למלכודת כשהנוגשים עסקו בחטיפה וריכוז יהודים לשילוח למחנה-עבודה, וגם אם נזדמנת באקראי לתוך ״אקציה״ - משמע תפיסת יהודים להוצאה מהגיטו, לשילוח והגלייה למקום מרוחק או אף להשמדה. אך האנשים לא פסקו בשל כך להתהלך ברחובות הגיטו, כל אחד לצרכיו הוא.

באחד הימים, לפנות ערב, יצאתי מהבית שגרתי בו, סתם ללא כל מטרה מוגדרת. לא שרגלי נשאו אותי לטיול, אלא יצאתי את הבית לראות מה מתרחש ברחוב. לאחר שעברתי שני רחובות ממקום מגורי פגשתי בנערה בגילי, או שמא היא היתה בשנה צעירה ממני, וכשהתקרבתי למרחק לא גדול ממנה נפגשו מבטינו. כנראה שאצל שנינו נוצר באותו רגע הרצון להחליף מילים בינינו, וכך נעצרנו אחד מול השנייה, עומדים ללא אומר.

[1] שני אחיה של דינה , אשתי לעתיד, יהואש וישראל, נלקחו גם הם באותה אקציה.

הנערה היתה בעלת תוי פנים עדינים, חיוורת במקצת, עיניה היו רושפות, אך משהו היה נוגה במבטה; שערה היה מסורק למשעי ופסוקת חצתה את שערה הערמוני הארוך שגלש על כתפיה והיא לבשה מעיל ארוך בצבע בהיר שהיה מכופתר לכל אורכו. לאחר שהחלפנו בינינו את המילים הראשונות התקרבנו יותר אחד לשנייה, ופתחנו בשיחה ממש. תחילה שאל כל אחד מאתנו את הזולת אודותיו, ובהמשך שוחחנו על המצב הכללי בו אנו שרויים יחד עם כל היהודים, שוכני הגיטו.

כבר מתחילת הפגישה נוצרה בינינו כעין קירבה נפשית וכששיחתנו נתמצתה לעת זו, נדברנו להיפגש למחרת היום, באותה שעה ובאותו מקום. נפרדנו בלחיצת ידיים ובעת הפרידה הבחנתי במבט עיניה, בחיבה שהן הביעו כלפי וברגע זה נפשקו מעט שפתיה וחיוך מבויש כלשהו התפשט על פניה. גם אני חייכתי אליה ושנינו התחלנו לפסוע, כל אחד בכיוון אחר, אך לאחר צעדים ספורים, כאילו לפי אות שניתן לשנינו, סובב כל אחד מאתנו את ראשו לאחור ונפנפנו אחד לשנייה ביד.

במשך כמה חודשים הצלחתי להשתמט מעבודות-הכפייה והיום שלמחרת פגישתי עם מירקה, עבר עלי בעצלתיים כשאני מדלג בהסתר דרך חצרות הבתים כדי להגיע לחברים, ושלא אתקל בדרכי זו בשוטרים או סתם חוטפי יהודים לעבודה.

לפנות ערב כשהגיע הזמן לפגוש את מירקה, הנערה שהכרתי אתמול, חמקתי שוב דרך החצרות המוכרות לי והגעתי למקום המפגש כפי שנדברנו, אך לא מצאתי אותה במקום. לא חשבתי שמירקה לא תבוא לפגישה שקבענו וגם לא העליתי על דעתי שהיא אמורה לאחר לפגישה. לפי מבטי הפרידה שלה מתמול הייתי בטוח שהיא כמוני, תצפה לרגע הפגישה בכליון עיניים ותמהר להגיע למקום-הפגישה, ללא איחור. וכשלא מצאתיה במקום המפגש, נשארתי עומד במקום וממתין לה, כשההנחה שלי היא שמירקה מתעכבת בביתה מסיבה חשובה ובסופו של דבר היא תבוא - אמנם באיחור, אבל תבוא. אך לאחר זמן לא רב של המתנה נודע לי מפי שוכני הרחוב שבלילה שעבר היתה "אקצית זוטא" ברחובות הסמוכים ומירקה עם כל בני משפחתה היו בין אלה שנלקחו והוצאו מהגיטו.

באותה עת מרבית היהודים בגיטו עדיין לא האמינו שהגרמנים ומסייעיהם הליטאים עוצרים יהודים ללא אבחנה, סתם יהודים שלא פשעו ולא חטאו במאומה, ומוציאים אותם להורג. רבים מהיהודים האמינו אפילו לשמועות שהפיצו אויבינו שהיהודים הניצודים בגיטו נלקחים לעבודה למקומות שמחוץ לעיר.

במרוצת הזמן נתגלתה לעיני כל האמת המרה - שכל היהודים שנלקחו מהגיטו באקציות הומתו במתחמי המבצרים - "הפורטים" - שמסביב לעיר קובנה, בעיקר במבצרים התשיעי, הרביעי והשביעי. כך גם נפלה מירקה - הנערה שפגשתי וקיוויתי להמשיך ולהיפגש איתה גם בימים הבאים - קרבן לרשע הנאצי.

רק מפגש אחד אקראי היה בינינו - אחד ויחידי - שהסתיים במבטי חיבה וחיוכים הדדיים ובתקווה להמשך ההיכרות ולפגישותינו העתידיות, ותקווה מיוחלת זו נגדעה ביד הזדונית של הרשעים ונמוגה לעולם. רק תמונת הפגישה היחידה עימה, ומראה של מירקה נשארו בזכרוני.

החיים בגיטו

עם סגירת הגיטו נוצר מצב שונה. מעט "חופש התנועה" שהיה ליהודים לפני סגירת הגיטו - אם כי "חופש" זה, גם הוא היה כרוך בסכנת-נפשות - הרי מעתה המצב השתנה בהרבה לרעה. מעכשיו נמצאו כל היהודים בפיקוח חמור ובעיית השגת מזון החריפה. ליטאים אשר עד לעת זו היו מוכנים מטעמים שלהם, לרוב מתוך תאווה לבצע כסף, למכור ליהודים מזון, לא יכלו לבוא עוד במגע תכוף עם היהודים, והמצוקה החלה לתת את אותותיה אצל תושבי הגיטו. היהודים הכלואים נאלצו לחפש פתרונות חדשים איך להמשיך ולהתקיים במציאות החדשה שנוצרה. לבעלי משפחות עם ילדים וזקנים המצב היה קשה ביותר, אבל אני הייתי "בר-מזל", הצטרכתי לדאוג לפרנס רק את עצמי, אך הדבר לא עלה לי בקלות. כסף לא היה לי וגם למי שהיה לו כסף במזומנים לא הפיק ממנו הרבה; ה"רובל" הסובייטי המשיך להיות מטבע "עובר-לסוחר", גם לאחר הכיבוש הגרמני, אולם ערכו ירד פלאים ובכמה עשרות הרובלים שהיו לי לא ניתן היה לקנות דבר. כמובן, שלא היו לי כל דברי ערך: תכשיטים מזהב, או ממתכת יקרה אחרת וגם לא מטבע זר שתמורתם אפשר היה, אפילו בין גדרות הגיטו, לקנות מזון.

בתקופה זו עבודת-הכפייה מחוץ לגיטו עוד לא היתה מסודרת ומאורגנת ויחידות המשטרה והצבא הליטאי "אירגנו" לעצמם קבוצות יהודים לעבודה - לא לעבודה יצירתית - הם לקחו את היהודים כדי להעסיק אותם בעבודות קשות ומשפילות, בעיקר לעבודות נקיון בקסרקטינים מאלה שהיו בפרוור הקובנאי שַנץ. כמובן, ש"המעבידים" הללו לא נתנו כל תמורה לעובדי-הכפייה היהודים עבור עבודתם, וגם לא אוכל.

פעם אחת נלקחתי לעבודה לאחד הקסרקטינים של שנץ ועלה בידי להשיג אוכל. בשבילי היתה זו תגלית ובמצב המיוחד שלי אפילו הצלה. בגיטו, "בבית", לא היה מי שידאג להכין לי ארוחה לפני צאתי לעבודה, וגם בשובי מהעבודה לא מצאתי מה לאכול שם, ולא היתה לי נפקא מינה היכן אוכל את ארוחתי, רק שתהיה.

בשנץ, מסביב לקסרקטינים הצבאיים, גרה אוכלוסיה ליטאית ובין אלה היה אחוז משמעותי של זוגות צעירים ממעמד הפועלים. הסתבר שרבים מביניהם לא הצטרפו למעשי השוד והרצח, שכלל הליטאים ערכו ביהודים, לפחות לא באותה עת.

ניסיתי את מזלי, התחמקתי ממקום העבודה ובהיסוס רב נכנסתי לאחד הבתים בשכונה לבקש אוכל. להפתעתי ולשמחתי הרבה, נתקבלתי בסבר פנים יפות על ידי עקרת-הבית, אישה צעירה, והיא כיבדה אותי בצלחת מרק ופרוסת לחם. כמובן, שלא היה לי במה לשלם לה תמורת אלה, אך היא גם לא ביקשה ממני דבר בתמורה, וכנראה שהיא כלל לא ציפתה לקבל ממני תשלום, היא הבינה מהו מצבי ואני הודיתי לה והלכתי לדרכי. הצלחה זו עודדה אותי להמשיך ולפרנס את עצמי בדרך זו. הרצון להשביע את רעבוני הביא אותי לידי כך שניסיתי את מזלי בבית נוסף וגם שם לא הושבו פני ריקם, גם פה קיבלתי מרק ולחם, ויצאתי שבע למדי.

"סידור" זה נראה לי סביר ובמשך מספר שבועות השתדלתי להצטרף לקבוצות שיצאו מהגיטו לעבוד בשנץ, ובהיותי שם מצאתי, כמעט יום-יום, את פרנסתי היומית - אוכל לשובע. מצב זה נמשך אצלי עד למועד שהגרמנים החלו להוציא מהגיטו באופן מסודר וקבוע קבוצות יהודים לעבודות-הכפייה. מאותו רגע מצבי השתנה לרעה. בסידורי העבודה החדשים צורפתי מדי פעם לקבוצה אחרת, בתנאים שונים לגמרי מאלה שהיו לי בשנץ, ובמקומות העבודה החדשים, שהחלפתי כמעט מדי יום, לא היתה לי האפשרות להשיג אוכל כדי להשביע את הרעב שלי.

פעם צורפתי במקרה לקבוצה שעבדה בפריקת פחם בתחנת הרכבת עבור בית החולים הצבאי הגרמני; העבודה היתה קשה, השומרים האיצו בנו לעבוד, ולעבוד מהר, ואני התלכלכתי ונצבעתי כל כולי - כל חלקי הגלויים בגופי כמו גם הבגדים - בפיח השחור, אבל היה שם אוכל בשפע. נהניתי משאריות האוכל של מטבח בית החולים, אוכל טוב ומזין. עבדתי במקום זה במשך ימים ספורים בלבד, ולמרות רצוני להמשיך ולעבוד שם, סדרני המשטרה שעל יד שער-היציאה מהגיטו מנעו את הדבר ממני. טעמן של הארוחות בבית החולים הצבאי נשארו בפי זמן רב, ובהזדמנות שנקרתה לי להגיע לעבודה לפי רצוני, ביקשתי להישלח לבית החולים הצבאי.

במפקדות הנאציות לא פסקו מלרקום תכניות זדוניות כלפי היהודים, אך בינתיים הם ניצלו את כוח-העבודה הגלום באוכלוסיה היהודית של גיטו קובנה. בכל יום-ויום התרבו המקומות אליהם נדרשו ונלקחו עובדי-הכפייה היהודים מהגיטו לבצע עבודות - רובן ככולן - עבודות פיזיות קשות ואף משפילות. תוך זמן קצר גדל הביקוש לעובדים פי כמה מונים והגיע למימדים שהגיטו לא ידע כמותן עד עתה. בין "מקומות-העבודה" בלט ה"לופטפלַאץ" - שדה התעופה הגרמני הצבאי שהוקם בסמוך לפרוור העיר קובנה - אַלֶקסוֹט. בתחילה הועסקו שם רק כמה מאות נשים וגברים מהגיטו, אולם תוך זמן קצר החל שדה התעופה "לבלוע" אלפי עובדים יהודים מהגיטו שנלקחו לבצע שם את עבודות התשתית והבנייה, ועד מהרה הפך שדה-תעופה למקום-העבודה העיקרי עבור יהודי הגיטו, וגם אני צורפתי להמון הרב הזה.

תנאי העבודה בשדה-התעופה היו קשים, העבודה התבצעה בשתי משמרות ארוכות-זמן, עם הפסקה קצרה לארוחת מרק-הכרוב הדליל שניתן לנו. זו היתה התמורה היחידה עבור העבודה המפרכת בחפירות, עירבול ידני של בטון, יציקות-בטון והעברת חומרי-בנין שונים ממקום למקום, בשטח שדה-התעופה המוקם.

לפני בוא יהודי הגיטו בהמוניהם לעבודה בשדה-התעופה, עבדו שם אלפי שבויי המלחמה הסוביטיים מהצבא האדום. בימים הראשונים של עבודתי במקום ראיתי אותם שם במו עיני, לפני שהם החלו להיעלם מהשטח בבלויי לבושם - סחבות משאריות סגיניהם הצבאיים שהיו תלויים על כתפיהם כשקים מרופטים. צל-האנשים הללו נראו תשושים, רזים בגופם, מורעבים וחולים. ראיתי אותם נופלים כזבובים תוך כדי העבודה הנכפית עליהם ונופחים בחוסר אונים את נשמותיהם באדמה הבוצית. השומרים הגרמנים, כולם צעירים וסמוקי-לחיים, הפליאו להכות בקתות הרובים שבידיהם על ראשי אנשים אומללים אלה, ואנחנו, היהודים המושפלים, הסתכלנו על שבויי המלחמה מהצבא האדום מלאי רחמים, אך לא יכולנו להושיע להם. היו מבינינו שזרקו לעברם פרוסות לחם במחשבה שאולי זה יועיל למישהו מהם, אך אפילו ככר לחם שלמה לכל אחד מהם, לא יכלה לשנות את מצבם, וכנראה שרובם מתו או הומתו תוך זמן קצר אחרי זה.

הוראות הגרמנים היו בבחינת חוק עבור יהודי הגיטו. כך, בפקודתם הנפיק ה"אֶלְטֶסטנרַאט" לכל תושב יהודי בגיטו כרטיס-זיהוי ובמקביל לו גם "כרטיס-עבודה", ואת שני אלה היה חייב כל אחד לשאת עימו בכל עת. חובת העבודה חלה על כל תושבי הגיטו מגיל 15 ועד 65, גברים בכל יום ונשים שלוש פעמים בשבוע. "כרטיס העבודה" היה חודשי והוחלף מדי חודש-בחודשו.

בכל בוקר, עם צאתי לעבודה אסף ראש ה״בריגדה״ - הוא ה״קולוֹנֶן-פִּירֶר״, בפי הכל - את ״כרטיסי העבודה״ מכל אנשי ה״בריגדה״, ובתום היום הוא החזיר הכרטיסים לבעליהם. ה״קולונן-פירר״ מונה על ידי לשכת העבודה בגיטו והיה הנאמן שלה, ומחובתו של ה״קולוֹנֶן-פִּירֶר״ היה לציין בכל יום בכרטיס העבודה, שנושא כרטיס זה התייצב ומילא את חובתו בעבודה. רק על סמך ״כרטיס העבודה״ החתום על ידי ה״קולוֹנֶן-פִּירֶר״, המעיד שבעליו מילא את כל מכסת ימי העבודה המוטלת עליו, היה רשאי מחזיקו ליהנות ממנת המצרכים החודשית הדלה שחולקה לתושבי הגיטו.

בגלל האיום התמידי על החיים השקיעו האנשים בגיטו מחשבה רבה לגלות כל דרך אפשרית לשרוד, ובין תושבי הגיטו היכתה שרשים עמוקים האמונה, שחייו של היהודי תלויים ״בתועלת״ שהוא מביא לגרמנים. רעיון זה הפך להיות, אצל רבים מיהודי הגיטו, קו-מנחה בכל התנהגותם, ״וכי מה עוד יצילני ממוות, אם לא העבודה ?!״ אמרו. מן הצד השני גבר הלחץ של הגרמנים על אוכלוסיית הגיטו שתעבוד, מטעמים שלהם. הם רצו שהיהודים יהיו עסוקים, אפילו בעבודות סרק, ובלבד שתשומת ליבם תהיה נתונה רק לדאגות קיומיות של יום-יום ושלא יהיה להם זמן חופשי שיאפשר להם, אולי, להתפנות למחשבה ולעלות רעיונות איך לחמוק מידיהם הרצחניות, ובודאי שלא להתארגן להתקוממות נגדם וללחימה בהם.

הגרועה מבין כל עבודות-הכפייה שהיהודים ביצעו עבור הגרמנים היתה זו שבשדה-התעופה, או כפי שמקום זה נקרא בשפה היום-יומית בפי האנשים, ״אֶרודרום״. על משקל זה נקרא גם, בסלנג הגיטואי מי שעבד שם - ״אֶרודרוֹמשצָ׳יק״ ומשמעות הכינוי היה: המסכן והמדוכא ביותר בין אנשי הגיטו, כינוי שנדבק במרוצת הזמן בגיטו לכל מסכן - גם אם לא עבד ב״ארודרום״, ואני הייתי אחד מאלה. ואמנם, בין משמרת עבודה אחת לשנייה, לא נותר לי זמן לעשות דבר-מה אחר; העבודה הפיזית הקשה התישה את כוחותי, הרעב הציק לי ללא הפסק וגם שעות לשינה היו לי בצמצום.

ב-27 באוקטובר, חזרתי לגיטו לאחר שעבדתי במשמרת לילה בארודרום. מסביב היה חשוך, אך בחוצות הגיטו היתה תנועה ערה של אנשים, והכל החישו את צעדיהם בדומיה לכיוון אחד, לבית האלטסטנראט. מפי האנשים נודע לי שכל תושבי הגיטו נצטוו להתאסף למחרת היום, עם אור הבוקר, ב״כיכר הדמוקרטים״ למפקד. לגבי התכלית ותוצאות המפקד היתה השערה אחת בלבד, ושוב באותו כיוון המחשבה של הציבור הגיטואי: אנשים המסוגלים לעבוד ויכולים להביא

תועלת למכונת-המלחמה הגרמנית יופרדו מכלל האוכלוסיה בגיטו ויהנו מתנאים משופרים בתזונה ומהטבות אחרות, ואילו לאחרים - הקצבת מזונם תופחת.

אזהרת הגרמנים, שמי שלא יתייצבו כנדרש למפקד יומת במקום, פעלה על היהודים כמצופה. בנושא זה - הרג יהודים - כבר נוכחנו לדעת שהגרמנים אינם משקרים.

כמעט שלא נותר לי פנאי להתרחץ ולשפר את מראי החיצוני, ויחד עם חברי פנינו לדרך המובילה ל"כיכר הדמוקרטים" - איזו אירוניה של דמוקרטיה. בחוץ רק עתה הנץ האור הראשון, השמש עדיין לא שלחה את קרניה ובפאתי השמיים, במזרח, עדיין חושך כשהמוני יהודים, מכל קצוות הגיטו החלו כבר לזרום לאותו מקום, "לכיכר הדמוקרטים".

לגרמנים ועוזריהם הליטאים היה פנאי, הם לא הקדימו לבוא ולקבל את פני היהודים, היהודים יחכו להם... ורק לאחר שכל יהודי הגיטו התאספו שם, הם הופיעו. מאות גרמנים וליטאים חמושים ברובים, בנשק אוטומטי, במקלעים בינוניים ושריוניות, הקיפו את היהודים שהתייצבו בפקודת הגרמנים בכיכר ענקית זו. הציבור היהודי שנאסף בכיכר נצטווה להסתדר בשורות של חמישה-חמישה בכל שורה ולהתקדם בהליכה אל ולעבור על פני אנשי הגסטאפו הגרמנים והמשטרה הליטאית שעמדו במרכז הכיכר, כולם במדים מצוחצחים ונושאים על כתפיותיהם סימני דרגות גבוהות. הוראות נוספות לא ניתנו. באזני הנאספים הושמעה רק האזהרה הקבועה: "מי שלא יציית יִיָּרֶה במקום!", והתהלוכה של "האקציה הגדולה" החלה.

המעבר על פני עורכי "האקציה" התנהל באיטיות, הממיינים סקרו כל אחד מבין העוברים בפניהם, הסתכלו על כל אחד ואחד שבשורה העוברת ומידי פעם שלפו מתוך השורות אנשים בודדים ולעיתים קרובות היפנו שורה שלמה של יהודים לצד ימין. תוך זמן קצר כבר אפשר היה להכחין בשני דברים: א) אלה שנשלחו ימינה היו, בדרך כלל, אנשים בגיל מבוגר, חולים ומשפחות עם ילדים קטנים, אם כי גם לא מעט מהצעירים, גם הם, הופנו לאותו כיוון. ב) מסביב לקבוצה זו - שהופנו ימינה - היתה שמירה מוגברת. הכל הבינו שצד ימין אינו הצד "הטוב", אולם הברירה לאיזה צד ללכת לא היתה בידי הממיינים.

"תהלוכה" זו, של יהודי גיטו קובנה, נמשכה לאורך כל אותו יום ורק לפנות ערב, כששמש נטתה לשקוע, הגיעה גם תורה של השורה שלנו לעבור בפני הכבודה של הרוצחים הממיינים. בשורה שלנו היינו - אני, שמואליק מורדקובסקי, יעקב קאווה, צבי בראון וצבי מילר. השתדלנו ללכת זקופים, כשהמבט מופנה קדימה. סקירת השורה שלנו לא ארכה זמן רב ונשלחנו לכיוון ישר ולא ימינה. ברגע שהופניתי לכיוון ששם עמד המון "המאושרים" פג המתח שלי, שהייתי נתון בו במשך השעות הרבות בהמתנה לפסק הדין, אך כעבור שנייה נצטוותה השורה לעצור, ודמי קפא.

צבי מילר, שהיה הקיצוני מצד שמאל בשורה, הופרד מאתנו והורו לו להעביר אישה זקנה צולעת, לעזור לה להגיע למקום שהתרכזו האנשים של "הצד הלא טוב". צבי נשמע להוראה והוליך את האישה לקבוצה שעמדה בצד ימין, אך בנסותו לחזור אלינו הוא נחסם בדרכו על ידי שוטר ליטאי, ונדחף על ידו חזרה. ראיתי את המתרחש מרחוק והבנתי שחברנו צבי מנסה להסביר לשוטר שחלה פה אי-הבנה, הוא הרי רק עזר לאישה הזקנה לעבור לצד זה, כשהוא בעצמו שייך לקבוצה האחרת, שלנו, אולם תשובתו של השוטר היתה הנחתת מכה בקת רובהו על ראשו של צבי ובכך שכנע אותו היכן מקומו האמיתי. לאחר שעברתי את המיון המשכתי עוד לעמוד בכיכר, יחד עם אלפי היהודים שבצד "הטוב", עד שניתנה הפקודה להתפזר.

כעשרת אלפים איש: גברים, נשים, זקנים וטף מתוך עדת יהודי הגיטו - גורלם נחרץ. אמנם אז, עוד לא ידעו שהם יוצאו להורג, המון אדם רב כזה! אך הגרמנים תכננו והכינו את כל הכלים שנדרשו להשמדתם של אלה וגם של יהודים נוספים. נפשות אומללות אלה גורשו לתוך תחום "הגיטו הקטן", שהיה אז ריק מאדם, והוחזקו שם ללא אוכל ומשקה במשך כל הלילה. לפנות בוקר החלו השוטרים הליטאיים להוציא מתוך "הגיטו הקטן" קבוצות-קבוצות מבין היהודים שהיו שם והם הובלו, תחת משמר מזויין מוגבר של שוטרים ליטאיים, אל הפורט התשיעי. המבצר הנודע שהגרמנים הפכו אותו לגיא-ההריגה עבור יהודי קובנה וליהודים נוספים שהובאו לשם מגרמניה, אוסטריה והולנד.

חיילים ושוטרים ליטאים וגרמנים, הריצו את היהודים שהובאו לפורט התשיעי אל פאתי הבורות הגדולים שנכרו והוכנו שם בעוד מועד, ושם הם נורו למוות על ידי השוטרים האחרים, שישבו בעמדות מקלעים נוחות, לא הרחק מהבורות. היהודים הירויים נפלו ישר לתוך הבורות הפתוחים כשחלק מהם עדיין בחיים, אולי רק פצועים. שכבת הסיד והאדמה שנשפכו מעליהם והירויים הבאים אשר נפלו בתור לתוך הבור, החניקו את קולות הנאנקים והזועקים משם. ההרג הזה נמשך ללא הפסק, עד שאחרון היהודים מ"האקציה הגדולה" הומת.

בגיטו לא ידעו מה שאירע ליהודים שנלקחו ב"אקציה". העוסקים במלאכת ההרג סיפרו שהיהודים הובלו למחנות-עבודה ושבקרוב יגיעו גם מכתבים מהם. אלה היו בבחינת ידיעות "טובות" שהופצו בכוונה על ידי סוכנים של הגסטאפו, כדי להרגיע את הרוחות ולמנוע תסיסה בין היהודים שנותרו עוד בגיטו.

האנשים, אלה ששבו מ"האקציה" לבתיהם בגיטו, מצאו דירות של שכנים כשהן ריקות מאדם, כי הדיירים נלקחו לפורט התשיעי. הדירות היו פרוצות לכל רוח והעצב נשב מכל חצר ופינה. רק

למחרת היום, כשהאיר אור הבוקר, עשו האנשים את הסיכום, ונוכחו לדעת שב"אקציה" זו נלקחו גם בני משפחה וקרובים משלהם. יותר משליש מכלל האוכלוסיה היהודית, שהיתה עד ל"אקציה" זו בגיטו - כרבבה מהיהודים לא חזרו לבתיהם.

במשך היומיים הבאים, לא באו הגרמנים לקחת אפילו איש אחד לעבודת-הכפייה מהגיטו, אך פקחו עין על המתרחש בתוכו.

דבר המתת עשרת אלפים יהודים מהגיטו בפורט התשיעי נשמר בסוד, גם מאזניהם של הליטאים. רק הליטאים שבתיהם גבלו עם הפורט התשיעי, יכלו לנחש את המתרחש שם לפי הדי מטחי היריות שהגיעו לאזניהם. הגיטו היהודי היה במרחק של כשישה קילומטר ממקום רציחת היהודים - הפורט התשיעי, והדי יריות אלה לא נשמעו בגיטו. מי שנותרו אחרי "האקציה הגדולה" בגיטו לא ידעו מה שעלה בגורלם של יקיריהם שנלקחו באקציה ולאן הם נעלמו, ביניהם גם חברנו צבי מילר.

עצב ודיכאון שררו בכל ומסביב, היו שבכו בגלוי את יקריהם שנעלמו, אך גם מי שניסו להיראות כלפי חוץ "מחזיק מעמד", בכה בתוכו, בפנים. אולם הזמן עושה את שלו, ובעיקר כשקיימת הדאגה לקיום הפיזי היום-יומי. לאט-לאט נדחקים מהתודעה מאורעות התמול וכל אחד ואחד ממשיך במלחמתו הפרטית - להישרד, וכך נמשך המצב עד לזעזוע הבא, וזעזועים בחיי היהודים בגיטו היו למכביר ופקדו את תושביו לעיתים קרובות. אף על פי שהגרמנים הנחיתו באופן תכוף גזירות חדשות על ראשי היהודים, נשארה "האקציה גדולה" בתודעת יהודי גיטו קובנה, במשך כל העת שהגיטו היה קיים, האירוע הטרגי והטראומטי ביותר שהתרחש בתקופה ההיא.

שלושה ימים לאחר "האקציה הגדולה" אילצו הגרמנים את היהודים הנותרים לחזור לשגרה; הם באו ודרשו שהיהודים יתייצבו לעבודה - כל "בריגדה" לפי ההרכב המספרי הקודם שלה, ושורות "הבריגדות" שנתדלדלו מהאנשים שנקלחו ב"אקציה", יתמלאו בעובדי-כפייה אחרים ממאגר כוח-האדם שנותר עוד בגיטו.

ניצלתי מ"האקציה" הזאת וחזרתי לעבוד ב"ארודרום". השתדלתי, כמו כל האחרים, לשמור על כוחותי, לא לשרוף אנרגיה בחינם, משמע אם רק אפשר - לא לעבוד ולא להתאמץ וכל אימת שניתן היה, השתמטתי מלעשות דבר. המפקחים על העבודה ב"ארודרום" היו מי שכונו "מייסטר", דהיינו בעלי מקצוע ברמה גבוהה. ה"מייסטר" הדריך אותנו איך ומה לעשות, השגיח עלינו ובדק את עבודתנו. רוב ה"מייסטרים" היו לבושים בבגדים אזרחיים ונשאו על זרועם סרט שעליו הוטבע צלב-הקרס, סמלם של הנאצים. בין ה"מייסטרים" היו סדיסטים שהתעללו ביהודים וירדו לחייהם בדרשם לבצע את העבודה הנדרשת במהירות. שומרים מזויינים, חיילים מחיל האוויר הגרמני,

הסתובבו בשטח ושמרו שמישהו מהיהודים "שלהם" לא ייעלם, אך רובם לא התעניינו מה היהודים עושים.

עם בוא החורף גבר הקור והעבודה ב"ארודרום" נעשתה קשה עוד יותר מקודם. ההליכה ברגל מהגיטו עד ל"ארודרום", חמישה קילומטר בכיוון אחד ארכה כשעה, קבוצות עובדי-הכפייה היהודיות צעדו בשלשות או ארבעה בשורה על הכביש שהיה מוצף במי הגשמים או מלא בדייסה בוצית מהשלג שנמס. גם ממימי הגשמים, כמו מהשלג הנמס, נוצר בוץ ובהליכה רצופה בבוץ זה נרטבו הנעליים והרטיבות חדרה לגרביים ולרגליים, ולאחר הליכה כזו הייתי מגיע מותש למקום העבודה וכאן עמד לפני עוד יום ארוך של עבודה.

בהתחכמויות ובתמרונים שונים, היינו משיגים לפעמים את הסכמתו של ה"מייסטר" או השומר להדליק מדורה, שאפשר יהיה לגשת אליה מידי פעם להתחמם, ואגב זאת גם לייבש במקצת את הבגדים והנעליים הרטובים. הדלקת מדורה היתה טעונה אישור ה"מייסטר" או השומר, וקרה שאף אחד מהם לא נתן את הסכמתו לכך, כי לטענתם בגלל המדורה אנו משתמטים מהעבודה שאנחנו חייבים לבצע. אולם, אנו היינו מערימים עליהם: גם כשלא קיבלנו את ההסכמה לא מאחד ולא מהשני היינו מדליקים מדורה, ואם נשאלנו על ידי אחד מהם - מדוע עשינו מדורה למרות שהוא לא הירשה לנו לעשות זאת היינו עונים שהשני, ה"מייסטר" או השומר, הירשה לנו לעשות כן. תמיד "קיבלנו" רשות מהשני ונהנינו מחום המדורה. היחסים בין ה"מייסטרים" והחיילים לא היו משופרים ביותר, בלשון המעטה, אך אף אחד מהם לא העיז לסתור את ההוראה, המדומה, של השני.

במשך כל "הקריירה" שלי ב"ארודרום" הצלחתי לכוון את עצמי כך, שאף פעם לא הוכיתי על ידי גרמני כלשהו; תכננתי את צעדי ונזהרתי שלא להיות בקרבה יתרה לגרמני כלשהו, שומר או "מייסטר".

כשחזרתי לעבוד ב"ארודרום", לאחר "האקציה הגדולה", שמעתי אנשים משוחחים ביניהם על האירוע ובפי רבים נשמעה התערומת שה"יוֹרדַן-שַיינִים" חולקו בגיטו לפי פרוטקציה, בין ה"פני", כלומר לאחמי"ם שבגיטו ואף אחת מתעודות אלה לא הגיעה לידי יהודי מן השורה, ל"עמך". עד אז לא היה לי מושג מהם ה"יורדן-שיינים", אך תוך כדי השיחות שהתנהלו בין חברי לעבודה הובהר לי שאלה היו כעין תעודות-ביטוח, בשפה פשוטה "תעודות-חיים" לכל מי שהשיג תעודה כזאת לפני "האקציה הגדולה". הסתבר שהגרמני יורדן, שהיה ממונה על הגיטו, מסר כמה אלפי

תעודות כאלה לידי ה״אלטסטנראט״, שזה יחלק אותם לתושבי הגיטו לפי ראות עיניו, בין בעלי מקצוע חיוניים.

לרבים מתושבי הגיטו נודע בדרכים שונות על חלוקת ה״יורדן-שיינים״ - ואף אם ״האקציה הגדולה״ לא נצפתה באופק, מחמת דברי ההרגעה שהגרמנים העריפו על חברי ה״אלטסטנראט״, והם הועברו כך לכל תושבי הגיטו, הרי כל מי שנודע להם על קיום תעודות כאלה, באו וצבאו על דלתות משרדי ה״אלטסטנראט״ ודרשו לתת להם ״יורדן-שיין״. לפי הגירסה שהתהלכה בחוגים שונים בגיטו: כל ראש משפחה שיזכה לקבל תעודה כזו, הוא ובני משפחתו יהיו חסינים מפני ״אקציות״ מכל המינים. בדיעבד, הסתבר שגם מי שהיו בידיהם תעודות כאלה ונופפו בהן לנגד עיני הגרמנים בעת ״האקציה הגדולה״, התעודות לא הועילו למחזיקיהם והם נלקחו לפורט התשיעי ושם נורו. אך עצם התנהגותו של ה״אלטסטנראט״, האופן לפיו נקבעו על ידו ״הזכאים״ לקבל תעודה כזאת, קוממה את האנשים הפשוטים והיא עוררה תסיסה והתמרמרות אצל רבים מיהודי הגיטו.

בסוף 1941 נצטוו היהודים בגיטו למסור לידי הגרמנים את כל הפרוות שברשותם למען ״לחמם את החיילים שבחזית המזרח״. יהודי הגיטו מילאו צו זה, כפי שעשו כן בכל פעם של גזירה שבאה עליהם, אולם ״שלל״ הפרוות שנפל לידיהם של הגרמנים נראה בעיניהם פחות מזה שאמור להיות לפי הערכתם אצל היהודים, והם פשטו על בתי היהודים בגיטו, חיפשו פרוות שהיהודים הסתירו כביכול, אך בהזדמנות זאת בזזו ושדדו מכל הבא ליד.

הטרור הגרמני המשיך להשתולל כדרכו. בפרובקציות ובכל דרך נלוזה אחרת הם הקיזו את דמם של היהודים בגיטו; להמית יהודים בודדים היה עבורם פשוט יותר מאשר להרוג זבוב. הפחד שאחז ביהודים, לחייהם ולחיי קרוביהם, השכיח מליבם כל דבר אחר. לא שוחחו על המלחמה המתנהלת אי-שם; החזית המזרחית התרחקה - הרחק הרחק - וגם מהמערב לא הגיעו בשורות מעודדות - גייסותיו של היטלר המשיכו להשתלט על עוד ועוד ארצות.

הייתי אחד מאותו ציבור בגיטו בקובנה שהכל מסביב היה סגור ומסוגר בפניו, כאילו אנו שייכים לעולם אחר, אך למעשה היינו במלכודת. ואני, כמו רבים בגיטו, הייתי טרוד במחשבה ובמעשה איך להשקיט את הרעב הנורא; מנת המזון שקיבלתי היתה דלה מאד, בימים כתיקונם אכלתי יותר ביום אחד מאשר כמות המזון שהוקצתה לי לשבוע שלם, אם כי לא הייתי יחידי בסבל זה, הרי במקרה זה הכלל של ״צרת רבים חצי נחמה ״ - אינה תופסת.

זו היתה תקופה קשה מאד ולא היה כל סיכוי להיוושע על ידי מישהו. חיי היום-יום בגיטו היו מאוימים באופן תדיר. בכל פינה ארב המוות בדמותו של הגרמני או הליטאי. קומץ החברים שלנו

השתדלו להחזיק מעמד, היינו שותפים שווים לסבל, אבל בידי אף אחד מאיתנו לא היה דבר שיכול היה לעזור לזולת. יתר על כן, עקב המצב הקשה, בהיותנו רדופים "לצאת לעבודה", קרה שלא התראינו במשך ימים רבים וכשנפגשנו יכולנו לספר אחד לשני רק על התלאות שפקדו את כל אחד ואחד מאיתנו ובאופק לא נראה עדיין כל רמז לשיפור.

היו ניצנים ראשונים של מחשבה על התארגנות להתנגדותו למלחמה בנאצים, אך במציאות הנוראה ההיא זה נראה אז כאוטופיה. בינתיים ניהלנו מלחמה איך למלא את הבטן, כדי להדביר את הרעב המציק.

יהודי הגיטו חיפשו כל דרך אפשרית להשיג מזון. בצד הארי אצל הליטאים לא היה מחסור במזון; ליטא היתה ארץ אגררית מובהקת, וגם בימי המלחמה המשיכו האיכרים בכפרים לעבד את האדמות ולאסוף את יבוליהם בדגן, ירקות, פרי וכל תנובה אחרת. בתחילה הגרמנים גם לא הכבידו את ידם על הליטאים במיסים ולא הטילו עליהם לספק להם מכסות מיבולי השדה, מהבקר וגם לא מבעלי חיים אחרים. היה שוק חופשי ללא מגבלות והתוצרת החקלאית זרמה מהכפרים לעיר קובנה ללא הגבלה. רבים מהליטאים העירוניים ידעו על הרעב הקשה שפוקד את היהודים בגיטו והם ניצלו את מצוקתם של היהודים להתעשרות קלה. ליטאים רבים מתושבי העיר קובנה הפכו למתווכים: רכשו מצרכי מזון מהאיכרים ומצאו דרכים איך למכור אותם ליהודים הרעבים, אבל במחיר מופקע ולרוב תמורת חפצי ערך: זהב, תכשיטים, בגדים, בדים, עורות וכדומה.

היו יהודים, שלמרות כל הגזירות וההחרמות הצליחו להחביא מעיני השודדים הגרמנים והליטאים חפצי ערך מסוגים שונים ובעת קשה זו היו מוכנים להמירם במזון. אך לא לכל אחד מהיהודים היתה הזדמנות לבוא במגע ישיר עם הסוחרים הליטאים. מתוך מצב נתון זה, נוצרה גם בגיטו שכבה של מתווכים שבאו במגע עם ליטאים, והם "קנו" מהיהודים בגיטו את החפצים ודברי-ערך אחרים והמירו אותם אצל הליטאים במצרכי-מזון. כמובן, שתוך כדי כך הם נטלו לעצמם את חלקם - שכר-הטרחה שלהם. מסחר זה התפתח ובמרוצת הזמן נוצרו בגיטו נקודות לממכר מזון גם בכסף, בין היתר קמו גם בגיטו מאפיות ללחם ודברי מאפה אחרים. גם הכסף - מרקים גרמניים - למרות היותו אסור בהחזקה ליהודים, הפך להיות אמצעי תשלום בסחר-מכר זה.

אני בעניי, לא היה לי דבר, אך קיבלתי מדי פעם תמורה במצרכי-מזון או בכסף, בעבור זאת שעזרתי למישהו להבריח לתוך הגיטו חלק מהמזון שהוא קנה אצל ליטאים במקום העבודה שמחוץ לגיטו. הליטאים היו באים למקומות שהועסקו בהם יהודים בעבודות-הכפייה, כולל

לארודרום, ועושים עסקים עם היהודים שעבדו במקום לעיתים קרובות בהעלמת עין של השומרים הגרמנים מהנעשה תחת אפם, תמורת שוחד.

רבים מהשבים לגיטו לאחר יום בעבודת-הכפייה היו מביאים איתם פסולת עצים, שברי לוחות-עץ שבדרכים כלשהן הצליחו לקחת בתרמיל הגב שלהם. כל אחד מהיוצאים ל"עבודה" היה מצויד בתרמיל גב בתקווה שמשהו "יזדמן" לו והוא יוכל להביא אותו עימו לגיטו. בדרך כלל היו מסווים את מצרכי המזון שהבריחו לתוך הגיטו על ידי כך שבתחתית התרמיל שמו את המצרכים ומעליהם את העצים. שומרי השער הגרמנים היו סוקרים את החוזרים, ולעיתים קרובות היו שולפים מישהם מהשורות ובודקים את תכולת תרמילו, ואף מחפשים בכיסיהם ועל גופם של היהודים החוזרים לגיטו, והיו מחרימים כל דבר שנאסר על היהודים להכניס לגיטו, כולל מזון, אך בעצים לא נגעו.

תרמיל גדוש מדי היה מעורר את תשומת ליבם של השומרים, על כן, מי שהצליח להשיג כמות ניכרת של מצרכים השתדל לחלק את "שללו" בין מספר אנשים נוספים, ואלה תמורת הטבה כלשהי, בכסף או במצרכים, היו מוכנים לשאת חלק מהמטען - לעזור לאיש להבריח את המצרכים לגיטו. למרות הסיכון שבדבר, מפני שהנתפס על יד שער הכניסה לגיטו עם מזון מוברח, לא רק שה"חבילה", כפי שקראו לזה, הוחרמה - כי גם נושאה "זכה" למנת מכות-שוט הגונה, אם לא גרוע מזה. בכל זאת הייתי להוט לעשות שרות כזה, כדי לזכות במעט מזון.

אך למרות רצוני לתת את "העזרה" להברחת מזון לגיטו, ההזדמנויות שלי לעשות כן היו נדירות וכמעט בכל המקרים ששבתי לגיטו מה"עבודה" הבאתי עימי רק "חבילה" של עצים. מאחר ובגיטו היה גם מחסור בעצים להסקה - לבישול או לחימום - גם העצים היו לסחורה מבוקשת. בעלת הבית שלי שמחה מאד בכל עת כשמסרתי לידיה את העצים שהבאתי, וראתה כחובה מצידה לכבד אותי מדי פעם בצלחת מרק שבישלה, אך תוספת זו לא היתה מספיקה כדי להשקיט את הרעב שלי. אמנם לא חליתי, אולם עקב זאת שתזונתי היתה דלה נעשיתי כחוש מאד.

חיפשתי כל דרך איך להעשיר את תזונתי וניסיתי כל דרך להשיג זאת וגם גיליתי בתקופה מאוחרת יותר, בקיץ של שנת 1942, שיש בגיטו מאפייה ובעלי המאפייה אשר נזקקו לעצים להסקת תנור האפייה מוכנים לשלם תמורת עצים מסוג זה שאני מביא עימי לגיטו. על כן הלכתי למאפייה והצעתי לבעלים שיקנו ממני את העצים שאני אביא להם. בעל המאפיה הסכים לעיסקה שהצעתי לו ותמורת כל חבילת עצים שהבאתי למאפייה קיבלתי ארוחה משביעה ולפעמים גם תוספת בכסף, כמה מרקים.

את ארוחתי קיבלתי במאפייה רק בימים שהבאתי לבעליה את חבילת העצים שלי. אך היו ימים שלא יצאתי לעבודה או שלא הצלחתי במקום העבודה "לארגן" חבילת עצים. בימים כאלה הייתי נאלץ להסתפק במינימום - במנת הרעב שחולקה בגיטו. אולם באותה תקופה "ימי הארוחה" שלי בשבוע עלו על הימים של שמיטת ארוחת צהריים ומצבי הגופני היה תקין.

הצפיפות בבתים של כל תושבי הגיטו היתה רבה. כמעט בכל הדירות, שטח המחייה לאדם הצטמצם כדי מקום של יצועו. לא היה כל מוצא מהמצב הזה והאנשים היו מרוצים מעצם הדבר שיש להם קורת-גג כלשהי לאן לסור ללינת לילה לאחר שבשעות היום, מאור עד חושך, הם הועסקו בעובדת-פרך בחום השמש, בגשם, שלג וכפור והנוגשים הנאצים - גרמנים או ליטאים - עומדים ומאיצים בהם בקללות ובמכות.

עד ל"אקציה הגדולה" גרתי בביתם של זוסיה, ולאחר שזוסיה ובני משפחתו "נעלמו" באקציה זו, עברתי לגור לדירה של אישה אחת בשם חנה, לא הרחק ממקום המגורים שלי הקודם. חנה היתה רווקה כבת ארבעים, אישה נמוכת-קומה ולא מרשימה בחיצוניותה, אך טובת לב. בדירה עם חנה גר גם אחיה הצעיר דָוִידקֶה, בחור מפונק במידה יתרה על ידי אחותו, כמו גם על ידי אחיו שׂראלקֶה הבכור, שגר בדירה נפרדת בחצר עם אשתו ושני ילדיהם. שראלקה היה נגר, ודוידקה הצעיר עבד עד לפרוץ המלחמה בחייטות. שראלקה היה אדם חביב, חייכן, ואפילו בזמן ההוא, בעת הקשה שבאה עלינו, היה שופע הומור עסיסי. ההיפך ממנו היה דוידקה - נרגן ובעל סבר-פנים חמוצות. על כן היחסים בינינו לא היו קרובים למדי, בלשון המעטה.

אף פעם לא השגתי את גבול הטריטוריה של דוידקה בבית, אך הרגשתי שהוא אינו סובל את נוכחותי בסביבה. עצם היותי בביתו הפריעה לו, ואני לא הבנתי מדוע. לימים דוידקה התארס ועמד לשאת אישה, ולפי המדובר אמורה היתה לבוא, אשתו לעתיד לגור עימו בדירה המשותפת לו ולחנה אחותו. ואכן, דודקה התחתן בשעה טובה ואשתו נכנסה לגור איתו בדירה כשגם אני שם. מאותו רגע שאישתו של דוידקה באה לגור עימו הרגשתי שהוא פועל ביתר שאת, כדי לסלק אותי מהבית. אני השתדלתי לשהות מעט זמן בדירה; בשעות שלאחר העבודה הייתי עם חברים, אצלם, ול"דירתי" באתי רק לישון, אך דבר סילוקי מהבית לא ירד מסדר יומו של דוידקה וההזדמנות כמעט הגיעה.

בסכנת שילוח מהגיטו

5 בפברואר 1942. לא עבר זמן רב מאז שחזרתי מהעבודה בארודרום, אך בחוץ כבר ירד הערב. בערבו של אותו יום, משום מה נמצאנו באותו זמן, כל הדיירים, חנה, דוידקה עם אשתו, ואני בחדר הכניסה בבית המשפחה בסמטת "ישיבוטר" (הישיבה). לפתע הבחנתי בתנועה בלתי שיגרתית בחוץ, סמוך לדלת הכניסה לבית. קמתי אינסטינקטיבית והסתתרתי במקום הקרוב ביותר, מאחורי הדלת הפתוחה שבין שני חדרים, כשאני נצמד לקיר. הייתי רזה מאד ונוכחותי מאחורי הדלת לא היתה מוחשית ורק חיפוש מדוקדק יכול היה לגלות אותי מתחבא שם. שמעתי את חריקת הדלת החיצונית כשהיא נפתחת וכניסתם של שניים - שוטר יהודי בלווית חייל גרמני חמוש וכעבור שניות ספורות נשלפתי מאחורי הדלת. חשדתי באחד מבני הבית שהוא הסגיר אותי בהצביעו על מקום המחבוא שלי. לא איפשרו לי לקחת עימי דבר מה נוסף, לא בגדים, לא מזון, שום דבר לא, נלקחתי מיד על ידי השניים שבאו לדירה, כפי שהייתי לבוש באותו רגע, וחששתי לגרוע ביותר. שני מלווי הביאו אותי לבית-המדרש ברחוב וליונוס, לא הרחק ממקום מגורי הנוכחי. שם פגשתי יהודים נוספים, שגם הם הובאו לאותו מקום ובין הנוכחים החלו הניחושים: למה נלקחנו ולאן יביאו אותנו?

בלב כבד הסתובבתי בתוך כתלי בית התפילה לשעבר, וחיפשתי דרך להימלט משם, אך לשווא. בפנים וגם בחוץ הוצבה שמירה הדוקה. מסביב לבנין סובבו שומרים חמושים ולא היה כל סיכוי להתחמק משם. בלית ברירה נשארתי במקום זה, אך המשכתי להעלות בראשי רעיונות איך סיכוי להתחמק משם. בלית ברירה נשארתי במקום זה, אך המשכתי להעלות בראשי רעיונות איך ומתי לפעול, איך לברוח, אולי בדרך, כשיוציאו אותנו מכאן?

בין הנוכחים לא היו לי מכרים ולא יכולתי לשתף את מישהו מהם בתכניותי. שמועות רדפו שמועות, אך לא היה אדם כלשהו שידע לומר בפירוש מה יהיה גורלנו ותוך כדי כך הופצה שמועה שיקחו אותנו לריגה שבלטביה, לעבודה. ייתכן שבגלל העצבנות וההיסטריה שתקפה רבים מבין הנוכחים החליטו האחראים לזרוק לחלל ידיעה שתרגיע את הרוחות. כשפשטה השמועה שלוקחים אותנו לריגה, חלה רגיעת-מה - לפחות לא למוות, אמרו הבריות. והיו ספקנים שטענו: עד שניווכח

שהדבר אמת, אין לדעת מה כוונתם אמיתית של הגרמנים וכבר היו דברים מעולם, לדוגמא: ״אקציית האינטלגנטים״.

בית-המדרש שנכלאתי בו זה עתה, שימש אכסניה לקבוצתנו בימים הראשונים לבואנו לקובנה. מאז פרוץ המלחמה בית מדרש זה פסק למלא את יעודו המקורי ועשו בו שימושים אחרים ואחד מהם היה לאחסנת בגדים וחפצים אחרים שנאספו מבתי היהודים לאחר שדייריהם נלקחו באקציות בגיטו, ובערב זה הוא הפך למקום מעצר וריכוז ליהודים לפני שילוחם מהגיטו.

בהיותי בתוך בית המדרש בדקתי מי ומי הם אלה שהובאו לכאן ונוכחתי לדעת שרבים מבין הנמצאים במקום הם רווקים ובודדים ללא משפחות בגיטו, כמוני. הסקתי מזה שאי-שם ישנה רשימה של מועמדים - ראשונים להימסר למולך הגרמני.

בחצות הוציאו את כולנו מבית-המדרש והולכנו רגלית תחת משמר חמוש וכבד, לכיוון תחנת הרכבת שבקצה שדרות ויטאוטס בקובנה. כשהיינו כבר בסמוך לתחנת הרכבת השיג אותנו רץ, חייל גרמני על אופנוע, עצר את השיירה שלנו, מסר דבר-מה לראש המשמר הגרמני, וכעבור מספר דקות פקדו עלינו להפנות את פנינו אחורה והחזירו אותנו לגיטו. השמחה היתה רבה, אולם לא ידענו מה היתה הסיבה לשינוי הפתאומי שחל כאן.

הייתי בטוח שגזירת השילוח לא בוטלה לגמרי, והחזרתנו לגיטו הינה זמנית בלבד, הנובעת מאיזו תקלה טכנית. החלטתי לכן, לצאת לעבודה לשדה התעופה ולהישאר שם גם בלילה, להמתין ולראות איך יתפתחו הדברים בגיטו. מאחר ובשדה התעופה עבדו במשמרות לא היתה לי כל בעייה להצטרף לעבודה למשמרת נוספת, ואפילו ליותר ממשמרת אחת, וכך עשיתי. נשארתי בשדה התעופה במשך שתי יממות ולא חזרתי לגיטו.

בדיעבד, הסתבר שהגרמנים דרשו מהאלטסטנראט לספק להם 300 יהודים להעברה לריגה ותפקיד ריכוז המיועדים לשילוח לריגה הוטל על המשטרה היהודית בגיטו, אך רק לאחר שהוציאו אותנו מהגיטו והובלנו לרכבת, נוכחו הגרמנים לדעת שמספר האנשים בקבוצה שרוכזה בליל ה-5 בפברואר ואני בתוכם, מנתה פחות מחצי ממספר האנשים שנדרש, והם החליטו להחזירנו לגיטו ולאסוף למחרת היום בתוך הגיטו עוד יהודים - עד למילוי כל המכסה. ואכן, למחרת היום ב-6 בפברואר, כשאני נעדרתי מהגיטו, ערכו הגרמנים מצוד, ואף ארבו לפנות ערב ליד שער הגיטו לקבוצות השבות מהעבודה ותפסו בעיקר אנשים צעירים, ושילחום לריגה.

לאחר הנסיון שנעשה לשלח אותי לריגה נשמרתי לנפשי ונזהרתי שלא להיקלע למצבים דומים. בלשתי בשבע עיניים, אחר השוטרים היהודים והגרמנים שעל יד השער הראשי של הגיטו, ואם עיני קלטה משם רמז כלשהו של התנהגות חורגת, מזו הרגילה בצאת היהודים לעבודה, נעלמתי מיד מהשטח. גם בשובי מהעבודה השתדלתי להיבלע מהר ככל האפשר בתוך הגיטו, מבלי למשוך תשומת לב.

באביב של שנת 1942, פשטו שמועות שהגרמנים עומדים להוציא מהגיטו את הנשים הרווקות, ובעקבות זאת עלה ערכם של הגברים הרווקים, ואפילו אלי באו בהצעות ״להשתדך״. איש אחד שהכיר אותי מהעבודה המשותפת דיבר על ליבי ש״אתחתן״ עם בת אחותו, הרווקה. אך גם בעלת הבית שלי חנה, הביעה בפני משאלה דומה. נישואין כאלה נערכו אצל פקיד ה״אלטסטנראט״ והם כמובן, היו פיקטיביים, אך אפשר היה להציג את ״הנייר״ שהעיד שהאישה נשואה לפלוני. לא התלהבתי מהרעיון ודחיתי את תשובותי עד שהגל הזה חלף לו.

האביב שבא במאוחר בשנה זו, מצא אותי במצב בריאות לקוי. מחוסר תזונה מספקת גופי נחלש עד כדי תשישות. נוסף לכך הופיעו על גופי פצעים מוגלתיים - פרונקלים, כנראה בגלל חוסר ויטמינים. במצבי זה לא יכולתי לצאת לעבודה ונזקקתי לטיפול בפצעי. פניתי למרפאה שהיתה בסמוך לשער הראשי ולמזלי נתקבלתי שם בסבר פנים יפות על ידי זלטקה רודניק, אשתו של דוד רודניק מחבריה הבולטים של תנועת ״גורדוניה״ בליטא, שלפני המלחמה.

זלטקה עבדה במרפאה זו כחובשת והמרפאה שירתה, כמידת יכלתה, את האנשים שעבדו ונזקקו לטיפול עקב פגיעות פיזיות קלות. זלטקה בדקה את פצעי והחלה מיד בטיפול והזמינה אותי לחזור ולבקר במרפאה להחלפת תחבושות. תוך כדי שיחה עימה סיפרתי לה על עצמי ועל מצבי הכללי וכשזלטקה שמעה שאני חסר משפחה ומתקשה לכלכל את עצמי היא השיגה עבורי כרטיס לארוחות בבית-האוכל שנוהל על ידי הנהלת הגיטו לעזרת נצרכים, שהיה לא רחוק מהמרפאה.

הודות לטיפולה המסור, היוצא מגדר הרגיל, של זלטקה והארוחות שקיבלתי בבית-האוכל בעזרתה, השתפר מצבי ולאחר מספר שבועות חזרתי לאיתני. הידידות עם זלטקה ודוד העמיקה ונמשכה עד שעזבתי את הגיטו ויצאתי ליער להצטרף לפרטיזנים. זלטקה ודוד, גם הם היו חברים במחתרת האנטי-נאצית בגיטו וניספו כנראה באחד המחבואים - ״מלינה״ - של התנועה בעת שהגרמנים נסוגו מקובנה והם פוצצו את הבתים שעדיין נותרו בשטח הגיטו, החריבו את ה״מלינות״ והרגו את האנשים שהסתתרו בתוכן. זלטקה ודוד, טובי הנפש, לא זכו ליום השחרור.

לאחר שהבראתי פניתי למרת שולמית רבינוביץ׳ שהכרתי בימים הראשונים לבואי לסלבודקה, היא ובעלה מר יצחק (איזיה) רבינוביץ׳, היו ציונים ותיקים וסייעו רבות לאנשים בגיטו. שולמית רבינוביץ׳ היתה פעילה בעניני ציבור מזה שנים בקהילה היהודית בקובנה וטיפלה בעיקר באוכלוסיות העניות. בתקופה זו היא פרשה את חסותה על ילדים יתומים ועל פליטים יהודים שהגיעו לקובנה. אני וכל החברים שלנו התגייסנו לצידה מיד עם בואנו לקובנה, סייענו לה בעבודתה עם הילדים היתומים בסלובודקה והמשכנו לעשות כך עד ליום שהגרמנים החריבו את בית היתומים והרגו את הילדים שהיו שם. יצחק רבינוביץ, בעלה של שולמית, מונה על ידי האלטסטנראט לעמוד בראש לשכת העבודה בגיטו שהיתה בפיקוח הגרמני הרמן.

לאחר חיסולו של בית היתומים לא נזדמן לי לפגוש את שולמית. אולם עכשיו, לאחר שעברה עלי תקופה קשה, החלטתי לפנות אליה ולבקשה שבעלה יסייע לי להצטרף ל״בריגדה״ - קבוצת-עבודה נוחה יותר, מאשר בארודרום. בקשתי נענתה בחיוב ולפי הוראתו של מר רבינוביץ׳ שיבצו אותי סדרני העבודה שעל יד השער ל״בריגדה״ של ״מייסטאס״, מפעל למוצרי-בשר הגדול ביותר שהיה בליטא, שפעל באותה עת בהנהלת הגרמנים.

ל״מייסטאס״ היו מביאים לשחיטה ראשי-בקר, צאן וחזירים - ותוצרת המפעל יועדה כולה לצבא הגרמני. גם שמואליק מורדקובסקי צורף ל״בריגדה״ זו ושנינו עבדנו שם במשך מספר שבועות. העבודה במקום זה היתה די מאומצת, פרקנו מהקרונות את בעלי החיים שהגיעו למפעל באמצעות שלוחה מיוחדת של הרכבת, כשהמשגיח עלינו, גרמני עב-בשר שהחזיק בידיו שוט ארוך וסיגר תמידי בפיו, מאיץ בנו כמו בבהמות ואינו פוסק לצעוק ולנבל את פיו על חשבוננו. אך בתמורה על העבודה הקשה נהניתי ממוצרי בשר, בעיקר נקניקים, שהצלחתי לסחוב תוך כדי הסתובבותי בחצר המפעל.

הפרות שהורדנו מהקרונות הוכנסו לתוך סככה ענקית שהיתה בחצר המפעל, והן נקשרו בשרשרות לטבעות הברזל שהשתלשלו מעמודי בטון יצוקים, ושם הן חיכו בתור לשחיטתן. מימי, עד אז, לא חלבתי פרה, אך כאן ניסיתי והצלחתי להוציא מעטיניה של פרה ככוס חלב. בדרך זו אספתי מכמה פרות ביחד כשני ליטר חלב לתוך קנקן, הצלחתי להביא אותו לגיטו ושם מכרתיו לאחד הסוחרים, מאלה שהמתינו לא הרחק מהשער וארבו לקנות כל דבר הראוי למאכל, ממי ששב לגיטו והצליח להבריח משהו באמתחתו. במשך הזמן שעבדתי ב״מייסטאס״ עלה בידי להביא מדי

פעם קצת מהחלב ששסחטתי שם מעטיני הפרות וגם עצים שמכרתי אותם למאפייה, ובדרך זו התקיימתי.

ה״בריגדה״ של ״מייסטאס״ נחשבה ל״טובה״, כי היתה שם אפשרות לעשות ״חבילה״, דהיינו לסחור עם ליטאים. לי דבר זה לא נגע, מפני שלא עסקתי במסחר; לי כשלעצמי לא היו חפצים להמרה ולא העזתי לקחת מאחרים דבר כלשהו ולסחור בו. להכנס ל״בריגדה טובה״ לא היה קל, דבר כזה הסתדר רק דרך פרוטקציה מגבוה, או באמצעות ה״קוֹלוֹנֶן-פִירֶר״ של ה״בריגדה״, ומי שעבד ב״בריגדה טובה״ היה חייב לתת ל״קוֹלוֹנֶן-פִירֶר״ את החלק ״המגיע״ לו מהעיסקאות שהוא עשה שם. ה״קוֹלוֹנֶן-פִירֶר״ היה איש-הקשר עם המעביד, לרוב גרמני מנהל המשק במקום ועם השומרים, כי רק בהסכמתם יכלו העובדים היהודים לעשות ״חבילה״. בתמורה להעלמת-העין מהסחר המתנהל מתחת לאפם, הגרמנים קיבלו מצרכי מזון משובחים - בשר-חזיר, ביצים, חמאה ועוד - כל זאת מימנו היהודים מכיסם.

אני, שלא עסקתי בסחר, לא השתתפתי במימון ״העמלות״ לא ל״קוֹלוֹנֶן-פִירֶר״ ולא לגרמנים. בראות ה״קוֹלוֹנֶן-פִירֶר״ שאיני נמנה עם נותני השלמונים לו, וגם לא משתתף ב״הוצאות הבריגדה״ - השוחד לשומרים, הוא הפסיק לקחת אותי עימו ובמקומי בא אחר. לא יכולתי להתאונן בפני מישהו על כך, כי לא יכולתי להוכיח, באופן ממשי, מה הסיבה שה״קוֹלוֹנֶן-פִירֶר״ אינו מצרף אותי יותר ל״בריגדה״ שלו ועברתי ל״בריגדה״ אחרת ולעוד אחת, ובכל מקום מהלך הענינים היה דומה.

יעקב קאווה היה הראשון מבין חברינו שהצטרף לעבודה ב״בריגדה״ של יאנובה. ״בריגדה״ זו עבדה באיזור יאנובה בכריתת עצים ביער. קבוצת היהודים מגיטו קובנה שעבדה ביאנובה לא היתה גדולה ואנשיה לא היו חוזרים יום-יום לגיטו, כמו היהודים מה״בריגדות״ העירוניות. אנשי ״בריגדה״ זו שוכנו בכפר בסמוך ליער, שאת עציו הם כרתו. כרגיל, הופקד גם עליהם משמר גרמני, אולם הם נהגו באופן יחסי, מאוכל משופר שהשיגו אצל הכפריים שבאו איתם במגע. במרוצת הזמן הצטרפו גם שמואליק מורדקובסקי וצבי בראון לאותה ״בריגדה״. גם לי היתה האפשרות לעבור לעבוד שם, אך אני לא רציתי לעשות כן מטעם אחד: זו היתה קבוצה קטנה, ושם הכירו את כל אחד-ואחד וחשבתי לעצמי שאם יוחלט לחסל את האנשים ששם, אין סיכוי שמישהו מהם יוכל לברוח מהמקום. אני גרסתי שלהיות בתוך הגיטו המאוכלס עדיין באלפי יהודים - בטוח יותר.

חברי, צבי, שמואליק וקאווה היו באים מדי-פעם ל״נופש״ לגיטו ואני נפגשתי איתם ועדכנתי אותם על המתרחש בגיטו. לאנשי ה״בריגדה״ של יאנובה איפשרו לבקר מידי פעם בגיטו, להתראות

עם המשפחות ולהצטייד בבגדים ומצעים נקיים להמשך תקופת השהייה הנוספת ביאנובה וכשהם יצאו בחזרה לעבודה ליאנובה הם היו רשאים לקחת איתם חבילות גדולות עם ציוד אישי. בחבילות אלה היו אמורים להיות ארוזים בגדיהם להחלפה, אך בהזדמנות מתן "אישור" זה, הם גם לקחו עימם חפצים משלהם או משל אחרים - כסתות, בגדים וכדומה, כדי להחליפם במזון שאותו הם היו מביאים עימם לגיטו בתור ציוד אישי להחלפה. קאווה, גם הוא, נכנס לעסקים הללו ובכל עת שהוא בא לביקור בגיטו הוא היה טרוד בשיווק הסחורה שהביא עימו ובאירגון החבילה הבאה שיוציא מהגיטו בחוזרו ליאנובה. צבי ושמואליק לא עסקו במסחר, אך הם היו מרוצים ממצבם ומעבודתם ביערות יאנובה.

צרה חדשה, מחנה פלמון

באחד מימי חדש ספטמבר של שנת 1942, חזרתי, כרגיל, מהעבודה לגיטו. לפי הנוהל היתה חייבת כל קבוצת-עבודה החוזרת לגיטו לעצור ליד שער הכניסה לגיטו לביקורת השומרים הגרמניים, והאנשים הורשו להכנס לגיטו דרך הפשפש, אחד-אחד. לפתע תפס אותי בעורפי השוטר ארנשטם, שוטר יהודי בגיטו מצוות שומרי השער הראשי ברחוב אריוגלוס, שהיה ידוע בגסותו וברשעותו הרבה וצעק: "איפה הטלאי שלך מהגב?! אני כן ענדתי את טלאים, ה"מגן-דוד" מבד צהוב מלפנים ומאחור כנדרש, אך ארנשטם תלש בזריזות את זה שעל גבי, והוא כלא היה. אם כי הוא לא חייב היה להוכיח את אמיתות דבריו, כי "ארנשטם תמיד צודק" - הוא רצה "כיסוי" למעשהו, גם אם הוא ידע שלא יימצא האיש שינסה לסתור את דבריו. עלילתו של ארנשטאם, כפי שהסתבר לי, שימשה רק אמתלה לשלח אותי מהגיטו למחנה העבודה בפלמון. ואכן, נעצרתי ונכלאתי בבית המעצר המשטרתי הקרוב לשער הראשי של הגיטו, ולא ניתנה לי כל אפשרות להודיע למישהו מהחברים, או מהמכרים שלי על מעצרי. נשארתי כלוא בבית המעצר עד הבוקר של יום המחרת, עד שנלקחתי משם ביחד עם אנשים נוספים שרוכזו בבית המעצר, למחנה פַּלֶמוֹן.

קרוב לשלושה חדשים הייתי במחנה פלמון, הידוע לשימצה. בהשוואה לגיטו קובנה, היה המחנה בפלמון "מחנה-ריכוז" ממשי. כשהובאנו לשם, כל הקבוצה, נדחפנו לתוך מתחם מגודר בתיל דוקרני, מוקף במגדלי שמירה, שהיו מאויישים בשומרים חמושים והוכנסתי לצריף חשוך.

בפנים הצריף משני צידיו, לכל אורך הקירות היו דרגשי-עץ בני קומותיים, צפופים עד כדי כך, שכדי לעבור ביניהם היה צריך להתקדם בהליכה מהצד, כשגב הגוף פונה לאחת משורות הדרגשים, ובשום אופן לא בהליכה רגילה קדימה. הדרגשים היו ללא מזרנים ולהתכסות בזמן השינה, יכולתי רק בבגדי. במעבר שבין שתי שורות הדרגשים, עמדו שני תנורי-להט מברזל, ששימשו אותנו לייבוש הבגדים שספגו את הבוץ והרטיבות - אם מגשם מזדמן או, מתוך ההתבוססות במימי התהום שגבהו בעת יציקות הביטון. במקום נבנה מסוף רכבות והעבודות העיקריות ששוכני מחנה העבודה בפלמון הועסקו בהן במשמרות, יומם ולילה, היו חפירת בורות ליציקות, ויציקות ביטון.

תחנת הרכבת בפלמון, כ-10 קילומטר מקובנה, נבחרה על ידי הגרמנים לשמש מסוף רכבות איזורי ולשם כך נעשו כאן עבודות תשתית נרחבות; הוקמו מבנים מקורים מעל למשטחים יצוקים ביטון משוריין רב-שכבתי, שיועדו לבתי מלאכה לתיקון קטרים וקרונות. כן, הוצבו במקום מתקנים לסובב ולשנות כיוונם של קטרים וקרונות, ונבנו מחסנים ענקיים לאחסנת ציוד וחומרים שונים.

מכל התקופה של מלחמת העולם השנייה, כשהייתי נתון בצבת שלטון הרשע הנאצי-גרמני-ליטאי, הזמן שהייתי במחנה פלמון נחרת בזכרוני כגרוע ביותר; ההתעללות, ההשפלה והדיכוי לשמו שנעשו בנו על ידי הרשעים הנאצים, היה לחם-חוק שלנו יום-יום בכל צעד ושעל, וזה בלתי נשכח ובלתי נסלח.

הנה תמונה של אותו יום ראשון בשבוע, זמן קצר לאחר שהובאתי לפלמון. יום ראשון - הוא יום המנוחה כביכול, ולא עובדים. באותו "יום מנוחה", הממונה על המחנה, איש נבזה, נבל שפל, וסדיסט מושבע - בטוחני שהכינויים הללו אינם ממצים את כל הרשעות שהיתה גלומה בו; ספק, אם יש בכלל, בלקסיקון האנושי כינוי כלשהו, היכול לבטא את כל הרוע שהיתה בבר-נש זה, שמשום-מה כלואי המחנה הדביקו לו את הכינוי "רבלה"[1] - החליט להוציא את כולנו, את כל הכלואים במחנה ל"התרחץ", כדבריו.

בפיקודו האישי ובליווי השומרים החמושים הובאנו לאגם רדוד-מיים, נדחפנו פנימה בבגדינו לתוך המיים המעופשים והוא, הממונה, פקד על כולנו שנטבול בתוך מדמנה זו. הוחזקנו באגם הזה כשעה. במשך כל אותו זמן הוא לא פסק להטיח בנו גידופים ודברי נאצה ידועים מהלקסיקון הנאצי, כשהוא פורץ מדי פעם בצחוק פראי, כנראה ממראינו המגוחך.

[1]באידיש, רבי בהקטנה.

שומרי המחנה היו בני לאומיים שונים ששיתפו פעולה עם הגרמנים. בין אלה היו שני איטלקים, וגם הם נצטוו ללוות אותנו ל"רחוצה" זו. הם בעצמם - שניהם - נראו כלקוחים מקריקטורה; הם היו לבושים במדים שלא לפי מידותיהם ודשדשו מסביבנו במגפי הגומי הגדולים בהרבה ממידות רגליהם ומשגיחים ללא הפסק שהמגפיים לא יפלו להם מרגליהם, וללא הרף מגביהים את כומתות הסירה שחבשו לראשיהם, אשר שמטו להם כל העת על עיניהם. בתוך מחזה-האימים הטראגי שלנו, שני האיטלקים יצרו סיטואציה קומית; התשפו רבות וקראו לעברנו "פורצה, פורצה", כלומר קדימה, קדימה - בלשונם. והם בעצמם - תמיהה רבה ניכרת בפניהם על המתרחש מסביבם. להידבר איתם היה בלתי אפשרי, כי פרט לאיטלקית - שפת-אימם, הם ידעו מילים ספורות בגרמנית, מבלי שידעו לקשור ביניהן. ניכר היה בעליל, שהם נקלעו לשרות במחנה פלמון, מבלי שיבינו את מהותו של מחנה מסוג זה.

לעומת שני השומרים האיטלקים היו שומרים ממוצא אוסטרי שהתנהגותם היתה מחפירה. הם היו מבוגרים יותר ומביניהם בלט אחד, גבוה ורזה, שרדף אותנו רבות. בנוסף לרובה הארוך שנשא על כתפו, החזיק בידו מקל בלתי מהוקצע, ובכל הזדמנות היה מנחית בו מכות על ראשי אנשינו. היות והוא היה מבוגר בגילו, ואנחנו היינו ברובינו צעירים, היינו מהתלים בו; כשהיה מתקרב עם מקלו היינו בורחים ממנו, והוא בעקשנותו הטפשית היה רודף אחרינו, אך כושר ההמלטות שלנו, הצעירים, למרות חולשתנו הפיזית, עלה על יכולתו להשיג אותנו בריצה, וזה הרגיז אותו מאד. מאחר וכל זה התרחש מחוץ למחנה, בזמן שהיינו בשטח העבודה, לא פחדנו ממנו.

אני בעצמי, הייתי מסתלק בזמן העבודה לשדות הסמוכים לאסוף תפוחי-אדמה ששימשו לי להעשרת מזוני הדל שקבלתי במחנה, ואת תפוחי-האדמה שאספתי בשדה הסתרתי במעילי הארוך. היה לי מעיל-גשם בהיר שכיסיו היו נקובים ותפוחי-האדמה שהכנסתי לכיסים צנחו לתחתית המעיל, בין הבד העליון לביטנה. את תפוחי-האדמה שאספתי הייתי מבשל לפנות בוקר בטרם צאתי לעבודה על אחד מתנורי הלהט שבצריף, ובמשך כל העת שהם התבשלו עמדתי ושמרתי עליהם כעל בבת עיני. לאחר מכן אכלתי אותם בתיאבון, ביחד עם מנת הלחם היומית שקיבלתי במחנה. שני הדברים ביחד - תפוחי-האדמה המבושלים החמים והלחם - טעמם היה בפי, כפי שאני מתאר לעצמי בדמיוני, כטעם ה"מן" במדבר בזמן יציאת היהודים ממצרים, והעיקר שאוכל זה השביע אותי מעט.

אותו שומר אוסטרי ארוך, רזה - ומראהו כשל שחפן, תפס אותי פעם בשובי מהשדה עם מלקוחי ורצה בכל מחיר, לאחוז בי ולגזול ממני את שאספתי בשדה. ראשית, הוא הניף עלי את מקלו להכותני, אך אני בזריזותי הצלחתי להתרחק ממנו לפני שהוא הספיק לבצע את זממו. הוא התחיל לרוץ אחרי, ואני הגברתי את קצב מנוסתי. ברחתי ממנו כל עוד רוחי בי, והוא רדף אחרי עד שהתעייף ופסק מלרוץ אחרי. לירות מנשקו הוא לא העז, וכך ניצלתי ממכותיו, אולם מאז נזהרתי שלא להתבלט בפניו, אך ממעשה איסוף תפוחי-האדמה שלי לא חדלתי.

כאמור, היה בפלמון ערב-רב של לאומים, ביניהם גם "אוסטשים", משתפי-פעולה עם הגרמנים מיוגוסלביה, "פולקסדויטשה" (גרמנים מלידה) מפולין וממקומות נוספים. אלה, בדרך כלל, התנדבו לשרת ביחידות השונות שהקימו הגרמנים למענם. בנוסף לנו היהודים, היו גם עובדי-כפייה בני לאומיים אחרים, שלא היו כלואים במחנה כמונו - אלה היו "חופשיים", כביכול. אחד מאלה שהכרתי שם היה צרפתי, בעל הדרת-פנים, מהנדס בנין, שהועסק בפלמון כטכנאי בנין. הייתי מזדמן לפעמים לצריף שבו היה משרדו. הצרפתי הזה היה משוחח איתנו, סיפר על המתרחש בחזיתות, והשתדל לעודד אותנו ולהפיח בנו תקוות שהרוע הנאצי יעבור מהעולם. "חיי-שעה", אומרים, גם הם שווים משהו, כך גם דברי הנועם של אותו צרפתי - הזכור בליבי לטובה - ניחמו ונסכו בי אופטימיות, אפילו אם זה היה לזמן קצר, ורק עד שחזרתי למציאות העגומה.

מקרה עצוב, הזכור לי מתקופת היותי במחנה בפלמון, התרחש באחד הבקרים הקרים של הסתו. כבכל בוקר, בדמדומים, כשערפל כבד מכסה את הכל מסביב, הוצאנו כרגיל למסדר-בוקר ולחלוקה לעבודה. באותו בוקר הופיע גם ה"רבלה"- הממונה - ובספירת הכלואים הוא מצא שחסר אחד במנין. אחד השומרים נשלח לבדוק אם יש מישהו בצריף ולא יצא למסדר ובשובו דיווח השליח ל"רבלה" שבצריף נותר אסיר חולה שאינו מסוגל לצאת למסדר. ה"רבלה" פנה מיד, ללא כל שהיות לצריף, ניגש לבחור ששכב על הדרגש, וירה בו בדם קר. שמענו בחוץ את היריה ולא שיערנו את אשר קרה, ועל מעשהו זה, בישר לנו ה"רבלה" בכבודו ובעצמו. הבחור שנורה למוות היה מהקבוצה הוילנאית. כנראה, שכוחותיו של הבחור כלו מהעבודה המפרכת, הרעב ומהמצוקה הכללית והוא הוכרע על ידי חולשתו הגופנית, והחליט שלא לצאת לעבודה באותו בוקר, אולי יום-מנוחה זה ייטיב עמו ויחזור לכוחותיו, אך הוא טעה. הרוצח שארב כל העת לקרבן מצא את ההזדמנות לבצע את זממו, להרוג יהודי.

כשהגעתי לפלמון מצאתי שם יהודים יוצאי גיטו קובנה ויהודים שמוצאם מאיזור וילנה, ביניהם פליטים רבים מפולין, והבחנתי בשוני הרב שהיה בין שתי הקבוצות. ניתן היה לראות באופן ברור שהיהודים מאיזור וילנה שרויים במצב נחות מזה של יהודי קובנה, והסיבה לכך כפי שנראתה לי, היתה נעוצה בניתוקם המוחלט של היהודים מוילנה מסביבתם וממשפחותיהם. לעומת זאת, קיימו מוסדות הגיטו בקובנה קשר עם כלואי המחנה הקובנאים והם גם זכו, במידת האפשר, למעקב וטיפול רצוף בבעיות שנתגלו במחנה. נציגי מוסדות הגיטו ביקרו מדי פעם במחנה והיו אפילו מקרים שאיפשרו לכלואים מהמחנה לבקר את משפחתם בגיטו, וזה הקל במעט את הסבל.

במחנה בפלמון הכרתי את חברי לסבל יוסף רוזין. יוסף, יליד קיברט, עיירה הסמוכה לגבול ליטא-גרמניה, למד באוניברסיטת קובנה ובפרוץ המלחמה נקלע גם הוא לגיטו קובנה, ובהמשך הוא נתפס כמוני, ונשלח למחנה בפלמון. במחנה זה לא היו לי מכרים או ידידים שהכרתי קודם ובפוגשי את יוסף, נקשרו בינינו יחסי ידידות. יוסף הצליח לעזוב את המחנה בפלמון לפני, ולאחר שגם אני הצלחתי לצאת משם ושבתי לגיטו בקובנה - נפגשנו מחדש, וחברותנו נמשכת עד היום הזה. עברנו ביחד, כברת דרך ארוכה: בגיטו היינו שנינו חברים בקולקטיב של "מילדוס 7" והצטרפנו ביחד, באותה עת, לפארטיזנים ביערות רודניקי. בעת מלחמתנו בגרמנים הפרידו בינינו לתקופת-מה, וכל אחד מאיתנו עבר, לפי צו הפיקוד הפארטיזני, לאיזור פעולה גיאוגרפי אחר. ושמחת שנינו היתה גדולה כשנפגשנו מחדש באוגוסט 1944 בקובנה המשוחררת וחזרנו לחתור להגיע לנתיב שבחרנו שנינו עוד בילדותנו - ארץ ישראל, ובחתירה מתמדת ללא לאות הצלחנו להגשים את מאויינו, עלינו ארצה והתיישבנו בה, והחברות שלנו נשמרת, וכך גם הזכרונות המשותפים.

בעת היותי בפלמון הגיע שם לביקור מר יצחק רבינוביץ', איש משרד העבודה בגיטו, הוא בא לפלמון ביחד עם הגרמני הרמן - האיש שחלש על כוח-העבודה היהודי מהגיטו מטעם הממשל הגרמני. בביקור הזה מצא אותי רבינוביץ' כשאני עוסק בחפירת יסודות ליציקה. הוא הכיר אותי ושאל אותי בתמיה, איך הגעתי לכאן?! והבטיח לעשות למעני, להוציאני מפַּלֶמוֹן. ואכן, לאחר זמן לא רב מאז שמר רבינוביץ' ראה אותי שם, הוחזרתי מהמחנה בפַּלֶמוֹן לגיטו. לפני שובי לגיטו הובאתי לבית מרחץ בתוך העיר קובנה - ששימש גם את חיילי הצבא הגרמני. תנאי ההיגינה במחנה פלמון היו ירודים, הכינמת התפשטה בכל, וגם אני נפגעתי ממכה זו והחיטוי שנעשה בבגדי, כמו

גם הרחצה בבית המרחץ שיחררו אותי מהכינים, ובשובי לגיטו נקי יכולתי להמשיך ולשמור שלא להידבק פעם נוספת בכינמת.

התחלה חדשה

לאחר שובי לגיטו באתי, לפי הזמנתו, אל מר רבינוביץ' לשיחה ובמעמד זה הוא שאל אותי היכן אני הייתי רוצה לעבוד והבטיח לי, שאם יהיה ביכולתו הוא יעזור לי בכך. זכרתי את הימים הספורים שעבדתי בבית החולים הצבאי בקובנה ואת האוכל שקיבלתי שם, ומאחר שבעת זו היו כל מאוויי למצוא מקום שאקבל אוכל, הבעתי את משאלתי לעבוד בבית החולים הצבאי הגרמני. לאחר ימים מספר קיבלתי הודעה להתייצב ל"בריגדה" של בית החולים הזה, והתחלתי לעבוד שם. עם שובי מפלמון לגיטו ביקשתי גם להחליף את מקום המגורים שלי, וללא קושי סודרתי בביתה של אישה אלמנה, שגרה עם אביה המבוגר ובתה. כאן היה לי נוח יותר מאשר במקום מגורי הקודם, פה קיבלתי מיטה בפינה בחדר מרווח.

במשך הזמן שהייתי בפלמון הבגדים שלי התרפטו ונעלי התפוררו כליל. בעזרתו של מר רבינוביץ' קיבלתי ממוסד הרווחה שפעל בגיטו בגדים ונעליים עם סוליות עץ, זה מה שהיה ברשותם. בלבוש זה נראיתי כנראה מגוחך במקצת - זאת למדתי לדעת מתגובת האנשים ב"בריגדה" של בית החולים, אשר מיד עם תחילת עבודתי דאגו לי, ועזרו לי להשיג בגדים טובים יותר וגם נעליים רגילות, עם סוליות עור.

העובדים ב"בריגדת" בית החולים הצבאי היו קבועים ואני נתקבלתי על ידם בצורה יפה, זכיתי מהם ליחס חברי ואני הרגשתי את עצמי ביניהם טוב, וגם מצאתי שם את מבוקשי - אוכל בשפע. נוסף לאוכל שקיבלתי במקום, גם נשאתי עימי בכל יום קצת לחם הביתה, אלה היו הקצוות - "הנשיקות" של ככרות הלחם. בעיני הנהלת בית החולים, לא היו קצוות כיכרות הלחם ראויים שיגישו אותם למאכל החולים ונחשבו לפסולת שהועברה למאכל עדר החזירים שטיפח מנהל בית החולים הגרמני בכבודו ובעצמו, ומסר לאחד מאנשינו לטפל ולהשגיח עליהם. ב"פסולת" זו שהגיעה בכל יום לידינו התחלקו כל אנשי ה"בריגדה" שלנו, וגם אני קיבלתי את חלקי.

יחס מיוחד גילה כלפי וולף מיאסניק, אחד העובדים ב"בריגדה" - הוא ממש אימץ אותי. גם אני לא נשארתי לו חייב ובתמורה עזרתי לו להכניס לגיטו את ה"חבילות" שלו, מצרכים שהיה רוכש מהליטאים ומביא לגיטו למכירה. הידידות שלנו התחזקה עד כדי כך שבמשך הזמן הוא צירף אותי כשותף מלא לעסקיו, למרות שלי לא היה כל "הון" להשקיע בעסק. למיאסניק היו שתי אחיות בגיטו והן אשר דאגו למכירת המצרכים ששנינו הבאנו, כך התאפשר לי לאסוף מעט כסף ויכולתי לרכוש לעצמי בגדים נוספים, לשלם עבור כביסת בגדי, ונותר לי גם כסף לסיגריות. אך העיקר היה, שאכלתי לשובע ותוך זמן קצר חזרתי לאיתני.

בבוקר היינו יוצאים לעבודה כמו כל ה"בריגדות" דרך השער הראשי, אך בתום העבודה היתה ה"בריגדה" שלנו חוזרת לגיטו דרך שער מספר שלוש, שהיה על יד מנסרה הסמוכה לחוף נהר הוויליה, זה היה סידור פרטי שלנו. השומרים שליוו אותנו לגיטו היו מבין החיילים הגרמנים הפצועים שהובעו מהחזית ואושפזו בבית החולים, ובהיותם בשלבי הבראה האחרונים הופקד מישהו מהם, ללוות אותנו מבית החולים בחזרה לגיטו. השומרים התחלפו לעיתים קרובות כשרובם לא הבינו כלל מי אנחנו ומדוע הם מופקדים לשמור עלינו וחייבים ללוות אותנו בדרכנו לגיטו, ולרוב היה המלווה שלנו גם לא חמוש.

במסלול השיבה שלנו לגיטו היינו יורדים מבית החולים שעמד על ההר, חוצים את רחוב יאנובה ומגיעים לחוף הימני של נהר הוויליה.. עם הגיענו לנהר היה השומר הגרמני עוזב אותנו לנפשינו ואנו חצינו את הנהר בסירות של ליטאים תמורת תשלום, לעברו השני של הנהר, לא רחוק משער הכניסה לגיטו - שער מספר שלוש.

היה מקרה, כשחזרנו מהעבודה לגיטו וכשהגענו לחופי הוויליה המתין לנו שם ליטאי בלבוש אזרחי, כנראה בלש, הוא נטפל אלינו ורצה שנגלה בפניו מה יש לנו בחבילות שאנחנו נושאים עימנו. אנשי הקבוצה שלנו ניסו לשאת ולתת עם הליטאי שיעזוב אותנו לנפשינו, אך הליטאי לא הירפה מאיתנו, התרתח עוד יותר הפעיל את ידיו כדי לאלץ אותנו לעשות כדברו. המלווה הגרמני שלנו, לא הבין על מה כאן ההתדיינות ומה פשר צעקותיו של הליטאי וכשאנשינו הסבירו לו במה מדובר הוא ניגש לליטאי ואמר לו, שאם לא יעזוב אותנו ויסתלק מיד הוא ילמד אותו לקח. רק אז נרגע הליטאי, התרחק מאיתנו באיום שהוא עוד יראה לנו...

הדרך לשער שלוש היתה קצרה בהרבה מזו שצריך היה לעשות כדי להגיע לשער הראשי, ושומרינו היו תמיד מרוצים ושמחו כשהעלינו בפניהם את האפשרות ללכת בדרך הקצרה. הם

כמובן, העדיפו להשתחרר מהר מהתפקיד שהוטל עליהם, ללוות אותנו לגיטו. מסלול זה היה נוח בשבילנו לא רק מבחינת קיצור הדרך, אלא גם מסיבה נוספת: על יד השער הזה עמד, בדרך כלל שומר ליטאי אחד שהיה להוט לקבל שוחד והוא לא בדק את מה שאנחנו מביאים בחבילות לגיטו.

ההתארגנות ללחימה בנאצים

ימים ספורים לאחר סגירת הגיטו פגשתי את ברל רודמן, חבר ב״החלוץ-הצעיר״ מקובנה, ודרכו נוצר הקשר ביני, וכל חברי הקבוצה שלנו, עם אנשי התנועה הציונית-חלוצית המקומית, חברים מה״החלוץ״, ״החלוץ-הצעיר״, ״גורדוניה״, ומאוחר יותר נפגשנו גם עם החברים מ״ארגון סטודנטים צ.ס.״ וחברי מפלגת ״פועלי-ציון צ.ס״ ואנחנו, חברי הקבוצה שלנו, השתלבנו עד מהרה בתוך החוג הזה.

בתחילה, היה החוג שלנו מצומצם, היינו: ברל רודמן, אסתר יפה, הירשל פרידמן וחברתו שיינקה, שרה פרידקובסקי, שתי חברות צעירות יוצאות העיר ממל ואנחנו, הקבוצה שלנו. קיימנו מספר פגישות בחדרה של אסתר יפה בהן סקר הירשקה פרידמן את המצב ומסר לנו מידע על המתרחש בגיטו. פרידמן שירת במשטרת הגיטו על פי הוראת אנשי התנועה ושם, במשטרה, הוא שאב את ידיעותיו אותן הוא מסר לנו. לא רק על מה שקורה בגיטו סיפר לנו הירשקה, כי אם גם על המתרחש בחזיתות, במלחמה עם הגרמנים. ידיעות אלה הגיעו לאזניו מאנשים שהאזינו לרדיו, באופן בלתי ליגלי, כמובן. הידיעות מהחזיתות לא עודדו אותנו, כולן סיפרו על הצלחתם של הנאצים בחזיתות וכיבוש ארצות נוספות באירופה על ידי צבאו של היטלר.

לאחר ששמענו את האינפורמציה שהובאה בפנינו התקיימה שיחה - הוחלפו דעות והועלו הצעות ורעיונות, אך עיקר תשומת הלב של החברים הופנתה לכך שכל אחד ואחד מאתנו ישמור על עצמו שלא יפול לידי הגרמנים או הליטאים. בתכניות לעתיד הרחוק עדיין לא עסקנו.

מסגרתנו זו לא התקיימה זמן רב; האירועים בגיטו, ההתנפלויות של הגרמנים והליטאים על יהודים והאקציות השונות שנערכו בלבלו לנו את הסדרים שנקבעו. אנשים נעלמו, מבלי שנדע לאן, הקבוצה התפוררה לזמן מה, ונותר רק הקשר האישי בין החברים.

באביב של שנת 1942 חלה התעוררות. מישהם מהחברים יזמו, ופגישות חברינו חודשו. בפגישות המחודשות של החוג שלנו התחילה להתגבש דעה שיש להתארגן ללחימה בגרמנים. על האופי וצורת הלחימה התנהלו ויכוחים ודעת הרוב נטתה למרד בתוך הגיטו.

בדיעבד, הסתבר שבמקביל להתארגנות החברים שלנו התרחש תהליך דומה בתנועות האחרות בגיטו, הציוניות והלא ציוניות. התארגנו: "א-ב-צ"[1], תנועה שכללה את חברי "בני-עקיבא", ו"הנוער הציוני" כן, התארגנו "בית"ר-הצה"ר", הקומוניסטים ביחד עם "השומר-הצעיר", וקבוצות צעירים שהתקבצו על רקע של היכרות אישית. בין אלה היו גם קבוצות של מבריחי-מזון לגיטו, שבהמשך הזמן, בהדרכה ובפיקוח מטה ארגון המחתרת הכללית בגיטו, הבריחו אנשי קבוצה זו לתוך הגיטו נשק שיועד למחתרת ללחימה נגד הנאצים. תוך כדי כך, נוצרו והתרחבו הקשרים בין נציגי התנועות השונות ובהמשך לזה הוקם "ארגון המחתרת הכללי"[2] למלחמה בנאצים - ארגון משותף של כל הקבוצות והתנועות למיניהן. בראש ארגון זה עמד מטה ובו היו נציגים מכל התנועות והזרמים הפוליטיים שפעלו בהסתר בגיטו, והמוסכם היה אז - מרד ולחימה בתוך הגיטו, ואל זה צריך להתכונן.

החברים במחתרת, יוצאי התנועות השונות, שולבו בתאים של הארגון הכללי על בסיס איזורי-המגורים בגיטו לפעולה אפשרית. במסגרות אלה התקיימו אימונים בנשק, שיחות אינפורמטיביות וסיורים להכרת הגזרות. חברינו שעבדו במוסדות הגיטו עדכנו את מטה האירגון במידע, לפיו אפשר היה לתמרן במקרים של אקציות, או שילוחים. עד סוף אותה שנה היה הארגון עסוק בהרחבת מסגרתו על ידי גיוס חברים נוספים, בעיקר מבין הנוער, באימונים ובהכנות כלליות לקראת ההתמודדות שלפנינו עם האויב הנאצי ועוזריו. להקף ולממדים של פעילויות אלה היו עליות וירידות מחמת האירועים שהתרחשו מדי פעם בגיטו כגון, הוצאת אנשים אל מחוץ לגיטו, כפי שקרה לי וגם לאחרים, או דאגות קיומיות אחרות שהעסיקו את האנשים.

באביב 1943 חל שינוי בקונצפציה על צורת ההתנגדות המתוכננת של המחתרת: מטה המחתרת זנח את הרעיון של מרד בתוך הגיטו ובמקום זאת אומצה התפיסה - לנהל את המלחמה בגרמנים מחוץ לגיטו, כלומר לצאת מהגיטו ולהצטרף לשורות הפארטיזנים הסובייטיים המתרכזים ביערות

[1]ארגון ברית ציון.
[2]אלגעמיינע אידישע ארגאניזאציע.

ליטא. יש לציין שמוסדות הגיטו - ה״אלטסטנראט״, משטרת הגיטו, לשכת העבודה, והמוסדות האחרים - היו ברובם בניהול אנשים שהשתייכו לתנועות הציוניות, וחלשו על המשאבים החמריים שהמחתרת נזקקה להם, כדי לצייד את היוצאים ליער, כמו: ביגוד, תרופות, כסף וציוד אחר, והיה שיתוף פעולה מלא והדוק בין המוסדות הללו והאירגון הכללי של המחתרת בגיטו. לעומת זאת, הקשר עם התנועה הפארטיזנית הסובייטית היה בידי הקומוניסטים בלבד, והם גם החזיקו בידיהם את המפתח להרכב הקבוצות וליציאתן מהגיטו כדי להצטרף לגדודים הפארטיזניים ביער.

שמואליק מורדקובסקי, יעקב קאווה וצבי בראון עבדו עדיין ב״בריגדת״ יאנובה, בכריתת עצים ביערות שבסביבה, ואני הייתי נפגש עם שמואליק וקאווה, כמו גם עם צבי בראון, בכל פעם שהם היו מבקרים בגיטו[1]. בכל פגישה כזו עדכנתי אותם על המתרחש בגיטו, ובתנועה. כשהתחילה ההתארגנות הממשית ליציאה ליער, אל הפארטיזנים, חיכיתי בקוצר-רוח לבואם לביקור בגיטו, והראשון שהגיע לביקור היה שמואליק. סיפרתי לשמואליק על ההתפתחות האחרונה בתנועה והצעתי לו ולשני החברים הנוספים שאיתו, לחזור לגיטו, כדי שיוכלו להצטרף ליוצאים ליער. שמואליק סיפר לי שהוא הצליח לפגוש ביערות יאנובה פארטיזנים סובייטיים והוא ביקש להצטרף אליהם ואלה הבטיחו לברר את העניין ולתת לו תשובה ולכן הוא חושב, כך אמר, שעד שלא יקבל תשובה ברורה מהפארטיזנים הללו, אינו יכול להחליט אם לחזור לגיטו. שמואליק חזר ליאנובה ואחרי תקופה קצרה שבו שלושתם, שמואליק, קאווה וצבי בראון לגיטו.

עם שינוי הקו על אופן הלחימה בנאצים גברה הפעילות של ארגון המחתרת בגיטו במידה רבה, ובקיץ היא נעשתה אינטנסיבית מאד. הכל הוכן למימוש התוכנית של יציאת חברי המחתרת מהגיטו כדי להצטרף לגדודים הפארטיזנים הלוחמים בנשק ביד, נגד הנאצים ועוזריהם.

מטה ארגון המחתרת זימן אותי, וגם חברים אחרים, ללמוד את השימוש בנשק חם; האמצעים לאימון בנשק היו מעטים מאוד - לרשות כל הקבוצה שלנו היה רובה רוסי אחד והמדריך לימד אותנו איך לפרק ולהרכיב את חלקיו; התאמנו בהוצאת בריח הרובה והחזרתו למקום, בטעינת כדורים ופריקתם ולחיצה על ההדק, כמובן, על יבש. לכוון למטרה ולירות ממש, או לבצע אימון לתפיסת עמדת ירייה כפרט, או לבצע תמרון קבוצתי - לא היתה אפשרות. גם הכרת הרימון היתה שטחית - הוצג בפנינו חתך של רימון, הסבירו לנו את דרך הפעלתו וקיבלנו תיאור על האפקט

[1] ביקוריהם היו פחות תכופים מאשר של אחרים מ״בריגדת יאנובה״ שהיו להם קרובים ובני משפחה בגיטו.

שהרימון יוצר בהתפוצצותו, אך לא היתה כל אפשרות להתנסות בזריקת רימון. בסך הכל, למדתי פרטים אלמנטריים בהכרת כלי הנשק והפעלתם, אמנם רק תיאורטית, אך בשבילי זה היה די הרבה, כי עד אז לא ידעתי דבר על כלי נשק ולא החזקתי רובה בידי. לעת זו הגיעה פעילותי במחתרת לשיאה כשנשלחתי, עם קבוצת חברים מהגיטו, להקים בסיס פארטיזני ביערות אוגוסטובה.

כחודשיים לפני יציאתי לאוגוסטובה הפסקתי לעבוד אצל הגרמנים ונכללתי בין ״המשוריינים״ בגיטו, דהיינו - מי שמשטרת הגיטו, לפי הסיכום עם ה״אלטסטנראט״, צריכה לעזור לו להשתמט מעבודה אצל הגרמנים ולסייע לו להיחלץ בכל עת, אם הוא נקלע לצרה כלשהי. ״שריון״ זה היה אפקטיבי כל עוד נשמרת לנפשך, כי אם נתפסת על ידי הגרמנים בעת שילוח אנשים מהגיטו, רק בנס אפשר היה להשתחרר מידיהם.

אוגוסטובה - תכנית כושלת

בספטמבר 1943 יצאתי מהגיטו בקבוצה שמנתה 18 איש - קבוצת הפארטיזנים הראשונה של האירגון הכללי - כדי להקים בסיס פארטיזני ביערות אוגוסטובה. יערות אלה שוכנים במרחק של 130 קילומטר דרומית מקובנה, במשולש הגבולות: ליטא, פולין ופרוסיה המזרחית. המקום להקמת הבסיס הפארטיזני הזה, נבחר ונקבע על ידי המטה המשותף של הארגון בגיטו לפי ההנחיות שנתקבלו באמצעות המפלגה הקומוניסטית הליטאית, ממוסקבה.

ערב צאתי למסע זה השתתפתי במפגש שערך המטה עם המועמדים ליציאה שהתקיימה בדירה ברחוב קרישצ׳יוקייצ׳ו שבגיטו. קיבלנו תדריך מחיים ילין, ראש המחתרת בגיטו, והשלמות לתדריך נתנו שני אנשים נוספים, גם הם ממטה המחתרת, אליעזר צודיקוב הוצג בפנינו כמפקד הקבוצה, ונצטווינו לשמור על משמעת ולציית למפקד. אחד מאנשי המטה הבהיר לנו שקבוצתנו היא ״קבוצת חלוץ״ ומתפקידנו יהיה להקים את הבסיס הפארטיזני בנקודה שסומנה במפה ונמסרה לידי המפקד, ואנחנו נקלוט שם את הקבוצות הנוספות של חברי המחתרת שתגענה מהגיטו. נוסף לזה הוטל על הקבוצה שלנו, להקים במסלול ההליכה מהגיטו ליערות אוגוסטובה נקודות-מעבר שמיקומן סומנו במפה, אשר יאוישו על ידי חברי הקבוצה שלנו כדי להנחות, להדריך וללוות את חברי המחתרת שיעשו את דרכם מהגיטו לבסיס ביערות אוגוסטובה. בסיום המפגש קיבלנו לידינו

את הנשק שהוקצה לקבוצתנו. כל אחד מאיתנו קיבל פגיון מתוצרת עצמית, שלושה מאתנו קיבלו כל אחד אקדח, וחמישה רימונים חולקו בין חמישה אחרים. אני קיבלתי רק פגיון.

במועד שנקבע לנו התאספנו, כל חברי הקבוצה שלנו, על יד שער-היציאה מהגיטו וכשהשחר רק הפציע עלינו על שלוש עגלות מהאגף המשקי של ה"אלטסטנראט" ונסענו "להביא עצים עבור הגיטו", זה היה הכיסוי ליציאתנו מהגיטו כלפי אנשי המשמר הגרמני. האישור הנדרש (המזויף כמובן), שהוכן על ידי אנשי המחתרת הוצג לשומרים בשער ויצאנו מהגיטו. העגלונים הסיעו אותנו כברת דרך ארוכה ולמרות איחוליהם ורצונם הכן שנצליח בדרכנו ניכר היה על פניהם המתח, והם זרזו את הסוסים בהילוכם כדי שנגיע במהירות ליעד הביניים שלנו - יער לא גדול בסביבת קובנה.

מיד עם הגעתי ליער זה, הורדתי מעל בגדי את הטלאי הצהוב והרגשתי את עצמי - ואני מניח שכך גם הרגישו האחרים - חפשי, כבר לא יהודי מושפל, כי אם אדם בן-חורין היוצא להילחם נגד האויב האכזר למען החופש והכבוד היהודי.

למפקד הקבוצה לא היתה כל הכשרה פיקודית, ובפרט לא פארטיזנית, וכנראה שהוא מונה לפקד על הקבוצה רק בזכות היותו חבר במפלגה הקומוניסטית. המפקד קיבל מהמטה בגיטו מפות עם ציוני נקודות להתמצאות במסלול שעלינו לעבור, אולם כבר בצעדים הראשונים שלנו ביער זה, הסתבר שהמפות מיושנות והנתונים הפיזיים בשטח שונים ממה שצוין בהן. והעיקר - חסר לנו הידע הבסיסי בטקטיקה הנדרשת כדי להצליח בדרכנו; לא לימדו אותנו טקטיקה פארטיזנית מהי, ואת החשוב ביותר: איך מתנהגים פארטיזנים בכלל, ובפרט בדרכים.

לאחר הליכה של כחצי שעה בתוך היער נתקלנו, כמעט פנים אל פנים, ביערן והמפקד לא ידע איך לנהוג במקרה כזה, והמבוכה היתה רבה. היערן ראה אותנו והיה ברור שאם ניתן לו ללכת לדרכו הוא יכול במהרה להביא עלינו פורענות. התורה הפרטיזנית אומרת: אם אין לך סיבה להיפטר מאיש שנקלע בדרכך בדרך אלימה, קח אותו עמך לערובה שהוא לא יספיק ולא ירצה להודיע לשלטונות על הימצאות הפארטיזנים, הפחד אותו שאם יגלה למישהו על הפגישה עם פארטיזנים יבולע לו ולמשפחתו, כי הפארטיזנים תמיד ימצאו אותו ואם לא אנחנו, תעשה זאת קבוצה אחרת משלנו. לאחר ש"האורח" עבר כברת דרך ארוכה עם הפארטיזנים אפשר לשחרר אותו באיזכור הציווי והאזהרה שקיבל, ולמען הזהירות שלנו, תפנה הקבוצה "למענר" לכיוון הלא נכון, כך שאם למרות ההזהרה שלנו יסכן את עצמו, ויתחשק לו לספר למישהו על הפגישה עימנו הוא

ידע למסור מה הכיוון שהוא ראה שלשם הלכנו, מבלי שידע שאנחנו כבר שינינו את כיוון הליכתנו לאחר שהוא אבד מראייתנו.

במקרה שלנו, המפקד נהג לא כשורה כשהחליט להתעלם מהיערן ונתן לו ללכת לדרכו. ייתכן שהיערן נבהל, וגם הוא החליט "לשכוח" את הפגישה עימנו, כי אחרי לכתו לא באו לחפש אותנו, אולם זה היה הימור גדול. כלל-יסוד נוסף אצל הפארטיזנים הוא: הפארטיזן פועל בלילה, אם זה לעבור ממקום למקום כדי להגיע ליעד הפעולה או לבצע פעולה - הכל בלילה. באיזור בלתי מוכר על הפארטיזנים להשתמש במורה-דרך מקומי המכיר את הסביבה, שלוקחים אותו מבית המשפחה, ובני המשפחה מוזהרים שאם יקרה ומישהו מהם ילשין עלינו, איש המשפחה שלהם ישלם בחייו, הוא יוצא להורג מיד ואחריו יגיע גם תורם של כל בני המשפחה.

מנוחת הפארטיזן היא ביום, לאחר שבחר לו את המקום, בית בודד בפאתי כפר או מחוצה לו. עם הכניסה לבית מופקדת שמירה, ועל בני הבית נאסרת היציאה ממנו ובמקרה שבעת שהות הפארטיזנים בבית נקלעים לשם אורחים גם הם מעוכבים. בצאת הפארטיזנים מהבית לוקחים, בכל מקרה, את מישהו מבני-הבית המשמש בן-ערובה מפני הלשנה אפשרית לשלטונות והוא ישוחרר מידינו רק לאחר שנתרחק, מרחק רב מביתו.

צודיקוב ניסה להוליך את הקבוצה לפי המפה שקיבל לידיו במטה המחתרת שבגיטו, אך עד מהרה הוברר לנו שהוא אינו מתמצא במפה או שמא היה זה, כפי הנזכר לעיל, בגלל זה שהמפה לא היתה מעודכנת. הוא עיין, ועיין במפה כשהכל מחכים להוראות ממנו, וכלום לא התרחש. שמואליק מורדקובסקי, שגם הוא היה בקבוצה שלנו, קיבל לידיו את המפה והוביל אותנו כברת דרך בתוך היער עד שהגענו להסתעפות דרכים בתוך היער שלא היתה מסומנת במפה ופרץ ויכוח בין המפקד והמוביל על הכיוון שאליו אנחנו צריכים לפנות. חברים בקבוצה הבחינו בחוסר היכולת של המפקד להמשיך ולהוביל אותנו, היו ריטונים ונשמעו דעות שיש להפסיק את המסע ולחזור לגיטו לקבלת הדרכה מדוייקת. החברים שנתפסו לדעה זו ניסו לשכנע גם את האחרים בצדקת דבריהם, אך הם הצליחו להעביר לצידם רק חברים מעטים מבינינו והם נפרדו מאיתנו ופנו לדרכם, בחזרה לגיטו. הנשק שהיה בידי החברים הללו נלקח מהם וחולק בין הנותרים.

הייתי בין אלה שבחרו להמשיך בדרך ונצמדתי אל קבוצת החברים שהחליטו לעשות כמוני. כשירד הערב ובחוץ החשיך, לא ראינו איך להמשיך בדרכנו ונשארנו ביער לחכות לאור הבוקר. נשכבתי מתחת לעץ ונרדמתי. למחרת היום, מיד עם עלות השחר, חידשנו את המסע שלנו תוך כדי

גישושים בשטח הלא מוכר לנו. המפקד החליט לשלוח סיירים לבדוק את הדרך, ומאחר ושמואליק גילה בקיאות בהתמצאות כללית, הוא וחבר נוסף נשלחו למשימת הסיור המוקדם.

הקבוצה נעצרה במקום והמתינה יחד עם המפקד לשובם של שני הגששים שלנו שיצאו לתור את הדרך. אולם השניים בוששו לחזור וצודיקוב החליט להמשיך להוביל אותנו בדרך, כשהוא סומך על יכולתו האישית למצוא את נתיב ההליכה הנכון ובבטחון שנפגוש בדרך את הסיירים שלנו. בדיעבד, הסתבר שלא יכולנו לפגוש אותם כי הקבוצה פנתה, בטעות, לכיוון אחר - לא לזה שהלכו הסיירים שלנו. שוב החלו ריטונים בתוך אנשי הקבוצה וחברים נוספים הודיעו שהם מפסיקים את מסעם עם הקבוצה וחוזרים לגיטו. כמו מקבוצת החוזרים הקודמת, נלקח גם מחברים אלה כלי-זינם והם פרשו לדרכם. בינתיים ירד לילה נוסף, השני מאז שיצאתי מהגיטו, ועד אור הבוקר אין מה לעשות אלא לנסות ולנוח, וכך עשיתי.

למחרת הבוקר, כשהתעוררתי, מצאתי לצידי רק עוד ארבעה חברים, שנותרו מקבוצתנו שמנתה בצאתנו מהגיטו שמונה-עשר איש. מצב הרוח היה ירוד ובלב כל אחד מאיתנו התחיל לכרסם הספק בתועלת שתצמח לנו ולמחתרת בגיטו, בהמשך המסע של חמשתנו לאוגוסטובה. התכנסנו, ולחלל נזרקה השאלה אם יש טעם להמשיך בדרך. שקלנו בדבר והגענו למסקנה שאין מנוס ועלינו לחזור לגיטו להתארגנות מחודשת, כי חמשתנו, גם אם נמשיך בדרך, לא נוכל למלא את התפקידים שהוטלו על הקבוצה: להתפרש בנקודות-המעבר, לשלוח אנשים לגיטו שישמשו מורי-דרך לקבוצות הבאות, וגם להקים את הבסיס הפארטיזני לקליטת האנשים ביערות אוגוסטובה.

קבוצתנו, שהיתה הראשונה ב"מסע אוגוסטובה" התפוררה לאחר יום וחצי של הליכה ולא המשיכה בדרכה בגלל המספר הרב של תקלות שהיו לנו בדרך, שנבעו מליקויים באירגון, עקב ההנחיות השגויות שניתנו לנו, ומהסיבה שההדרכה שקיבלנו היתה לא נכונה ובלתי מספקת. והגורם העיקרי לחוסר ההצלחה במסע זה של קבוצתנו היה - שלא הכרנו את כללי ההתנהגות הפארטיזנית, ומשום כך גם לא הגענו ליעד שהוצב לנו.

בלבבות דואבים החלטנו לחזור לגיטו כדי לקבל הנחיות חדשות, אולי מציאותיות יותר. כל "ארסנל" הנשק היה עתה בידי חמשתנו. מובן, שלא נכניס את הנשק שהוצא כבר מהגיטו, אבל לא היתה לנו כל כתובת מחוץ לגיטו שיכולנו להשאירו והחלטנו להטמין את הנשק באדמה, במקום שנסמן אותו, שגם מישהו אחר מהחברים יוכל למצוא אותו לפי הסימנים שלנו. ארזנו הכל בתוך שתי פנכות-אוכל צבאיות גרמניות, חפרנו בור מתאים על יד אבן-הקילומטר ה-35 בכביש קובנה

מריאמפול והסוואנו את המקום שלא יעורר חשד. מכאן ואילך חייב היה כל אחד ואחד לתכנן את דרכו בחזרה לגיטו, באופן עצמי.

במלתעות הגסטאפו

ידעתי שבמקביל לכביש קובנה-מארימפול, מובאים יום-יום מהגיטו יהודים לעבודה בהנחת כבל תת-קרקעי, לחשמל או לטלפון, שנמתח במקביל ולאורך הכביש הזה והחלטתי להסתנן לתוך קבוצת יהודים זו ולשוב איתם לגיטו. היהודים שעבדו בהנחת הכבל היו מגיעים למקום במשאיות, בלוויית שומרים גרמנים חמושים, ובאופן זה הם גם חזרו לפנות ערב, בתום יום העבודה, לגיטו. זיהיתי את אתר העבודה, התקרבתי למקום והמתנתי בסתר בתוך שיחים לבוא היהודים והתכוננתי להצטרף אליהם. כשראשוני היהודים החלו בעבודתם יצאתי לאט ממחבואי בכוונה להצטרף אליהם. אך כאן קרה דבר שלא ציפתי לו: אחת המשאיות שהסיעה את היהודים מהגיטו פיגרה בנסיעה אחרי האחרות ובאותה משאית נסע גם הרב-סמל הגרמני שהיה האחראי על השמירה, והוא הבחין בי בעת שיצאתי מתוך השיחים והתקרבתי לאנשים העובדים. לא ארך זמן רב והוא צץ על ידי וציווה עלי להניח את המקוש, שכבר היה בידי כדי להתחיל בחפירה, לקח אותי הצידה והחל לחקור אותי: מי אני, מה אני עושה כאן ואיך הגעתי לכאן. אני טענתי שאני שייך ל״בריגדה״ הזאת ובאתי עם הקבוצה מהגיטו הבוקר. גם ה״קולונן-פירר״ בא לעזרתי והעיד לטובתי, אך לשווא. הגרמני אמר לי ללכת לפניו, הביא אותי לגדר כלשהי שהיתה שם ונעמד מאחורי, מאחורי גבי.

שמעתי את הגרמני שולף את אקדחו מתוך הנרתיק, אבל אינו דורך אותו ואומר לי: ״אם לא תאמר לי עתה את האמת מי אתה ואיך הגעת לכאן, אני יורה בך!״. נשארתי עומד ללא נוע ועניתי לו בנימה שקטה : ״באתי עם כל האחרים מהגיטו לעבודה״. עמידתי השקטה עוררה כנראה ספק כלשהו בחשד שלו שאני אינני שייך לכאן, וציווה עלי לחזור לעבודה. חשבתי שבזה הסתיים הענין והתפללתי שהיום יחלוף מהר. אך כעבור כשעה שוב בא הגרמני, בליווי חייל נוסף והורה לי ללכת איתם.

צעדתי לפני הגרמנים בכיוון שהם הורו לי והגענו לתל, שם ישבו שניים מחברי למסע - אליעזר צודיקוב מפקד הקבוצה שלנו, ומשה מילנר. הסתבר שהם התכוונו לחזור לגיטו בדרך שאני

בחרתי, גם הם נתגלו על ידי אותו גרמני. הגרמני חיבר: אחד ועוד שניים והחליט שיש כנראה, קשר כלשהו[1]

בין שלושתנו ועשה נסיון להעמיד אותנו בעימות, והוא פנה אלי בשאלה: ״אתה מכיר אותם?״. ״בכלל לא״ אמרתי, והוא חזר על שאלה זו מספר פעמים וקיבל ממני אותה תשובה. גם חברי הכחישו בפניו כל הכירות עימי, אך למרות זאת צורפתי לשני חברי שישבו על התל והופקד עלינו משמר - שני החיילים גרמנים. עד שהובאתי למקום שישבו שני חברי למסע, קיוויתי שבסוף היום אחזור עם ה״בריגדה״ של הכבל לגיטו, אך מהרגע ״שהפגישו״ את שלושתנו - צודיקוב, מילנר ואני - התחלתי לפקפק אם הדבר יהיה כן.

שלושתנו הבנו שמצבנו אינו טוב. דיברנו בינינו בלחש וסיכמנו ״להחזיק מעמד״. ישבנו במקום הזה כשעה עד ששוב הופיע הרב-סמל וציווה עלינו לבוא איתו. ה״קולונן-פירר״ ניסה בכל דרך לעזור לנו ולמנוע את הוצאתנו מהשטח, אך מול הגרמני הוא היה חסר אונים ודבר לא הועיל. הגרמני הרגיע את ה״קולונן-פירר״ ואמר לו שהוא מביא אותנו רק לחקירה ובערב, כשה״בריגדה״ תעבור על יד המקום שנהיה בו, נצטרף אליהם ונחזור איתם לגיטו.

עד מהרה הופיעה משאית צבאית, נאמר לנו לעלות למשאית ובליווי של הרב-סמל ושומר גרמני נוסף הובאנו למחנה-כליאה של הז׳נדרמריה הגרמנית. רב-הסמל, בכבודו ובעצמו, ליווה אותנו למפקדת מחנה-הכליאה ומסר אותנו, תמורת קבלה, לידי הז׳נדרם האחראי במקום.

מחנות-כליאה מסוג זה, היו מפוזרים בכל רחבי ליטא; במקומות אלה ריכזו הגרמנים חשודים מכל מין וסוג, ושם הם נשארו זמנית עד שהעבירו את הקרבנות לחקירות, לבתי הסהר וגם להוצאה להורג.

שטח המכלאה ״שלנו״ היה רחב-ידיים ובתוך המתחם של המחנון הזה, המגודר בשלוש שורות תיל בגובה של כשלושה מטר, יכולנו לנוע באופן חופשי. מלבדנו והשומרים לא היו אז אסורים נוספים במקום זה. ישבנו ודנו במצבנו ולא ידענו מה שצפוי לנו; תלינו תקוות בהבטחתו של הגרמני ל״קולונן-פירר״ שבערב ניסע עם ה״בריגדה״ לגיטו. ואכן, כשירד הערב נעצרה שיירת המשאיות שהובילה את עובדי-הכפייה היהודים לגיטו וה״קולונן-פירר״ בא אל שער

[1]אחר כך נודע לי שיום לפני כן ברחו חמישה שבויים ממחנה שבקרבת המקום, וכל אנשי הבטחון הגרמניים קיבלו הוראה לדווח על כל תנועה חשודה באיזור.

מחנה-הכליאה וביקש לצרף אותנו לחוזרים לגיטו. זמן רב התעכב ה"קולונן-פירר" והסביר לשומרים שהובטח לו שכך ייעשה, אך פניו הושבו ריקם, הם נסעו ואנחנו נשארנו במקום.

אוכל לא נתנו לנו, אך בהיותי עייף נרדמתי, וכך גם חברי, על דרגש במבנה שהיה שם ודמה לסוכה. הייתי שקוע בשינה עמוקה כשהעירו אותי והאירו על פני בפנס-כיס מסנוור. שניים עמדו על יד הדרגש וזירזו אותנו לקום וללכת איתם. מחוץ למכלאה עמדה מכונית שחורה ונצטווינו להיכנס למכונית, שלושתנו למושב האחורי ושמו עלינו מזוודות כבדות, שגם הסתירו מעינינו את הדרך. הערה אחת שמעתי מפי הגרמנים שלקחו אותנו: " הם לבושים טוב מאד, טוב יותר מאשר החיילים שלנו", אמר אחד לשני. ואכן, לפני צאתי מהגיטו קיבלתי ממפקדת המחתרת בגדים טובים וגם מגפיים כמעט חדשים, שנלקחו מבתי-המלאכה בגיטו, שם יצרו אותם עבור הגרמנים, והבנתי את תמיהתם של הגרמנים.

לא אמרו לנו לאן אנחנו נוסעים ודבר זה התברר לנו רק לאחר שהגענו למקום - הובאנו ל"גסטאפו" בקובנה. היומנאי קיבל אותנו על יד דלפק, רשם את שמותינו, ואגב זאת "שיחק" באקדח ואמר לנו: "רק משהו, וזה פועל", בהצביעו על האקדח שבידו.

מיד אחרי זאת הוכנסנו שלושתנו ביחד, לתא צר ללא כל ריהוט ויכולנו לשבת בצפיפות, רק על הרצפה. "האכסניה" הנוכחית שלנו, ה"גסטאפו", הטילה אימה נוראה, אבל אמרנו אחד לשני: נחזיק מעמד בכל תנאי!

רגעים ספורים לאחר שהובאנו לתא, החלו פונים אלינו אנשים מתאים אחרים. ראשון הפונים דיבר ליטאית ואמר: "שמעתי, שאתמול לקחו הרבה יהודים מהגיטו, זה נכון?". קפצתי ראשון, ואמרתי: "לא נכון, רק הבוקר יצאתי מהגיטו ולא היה דבר כזה". שאלה זו, כמו האחרות שבאו בעקבותיה עוררו אצלי את החשד שהדוברים פועלים מטעם ה"גסטאפו" ומנסים לבדוק את זהותנו, דהיינו את היותנו יהודים מגיטו קובנה. הפנייה הבאה היתה ממישהו בשפה הפולנית, האיש הציג את עצמו שהוא כלוא בגלל סחר בשוק השחור ורצה לדעת מדוע הובאנו לכאן. אני ידעתי פולנית, אבל עניתי לשואל בגרמנית, שאין בינינו מי שמבין את השפה שלו. לאחר מכן התחילו שאלות, שגם הן נשמעו כבאות מתאי-כליאה, בגרמנית וגם הן נראו לי כשאלות לבדיקת זהותנו, ועניינו על השאלות, כדי לא לעורר את הרושם שיש לנו משהו להסתיר...

היינו מודעים, כל אחד משלושתנו, למצבנו והצטרכנו להתכונן לתת תשובות, אם יחקרו אותנו. דבר אחד היה ברור: הגרמני שתפס אותנו מסר ב"גסטאפו", שהגירסה שלנו שאנחנו מ"בריגדת

הכבל" אינה נכונה וכי הוא ראה אותנו מגיחים לשטח בטרם שהיהודים מהגיטו ירדו מהמשאיות. לשאלה זו היינו צריכים להמציא תשובה שתתקבל על דעת החוקרים, וסיכמנו ש"מותר לגלות להם את האמת" בסיפור טיפשי, כל כמה שהתירוץ שלנו יהיה טיפשי יותר, יש סיכוי סביר שדוקא הוא יתקבל על דעתם. לא היינו בטוחים, אם החוקרים כלל יקשיבו לדברינו ויתחשבו בתירוץ שלנו, אבל החלטנו לנסות.

סיכמנו שכל אחד ידבר בשמו הוא, אך הסיפור יהיה זהה: "אתמול בבוקר נתפסתי לעבודה ב"בריגדה" של ה"הרספרפלגונג", האנשים נלקחים לשם בכל בוקר מהגיטו להעמסת גזעי עצים כבדים על משאיות ביער מרוחק מחוץ לקובנה וחוזרים מאוחר מהעבודה, כשהמשאית של ההרספרפלגונג עברה סמוך למקום שעובדת "בריגדת הכבל" קפצתי מהמשאית והצטרפתי ל"בריגדה" זו. מדוע ? כי מבריגדת "הכבל" חוזרים מוקדם יותר לגיטו".

כל הלילה ישבנו על הרצפה בתוך תא המעצר במרתף ורק בשעה עשר בבוקר בערך, הובאנו לקומה עליונה בבנין והושבנו על ספסל בפרוזדור. מול הספסל שלנו היו חדרי משרדים ונאמר לנו לחכות עד שיקראו לנו. לאחר החושך המוחלט ששרר במרתף שמחתי לראות את אור היום שחדר דרך החלונות לפרוזדור שישבתי, ועם האור הגיעה אלי גם קצת מחומה של השמש.

ביושבנו על הספסל חלף על פנינו יהודי, אחד מהעובדים ב"בריגדה" של ה"גסטאפו", לבוש חלוק לבן והבחנתי שהוא מנסה להתקרב אלינו וליצור עימנו קשר. אנשים שונים הסתובבו כל העת בפרוזדור ומנעו ממנו לעשות את הדבר, אך כשהוא נותר, לשניות ספורות, רק עימנו הוא שאל אותנו: "מה אמרתם?" הספקנו לענות לו שלא דיברנו. הבנתי שמישהו מהמחתרת בגיטו ציווה עליו לבדוק את העניין שלנו ולפעול למעננו, בהתאם למצב. הבחנתי שלאחר תשובתנו הוקל לאיש, לא ידעתי אז ולא נודע לי לעולם מי היה האיש ואיזה תפקיד הוא מילא בשחרורנו מה"גסטאפו".

לאחר זמן מה, כשאנחנו עדיין ממתינים על הספסל בפרוזדור שיקראו לנו, עבר שוב על ידנו האיש בחלוק הלבן וסינן מבין שיניו: " תקבלו מלקות", והסתלק. אולי מפני שהוא אמר את המילים "תקבלו מלקות" בבטחון כזה מלא, האמנתי לדבריו.

הראשון שנקרא להכנס למשרד היה אליעזר צודיקוב והוא נשאר בפנים זמן רב ובפרוזדור שישבתי לא נשמע דבר מהמתרחש שם, מעבר לדלת המשרד. לאחר שצודיקוב יצא מהמשרד נקראתי אני, ולא הספקתי לשמוע מצודיקוב מה הוא עשה שם, מה שאלו אותו ומה היה בהמשך.

כשנכנסתי לתוך המשרד פנה אלי הגרמני, איש ה״גסטאפו״, ביקש ממני פרטים אישיים ורשם משהו בטופס. לאחר שהוא סיים לטפל ברישום, הוא פנה אלי והחל בשאלות שנגעו לאירוע שבגינו אני נמצא כאן, ואני סיפרתי לו את ״האמת״: תפסו אותי לעבודה להרספרפלגונג וכשהמשאית עברה ליד ״בריגדת הכבל״ קפצתי ממנה והצטרפתי לעובדים ב״בריגדה״ זו״. ״כך! - הוא אמר - ״אתה יודע שאסור לעשות דבר כזה, למה עשית זאת?!״ אמרתי: ״בכבל הולכים יותר מוקדם הביתה״. אף שריר לא זז בפניו של הגרמני ורק עיניו המימיות הביטו בי, הוא קם מכסאו ואמר: ״אני אראה לך ללכת הביתה מוקדם!״, הגרמני ניגש אלי ואמר לי להתכופף, מישש את מכנסי על אחורי והבחין שאני לובש שני זוגות מכנסיים, ״למה זה, שני זוגות״ הוא שאל. ״קר לי״ אמרתי. אז תפשיל זוג אחד והתכופף שנית״ וסינן מבין שיניו: ״ספור!״. המילה ״ספור״ לא חדרה באותו רגע לתודעתי. רק לאחר מכן, אך כנראה מאוחר מדי, הבנתי למה הגרמני התכוון - הוא רצה שאני אספור את המלקות שהוא ייתן לי. לפתע התחילו לנחות על אחורי מכות מפרגול קשיח. בתחילה שתקתי, אך בהמשך החלטתי לצעוק, חשבתי שצעקותי אולי ישפיעו על הנאצי והוא יחדל מלהכות אותי. אולם בתגובה לצעקותי קיבלתי מכות בגולת העופרת שהיתה בקצה הפרגול בעורף, קיבלתי פעם ופעמיים והבנתי שהמכות בעורפי מונחתות מפני שאני צועק, וחדלתי מצעקותי. איך הגרמני קלע עם הגולה בדייקנות בעורפי לא יכולתי להבין, אבל כך זה היה. לפתע הוא חדל מלהכות אותי ושאל: ״כמה?״ ואני הרי לא ספרתי את המלקות, משום שלא הבנתי את ה״ספור״ שלו, ועניתי: ״לא יודע״. בגלל זה שלא ידעתי כמה מלקות הוא כבר נתן לי, הוא חזר והמשיך להנחית על אחורי עוד כעשר מכות בפרגול שלו ולאחר מכן גירש אותי מהחדר.

הייתי המום, אך לא איבדתי את עשתונותי. שבתי לספסל וכשהאחרון מהשלישייה שלנו, משה מילנר הוזמן פנימה, הייתי קשוב למתרחש מאחורי דלת המשרד והבחנתי לפי הרעש שבקע ממנו כשהגרמני התחיל להכות גם אותו. הדי המכות שקיבל מילנר הגיעו לאזני בפרוזדור וספרתי - שישים. מכאן הסקתי שגם אני קיבלתי, לפחות, אותה כמות מלקות שקיבל מילנר. גם אחרי המלקות, לא פג עדיין המתח ומוחי התייגע במחשבה, מה עומד לבוא אחרי זה?

כשמילנר יצא מהמשרד ציוו על שלושתינו ללכת ״לעבודה״. מיד, הגיע מישהו מאנשי ה״בריגדה״ שעבדו במקום, והוליך אותנו משם לעבודה. האיש אמר לנו שבתום יום העבודה נחזור לגיטו עם אנשי ה״בריגדה״ שלהם.

צורפתי לעבודה, בתוך הבנין של ה"גסטאפו", בעליית-הגג, אל יהודי שעסק במיון כלי זכוכית. הייתי משוכנע שאיש זה הינו עובד קבוע ב"בריגדה" ושאלתי אותו על נוהלי העבודה במקום ומתי מסיימים כאן וחוזרים לגיטו. תוך כדי שיחה זו התברר לי ששמו של הבחור הוא ישראל גיטלין, ושזה יומו הראשון לעבודה ב"בריגדה" זו. הוא סיפר לי שבבוקרו של אותו יום, צורף הוא ועוד שמונה צעירים יהודים, לקבוצת היהודים שעובדים באופן קבוע ב"גסטאפו" ושזה גם יומו הראשון בעבודת המיון של כלי הזכוכית, עם תחילת העבודה הוא קיבל הסבר מה לעשות כאן, והוא גם הדריך אותי בעבודה.

השעות והרגעים הבאים עברו עלי במתח רב, חיכיתי שהשעה תהיה כבר ארבע כדי להיווכח שאמנם פני מועדות לגיטו. ואמנם לאט, אך השעה הגיעה. כל עובדי-הכפייה היהודים הסתדרו בחצר הפנימית המרוצפת של ה"גסטאפו" מוכנים לצעוד לגיטו, ובתוכם גם אני ושני חברי יצאנו עם הקבוצה מחצר ה"גסטאפו". הרגשתי הקלה, אך החרדה לא פגה עדיין, כל עוד לא נכנסתי לגיטו חששתי שמא יקרה לי משהו בדרך.

שמתי לב שגיטלין, זה שעבדתי לצידו בעליית-הגג, איננו איתנו, אך פחדתי לשאול את הסובבים אותי מה פשר הדבר, ושתקתי. בדיעבד, התברר שתשעת היהודים שעליהם נמנה גם גיטלין, עוכבו בסוף יום העבודה בתואנה שעליהם להביא משאית קש ורק אחרי זה הם יוחזרו בנפרד לגיטו; האמת היתה שהם הובאו עוד באותו ערב לפורט התשיעי לבצע משימה מיוחדת במינה: הוטל עליהם להוציא את גופות היהודים שהומתו ברבבותיהם במקום נורא זה, כולל אלה שנלקחו ב"אקציה הגדולה", לשרוף אותן על מדורות אש ולכתוש את העצמות, עד לאפר, למען לטשטש את עקבות פשעי הרצח של הנאצים ועוזריהם.

בהגיעי לגיטו הלכתי מיד אל אייזיק סרבניצקי, הנציג שלנו במטה המשותף של מחתרת הגיטו, מסרתי לו את כל מה שהתרחש מאז יצאתי עם הקבוצה, כשפני היו מועדות ליערות אוגוסטובה ועד עתה בשובי לגיטו. את הפגישה עם סרבניצקי לא דחיתי, על אף זאת שהייתי נרגש מכל מה שעבר עלי.

כשהלכתי לסרבניצקי למסור לו דין וחשבון על קורות המסע שלי לאוגוסטובה לא הערכתי שלא אוכל לעשות כן כעבור יום נוסף שיחלוף, מחמת הכאבים שאחוש בקרוב. עשיתי זאת מיד מתוך שיקול אחד בלבד - להזהיר בהקדם את חברינו, בפירוש להזהיר, שלא לשלוח אנשים נוספים לאותה דרך, כל עוד לא יחולו שינויים בתכנית ההליכה לאוגוסטובה.

לא הכרתי אז את העקרונות של פעילות פארטיזנית, אך בהיגיון הפשוט שלי הבנתי שיש, או חסר דבר כלשהו, כדי שהפעולה תצליח. ישבתי עם איידיק סרבניצקי וסיפרתי לו בפרוטרוט את כל מה שאירע, בכל שלב ושלב בדרך. אייזקה - כך הוא כונה בפי חברינו - הקשיב לדברי, קשב רב, ובעקבות הסיפור שלי הוא פנה למטה בבקשת הבהרות מהאנשים שעיבדו את פרטי המסלול וההנחיות שניתנו לנו לדרך. הוא ערער על דרכי הפעולה של מתכנני מבצע אוגוסטובה, אך דבריו נבלעו במטה ולא התחשבו בהם, אבל בקבוצה שלנו הוחלט שלעת עתה, לא יצאו עוד מחברינו לאותה דרך.

למחרת פגישתי עם סרבניצקי התחלתי להרגיש את תוצאות המלקות שקיבלתי - הכאבים שלא הרגשתי אותם מיד לאחר שהוכיתי הלכו והתגברו משעה לשעה ומיום ליום. במשך שבוע ימים יכולתי לישון רק על הבטן, ולא אחרת. כעבור שבוע ימים החלו הכאבים להתפוגג בהדרגה, ועד שחלפו לגמרי עבר שבוע נוסף.

תוצאות ההתעלמות מהכשלון

לפי הנוהל, הייתי ככבר שייך למסגרת הכללית של המחתרת ושבועיים לאחר שובי לגיטו נקראתי למטה ונאמר לי להתכונן ליציאה מחדש. שאלתי אם יש שינוי בדרכי הארגון ובהנחיות, והתשובה היתה - לא שונה דבר מפני שהמסקנה של אנשי המטה היא, שהכשלון של הקבוצה הראשונה, דהיינו זו שאני הייתי בה, היה מקרי, משום שטעינו בדרך שהותוותה לנו. לא הסכמתי לצאת בשנית לפי אותה תכנית הליכה, והפעם לא הצטרפתי לקבוצה שיצאה לכיוון אוגוסטובה.

לדאבון הלב, גם דרכה של קבוצה זו לא צלחה. אך בטרם נודע על הכשלון הנוסף נשלחו מהגיטו, בהפרש של ימים ספורים בלבד, קבוצות נוספות באותה דרך. רבים מההולכים נתפסו על ידי הליטאים ונמסרו ל"גסטאפו" הגרמני, והיו גם מקרים שחברים מצאו את מותם מידי הליטאים. רק שניים, שמואליק מורדקובסקי ונחמיה אנדלין[1], הצליחו להגיע למקום שיועד מתחילה להיות הבסיס הפארטיזני של מחתרת גיטו קובנה. נחמיה ושמואליק הסתובבו בשטח וחיפשו אחרי "הצנחנים" הסובייטים שהיו אמורים להיות במקום, כדברי אנשי מטה הארגון של המחתרת, ולקבל

[1] פרטים, ראה בספרו של נחמיה אנדלין "בדרכי הלחימה הפארטיזנית", הוצאת "מורשת" - ספרית הפועלים.

את ראשוני החברים מגיטו קובנה, אך לשווא - לא דובים ביער וגם לא "צנחנים", והם חזרו עם ידיעה זו למטה המחתרת בגיטו. לאחר מכן הכל הודו שבאותה עת, כלל לא הוצנח מישהו באיזור יערות אוגוסטובה, הכל היה לריק ועלה בקרבנות.

חברי המחתרת שנתפסו בדרכם לאוגוסטובה נכלאו בבתי הסהר, אחדים נהרגו בעת נסיונם להתנגד בעצירתם, אחרים נעלמו, וחלק מהחברים שנלכדו הובאו לפורט התשיעי וגם אותם הכריחו לעבוד בהוצאת גופות היהודים המומתים מתוך הבורות ושריפתן.

לאחר שכמעט כל הקבוצות שנשלחו לכוון אוגוסטובה נתפסו על ידי הגרמנים או משתפי-פעולה ליטאיים, השתכנע גם מטה אירגון המחתרת בגיטו, שהמסע לאוגוסטובה אכן נכשל. תנועת המחתרת בגיטו הוכתה קשות עקב הכשלון שנחלה במסע לאוגוסטובה ובאבדן אנשי מחתרת רבים, ומטה המחתרת החליט לחדול מלשלוח אנשים נוספים בדרך זו ולחפש מוצא אחר.

בינתיים אני שוב בגיטו וצריך לשמור על עצמי שלא ליפול לאיזו צרה. תא החלוצים שלנו פעיל, ואנחנו מצפים יום-יום למציאת נתיב חדש אל הפארטיזנים.

הדרך החדשה לפארטיזנים

בבוקר, ב-26 באוקטובר 1943 הוקף הגיטו בחיילים גרמניים ואוקראיניים. החיילים חדרו לתוך הגיטו והחלו לחטוף אנשים ובה בעת ירו ללא אבחנה לכל עבר, כדי להפחיד את היהודים. בדרכים קלקלות הגעתי לדירתם של דוד וזלטקה רודניק, שהיתה לא הרחק משער הגיטו ושלושתינו עלינו לעליית הגג והתחבאנו. משם הצצתי החוצה וראיתי את הזוועה המתרחשת ברחובות הסמוכים ועל יד השער. בכי וצעקות-שבר נשמעו מפי יהודים רבים מצד אחד, ומהצד האחר היו יריות וצהלה של האוקראינים המתפרעים והמכים יהודים.

זה היה יום ארוך מורט עצבים, ורק עם רדת הערב שככה ההמולה. האוקראינים עזבו את שטח הגיטו בלקחם עימם את קורבנותיהם, שלושת אלפים וחמש מאות יהודים לשילוח לאסטוניה.

בנובמבר 1943 יצא חיים ילין, ראש אירגון המחתרת בגיטו, לבסיס הפארטיזנים ביערות רודניקי, שבאיזור וילנה, ונפגש עם מפקדי הפארטיזנים במקום, רובם צנחנים ממוסקבה. חיים ילין חזר משם לקובנה עם הוראה להפנות את חברי המחתרת מהגיטו לבסיסים של ה"חטיבה

הפארטיזנית הליטאית" המתארגנת ב"רודניצקה פושצ'ה"[1], בדרום-מזרח לעיר וילנה. אמנם, הדרך מקובנה ליערות רודניקי, לא היתה קצרה מזו שליערות אוגוסטובה, כ-130 קילומטר, אך הפעם, ביחד עם ציון מקום היעד, נתקבלו גם הוראות וההדרכה הטקטית איך לנהוג בדרך כדי להצליח ולהגיע בשלום לבסיס הפארטיזני; נקבעו מדריכים, מסלולים, וכללי הליכה תקינים. אחדים מחברי האירגון שיצאו ראשונים לבסיס הפארטיזני ביערות רודניקי, שבו אחר כך לגיטו ונהיו מדריכים-מובילים לקבוצות הנוספות שיצאו לבסיס הפארטיזני ביערות רודניקי. כך גם נהיה חברנו שמואליק מורדקובסקי למורה-דרך והוביל קבוצות מחברי המחתרת, מהגיטו ליער.

שמואליק, שכבר "במסע אוגוסטובה" התבלט בתכונותיו הסגוליות ובכשרונו המיוחד להתמצא בשטח ובמרחב, השיג את היעד והגיע ליערות אוגוסטובה, ולאחר שהוא שב לגיטו ומסר דין וחשבון במטה המחתרת על מה שהוא לא מצא ביערות ההם - הוא צורף כעוזר פעיל על יד המטה הכללי של האירגון בגיטו ובהמלצת מטה המחתרת מהגיטו הוא גם הגיע למעמד מיוחד ביער, והוטלו עליו משימות ייחודיות במודיעין וקשר, עיסוקים שדרשו אומץ ותושייה.

ביער נוסד הגדוד הפארטיזני "מוות לכובשים הגרמניים" שקלט לשורותיו את אנשי אירגון המחתרת הכללי מגיטו קובנה, הפארטיזנים היהודים שבאו מגיטו קובנה היוו בהתחלה, כ-80% מהלוחמים בגדוד זה.

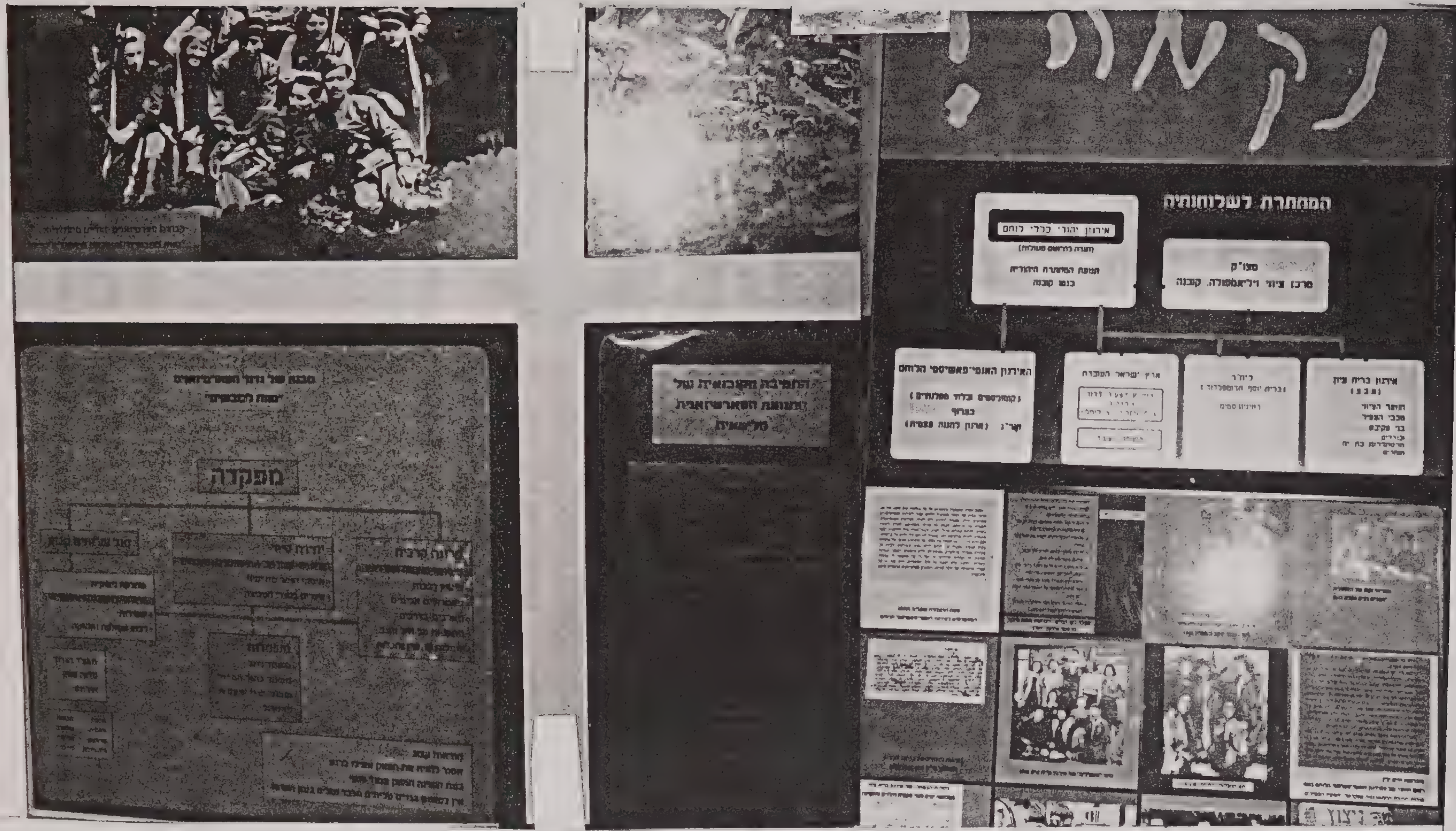
קרן-אור - מילדוס 7

בסתיו 1943 נפרד "השומר הצעיר" משותפותו עם הקומוניסטים והצטרף אל הארגון המחתרתי המאוחד של תנועות הנוער הציוניות-חלוציות - "דרור", "החלוץ", "גורדוניה", "נצ"ח" ו"ארגון סטודנטים צ.ס." שהתקיים זה מכבר בגיטו. בשלב זה נוסד גם הקיבוץ החלוצי שלנו בגיטו, שקיבל את הכינוי המקוצר: " מילדוס 7", שם שנגזר מהכתובת - בית מספר 7 ברחוב מילדוס. במרוצת הזמן הפך שם זה ל"מושג" שהעניק כעין תג-כבוד, לכל מי שהשתייך לחבורה של הקולקטיב ב"מילדוס 7", והוא נשאר בתוקף לעד.

[1] יערות-עבותים של רודניקי.

חברים מהקולקטיב ב"מילדוס 7"
מימין לשמאל: אסתר גלס (שבץ), יוסף מלמד, יצחק קשיב (קופצ'ובסקי), דינה גלעין (מורביץ'), [ראובן לויתן], הינדה קצנובסקי (אקרמן), מיכאל גלס, [אביבית קשיב], דב לוין, גרישה (צבי שפר, רחל לוין (רשל רוזנצווייג), יונה רוכמן [צדוק אביתר (בליימן)].

הארגונים של המחתרת הכללית בגיטו קובנה ומבנה הגדוד ״מוות לכובשים״ ביערות רודניקי

חברים מהקולקטיב ב״מילדוס 7״
שורה א׳, מימין לשמאל: [צדוק אביתר (בליימן)], [בלהה לוין], ברוך גופר (גרודניק), דב לוין, רחל לוין (רשל רוזנצווייג), חיים גלעין (גכטל), [פנינה רוזין], צבי בראון. בשורה השנייה: דינה גלעין (מורביץ׳) פנינה גופר (סוקניק), אסתר גלס, (שבץ), מיכאל גלס, [דבורה יצחקי]. בשורה השלישית: [ ], [אליעזר (לולקה) אייזנבוד)], [דינה שטיינברג],[ ], יונה רוכמן, יוסף רוזין [ ], [שושנה אקרלינג (זימן)], [ ], [ ], יוסף מלמד.

ליסוד הקולקטיב ב״מילדוס 7״ קדמה אסיפה משותפת של החברים מתנועות הנוער שהוזכרו לעיל. התכנסות זו התקיימה באולם רחב ידיים וראשי התנועות העלו בפני כלל החברים, בקווים כלליים, את התכנית להתארגנות שלנו בקולקטיב והכיוונים בהם הוא יפעל.

״מילדוס 7״ היה בשבילי, כמו גם לחברים האחרים, קרן-אור שבקעה מהחושך הגיטואי; שבתי לחיי מסגרת שדמתה לזו שבוילנה בימי ״הריכוז״ ובקיבוץ של טבריג, כשאני בסביבה של חברים טובים ונאמנים. מסביבי היו החברים שהכרתי קודם ועתה נוספו עליהם גם החברים מ״השומר הצעיר״. היינו חבורה תוססת שחידשה את החיים ״כקדם״, קבוצה מלוכדת שחזרה להתעמק בנושאים ערכיים שעליהם חונכנו: ציונות סוציאליסטית, ארץ ישראל, ״הגשמה״ אישית. המושגים של עזרה וערבות הדדית שוב קיבלו את מימדיהם האמיתיים, וכל זאת בא לביטוי בחיי היום-יום של הקבוצה שלנו, על אף היותנו כלואים בגיטו.

חברי הקולקטיב שוכנו בצריף שהיו בו שתי דירות סמוכות, כשכל כל אחת מהדירות הללו היתה בת שני חדרים בתוספת שרותים ומטבח, ואני גרתי בקולקטיב עם עוד כעשרים חברים. כארבעים חברים נוספים השתייכו גם כן לקולקטיב שלנו, אך לא התגוררו במקום כי בשתי הדירות של הקולקטיב לא היה די מקום עבור כל חברי הארגון, וזכות הקדימה למגורים ב״מילדוס 7״ ניתנה לאלה מבין חברינו שהיו בודדים ללא משפחות ולא היו להם קרובים בגיטו. מי שגרו עד עתה עם משפחותיהם או אצל משפחה ״מאמצת״ המשיכו לגור במקומותיהם וארגונית הם השתייכו לקולקטיב של ״מילדוס 7״. רובם גם נוכחו במקום מדי יום-ביומו, והשתתפו בכל הפעילויות של הקולקטיב.

עם קיבוץ החברים ל״מילדוס 7״ הוחלט להכין ״מלינה״ - מקום מסתור - מתחת לבית. הרעיון לבנות ״מלינה״, לא היה מקורי שלנו. באותה תקופה כלל היהודים בגיטו תר אחרי כל מיני אפשרויות איך להינצל מצפורני המוות של הנאצים, וה״מלינה״ יכלה לשמש מקום להסתתר בה בעת פורענות כלשהי, שיכלה לבוא על הגיטו באופן בלתי צפוי, בכל רגע. גם ה״מלינה״ שלנו אמורה היתה לשרת את חברינו כמקום מחבוא במקרה של אקציה בגיטו ״עד יעבור זעם״. אולם, בבנייתה נלקחה גם בחשבון האפשרות לנצלה בטווח הארוך: כשיתקרב יום השחרור תשמש ה״מלינה״ מקום-הצלה בטוח לחברים שלא יעלה בידם לצאת מהגיטו ולהצטרף לפארטיזנים, או שלא ימצא להם מקום מסתור בצד ה״ארי״.

הקשר עם הפארטיזנים היה בידי הקומוניסטים. הדבר היה מובן מאליו, כי הפארטיזנים פעלו כזרוע של המפקדה הצבאית הסובייטית וההוראות לפעילות, כמו גם אנשי הפיקוד הבכיר על הפארטיזנים הגיעו ממוסקבה בצניחה. מאידך, לא ניתן היה לקיים את המסגרת של המחתרת הכללית ללא שיתוף עם מוסדות הגיטו, שם תפסו עמדות בכירות, דוקא, אנשים שהשקפת עולמם היתה ציונית, והאחד ללא השני לא יכול היה לפעול. על רקע זה היו הסכמים בין הגופים הנוגעים לדרכי הפעולה של המחתרת האנטי נאצית בגיטו, כולל הרכב הקבוצות שתצאנה ליער; כל קבוצה, וקבוצה אמורה היתה לכלול בתוכה מספר יחסי של חברי התנועות השונות, בהתאם למספר חבריהם במחתרת. אולם כשהגיעה עת המבחן, ניצלו הקומוניסטים לטובתם את העובדה שהם בעלי הקשר המקורבים אל התנועה הפארטיזנית והיפלו אותנו לרעה; בקבוצות שהורכבו ליציאה ליער מספר החברים שלנו היה פחות מזה שהוסכם עליו בהסדר הכללי, ובפרט קופחו על ידם בנות התנועה שלנו, בטענה שההוראות מהמפקדה הפארטיזנית ביערות רודניקי הן - לא להביא ליער נשים מפני שהן לא כשירות להילחם. אולם באותה עת, הם בעצמם לא פסקו מלצרף לקבוצות שיצאו ליער נשים שנמנו על אירגונם. לאור מצב זה ראינו צורך דחוף להכין "מלינה", שתשמש בעיקר את החברות.

את תכנית ה"מלינה" הכין חברנו מנחם סדובסקי, שהיה מהנדס מוסמך והעבודה המעשית, החפירה והבנייה נעשתה בידי החברים בעצמם. כמעט כל החברים מהארגון שלנו השתתפו בערבים במלאכת הבנייה של ה"מלינה", אם בחפירה, או בהוצאת האדמה שנחפרה ופיזורה הרחק ממקום הצריף שלנו, כדי לטשטש את העקבות מכל מה שהתבצע שם בשעות הערב והלילה. תכנית ה"מלינה" כללה גם הכנת מלאי מזון ומיים והותקנו בה תאורה וצינור-איוורור, שמוצאו היה בחוץ והוסווה היטב. את החומרים לבניית ה"מלינה": מרישים, צנורות, לוחות וכל היתר שנדרש לבנייתה העברנו על כתפינו מהרובע הראשון שקוצץ באותה עת משטח הגיטו.

העבודה בהכנת ה"מלינה" ב"מילדוס 7" גיבשה את החבורה שלנו ויצרה אווירה של שותפות הדוקה - הכל לקחו חלק במבצע זה, ואף נוצר הוויי חברתי מיוחד שבא לידי ביטוי באופנים שונים, וכלל אפילו "מזמור" שהלחן ומילותיו היו שיר עממי ידוע באידיש[1], שחלק ממילותיו הותאמו

[1] המילים המקוריות באידיש, הן:
דארט ווו גראזן זיינע נאסע,
שטייט א קרעניצע פארטראכט -

למעשה שביצענו עתה. בינתיים נוצלה ה״מלינה״ לאימונים בנשק, שם היינו מתכנסים בזוגות, או בשלשות ולומדים מפי מדריך, בעל עבר צבאי, שנשלח אלינו על ידי מטה המחתרת הכללית ללמדנו להפעיל נשק נגד האויב. כאן ב״מלינה״ הרחבתי את הכרותי עם הרובה והרימון ואיך להשתמש בהם.

אני לקחתי חלק פעיל בבנייתה של ״מלינה״ נוספת, בביתו של מנחם סדובסקי, שם עבדתי עם שמואליק מורדקובסקי. פתח הכניסה ל״מלינה״ זו אמור היה להיות דרך תנור-האפייה הביתי של הדירה, אך כשהתחלנו לחפור מתחת לתנור, שהיה בנוי מלבנים והיה בעל משקל לא מבוטל, התנור מוטט חלק מהחפירה ולא ניתן היה להמשיך בעבודה ומבצע זה נגנז.

נהיינו משפחה גדולה של חברים, הכל היו שותפים לכל. הקולקטיב העניק כח לכל אחד ואחד מהחברים וכולם נרתמו לשאת בעול המעשה של הקבוצה, הכלל דאג לפרט והפרט עשה כל מה שביכולתו למען הכלל.

בחרנו מבינינו הנהגה של התנועה המאוחדת והנהלה נפרדת לעניני הקולקטיב. הקולקטיב ב״מילדוס 7״ התבסס על המתכונת שהיתה נהוגה בקיבוצי ההכשרה שהתקיימו עד לפרוץ המלחמה; נקבעו האחראים לניהול כללי של הקולקטיב, לעניני כספים, תזונה והסדרת עבודת החברים.

ברקע של הקולקטיב ב״מילדוס 7״ היו החברים מ״פועלי ציון צ.ס.״ שהיו מבוגרים מאתנו ובחלקם תפסו עמדות חשובות במוסדות הגיטו. הם היו שותפים מלאים לתנועה וסייעו רבות ליסודו ולקיומו של הקולקטיב.

קומען מיידלעך שעפן וואסער,
מיט די עמערס אלע נאכט...

בתרגום לעברית:
בשדה עשבי-הבר הרטובים,
שקועה באר מיים בשרעפיה.
לשם באות נערות לשאוב מיים
לילה, לילה...
בשורות האחרונות הוחלפו המילים המקוריות:
ל״קומען מיידלעך שעפן ז א מ ד...
פון מלינה אלע נאכט״ ,באידיש,
ובעברית -באות הנערות לשאוב ח ו ל...
מה״מלינה״ לילה, לילה.

דינה

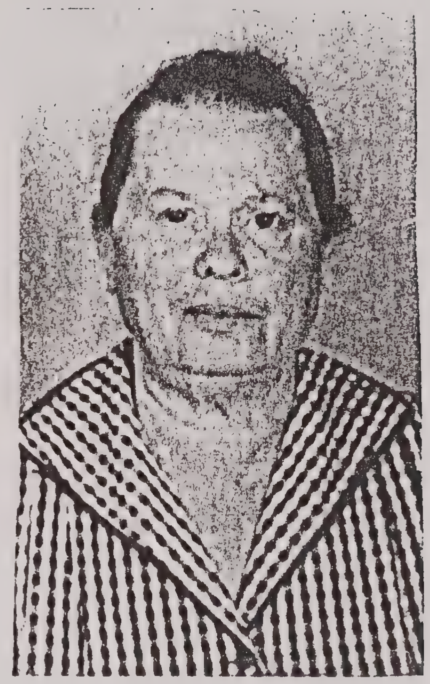
בקולקטיב הכרתי את דינה מורביץ', נערה צעירה ויפה והתאהבתי בה. דינה היתה חברה ב"השומר הצעיר", בוגרת הגימנסיה העברית ע"ש שוואבה בקובנה והיא הצטרפה עתה לחבורה שלנו ב"מילדוס 7", והיא הנעימה בקולה הערב את התכנסויות החברים שלנו בקולקטיב בשירים שהיא ידעה לשיר. הידידות שנרקמה ביני לבין דינה התהדקה והפכה במרוצת זמן קצר לאהבה הדדית, ולא הסתרנו את הדבר מעיני החברים. דינה היתה באה ל"מילדוס 7", בדרך כלל בערבים, ואני חיכיתי במשך כל היום בכליון עיניים לרדת הערב ולבואה של דינה, כדי להיות במחיצתה, ונהגתי אף לחבקה ולנשקה בכל פעם שהתחמקנו יחד מהחבורה.

עם כיבוש קובנה על ידי הגרמנים עקרה משפחתה של דינה, לפי פקודת הצורר הנאצי, מהעיר לגיטו, ולאחר שהכרתנו בגיטו ביקרתי בביתה ופגשתי את הוריה - אביה אשר, ואמה חיה מורביץ'. את שני אחיה - ישראל ויהואש - לא הספקתי להכיר, הם נלקחו באקציה של ה"אינטלגנטים" ונרצחו.

חיי היום-יום בקולקטיב התנהלו כסדרם, אולם הכל ציפו לרגע של היציאה ליער. עתה כשהקשר עם היער היה ממשי ונקבעו הליכי האירגון הסדירים ליציאה מהגיטו, נותרה רק הבעייה של התור, מי ומתי יצאו. כאמור, קבע האירגון הכללי של המחתרת את סדר היציאה ליער ולכל תנועה, החברה במחתרת הכללית, הוקצו בכל קבוצת יוצאים מספר מקומות עבור חבריה. גם לקולקטיב שלנו ב"מילדוס 7" נקבעה מכסת מצטרפים בתוך הקבוצות.

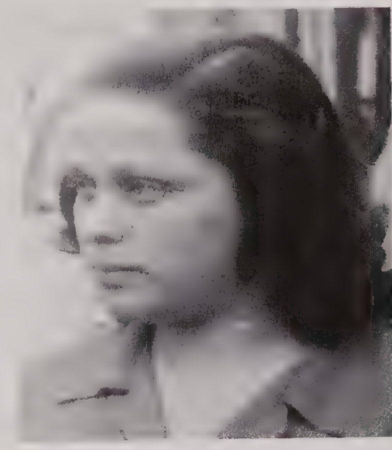
משפחתה של דינה. מימין לשמאל: האחים הייבוש (יהואש), ישראל, האם חיה, האב אשר ודינה.

חיה מורביץ'

אשר מורביץ'

מצד התנועה שלנו הייתי בין המועמדים הראשונים בתור ליציאה ליער, אולם ההמתנה שלי ליציאה מהגיטו התארכה מדי פעם מסיבות שונות, אם משום אי הגעת הרכב במועד שנקבע להסיע את הקבוצה שלי כברת דרך מקובנה לכיוון יערות רודניקי, או בגלל שינויים שחלו מסיבות אחרות. דחייה אחת שעיכבה את יציאתי ליער ונמשכה מספר שבועות, היתה בגלל מקרה יוצא-דופן - הבריחה מהפורט התשיעי.

בליל 25 בדצמבר 1943, ארגנו חברי המחתרת מהגיטו, שנתפסו על ידי הגרמנים בעת המסע לאוגוסטובה ונכלאו בפורט התשיעי, ביחד עם הכלואים האחרים שהיו שם, שבויי-מלחמה סובייטיים גם כן יהודים, את הבריחה הנועזת ורבת הגבורה מתוך הפורט התשיעי. מספר חברים מאירגון המחתרת וגם מהשבויים, הצליחו לחדור לגיטו והוסתרו בתוך הגיטו על ידי המחתרת ובסיוע ראשי הגיטו. חברים אלה מסרו עדויות ממראה עיניהם בפורט ופעילות המחתרת שותקה למשך כמה שבועות בגלל מאמציהם הבלתי נלאים של הגרמנים בתוך הגיטו ומחוצה לו, לחשוף את הבורחים מהפורט. הגרמנים ניסו בכל האמצעים, לגלות קצה של קצהו מהמעורבים במעשה הבריחה, אך לא עלה בידם להשיג דבר. רק לאחר שמטה המחתרת נוכח לדעת שהגרמנים הירפו מהחיפוש אחר בורחי הפורט חודשה היציאה ליער, ובורחי הפורט היו הראשונים בתור שהוצאו מהגיטו והובאו לבסיס הפארטיזני ביערות רודניקי.

הציפיה לקריאה לצאת ליער לא הפריעה לפעילות החברתית שהתנהלה בקולקטיב שלנו; היו התכנסויות של החברים בהן עסקנו לא רק בעניינים שעל סדר היום העכשוי, כי אם גם בנושאים, לכאורה לא רלבנטיים לעת זו: עתידה של ארץ ישראל, דרכי ההתישבות בארץ וכיוצא בזה. ארץ ישראל נשארה רחוקה בקילומטרים הרבים שהפרידו בינינו, אך בתודעת החברים היא היתה קרובה מאד.

על המתרחש בארץ בעת ההיא לא ידענו דבר, אולם כולנו האמנו שהפורענות הנאצית אינה מאיימת על הארץ ויהודיה. התקוה שגם אנו נגיע לארץ ישראל, הדחיקה מליבותינו את המציאות המרה שסבבה אותנו וחזרנו לאווירה שאיפינה חיי תנועת נוער. קיימנו ב"מילדוס 7" אסיפות ובירורים אידיאולוגיים, ערבי-הוויי ואף מסיבות חגיגיות. כולנו, כל החברים ב"מילדוס 7",

השתתפנו במסיבות שהתקיימו במקום והכל לקחו חלק בשירה בצוותא, של השירים העבריים מהימים הטובים שמלפני המלחמה. נהניתי במיוחד, משירת ה"סולו" של חברתי דינה ושל חברתנו בקלקטיב גיטה פוגר, וכן מהפיליטונים בפרוזה ובחרוזים שכתבה והקריאה בפנינו לרקה רוזנבלום שנסובו, בדרך כלל, על אורח החיים בגיטו.

מהמסיבות הבולטות שלנו בקולקטיב, שנחרתו בזכרוני במיוחד, אני יכול לציין את מסיבת החנוכה של שנת תש"ד -1944, בה השתתפו, בנוסף לחברי הקולקטיב גם חברים ממפלגת צ.ס. וביניהם בעלי מעמד רם בממסד היהודי בגיטו. באירוע הזה התפתח אפילו, ויכוח אידיאולוגי בין חברינו מהשומר-הצעיר לבין חברי המפלגה, אך הכל התנהל ברוח טובה והסיכום היה: הלוואי שנגיע למועד שתעמוד בפנינו רק הברירה בהכרעה על דרכי ההגשמה בארץ ישראל, אבל עד אז...

מסיבה נוספת ומרשימה, התקיימה בקולקטיב בערב הפרידה שנערכה לחברים מהקבוצה שלי לפני צאתנו ליער. במעמד חגיגי זה מסרתי, כמו כל אחד מחברי, שבועת אמונים שנוסחה כך:
"אני, חיים גכטל, נשבע להיות בן נאמן לעמי, לשפתי ולמולדתי, ללחום לחיי חופש, אחווה וצדק בחברה האנושית".

לרגל יציאתי ליער הקדישה לי לרקה רוזנבלום (הדר"י)

חתרת בַמים זדוֹנים - אַשרֶיך
ידך אַל נא תִירף, חתרה גם הלאָה
יגיע היוֹם בוֹ שילוּמים תִבקש
מלחמת נקם לעמך אָז תִשאלה.
גדוֹלה וּקדוֹשה שליחוּת זוֹ לך בּחרת
כל פחד מלבך השכיחה,
טל ברכַת פרידה גם ממני, אחוֹתך
לך העפל והצליחה.

כשיצאתי ליער לקחתי עימי - בנוסף לציוד האישי - שני פריטים: תמונה קטנה של דינה, שהיא נתנה לי עם הקדשה ואת הסטרופטוכון של לרקה. לרקה כתבה את הסטרופטוכון שהקדישה לי לפני צאתי ליער, על גבי פיסת נייר ואותה שמרתי בכיסי. אך ההליכה המרובה שלי בעת היותי פארטיזן גרמה לכך שהנייר נשחק לחלוטין לפירורים שאי אפשר היה לאחותם שוב[1]. התמונה של דינה נשארה אצלי הרבה יותר זמן, ו"יצאה" איתי מהיער, אך נגנבה ממני ביחד עם הארנק שבו החזקתי את התמונה, אולם זכיתי והתאחדתי מחדש עם דינה אהובתי, למשך כל החיים.

[1] כאן העתק משוחזר של אותו סטרופטוכון שלרקה מסרה לידי 52 שנים לאחר יציאתי ליער.

ביולי 1944 חוסל הגיטו בקובנה ואחרוני יהודיה, ביניהם שרידי משפחת מורביץ׳, הוגלו למחנות הריכוז בגרמניה. האב אשר, אדם נאור ונעים הליכות, ניספה במחנה דכאו. דינה ואמה הצליחו להשרד, ואנחנו נפגשנו מחדש, דינה ואני, לאחר גמר המלחמה והקמנו את משפחתנו. אמה של דינה, חיה מורביץ׳, התגוררה אתנו כשהיינו בדרכנו לארץ וגם בארץ, והיא נפטרה בשנת 1982.

מהגיטו לפארטיזנים

סוף-סוף הגיעה ההודעה שציפיתי לה, יוצאים... שני ערבים, בערב יום רביעי וגם למחרת בערב יום חמישי, המתנתי יחד עם חברי לא הרחק משער הגיטו ליציאה ליער וחזרתי ל״מילדוס 7״ כלעומת שבאתי. הקבוצה שלנו, השישית במנין, שפניה מועדות ליערות רודניקי אמורה היתה לעזוב את הגיטו, כמו הקבוצות שקדמו לנו, במסווה של ״בריגדה״ היוצאת לעבודה אל מחוץ לקובנה לתקופה ממושכת... וגם אותנו יסיעו לשם במכונית משא. מפאת תקלות כלשהן המכונית שיועדה להוליך אותנו לדרך הופיעה רק בערב השלישי להמתנה שלי, בליל שבת ה-5 בפברואר 1944.

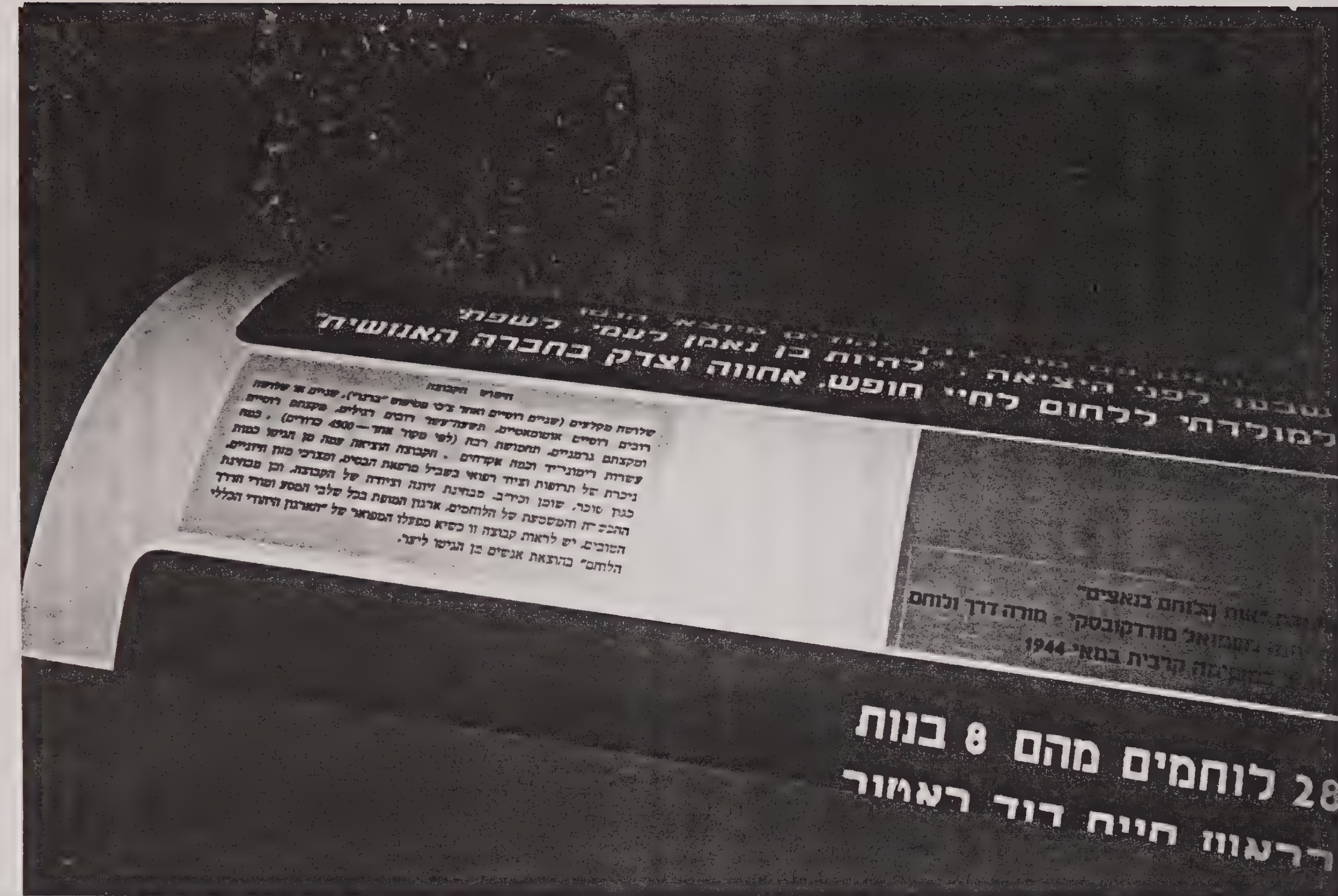
בהינתן האות התקרבנו לשער הגיטו שברחוב וַוארניו והסתדרנו בשורות כמקובל אצל כל ״בריגדה״ היוצאת לעבודה. האחראי מטעם לשכת העבודה, יענקעל׳ה ווירבובסקי, קרא בקול רם בשם ה״בריגדה״ שלנו שתתייצב בפניו ובפני השומרים הגרמניים שבשער לבקורת היציאה ואנו מצייתים לו. יענקעל׳ה היה בסוד העינים, יודע מי אנחנו ולאן פנינו מועדות, ומוטל עליו לשחק את תפקידו עד הסוף. על כן, הוא אינו חוסך מאיתנו את מנת הגידופים שמתלווה, בדרך כלל, אל הוצאים לעבודה, הוא מאיץ בנו ומזרז אותנו ״לעמוד בקצב״ המוכתב על ידי הגרמנים. אני מתקרב בקור-רוח אל השער שנפתח בפנינו לרווחה ויוצא עם כל ״הפועלים״, החברים שלי, 28 איש, אל מעבר לשער. אני, וכן כל חברי למסע זה, נושא מתחת למעילי חגור צבאי - חגורת עור רחבה מסביב למתני, שאליה מחוברת חגורה אלכסונית, כזו שכל פארטיזן שכיבד את עצמו התהדר בה. על החגורה הרחבה מושחלת - אשפת-הכדורים (״פַּטרוֹנטַש״) , אך היא עדיין ריקה מכל. כובע

הפרווה שעל ראשי, גם הוא חלק מהציוד הפארטיזני, מוסט כמעט עד לגובה עיני. כעשרה מטרים מעבר לשער, כמעט באפילה גמורה, חונה מכונית המשא והדופן האחורית שלה שמוטה למטה. אני מחיש את צעדי עד כדי ריצה והנה אני כבר בתוך המכונית. שמיכת פוך מועלית אלינו ובתוכה מקלע ועל המכונית מעמיסים גם צרורות קטנים המכילים כדורים, תרופות וחומרי חבישה. הכל התנהל כשורה וכשאחרון החברים עלה למכונית נכנס גם חיים ילין, ראש המחתרת המזויינת בגיטו קובנה, לתא הנהג והתיישב על ידו, הוא אשר ישגיח על הנהג וידריך אותו במסע ויפקח על המתרחש בדרך.

החמושים שבינינו באקדחים טעונים, היו בינתיים, רק מורי-הדרך שלנו - נחמיה אנדלין, זוניא שטרום וברוך לופיאנסקי. גם הם יוצאי הגיטו, שכבר היו בבסיס הפארטיזני ושבו לגיטו לקחת ולהוליך גם אותנו לשם. הרביעי בחבורה זו היה חברנו שמואליק מורדקובסקי מהקולקטיב ב"מילדוס 7", שגם הוא אמור היה לשמש לנו מורה-דרך נעדר, מפני שזמן קצר לפני יציאת הקבוצה שלנו הוטלה עליו המשימה להוליך בחזרה ליער את "אַלבינה" - היא גסיה גלזר, שהגיעה ליערות רודניקי מברית המועצות בצניחה לפעילות פארטיזנית, והגיעה לביקור בגיטו קובנה בשליחות מפקד חטיבת הפרטיזנים שלנו. בתקופת ההמתנה שלו בגיטו, שמואליק כמובן שהה, בקולקטיב ב"מילדוס 7" ואף על פי שהיה מטבעו אדם מופנם הוא לא יכול היה להשתמט מלענות לשאלות הרבות של חברינו שנסובו על אורח החייפ, על האווירה השוררת ביער ועל דרכי הלחימה הפארטיזנית באויב הנאצי.

לאחר נסיעה קצרה נעצרנו ברחוב יאנובה ושם הועלו למכונית שלנו חבילות ארוזות ובהן רובים ותחמושת שנרכשו בדרכים שונות על ידי המחתרת ואוחסנו זמנית במקום סתר בעיר, ושם הם נשמרו לבוא העת שייעשה בהם שימוש. והנה באנו אנחנו לקחת את השלל הזה, כדי להשתמש בו ביעילות במלחמה נגד הקלגסים הנאצים. העלאת הנשק למשאית נעשתה במהירות ומיד אחרי זה המכונית זזה והמשיכה בדרכה. מורי-הדרך שלנו חילקו את הנשק בין חברינו וגם אני קיבלתי רובה וכדורים, וכולנו נצטווינו לטעון את הרובים ולהיות מוכנים לפתוח באש בעת הצורך, לפי פקודתו של נחמיה אנדלין שעמד בראש קבוצת מורי-הדרך והיה גם המפקד של הקבוצה שלנו.

המשאית היתה מקורה בברזנט והטיפול בנשק - הקבלה והטעינה - נעשו באור הקלוש שחדר לתוך המשאית מבחוץ לאחר שהפשלנו מעט את הברזנט שעל הפתח האחורי. לאחר זאת הועמדו ארבעה חברים שלנו שלבשו מדי צבא גרמניים על יד דופן המכונית, שהתחזו ל"שומרים" גרמנים

"ההבטחה" שנתנו החברים מהקולקטיב של "מילדוס 7" לפני ההצטרפות לפרטיזנים:
"להיות בן נאמן לעמי, לשפתי ולמולדתי ללחום לחיי חופש, אחווה וצדק בחברה האנושית"

במשך כל עת הנסיעה הוסיפו מורי-הדרך שלנו להורות לנו את הלכות ההתנהגות הפארטיזנית, לפיה עלינו להתנהג. תוך כדי כך הגענו למקום מסויים ונעצרנו. כשהמשאית נעצרה קיבלנו פקודה לרדת מהמכונית. אחד אחרי השני ירדנו מהרכב ואנחנו בעצמנו לא האמנו למראה העיניים: פתאום נעשינו לפארטיזנים ממשיים, כולנו חמושים ברובים, החגור עבר לבגד העליון ואין יותר טלאי צהוב על הבגדים. אנחנו מדברים מעט ובלחש, אך בכל שולטת ההרגשה של החופש. נהג המשאית שיצא מתאו, גם הוא נדהם למראינו, הוא לא יכול היה להתאפק ואמר: ״עליתם כמסכנים בשער הגיטו והנה אני רואה לפני פארטיזנים במלוא מובן המילה, אתם לגמרי שונים מאלה שעלו למשאית״.

חיים ילין שליווה אותנו עד כאן נפרד מכל אחד ואחד מאיתנו באופן אישי בלחיצת יד חמה ובמילים הבאות: ״ניקמו בנאצים ושובו בשלום עם הנצחון״. ההתרגשות של החברים היתה רבה, אך לא היה זה המקום ולא הזמן ל״השתפכויות סנטימנטליות״, ועד מהרה ציווה עלינו המפקד נחמיה אנדלין להתקדם ברגל לכיוון שסימן בידו, אל הדרך המובילה לבסיס הפארטיזני שלנו. הקבוצה חולקה לחוליות ועל כל חוליה הופקד אחראי. שני מורי-הדרך האחרים, זוניא וברוך, צירפו אליהם שניים משלנו, החדשים, ויצאו בחוד הקבוצה - גששים.

לפנינו היו עוד מעל לעשרים קילומטרים שאותם הצטרכנו לעבור ברגל עד להגעתנו לבסיס. בתוך זה כלולים עשרת הקילומטרים עד לפסי הרכבת, שאותם היה עלינו לחצות בדרכנו. שטח זה היה בשלטון העויין לנו, אך עיקר הסכנה שארבה לנו היתה, עם ובעת חציית פסי רכבת שלפנינו. פסים אלה היוו למעשה כעין ״גבול״ בין השטח שהיה בשליטת הגרמנים לבין ה״טריטוריה״ הפארטיזנית; חיילים גרמנים פיטרלו לכל אורך פסי הרכבת, זאת בנוסף לעמדות הירי הקבועות שהיו מצוידות במכונות ירייה כבדות כדי להרתיע, ולמנוע מהפארטיזנים את הגישה לפסים ולמקש את הרכבות הצבאיות שלהם. השמירה הגרמנית על פסי הרכבת היתה צפופה וכמעט כל קבוצות הפארטיזנים שחצו אותם - לכל צד - אם ביציאה מהיער לפעולות או בשובן מהפעולות, נתקלו בחצותם את פסי הרכבת באש הגרמנית. הגרמנים, מתוך פחד מהתקפה עליהם היו פותחים באש בלתי מכוונת גם במועדים שלא היתה כל תנועה של פארטיזנים בקרבת הפסים.

שעות החושך הלכו ואזלו והמדריכים שלנו החלו לתור אחר מקום ל״מנוחת-יום״ ושנכנס לשם בעוד החושך שורר בחוץ, כנהוג אצל הפארטיזנים. המקום שנבחר למטרה זו היה ביתו של איכר, אשר עמד על תל לא גבוה ומבודד מהכפר הסמוך. הוצבתי עם חבר נוסף מקבוצתנו לשמירה בחוץ

והאחרים התמקמו בתוך הבית. למרות היות הבית הזה מרווח יחסית, הוא לא היה גדול מספיק עבור כל הקבוצה שלנו והיה עלינו להצטופף מעט בתוכו, כדי שהכל ימצאו שם מקום לנוח. עם אור הבוקר סיימתי את משמרתי בחוץ ונכנסתי גם אני, לתוך הבית פנימה ופרשתי לנמנם קצת, דבר שלא כל כך הסתייע בידי, מחמת ה"זמזום" הבלתי פוסק של חברי שסובבו אותי. אני וחברי הוחלפנו בשמירה ואת מקומנו תפסו שומרים אחרים, אך הפעם לא בחוץ כי אם על יד פתחי הבית - הדלתות והחלונות שבפנים ושומר נוסף נשלח לעליית הגג לצפות על המתרחש בסביבה, מוכן בכל עת להזעיק אותנו לעירנות או להיערכות מתאימה במקרה שיתגלה כוח עוין לנו - גרמנים, ליטאים, או "פולנים לבנים" - כפי שכונו בפינו הפולנים הלאומנים, שפעלו גם נגד הגרמנים, אך היו בעלי אוריינטציה אנטי סובייטית, ובעיקר רצחו יהודים.

עם רדת הערב התארגנו ויצאנו שוב לדרך והתקדמנו עד שהגענו בסמוך לפסי הרכבת ונערכנו לחצות אותם. הכוח שלנו פוצל לחוליות והופעלה טקטיקה צבאית מתאימה: הראשונים חצו את הפסים הגששים ותפסו עמדות לחיפוי על הבאים אחריהם ובהמשך חצו את הפסים חוליה אחרי חוליה, עד שכל הקבוצה עברה לצד היער הסמוך. על החוליות האחרונות שלנו, נפתחה אש מצד הגרמנים ואנחנו השבנו להם באש מכלי הנשק שלנו, אך כנראה שאש הגרמנים היתה מלכתחילה לא מכוונת והרושם היה שהגרמנים יורים, רק כדי "להפגין נוכחות" והם נמנעים לפגוע בנו, מפחד התגמול שלנו.

כשהיינו כבר מהעבר השני של פסי הרכבת, ב"טריטוריה" של הפארטיזנים, פג המתח אצל כולם והמשכנו את דרכנו ביער הידידותי לנו לאור היום. הספקנו לצעוד כחצי שעה בדרכנו הבטוחה וממרחק לא רב מאתנו נשמעה קריאה בשפה הרוסית: "עמדו! סיסמא!". נחמיה אנדלין, מורה הדרך ענה לקריאה, אולם מהצד שכנגד שמענו דריכת נשק ואזהרה: "לא לזוז! כל תזוזה שלכם תיענה על ידינו באש!". איש רכוב על סוס החל להתקדם לעברנו באיטיות וכשהגיע אלינו שאל שאלות נוספות וציווה עלינו לנוע לפניו כשהוא מפנה אותנו ללכת לכיוון שממנו הוא בא. כעבור כשלושים מטרים של הליכה הוקפנו בבת-אחת על ידי קבוצת פארטיזנים חמושים, שעד עתה היו מוסתרים מעינינו ונתבקשנו שוב להזדהות. לאחר דין ודברים קצר, נחה דעתם של "שובינו" ומפקד יחידת פארטיזנים אמר לנו, שהוא בקושי כבש את יצרו שלא לפתוח עלינו באש, כשהבחין בדמדומי הבוקר בקבוצת אנשים שרובם לובשים מדים של הצבא הגרמני. כמובן, שעתה הוא מרוצה להיווכח שלא גרמנים אנחנו ושבאנו להיות פארטיזנים להלחם יחד איתם נגד הגרמנים.

אולם הוא מוצא לנכון ליעץ לנו שנסיר מעל גבינו את הבגדים הגרמניים, אחרת נסכן את עצמנו לאורך כל הזמן.

רוב חברי הקבוצה שלנו לבשו חלקי מדים גרמניים שמוצאם היה מ״בתי המלאכה הגדולים״ בגיטו; בבתי מלאכה אלה תפרו מדים, יצרו מגפיים, חגורות, אשפות-כדורים ופריטים רבים נוספים עבור הצבא הגרמני מחומרי-הגלם שהגרמנים סיפקו לבתי-המלאכה. בסיוע אנשי המחתרת שעבדו שם, ובחלקם אף היו בעמדות-מפתח בבתי מלאכה אלה, הצליחה המחתרת לשים את ידה על ציוד רב ורב-גוני, שהתנועה נזקקה לו עבור חבריה-לוחמיה. רק בהיותנו ביער נוכחנו לדעת עד כמה גדול הסיכון במקומותינו ללבוש מדים גרמנים אלה, ובמיוחד כשנמצאים בתנועה בדרכים ששוטטו בהן גם קבוצות פארטיזניות אחרות. לעת עתה לא היו לנו מקורות אחרים כדי להשיג מלבושים מסוג אחר, אך האזהרה שהושמעה באזנינו העירה את תשומת לב החברים, וכולנו השתדלנו למעט בלבוש חלקי מדים גרמניים והתחלנו לגוון את הלבוש שלנו בצבעים אחרים, כך שהצבע האפור-ירוק, צבעם של מדי חיילי צבא היטלר, לא יהיה הבולט. במרוצת הזמן נעלמו כמעט כליל, פרטי הלבוש הגרמני כי הם נתבלו אצלנו די מהר.

בין כה וכה, אנו כבר בשטח הנשלט על ידי הפארטיזנים שלנו. כל המתח התפוגג, ואני יכול לומר שאפילו נהניתי מהטיול בתוך יער האורנים. לא נשאתי עימי כל משא, פרט לרובה הרוסי הארוך שלי וכמה עשרות כדורים שתחבתי לתוך האשפות. הציוד המשותף - צרור התחמושת, חומרי החבישה והתרופות שנועדו למפקדת הגדוד הופקדו בידי ״נאמנים״ ממני, בידי החברים מהארגון הקומוניסטי ואני הרגשתי את עצמי קל בהליכה.

בקבוצה שלי היינו שבעה מהקולקטיב של ״מילדוס 7״ : אני - חיים גֶכטֶל, ברוך גרוֹדנִיק, יעקב סוֹסנִיצקִי, גיטה פוֹגֶר, יעקב קָאוֶוה, יוסף רוֹזִין וגרישה שֵייפֶר.

בדרכנו הגענו לבסיס הפארטיזני של החטיבה הטרוֹקָאִית, שנקראה גם חטיבת ״גֶנִיס״. אנשי הגדוד אירחו אותנו יפה, כיבדו אותנו באוכל של המטבח שלהם, שם גם נחנו מעט ולאחר זאת יצאנו משם באור היום להמשך הדרך, לכיוון הבסיס שלנו. בהיותנו בדרך נפגשנו עם קבוצה פארטיזנית יוצאי גיטו וילנה, כולם יהודים כמונו. נעצרנו לשוחח עימם ולאחר ההתרגשות הראשונה מהפגישה ההדדית בתוככי היער הפארטיזני, נעמד בפנינו מפקד הקבוצה הוילנאית וסיפר לנו על מצבם הקשה של גדודי החטיבה הוילנאית; רוב הלוחמים שלהם הם חסרי נשק בכלל, והנשק שיש להם אינו מתאים לביצוע משימות קרביות, ולכן הם מקדישים את כל

מאמצאיהם להשגת נשק מכל מקור אפשרי, ובעיקר מהכפריים שבסביבה שאגרו כמויות רבות מהנשק שנעזב על ידי הצבא האדום בעת נסיגתו. אבל כדי להוציאו מידי אלה המחזיקים בנשק הזה, יש צורך להפעיל תחבולות מתחבולות שונות, ובראש וראשונה יש להופיע בפניהם חמושים. מאחר והגדוד הוילנאי דל בנשק ממשי, הם אילתרו רובי-דמה שגילפו מעץ ו״חימשו״ בהם את החברים שאין להם עדיין נשק - למען הרושם. בהביטו - המפקד ואנשי הקבוצה שלו - עלינו כשלכל אחד מאתנו רובה, תחמושת, ואנו לבושים כראוי ונועלים מגפיים שהם במצב תקין, הוא לא יכול היה להסתיר מפנינו את התפעלותו, כמו גם לא את רגש הקנאה בנו, ואף ציין את הדבר בשיחה הקצרה שקיים עימנו, והוא העז לבקש מאתנו דבר אחד, רק בקשה אחת היתה בפיו, שכל אחד מאתנו יתרום מהתחמושת האישית שלו כדור אחד עבור אנשיו. בשבילו היו אלה אמורים להיות עשרים ושמונה כדורי רובה - אוצר שלם עבור הגדוד שלו, לדבריו. בקשתו זו נדחתה על הסף, וחד-משמעית על ידי אנשי ״המפלגה״, בטענה שאין אנו רשאים להפר את הפקודה שקיבלנו בצאתנו מהגיטו: להביא את כל הציוד בשלמותו, לבסיס שלנו.

אף אחד מהחברים שלנו, מ״מילדוס 7״, לא הכיר את המפקד או איש אחר מהקבוצה הוילנאית, אך דבריו של המפקד, תיאור מצב הדברים בגדוד שלו כפי שהוא העלה אותו בפנינו, נגע מאד בליבו של כל אחד מאיתנו וללא כל הידברות ממשית בינינו, הוציא כל אחד מאיתנו בחשאי, שלושה כדורים ומסרם באין רואה לידי מפקד היחידה הוילנאית. הבעת פניו של האיש היתה של הכרת-תודה רבה לנו, ויחד עם זאת הבחנתי בצערו על כך שהוא אינו יכול לבטא את תודתו במילים, ובפומבי; הוא הבין ש״התודה״ שלו על מעשה חברינו יכולה להביא לנו תוצאות לא רצויות והוא נמנע מכך. ייתכן שהיו גם מישהם בקבוצתנו שהבחינו במעשה שלנו, אולם העלימו עין. עובדה היא שלאחר זאת, אף אחד לא עירער על המעשה, והדבר עבר בשלום.

קבוצת הוילנאים פנתה לדרכה, בערך לאותו כיוון שאנחנו באנו ממנו זה עתה, ואנו המשכנו את דרכנו לבסיס שלנו. העמקנו ללכת לתוך היער ומחמת אי-חדירת האור דרך צמרות העצים שמעל החל אור היום להימוג לפני המועד הרגיל. האור ביער שהסתנן דרך העצים והיה קלוש, הגיע אלינו רק מלמעלה, ישר מהשמיים והיה מצומצם. כל אור נוסף אחר, נבלם על ידי עצי היער הגבוהים ולא חדר פנימה; דבר זה בלט במיוחד כאשר בתוך היער נתגלתה פתאום קרחת-יער - חלקה שעציה הבוגרים נגדעו ועצים חדשים במקומם טרם צמחו לגבהים, שם הציף אור השמש בשפע את כל השטח.

הליכתנו נמשכה, כמעט, במשך כל שעות-האור ועם דמדומי הערב הראשונים הגענו לבסיס הגדוד שלנו "מוות לכובשים". מפקד הגדוד, קוסטיה רודיונוב ועימו הקומיסאר דוידוב וכל הפארטיזנים שהיו באותה עת בבסיס באו לקבל את פני החדשים, אותנו. קוסטיה, וכן קומיסאר הגדוד נראו מרוצים מאד מזה שכל אחד ואחד מאיתנו היה חמוש ברובה, כי הקבוצות מהגיטו שהקדימו אותנו בבואם לכאן לא היו מצוידים כמונו. בנוסף לנשק האישי של החברים, הבאנו עימנו לבסיס גם שני מקלעים בינוניים והגדוד הגביר את כוח האש שלו בבת-אחת, פי כמה מונים.

מבין החבורה שהקיפה אותנו עם בואנו לבסיס, לא היו לי מכרים רבים. עד אז לא היו כאן חברים מ"מילדוס 7" והבודדים שהכרתי ונפגשתי איתם כאן, היו שותפים שלי במסע לאוגוסטובה - לייזר צודיקוב, משה מילנר, מיכאל גֶלבטרונק, יוסף פיירשטיין ואברהם פרֶנקֶל - שני האחרונים היו פליטים מפולין והשתייכו לארגון הרביזיוניסטי בגיטו. כאן פגשתי גם את ישראל גיטלין שהיכרתי ביום שהייתי עצור בגסטאפו בקובנה, ועבדנו יחד במיון כלי זכוכית. כולם סקרו את כולם, אלה שקיבלו את פנינו - אותנו, ואנחנו החדשים שזה עתה באנו, את ותיקי המקום. באותו מעמד ניגש אלי פרץ פַּדִיסוֹן, גם הוא מיוצאי גיטו קובנה, אך מבוגר בהרבה ממני, איש עם עבר צבאי רב ומנוסה, הסתכל עלי ואמר: "אתה נראה פארטיזן אמיתי", משמע הופעתי הרשימה אותו עד כדי כך שמצא לנכון לתת לי מחמאה. אודה שאמירתו של פדיסון מצאה חן בעיני, אך אני עוד הצטרכתי להצדיק את הדבר במעשים, וכן עשיתי זאת בהמשך.

מפגש הקבוצה שלנו עם פיקוד הגדוד על יד מחפורת המטה בחוץ, לא היה ארוך; המפקד וגם הקומיסאר השמיעו באזנינו רק כמה מילות ברכה והערות כלליות ופנינו להתמקם במחפורות. כעבור כשעה נקראתי למטה ושם רשמו את הפרטים האישיים שלי והודיעו לי במקום שאני מוצב ל"פלוגה הלוחמת" (בּוֹיֶוַאיַה גרוּפָּה) - זו פלוגת המחץ של הגדוד. מפקד הגדוד הציע לי לשמש בתפקיד מקלען, בהוסיפו שתפקיד צבאי זה הינו מכובד ובדרך כלל מוענקת למקלען דרגת סמל. אך לאחר שהוא נוכח לדעת שההכשרה הצבאית שקיבלתי עד עתה אינה מספיקה כדי למלא תפקיד זה הוצבתי כלוחם מן השורה, רובאי ב"פלוגה הלוחמת".

אנשי גיטו קובנה לא עזבו אותנו גם אחרי המפגש הרשמי עם המפקדים של הגדוד, והם עשו כל מה שביכולתם להקל עלינו את קליטתנו במקום. באותו ערב היינו ערים וישבנו ביחד עם "הותיקים" עד לשעות המאוחרות של הלילה. אנחנו סיפרנו על ההתרחשויות האחרונות בגיטו והם סיפרו על התערותם בבסיס ועל החיים במקום. כאן גם נודעה לי פרשת הבריחה של חברינו

מהפורט התשיעי לכל פרטיה ועם זאת הופיעה מולי דמותו של זוּשָא... לעולם לא אשכח את זושא ובני משפחתו שבצל קורותם זכיתי ליחס אבהי ולאווירה משפחתית חמה בגיטו.

זושא מספר

זושא הופיע לעיני, כפי שהכרתיו, גבוה רחב-גרם, שפעת שערות ראשו מסורקת לאחור, כשבצדעיו מבצבצות שערות השיבה הראשונות. הוא נראה כמו אז בשנות השלושים לחייו, לבושו פשוט - ז׳קט מהוה ומתחתיו חולצת פלאנל בעלת צווארון צר ששוליו נפשלו כלפי מעלה. החולצה היא כפי מידתו, אך הצווארון אינו רחב דיו להתכפתר, אם משום כך, ואם מסיבה אחרת, היה סודר כרוך למחצה על צווארו. זושא הירבה לחייך ואגב כך היתה נחשפת שן הזהב היחידה שבשורת שיניו העליונה, הוא היה כבד-פה, אבל זה לא הפריע לו. נגר היה במקצועו, נגר-בניין. אפילו בימים הקודרים ההם לא סר ממנו הריח המיוחד של העצים שהיה מעבד למשקופים, לדלתות, לחלונות על ידי ניסור, הקצעה והתאמה למידות הדרושות. ריח נסורת טרייה עדיין נדף סביבו, אך ידיו המיובלות נראו כמבוישות באותם הימים של תחילת הגיטו. ידיו שימשו לו אז יותר מכל, לדיבור ולא ליצירה כבעבר, ידיו היו לעזור להשלמת המילים שנתקעו בפיו מחמת הגימגום. זה היה זושא - זושקא בפי מכריו ואשתו חיה, שילדה לו בן ובת. הבן היה אז כבן עשר והילדה כבת שש.

הכליאה בגיטו גרמה סבל רב לכולם, גם למשפחתו של זושא, אך את המגורים הדלים שעמדו לרשותו הוא פתח לפני חסרי-בית. בתקופה מסוימת הסתופפו בצל קורתו ארבעה או חמישה פליטים, שזכו אצלו לא רק למגורים, הם גם הוזמנו להסב לשולחן האוכל ובני הבית חילקו עימם את פיתם הדלה, שווה בשווה; חסרי-הבית נהיו לבני בית - בכל דבר - בביתו של זושא.

יום אחד, לאחר האקציה שנערכה במגרש הגדול בגיטו, הובלו זושא ובני משפחתו לפורט התשיעי ובין אלפי היהודים מגיטו קובנה שנלקחו לשם, גם הם נורו למוות בפאתי בור ענק - אחד מיני רבים, שנכרו בשולי השטח של המצודה התשיעית הקובנאית. מכאן עדותו של זושא: ״הבור הענק היה כבר מלא על גדותיו ביהודים מומתים כשנגררתי גם אני להיירות. זמן רב שכנתי בבור, לא יכולתי להציץ החוצה מעבר לאדמה שנערמה עלי. לא ידעתי אם יש עוד חיים בעולם, או שמא חרב העולם עד היסוד והכל מת יחד איתי. מימד הזמן נעלם ממני, ולא ידעתי עוד דבר.

יום אחד גילו את העפר מעיני, תפסוני והתחילו לפשפש בפי ולאחר שעקרו את שן הזהב היחידה שלי נשאוני למדורה דולקת. בשכבי על ערימת העצים הבוערים אמרתי בליבי, כי עתה אוכל למצוא לי נקודת תצפית בקרבת מקום ולהשקיף ממנה על מעשיהם של האנשים החיים.

כשהאיר היום הבחנתי בהילוכם האטי והכבד, ומהמרחק כבר הצטלצלו השלשלות שכבלו את רגליהם, היו אלה הכלואים. הם לא דיברו ביניהם, וגם עם שומריהם הנאצים לא החליפו מלה. בלי אומר הם ניגשו לעבודה: הוציאו את גופות המומתים מהבור, גררון לשטח "המדורות" והניחו אותן לפי הסדר - שכבת עץ ושכבת גופות, שכבת עץ ושכבת גופות, וחוזר חלילה. במרחק מה מהמדורה עמד גרמני סמוך לחיים ובידו פנקס ועיפרון ורשם, וברגע שקרא "שלוש-מאות": הוצתה אש בערמת גופות זו והכלואים הופנו לבנות מדורת-גופות נוספת. כך המשיכו במלאכה זו באותו יום וחזרו על מעשם במשך ימים רבים נוספים, מדי יום-ביומו מבוקר עד ערב.

לאחר ששבעתי את המראה הזה נתתי את דעתי על העוסקים במלאכה. תחילה לא הכרתים, אך לפתע הבחנתי שהם נערי קובנה, יהודים. מוזר, הם נראו לי מבוגרים יותר משזכרתים מסלובודקה, מהעיר ומפגישותנו בגיטו. חשבתי לעצמי: נראה ששנים רבות עברו מאז! אני נשארתי צעיר כפי שהייתי והם בגרו בהרבה. אך באחת מקטעי השיחות שהגיעו לאזני נודע לי שהעת היא שנת 1943. כלומר, בסך-הכל חלפו כשנתיים מהיום שהורדתי לבור! אין זאת, אלא, שהזקנה קפצה עליהם בעודם עולי-ימים - אמרתי לעצמי.

וכך יום-יום, התבוננתי במעשיהם, ויכולתי להבחין מדי פעם בפנים מעוותות מבכי של נער זה או אחר; אולי נתקל בגופת קרוב משפחה, של חבר או של מכר טוב, ואולי הוא מירר בבכי בשל סתם יהודי שנרצח על לא עוון בכפו. לפעמים היה נדמה לי שמישהו מהנערים - ובכל פעם אחר - ממלמל משהו לעצמו. לא שמעתי את הדברים, אך שיערתי שהוא בוודאי אומר "קדיש" ואולי, פולט קללות כנגד הרוצחים.

נחתי על עץ למעלה, משעת הנץ קרן-האור הראשונה ועד רדת הערב, והסתכלתי במעשיהם. רק כשהשתררה חשכה מוחלטת הובלו הנערים למדור המגורים, כך נקראו התאים המסורגים שבהם הם שוכנו ללינת לילה.

כרוח שגופו נשרף לא היה לי כל קושי לחדור גם למקום מגוריהם, והם שהיו מוקפים מתים כה רבים, לא הבחינו בי, השוהה בתאם. כשהסירו מרגליהם את השלשלאות והכניסום לתא המסורג שמעתי נהימות. כל נער היה מכונס בעצמו, נתון למחשבותיו, האם חשבו על העתיד בהסיחם את

הדעת מזכר הגופות ששרפו כל היום? נראה שהסכינו זה כבר למראות הללו ולריח שנדף מהגופות, וגם לכבלים ולשומרים החמושים הניצבים עליהם ולפיסת השמיים המעוננים-תדיר שמעל לראשם.

התבוננתי מקרוב בפני הנערים, אך לא הבחנתי בהם סימן של יאוש, הם נאספו סביב תנור הברזל שבתא ומישהו מהם התחיל לפזם ניגון יהודי ועד מהרה הצטרפו כולם לשירה. השירה היתה חרישית אך מלאת רגש והיא נמשכה ונמשכה. מידי פעם היה מישהו נזכר בעוד שיר ומצרפו לצרור השירים שנתקבצו במשך הזמן לרפטואר במקום המיוחד במינו. רוב מילות השירים היו רוויות געגועים לימי הרוגע בבית אבא-אימא, והיו גם שירי "הורה", אך רגלי הבחורים לא נשאום לרקוד. בתוך הזמרה שולבו דיקלומים וקריאת פרקים מתוך סיפורי הפולקלור היהודי באידיש ובעברית - הכל מתוך הזכרון.

המשכתי לבקר בערבים בתאם וקלטתי את דיבוריהם הגלויים ואת מאווייהם הכמוסים. מעל לכל הבנתי, שהם משתוקקים להביא לעולם עדות ממראה עיניהם כאן, מגיא-ההריגה הזה, ולאחר שחיברתי את קטעי השיחות ששמעתי מפיותיהם הצטיירה בפני התמונה הבאה: הבחורים הם חברי המחתרת היהודית הלוחמת האנטי-נאצית מהגיטו; ארגון זה שהוקם בתוך הגיטו, מאחד בתוכו את כל המשתייכים לתנועות הפוליטיות שברחוב היהודי - ציוניות ולא ציוניות - וכן יהודים בלתי-מפלגתיים ומטרת כולם היא אחת: ללחום ברוצחים הנאצים ובעוזריהם הליטאים.

הבנתי גם מדבריהם של הבחורים, שהארגון שלהם נתמך אף על ידי המוסדות הרשמיים של הגיטו, כמו "האלטסטנראט" - "מועצת הזקנים", המשטרה יהודית ואחרים, וכי הם, הנערים, היו בדרכם להצטרף לפארטיזנים למלחמה בנאצים. בדרך ליער הפארטיזנים הם נתפסו והובאו לכאן וכעת, בשלהי 1943, הם אולצו בפורט התשיעי לעסוק בשריפת עשרות-אלפי גוויות היהודים שהומתו כאן מאז פלישת הנאצים לליטא בשנת 1941. הם התוודעו עתה לזוועות שפקדו את היהודים בפורט התשיעי והאמינו שיעלה בידם להביא את עדותם לעולם החופשי וקיוו שבעזרת חבריהם למחתרת שנשארו בגיטו, ובעזרת אלה שבוודאי כבר הצליחו להגיע ליערות הפארטיזנים ייחלצו מהגיהנום הזה. הנערים כולם היו בני אותו גיל - בשנות העשרים הראשונות לחייהם והמבוגרים שביניהם נראו בגיל 24 - 25.

בצד הנערים הללו היתה בפורט התשיעי קבוצה אחרת: שבויים מהצבא האדום, כולם יהודים ושרידים מקבוצה גדולה יותר שהובאה לכאן עוד בשנת 1941. עתה נותרו מהם בחיים רק אלה שכוחם הפיסי והנפשי הספיק להם להחזיק מעמד עד כה. נערינו מצאו אותם מיואשים עד היסוד,

אך בתקופה קצרה יחסית, הצליחו להפיח בהם תקווה ושיתפו אותם בתכנית שלא תיאמן - לברוח מהפורט התשיעי! בשבילם היה זה כמו לחזור מהעולם שבו הייתי אני כעת, אל עולמם של החיים.

ראיתי את הנערים בהתחזק רוחם; הפעילים שבהם קיימו התייעצויות וקבעו את סדרי ההערכות למעשה הבריחה, קומתם החלה להזדקף, ברק מסתורי הופיע בעיניהם וחיות חדשה נגסכה בהם. אף כי פרטי התכנית לא היו ידועים לרובם, מחמת הזהירות המתחייבת במצב כזה, פיעמה בלב כולם הרגשה של התרוממות-רוח.

עקבתי אחרי מעשיהם יומם ולילה ועל כן נשארתי גם במשך היום בתא הכליאה שלהם. והנה, פלאים: שעות על גבי שעות כרע המסגר שבחבורה על יד דלת הברזל וקדח בה חורים זעירים, בעזרת חוט-ברזל שהשחיז שישמש לו מקדח. את מעשה הקדיחה הוא ביצע, כמובן בידיו בלבד. שעות רבות, יום אחר יום, ובמשך ימים רבים היה כורע הוא על ברכיו כדי לקדוח בדלת הברזל במכשירו הדל את פתח ההצלה. בתחבולה מוסכמת על כולם נקבע הסדר שהוא, המסגר, יישאר בתא ולא ייצא לעבודה יחד עם כולם, עד שישלים את המלאכה. היה מרתק לעקוב אחרי ההכנות שלהם, אף על פי שלא היה ביכולתם לבחון את מסלול הבריחה פיסית, הם קלעו בתכנונם המדויק.

ליל ה-25 בדצמבר שכונה בפי היהודים בגולה "הלילה העיוור", הוא אשר נבחר על ידי הפעילים בחבורה לליל הבריחה מהפורט התשיעי, והלילה הזה האיר להם פנים. על אף שנסיון החיים שצברו הנערים עד עתה לא היה רב, הסתבר שהשיקולים בקביעת מועד הבריחה שלהם היו נכונים. בהגיונם הבריא הם העריכו שבליל "חג המולד" ירוקנו הרוצחים הנאצים מספר לא מבוטל של בקבוקי "שנאפס" לקרבם, ולא רק כהודייה לאלוהים המביא להם נצחונות אין סוף, אלא גם משלים עם רציחותיהם ואף נותן בידיהם את רכוש הנרצחים, כשלל; אין ספק שבלילה שכזה לא תהיה דעתם של השומרים הנאציים נתונה לכלואים היהודים הבזויים. וכי מה יכולים אלה לעולל לאדונים של הרייך השלישי המהולל והאדיר, למרוד? לתקוף את חייליו הבלתי מנוצחים?! לזה אין להם האומץ, לברוח? רק משוגע יכול להעלות דבר כזה במחשבתו. הנערים החליטו, איפוא, להוציא לפועל את תכנית בריחתם מהפורט התשיעי - בליל חג המולד, ובאותו לילה, סמוך לשעת הבריחה, הועברה ההודעה לכל הכלואים: הכל בורחים, איש לא יישאר במצודה.

חבר הפעילים הופקד על נקודות המפתח במסלול היציאה והכלואים נעו בשרשרת מפתח התא, שבו נפער החור בדלת הברזל, דרך מנהרה, עד לשטח הגלוי שהוסווה בסדינים לבנים כמראה

השלג שכיסה את האדמה, ומשם לסולם החבלים המאולתר שהוכן בעוד מועד והוצמד אל חומת קיר המצודה.

התבוננתי ממרומי מושבי במראה הנפלא הזה: ראיתי את הדריכות על פני האנשים, שמעתי את הפעימות המואצות של ליבותיהם והצטרפתי לתפילתם החרישית: מי ייתן ויעברו את החומה בשלום. רובם לא נתנו את דעתם על מה שיקרה להם מעבר לחומה, העיקר בעיניהם היה - לחוש את החופש. כולם יצאו-עברו, וראיתי את אחרון היוצאים מציב לגרמנים ציור: אצבע משולשת!

נשארתי לבדי על יד החומה ונעשה לי עצוב. כל כך התרגלתי להיות עם הנערים הללו ובלעדיהם איבדתי כל תוכן בחיי-המת שלי. לא יהיה לי עוד אחרי מי לעקוב, עם מי להיות במחיצה אחת. אך מיד אחרי זה תפסתי את השטות שבדברי - הם הרי הצליחו לברוח מכאן, אמרתי לעצמי - שמח! מעשה זה שלהם, הוא נצחונם על הגרמנים, ונצחונם הוא נצחון כולנו! וצעקתי אחריהם במלוא קולי האילם: גברתם על הנאצים! ניצחתם אותם! ניצחתם אותם! בירכתי אותם בדרכם לחופש, ונשמתי הזילה דמעת-גיל.

הגרמנים גילו את כלונם בשעות המאוחרות של בוקר המחרת; צעקות וקללות מילאו את חלל שטח מצודת-המוות; כל הגרמנים שהיו במצודה, וכן רבים נוספים שהגיעו למקום לקול האזעקה, התרוצצו הלוך ושוב בחוסר אונים מוחלט. כמעט נחנקתי מצחוק ונהניתי הנאה רבה לראות את הרוצחים הנאצים מתרוצצים מבוהלים, נשקם דרוך והם נתקלים ומתנגשים זה בזה, מטורפים מזעם. הצצתי בעיניהם וראיתי בהן פחד וצחקתי ללא קול.

לא יצאתי את תחום המצודה, זהו תחום קבורתי וכאן עלי להישאר עד עולם, אך סקרנותי לא פגה. המשכתי להסתופף בין הרוצחים, הקשבתי לשיחם ושמעתי אחד מהם המספר: הו כן, מצאו נמלט אחד לא הרחק מכאן שתלה את עצמו על עץ. היה זה כנראה אותו יהודי, משבויי הצבא האדום שלא פסק במשך כל זמן שביו לדבר על שאיפתו האחת: למות כאדם חופשי, והוא זכה לכך. על נמלטים אחרים הם סיפרו, שהם נורו בידי רודפיהם בשעת המצוד עליהם, וכי קבוצה אחרת של הבורחים, לפי השערתם של הנאצים, הצליחה להכנס לגיטו ומסתתרת שם.

בימים שלאחר הבריחה הנועזת הגיעו לפורט התשיעי גרמנים רמי מעלה, אשר חקרו ודרשו את מעשה הבריחה, אך לי לא היה עוד כל עניין להיות במחיצתם ועזבתים תוהים על נצחונם של היהודים. זכיתי לראות מעשה נפלא, מעשה כביר, מפואר - השתחררות עצמית של נערים יהודים ממצודת המוות, מהפורט התשיעי.

אף על פי שאדם פשוט הייתי במשך כל חיי, נגר בניין, ממעמד העמלים ובחיי לא ידעתי להשתמש במילים נשגבות - התאמצה נשמתי למצאן, כדי לבטא את רגשותי ואת רגשות כל אותן הנפשות - אלה שנרצחו כמוני במצודה - על המעשה הנפלא של הנערים, שהבזק-הגבורה שלו האיר את מחשכינו".

עד כאן דברי זושא.

בגדוד הפארטיזני "מוות לכובשים"

בבואי לגדוד הפארטיזני "מוות לכובשים" הוא היה עדיין צעיר בימים, בראשית התבססותו, אך היתה כבר שגרה של סדר יום. כשהגיעה הקבוצה שלי נוצר צורך מידי ודחוף, להרחיב את אפשרויות הקליטה במקום, כי עם בואנו נוצרה צפיפות במחפורות והוחלט גם להכין מחפורות למגורי האנשים של הקבוצות הנוספות שעמדו להגיע אלינו מגיטו קובנה. על כן, בתקופה הראשונה לשהותי בבסיס אני, כמו כל האחרים במקום עסקתי בבניית מחפורות.

למחרת בואי לבסיס, בדמדומי הבוקר כשמהמרום מבין צמרות העצים הביטו עלי שמיים חורפיים ומעוננים, העיר אותי קולו המהדהד של רב-סמל הגדוד בּוֹנדֶר. עיני טרם נפקחו במלואן וכבר עמדתי במסדר ומיד אחרי זה צעדתי בשורה עורפית עם חברי אל שפת נחל הַמֶרֶצַ'נקָה, שזרם באפיק צר בתוך היער שלנו לא הרחק מהבסיס, ורחצתי את ידי ופני במי הנחל הקפואים. מהנחל הוליך אותנו בונדר אל קרחת-יער, שם היו ערוכים בשורות ישרות ערימות גזרי עצים. עצים אלה נכרתו ונוסרו ביער זה מכבר, עוד לפני פרוץ המלחמה, והוערמו במקומות ריכוז זמן רב לפני שאנחנו הפארטיזנים בחרנו את המקום הזה "להתיישב" בו. העצים הללו, שנקראו בפינו "עצי-נייר", היו מונחים כאן מסודרים בערמות ישרות - כולם גזורים באורך אחיד - מטר אחד, והמתינו שיוציאום מכאן ליעדם, אך ימי המלחמה שבאו שיבשו את הסדרים והם נשארו במקומם. במרוצת הזמן התפקעה קליפתם של העצים ונשרה והם גם הספיקו להתייבש עד כדי היותם טובים לבעירה מידית.

עצים היוו מקור מקומי חשוב ליצירת אנרגיה. הגרמנים השליטים באותה עת, נזקקו לכל דבר שניתן להפיק ממנו כוח, כולל לעצים שביער שלנו, כדי להניע את המכונות במפעלים שהם רתמו

למאמץ המלחמתי שלהם: בתחנות-החשמל, ובסדנאות שעבדו עבורם. הם אפילו השתמשו בעצים להסקת קטרי רכבות, כדי להסיע את הרכבות הצבאיות שלהם. אך השתלטות הפארטיזנים על היער חסמה בפניהם את הגישה למאגר אנרגית העצים שביער שלנו, ולעת זו שימשו העצים המיובשים חומר בעירה מצוין מתחת לדודי הבישול במטבח שלנו ובימי החורף הקרים הם נוצלו גם להסקת תנורי החימום במחפורות.

מבוקר זה, לאחר בואי לבסיס הפארטיזני ובמשך ימים רבים שבאו לאחר מכן, הייתי יוצא בוקר-בוקר עם חברי למחלקה, חמוש בנשק שלי ממנו לא נפרדתי אפילו לרגע מאז שקיבלתיו לידי - מעמיס שני גזרי-עץ על כתפי, נושא אותם מרחק של כקילומטר ומביאם אל הבסיס. עם שובי לבסיס ופריקת העצים מעל גבי פניתי למטבח לקבלת ארוחת-בוקר שהיתה מורכבת ממנת בשר גדושה, קצת דייסת גריסים לא מזוהים ומעט תפוחי אדמה מבושלים. אגב, התפריט, היה זהה בכל הארוחות שקיבלנו בבסיס, הלחם, שהיה מצרך מבוקש, חולק במשורה ורק לעיתים נדירות.

לאחר ארוחת-הבוקר בא התור לטיפול בנשק - ניקוי ושימון - מסדר הבקורת של המפקדים, הקראת פקודת היום וחלוקת האנשים למשימות התעסוקה בבסיס ומחוצה לו.

כאמור, עסקתי בתקופה הראשונה לשהותי בבסיס, בעיקר בעבודות הבנייה של המחפורות להן נזקק הגדוד באופן דחוף. עבודת הבנייה התבצעה בהדרכת הפארטיזנים המנוסים בשטח זה; הם אשר הורו לנו החדשים, היכן ואילו מהעצים שגדלו ביער יש לגדוע למטרת הבנייה והדריכו אותנו באופן מעשי בבניית המחפורת.

אסור היה לדלל את העצים שגדלו בשטח בו שכן הבסיס שלנו, וגם לא את אלה שהיו בסביבה הקרובה לו. דילול כזה היה יכול לחשוף את המחפורות שלנו לסיורים המתמידים שערכו אווירוני האויב, כשברצונם לגלות את מקומותינו ולהתקיף אותנו. לכן הלכנו לחפש את העצים, שנזקקנו להם לבניית המחפורות, במרחק רב מהבסיס. חברי יוסף רוזין, שהשתתף גם הוא במלאכה זו היה, תוך כדי ההליכה לעבודת גדיעת העצים והבאתם לבסיס, מלווה אותנו בנגינה במפוחית-הפה שהיתה לו. יוסף ניגן שירי לכת ואנחנו היינו צועדים לפי קצב המנגינות שלו. גם כשחזרנו עם גזעי העצים על כתפינו יוסף היה מְפַנֶה יד אחת שלו למפוחית וממשיך לנגן, והרגשת החופש השרתה על כולנו רוח נפלאה.

אף אם לא התעמקתי בלימוד הבנייה של מחפורת פארטיזנית ביער, הבחנתי בעקרונות ובשיטת הבנייה עד כדי כך, שיש ביכולתי לתאר את התהליך של הקמת המחפורת. כדי שהמחפורת לא

פארטיזנים לשעבר מגדוד ״מוות לכובשים״ בפגישה בארץ. עומדים מימין לשמאל: דב לוין; ברוך גופר (גרודניק); מלכה שמאלי (פוגצקי-סניור); מירל׳ה יואלס (וויינר); יהודה ליפשיץ. כורעים: ישראל יואלס; חיים גלעין; מיכאל יצחקי (גלבטרונק); גרישה שפר (שייפר).

פארטיזנים (עם בני משפחה) לשעבר מגדוד "מוות לכובשים" בפגישה בארץ. מימין לשמאל: חיים גלעין (דינה גלעין, פנינה רוזין); מיכאל יצחקי; ברוך גופר; יוסף רוזין; אפרים סניור; חיים נאדל. כורעים: צבי בר׳און (פנינה גופר).

תבלוט מעל פני השטח חפרנו באדמה בור שדפנותיו היו ישרות, באורך של כחמישה-עשר מטר, רוחבו שישה מטר ועומק הבור - כמטר וחצי. לאחר זאת הנחנו זה על גבי זה את גזעי העצים הארוכים שכרתנו והבאנו ממרחקי היער בין שתי שורות של כלונסאות שגובהן כמטר ושמונים סנטימטר, שהוצבו אנכית במקביל לכל אורך דפנות הבור שנכרה, וכך נבנו הקירות. במרחק של כשני מטר מכל קיר עוגנה שורה נוספת של כלוסנאות ואליהן חוברו קורות שאיזנו את לחץ הקירות. לצידי הקירות שהזדקרו לגובה מעל לבור הוערמה אדמה ועליה הונחו לרוחב המחפורת גזעי-עץ חזקים, אשר נשענו בקצוותיהם על הקרקע המוגבהת ויצרו את גג המחפורת. החללים, אם היו כאלה, מולאו בשברי ענפים דקים וכוסו באדמה. גם הקורות של "הגג" כוסו באדמה ומעליה פיזרנו שרידים מצמחית הסביבה שהיסוו את המחפורת כראוי.

הצדדים הצרים של המחפורת נבנו באותה מתכונת, אך בהם השארנו פתחים לדלתות ולאשנב אחד. הדלתות שהותקנו בפתחי המחפורת "נרכשו" על ידינו באותה דרך שהשגנו מזון ומצרכים אחרים לשימושנו - אצל הכפריים בסביבה. "הריהוט" שבמחפורת כלל שורות דרגשים לשינה לכל אורך הקירות, שגם הם נעשו מגזעי עצים, אך דקים מאלה שהשתמשנו בהם לבניית הקירות. על הדרגשים פוזר קש, כדי "לרכך" במקצת את המצע הקשה שלהם. במרוצת הזמן, כשהחלו להצניח לנו נשק מברית המועצות - הפכנו את המצנחים הלבנים, שירדו אלינו עם המטען המוצנח, ל"וילונות" ותלינו אותם על הקירות במחפורות.

באמצע כל מחפורת עמד תנור-להט מתכתי, שגם הוא הגיע אלינו מאחד הכפרים. התנור, שהוסק ללא הרף, הפיץ את חומו בסביבה הקרובה לו ומי שרצה להתחמם נאלץ להתקרב ממש אליו. בנוסף להנאה מהחום שהתנור העניק לנו במחפורת הוא שירת אותנו לייבוש הבגדים שהיו רטובים בדרך קבע, והתנור גם מילא תפקיד חשוב בשמירת ההיגינה האישית של הלוחמים שלנו. בזמן הראשון להיותי ביער, לפני שנבנה בבסיס שלנו בית-המרחץ - הסאונה, החבר׳ה היו מנקים באמצעות התנור הלוהט את הכינים מהבגדים - מכה נפוצה ביער.

לימים הפך הבסיס שלנו למחנה מסודר וקיבל צורה של אתר מתוכנן בעל מבנים ומתקנים, שברובן היו במחפורות. וזה תאור המחנה - כשהמחפורת של מטה הגדוד בבסיס שלנו, משמשת כאן לנקודת המוצא. במחפורת זו גרו מפקד הגדוד, הקומיסאר, ראש המודיעין והסיור, בעלי התפקידים הרמים בהיררכיה הפארטיזנית בגדוד.

למחפורת המטה היה פתח אחד בלבד, שמוצאו לכיוון המשמר הראשי, ובזאת היא נבדלה מהמחפורות האחרות שבבסיס, כי לכל האחרות היו שני פתחים - אחד מול השני - בצד הארוך של המחפורת. במרחק של כחמישים מטר ממחפורת המטה היה בית המרחץ שלנו, בית המרחץ הזכור לטוב, אשר גאל אותי ואת האחרים שהיו עימי ביער מהמכה השלישית של מצרים.

כמעט מול פתח מחפורת המטה עמדה מחפורת, אחת מהראשונות שהוקמו בבסיס ובה התגוררה קבוצה לא גדולה של "הווֹסטוֹצ'ניקִים", אלה ה"מזרחיים", לוחמים שמוצאם משטחי ברית המועצות בגבולותיה הישנים - לפני פרוץ המלחמה בספטמבר 1939. בין קבוצת "המזרחיים" ובינינו, הלוחמים האחרים בגדוד, ובפרט אנחנו שבאנו ליער מגיטו קובנה, כמעט ולא התקיימו קשרים אישיים. ההתנשאות שלהם מעל כל האחרים נדפה למרחקים והפלא, שדוקא קבוצה זו נתמכה על ידי המפקדה. מעשיהם של אנשי קבוצה זו לָטוּ בערפל, אך לא מעטים מבינינו ידעו שידי כל אחד ואחד מ"הווֹסטוֹצ'ניקִים", מגואלות בדם יהודי, ואפילו בדמם של יהודים - חבריהם לנשק וצר מאד שהם מעולם לא נתבעו לתת את הדין על מעשיהם הנפשעים.

בין שתי המחפורות הללו עמדה מחפורת נוספת שמימדיה לא היו גדולים משל אלה שהוזכרו לעיל, והיא יועדה לשמש מחסן כללי, אבל בחלק גדול מהזמן שהבסיס עמד על תילו, נהפכה מחפורת זו לבית-כֶּלֶא ובתוכה הוחזקו האסירים והשבויים שנתפסו על ידינו עד גמר חקירתם וחריצת דינם.

משמאל למחפורת המטה עבר שביל שתחילתו במקום שעמד המשמר הראשי, שביל זה חצה את המחנה לאורכו והגיע עד לבית המרחץ - גבול המחנה שלנו מהצד השני, ומרדת הערב ועד עלות השחר נשמר שביל זה על ידי שניים מאיתנו. מעברו השני של השביל היתה מחפורת הלוחמים, שמימדיה היו באופן יחסי גדולים ובתקופה הקדומה לקיום הבסיס היא איכלסה בתוכה את רוב רובם של הלוחמים. בכניסה למחפורת זו הותקנה פינה לעבודות רצענות וסנדלרות, ומעברה השני הוקם בית מלאכה לטיפול בכלי נשק פגומים.

בין מחפורת המטה ובין המחפורת הגדולה של הלוחמים התרחב השביל ויצר כעין מגרש זוטא. ואף על פי שהשטח במקום זה לא היה מישורי - הוא יועד וגם שימש כמגרש-מסדרים. מקומו של מגרש המסדרים היה צומת הבסיס וממנו אפשר היה לפנות לכל עבר. במקום זה התייצבו גם הלוחמים ששהו בבסיס למסדרי הבוקר בפיקודו של הרס"ר, ומכאן צעדו להביא עצי-בעירה יבשים מהערמות שבקרחת-היער לצרכי הבסיס.

מבצע הבאת העצים לא היה "אהוד" עלינו וההתמרמרות שלנו לא היתה מועטה, בעיקר משום שחברינו לנשק "המזרחיים" לא שותפו בפעולה זו. אך הדבר הרגיז אותי שבעתיים במקרים בהם שבתי לפני זמן לא רב לבסיס מפעולה כלשהי עייף, הצלחתי לשקוע בשינה ונאלצתי לקום מיצועי, החם יחסית, ולצאת לבוקר הקר והאפור, לצעוד אל ערמות העצים, להעמיס מספר גזירי-עץ על שכמי ולהביאם אל הבסיס לשימוש הכלל. אך סדרי המשמעת ששררו בבסיס היו מעל לכל והם הכריעו כל שיקול אחר, ונותר רק לציית לכללים המקובלים.

במגרש נערכו גם מסדרי ביקורת הנשק והמסדרים שלפני יציאה לפעולות מקיפות[1]; במסדר שהיה נערך לפני יציאה לפעולה הועמדנו במגרש והמפקד הסביר את מטרת הפעולה ובמקום התבצעה גם החלוקה - ההצבה - של הלוחמים ליחידות המשנה, הושמעו הפקודות וניתנו ההוראות הכלליות לפעולה. כאן גם נערכו המסדרים הרשמיים לציון החגים הממלכתיים הסובייטים, ולהבדיל - גם כדי להאזין להקראת פסקי הדין, במיוחד פסקי דין מוות, שנגזרו על אנשים שנמצאו אשמים בבגידה, מי שנחשפו כמרגלים או כמשתפי פעולה עם האויב הנאצי, וגם את פסקי הדין על מי שנשפטו בגין הפרת הקודקס הפארטיזני. פסקי-דין-המוות הוצאו לפועל מאחורי בית המרחץ שבקצה המחנה, בגבול שטחי הבוץ הטובעניים הסמוכים, וגופותיהם של המומתים הופקרו לחיות היער ולציפורי טרף.

משמאל למחפורת המטה היתה מחפורת המרפאה של הגדוד; על אף זאת שבגדוד שלנו לא היה רופא מוסמך ולמרות התנאים הקשים ששררו ביער והכמויות המזעריות והמגוון המצומצם של התרופות[2] שעמדו לרשות הגדוד - צוות עובדי המרפאה מילא את תפקידו במסירות רבה ואנשיו השתדלו להעניק את העזרה הרפואית המירבית, שהיתה ביכולתם לתת לחולים והפצועים שלנו. בסמוך למרפאה עמדה מחפורת קטנת-מימדים - משכנן של בנות הגדוד וזו כמובן היתה מחוץ לתחום עבורינו הגברים.

מאחורי מחפורת הלוחמים, כמעט מולה, היה המטבח שהתבדל מהמבנים האחרים שבבסיס בכך, שהוא נבנה כולו מעל פני האדמה, ולא בתוך האדמה כמו המחפורות. "מטעמים" לא ניתן היה לקבל מסירי המטבח, אך לא שרר רעב, אם כי היה מחסור תמידי בלחם, ירקות, פירות ודברי חלב. ציניקנים התלחשו שאין הצדקה להעדרותם של אלה בתפריט שלנו, לאור הכמויות הגדולות

[1] לחוליות קטנות שיצאו לפעולות לא נערכו מסדרים.
[2] התרופות וחומרי החבישה הובאו ברובן מהארגון המחתרתי שלנו בגיטו קובנה.

של מצרכים אלה ואחרים כמו גבינות, נקניקים, קדלי-חזיר ועוד, שהיינו מביאים בכל פעם לבסיס מהפעולות המשקיות, אבל תיאבונם הגדול של אנשי המטה והמקורבים להם, לא הותיר מהם כדי שיספיקו גם לאחרים. בסירי המטבח התבשלו באופן תדיר נתחים גדולים של בשר בקר ובו הזינו אותנו הלוחמים הפשוטים, אבל לחם וירקות צריך היה להשיג בדרך אחרת. ואכן, רבים מאתנו נהגו להחזיק ברשותם הפרטית בהחבא, לחם ובצל שהשיגו בעת הפעולות המשקיות, ולא סמכו על החסדים של הרב-סמל בּוֹנדֶר.

מול המטבח עמד מחסן המצרכים של הגדוד שהיה בבעלותו הבלעדית של הרב סמל. במחסן הזה לא היתה דריסת רגל לאף אחד אחר מהבסיס וידענו שהרס״ר מחזיק שם מטובי המצרכים: סוכר, בצל, שום, נקניק, לחם ועוד מיני דברים שללוחם הפשוט לא היתה גישה אליהם.

קצת רחוק ממקום זה היה בית שימוש כללי - להכל.

מחפורת נוספת, זו של הפלוגה הלוחמת (בּוֹיֱוַאיַא גרוּפַּא), היתה במרחק גדול מהמחנה העיקרי. זו היתה גם מחפורת חדשה יחסית; הצורך בהקמתה נוצר כשהתחילו להגיע אלינו אנשי הצבא-האדום לשעבר, אחרי גלגוליהם השונים: משבויי-מלחמה למגויסים ליחידות הגרמניות ועד לעריקתם מהגרמנים והצטרפותם אלינו, לפארטיזנים האדומים - כעין שיבה לחיקה של האם החוקית, לברית המועצות. מחפורת זו אוכלסה על ידי רבים מ״החוזרים בתשובה״ וגם אני עברתי לשם מתוקף השתייכותי ל״פלוגה הלוחמת״.

במשך הזמן הוקמו בבסיס שתי מחפורות נוספות, שהיו מרוחקות במקצת מהבסיס שלנו, בכיוון המשמר הראשי שבמבואות הבסיס, ובהן שוכנו אנשי הגדודים החדשים שנוסדו - ״וולַאדַאס בַּארוֹנַאס״ ו״פִּירמִין״[1].

בדרך, בין המחנה העיקרי שלנו, לבין המשמר הראשי היתה, מה שהוגדר, אורוות הסוסים. למעשה, עמדו שלושת הסוסים שהיו ברשות הגדוד שלנו באופן קבוע - בשטח לא מקורה ורק קבוצת העצים הגבוהים והעבותים, שצמחו סמוכים אחד לשני, סככו עליהם - זאת להבדיל מהסוסים והעגלות שהיינו מחרימים מעת לעת לתקופות מוגבלות, לצרכים המיוחדים שלנו ומחזירים אותם לבעליהם בתום המבצע שלמענו הם גויסו. הסוסים של הגדוד קיבלו טיפול מסור מהאחראי על טיפוחם ולא נוצלו יתר על המידה. בהיות הסוסים אמצעי התחבורה ״המהיר״, מהיר

[1] ״קדימה״, בליטאית.

מזה של רגלי הלוחמים הפארטיזנים, השתמשו בהם רק במקרים מיוחדים כמו לסיורים או להעברת דברים מיוחדים.

לא הרחק מהאורווה הוקצע מקום לקבורת לוחמים שנפלו בקרבות, או מי שמתו מוות טבעי בבסיס. המקום נחשב למקום קבורה ארעי ואת גופות הלוחמים שניספו ומתו אמורים היו להביא בתום המלחמה למקום קבורה קבוע ובטכס צבאי מקובל, כשהרשויות תתפנינה לטפל בדבר.

במרוצת הזמן הוקמה, לא הרחק מהאורווה, מאפייה שם נאפה הלחם לצרכי הגדוד מהקמח שהובא מהפעולות המשקיות, ובמאפייה גם "עישנו" את הנקניק שיצרו בבסיס.

ניסיתי להעביר לקורא את "תכנית" הבסיס הפארטיזני של גדוד "מוות לכובשים", ואני מודה שהתאור הזה אינו שלם, מפני שאין זו מלאכה קלה להציג מילולית תמונה מלאה - מקיפה וממצה - של האתר ועוד יותר קשה להמחיש את האוירה ששררה במקום.

פעילות ופעולות

על המשימות הקרביות והאחרות דנו והחליטו בפיקוד והן הוצאו לפועל על ידינו - הלוחמים. הפעולה הראשונה שהשתתפתי בה, היתה כעשרה ימים לאחר שהגעתי לגדוד; צורפתי לאבטחה שהוצמדה למשלחת שלנו שיצאה לשאת ולתת עם "הפולנים הלבנים" בדבר שיתוף פעולה בינינו לבינם במלחמה נגד הגרמנים.

"הפולנים הלבנים", גם הם לחמו נגד הכובש הגרמני, אך במידה לא פחותה הם פעלו נגדנו - הפארטיזנים הסובייטים. לכאורה, היה לנו אינטרס משותף - לפגוע בפולש הגרמני ועוזריו; לשני הגופים - שלנו ושלהם - לא היה ספק שהדרך להשיג מטרה זו היא מלחמה בנשק בגרמנים. אנו רצינו שיתוף פעולה צבאי עם "הפולנים הלבנים", או לפחות להגיע איתם להסכם שלא נפריע אחד לשני במלחמה נגד האויב המשותף, אך לא כן הם - "הפולנים הלבנים".

עד לפרוץ המלחמה בין פולין וגרמניה ב-1 בספטמבר 1939 היה מקום הבסיס שלנו, כמו גם האיזור שפעלנו בו, חלק ממדינת פולין העצמאית. כשפולין הובסה במלחמה החלק המערבי שלה נכבש על ידי גרמניה, ואילו על החלק המזרחי של מדינה זו השתלטו הסובייטים והם מסרו את וילנה וסביבתה, בתוך זה את יערות רודניקי בהם הוקמו בסיסי הפארטיזנים שלנו לליטא, שבהמשך הפכה גם היא לאחת הרפובליקות של ברית המועצות.

"הפולנים הלבנים" לא פסקו להתייחס לשטח הזה כאל חלק של מדינת פולין והתנגדו להימצאות הפארטיזנים שלנו במקום ואף נלחמו בנו, הפארטיזנים האדומים, בחירוף נפש - וגם שיתפו פעולה עם הגרמנים במלחמה נגדנו ובהשמדת היהודים. בכל המפגשים של הצד שלנו עם נציגי "הפולנים הלבנים", שנקבעו לצרכי הידברות בין הצדדים, הם העמידו בפני השליחים שלנו את הדרישה האולטימטיבית להסגיר לידיהם את היהודים הנמצאים בשורות הפארטיזנים הסובייטים, כלומר אותנו. תנאי זה, כמובן, נדחה על הסף. אם כי, דרישה זו של "הפולנים הלבנים" הוצגה כתנאי ראשון להידברות בין הצדדים, יש להניח שהם דחו את ההצעה לשיתוף פעולה עימנו גם משום שהם לא השלימו עם הרעיון שהפארטיזנים האדומים יפעלו "בשטחם".

"הפולנים הלבנים" היו כולם מתושבי הכפרים שבסביבה והם המשיכו לעסוק בעניניהם הרגילים היום-יומיים, ולא נזקקו "לבסיסים" כמונו. הם יצאו בלילות לפעולות שהופנו בעיקר נגדנו, ולאחר זאת חזרו לבתיהם ולעיסוקיהם הרגילים.

בדרך למשימה נעצרנו למנוחה באחד הכפרים "שלנו". שם כמו בכפרים האחרים הסמוכים ליער היינו השולטים ונענו בחופשיות לאור היום, ולפנות ערב התארגנו ליציאה לנקודת המפגש עם "הפולנים הלבנים". התפקיד שהוטל על קבוצת האבטחה שאני נמניתי עליה, היה לתפוס עמדות במרחק של כמאתיים מטר ממקום המפגש בהסתר, ולהכנס לפעולה רק במקרה שהצד השני יפר את הכללים וינסה לפגוע בצורה כלשהי בנציגי המשלחת שלנו.

לקראת היציאה לשטח העויין ניתנה פקודה לטעון את הנשק, להכניס כדור לבית-הבליעה ולנצור. מיכאל יצחקי, אז מיכאל גלבטרונק, הלך לצידי והוא היה "ותיק" ממני ביער והציע לי להכניס את הכדור לבית-הבליעה ולא להשתמש בניצרה, אלא לעשות כמוהו: להכניס כדור לבית-הבליעה ובעת ביצוע פעולה זו, גם "לשחרר" את ההדק. כך, במקרה הצורך אפשר להפעיל מיד את הרובה מבלי להתעסק בניצרה, אלא רק להרים את תפוח ידית הבריח והרובה מוכן לירי. מה גם שהתהלכה השמועה שהניצרות ברובים הרוסיים, שפעלו על קפיץ, אינן יציבות ו"קופצות מעצמן" למצב "לא נצור". מאחר וכך, ניסיתי לחקות את מיכאל בפעולה שהוא הפגין בפני ברובה שלו. שני דברים היו בעכרי - אחת, שלא התאמנתי לבצע פעולה כזו על "יבש" ולא רכשתי לעצמי את המיומנות הנדרשת לבצע פעולה זו ושנית - משום שלבצע פעולה כזו ברובה הרוסי יותר מסובך מאשר ברובה הגרמני, ולמיכאל היה רובה גרמני ולא רוסי, כמו לי.

בגלל האופן הלא נכון שפעלתי לא עלה בידי לבצע את הדבר בצורה חלקה, והכדור שהכנסתי לבית-הבליעה נפלט ביריה. לא היה די בכך שהמעשה הביך אותי, גם קמה מהומה רבתי מצד אחר: במקרה חנתה אז בכפר פלוגת פארטיזנים מאנשי "מורוזוב", שהגיעו לכאן מהמזרח ובהישמע הירייה, באו אחדים מהם בריצה לברר את פשר הדבר. אולם הם לא הסתפקו רק בזה שנודעה להם סיבת היריה, אלא דרשו לדעת מי היה היורה. ללא כל היסוס הצבעתי ואמרתי שהכדור נפלט מהרובה שלי, בשוגג. בשלב זה דרשו ממני שליחי מפקד פלוגת "המורוזובאים" להתלוות אליהם, להסביר את הענין למפקד שלהם. מאחר והדבר קרה שלא במתכוון לא חששתי והסכמתי ללכת איתם למפקדם.

כשהתייצבתי בפני מפקד "המורוזובאים" נתקבלתי בגידופים ובצעקות: "לך לירות על הגרמנים ולא כשאנחנו כאן!" והוא כלל לא רצה לשמוע את דברי ההסבר שלי. אך הגרוע מכל בא אחר כך כשהוא ציווה על אחד הפארטיזנים שלו להחרים את הרובה שלי. ניסיתי להסביר את מה שקרה, אך לשווא, הדבר לא ניתן לי. הייתי נבוך מאד, איך אחזור ליחידה שלי ללא רובה. מאחר ולא ניתן לי לדבר ולהסביר את עצמי לא הסכמתי לצאת מחדרו של המפקד עד שיוחזר לי הרובה. המפקד שלי וחברי היו סבורים כמוני, שההסבר שלי יספק את מפקד "המורוזובאים" והמתינו לשובי בחוץ. מאחר והזמן התארך מעבר לצפוי ואני לא חזרתי אליהם, בא המפקד שלי לבדוק מה קורה עימי והוא הסביר ל"מורוזובאים" את מה שאני רציתי לעשות ולא ניתן לי, והוסיף גם שאני חדש, שזה עתה הצטרפתי לגדוד והנסיון שלי בהפעלת נשק אינו רב ופליטת הכדור היתה מקרית. דברי המפקד שלי נאמרו בנחת בנוכחותי, ומפקד "המורוזובאים" נאות להחזיר לי את הרובה באומרו שוב: "לך לירות על הגרמנים!" הייתי נרגש ועניתי לפי המקובל: "כן, חבר המפקד". הצדעתי, יצאתי מהבית והצטרפתי אל חברי. אבן כבדה נגולה מליבי וההתרגשות שלי פגה.

המפגש עם "הפולנים הלבנים" עבר בשלום, אך ההסכם המיוחל לא הושג. המשא-ומתן עם "הפולנים הלבנים" התקיים לסירוגין במשך כל זמן המלחמה הפארטיזנית שלנו באיזור זה, אבל הוא לא נשא פרי וכך הגענו עד לשחרור המלא של האיזור על ידי הצבא האדום, מבלי שהושג כל הסכם איתם.

תקרית פליטת הכדור מהרובה שלי נגמרה בטוב, אך אני לא ויתרתי על רכישת המיומנות לבצע את הפעולה המשולבת - הכנסת כדור לבית-הבליעה של קנה הרובה ושחרור ההדק מבלי

שתתהווה יריה. כשחזרתי לבסיס תרגלתי את בצוע הפעולה על "יבש" עד שלמדתי והצלחתי לעשות זאת בצורה חלקה וללא תקלות.

אצל הפארטיזנים, אצל כל אחד ואחד בנפרד, היה רצון לסגל לעצמם הופעה לא שיגרתית: לשאת את הנשק בצורה שונה ואף להפעילו בצורה מיוחדת - גם למען הנוחות וגם בשביל הגינדור. כך גם אני סיגלתי לעצמי את ההרגל לשאת את הרובה ברוחב הגב כששתי ידי מושחלות ברצועה ואני כאילו נשען בגבי על הרובה. כל אחד ואחד מהלוחמים שלנו שאף להשיג לבוש מרשים: מעיל עור, או לפחות פרוות-כבשים קצרה. כל פארטיזן רצה לחגור מסביב למתניו חגורת-עור רחבה ושתהיה לו חגורה אלכסונית, ואפילו שתיים, הזרוקות מעבר לכתפיים ומתחברות לחגורה הרחבה מאחור ומלפנים ואם אפשר, גם "להתקשט" בסרט-כדורים התלוי על לצוואר, כי גם הוא הוסיף חשיבות לנושאו. כל פארטיזן שאף שיהיה ברשותו, בנוסף לנשק ארוך-הקנה, גם אקדח. העילא הרשמית להצטייד באקדח - "הנשק האישי", כפי שכונה בפינו, אמור היה לשמש את הפארטיזן ברגע הקריטי שאליו הוא עלול להיקלע, כדי לשים קץ לחייו בנשק זה ולא ליפול בשבי האויב, אך האמת דיברה על "הרושם" שעשה הפארטיזן בעל האקדח. גם כובע הפרווה שעל הראש נחשב לחלק מהלבוש המרשים, אפילו יותר מהרושם שעשה "כובע שלל" - הכובע הגרמני, או של השוטרים הליטאיים עם המצחייה, שרבים מהפארטיזנים חבשו לראשיהם. הפרטיזנים לא נשאו עימם פנכי-אוכל, רק כף לאכילה. הכף היתה אביזר חיוני מאד אצל הפארטיזן, והיא היתה תקועה בבית-השוקיים של המגף, מוכנה להישלף לשימוש בכל הזדמנות.

הגדוד שלנו המשיך לצמוח; מגיטו קובנה המשיכו להגיע קבוצות חברים מהמחתרת וביניהם גם מהקולקטיב שלנו ב"מילדוס 7". דינה חברתי, שנשארה בגיטו שלחה לי עם החברים שבאו ליער חפיסת סבון וטבק לעישון. שמחתי לקבל את דרישת השלום ואת המתנה מדינה ויותר מזה שמחתי, כשנמסר לי ששלומה טוב ושהיא אינה שוכחת אותי, כפי שגם אני לא שכחתי אותה. השתוקקתי מאד לפגוש את דינה עתה, שתראה אותי בכל ההדר הפארטיזני שלי, אך המציאות היתה אכזרית וכל אחד משנינו חי בעולם אחר; דינה היתה כלואה בגיטו הסגור בגדרי תיל ומוקף יומם ולילה בזדים - שוטרים גרמניים וליטאיים, והחופש היה ממנה והלאה, רק חלום.

מאז שנפרדתי מדינה ויצאתי ליער לא פסקתי לראות בדמיוני את פגישתי המחודשת עם דינה, כשאנו משוחררים וחופשים, אך רגע זה היה עדיין רחוק ולא מעט סבל עבר על שנינו, בעיקר על דינה, עד שזכינו להפגש מחדש.

מזון לפרטיזנים והשגתו

פרטיזנים, גם הם, צריכים לאכול, ומאחר ואין להם היכן לקנות את המצרכים הנחוצים, מצאו להם הפרטיזנים דרך איך להתפרנס: להחרים את הדרוש להם מאחרים, מהאיכרים שבכפרים באיזור, ורצוי מכפרים רחוקים מהבסיס שלהם.

ההתארגנות ליציאה ל״זגוטובקה״[1] - פעולה להצטייד במזון, לא ארכה הרבה: מסדר התפקדות, איזכור הנוהל במקרה הצורך להשתמש בנשק, חלוקה לחוליות ומינוי אחראים על אנשי הקבוצות. איך לנהוג בפעולה עצמה, כל אחד מאיתנו כבר ידע, מי מתוך נסיון אישי קודם והחדשים למדו את ״התורה״ מפי מה ששמעו מהוותיקים בגדוד. ההוראה המיוחדת שהיתה היא - לא לקחת את הפרה היחידה או את החזיר היחיד שברשות האיכר, אבל בכל היתר מותר להתחלק איתו עד לחצי-חצי.

הפעולות המשקיות, שהשתתפתי בהן בזמן הראשון לשהותי בגדוד נערכו, כאמור, בכפרים מרוחקים מהבסיס. לפיכך, עשיתי הרבה קילומטרים ברגל בלילה של פעולה כזאת. היציאה מהבסיס היתה באור היום, ועד לרדת הערב הלכנו בשטח ״שלנו״. הזהירות חייבה אותנו לנהוג בתבונה ולהסתיר את כוונותינו האמיתיות, גם מהתושבים בכפרים הידידותיים לנו, כי גם כאן היו מי שלא אהדו אותנו ויכלו להעביר ידיעה לגרמנים על כיוון התנועה שלנו. כדי להטעות את הכפריים במגמת מסלול ההליכה שלנו היינו עושים לא מעט תימרונים ושינויי כיוון בדרכנו. רק כשהחשיך לגמרי פנינו בצעדים מזורזים לכיוון היעד שלנו, הכפר שבגורלו נפלה הפעם ״הזכות״ לתרום ממצרכיו לכלכלת הפרטיזנים שלנו.

הפעולות המשקיות נערכו בחשכת הלילה, לרוב החל מחצות הלילה, וערכו שעתיים-שלוש. במשך זמן זה היה עלינו להספיק לפקוד את מירב בתי הכפריים, לקחת מהם את הנחוץ לנו ולהסתלק מהמקום עם כל הכבודה שהצלחנו לאסוף, כך שבהפציע השחר נהיה כבר באיזור ״שלנו״.

[1] ברוסית: Zagotovka

בהגיענו ליעד, לפני הכניסה לכפר, הוצבו בצמתים שלו חוליות-אבטחה, לרוב של חמישה פארטיזנים חמושים ומצויידים במקלע. הסיירים ערכו סריקת בזק בכפר, כדי לוודא שאין כוחות מזויינים עוינים לנו בכפר, ולאחר מכן פוזרו החוליות שלנו לאיסוף השלל מהבתים, הרפתות, הדירים והחצרות של האיכרים.

עם הופעת חוליית הפארטיזנים בחצרו של האיכר היינו מוצאים אותו ואת בני משפחתו שקועים בשינה עמוקה, ולנו לא היתה ברירה אחרת מאשר להפר את שנתם התמה ולהעיר אותם. אנשי החוליה שלנו תפסו עמדות על יד החלונות והדלתות, כדי להיות מוכנים גם לאפשרות שניענה מהבית ביריות. לאחר ששלב זה עבר בשלום ציווינו על האיכר לרתום את סוסיו לעגלה, שעליה נעמיס את המטען שיילקח ממנו והאיש ובני ביתו נדרשו להביא לנו את המצרכים שאנו רוצים.

האיכרים בסביבה היו מודעים לאפשרות ה״ביקורים״ של הפארטיזנים אצלם והם ניסו להתחכם לנו והסתירו מעינינו מצרכים, במיוחד בשר מעושן, נקניקים, גבינות משומרות, לחם, ביצים, וכדומה. את בעלי-החיים הם לא יכלו להעלים מאיתנו ואלה היו הראשונים שנלקחו. את ראשי הבקר לקחנו חיים, והם הובלו לבסיס קשורים לעגלות, אך את חזירים היה צורך להמית במקום ואותם העמיסו על העגלות. בתוקף היותי ראש-חוליה, באחת ה״זגטובקות״ לקחתי לעצמי את הזכות ויריתי באחד החזירים שהחרמתי.

כרגיל, הצהירו בני הבית שאין ברשותם דבר מכל מה שאנחנו מבקשים ולנו לא היתה ברירה אחרת אלא לצאת למסע החיפושים בתוך הבית, בעליית-הגג, במרתף, באורווה, ברפת, בגורן, בדיר ובכל מקום אחר שבבית האיכר ובחצרו. החיפושים ומעשה איתור המצרכים נעשו לאורם של קסמי-עץ דקים ומיוחדים, שהכפריים היו מכינים בעצמם ומשתמשים בהם לתאורה בבתיהם בשעות הערב, והיה צורך להחליפם תכופות משום שהם היו מתכלים מהר. לעיתים נדירות האירו לנו בני הבית את המקום בפתיל טבול בשמן כלשהו, מעשה ידיהם. אמצעי תאורה אחרים לא היו בנמצא אצל התושבים. את פנסי-הרוח שהיו אצל חלק מהכפריים לא ניתן היה להפעיל אז בגלל המחסור הכללי בנפט. כמובן, שלאור התאורה החלשה שעמדה לרשותנו היה צורך לטרוח הרבה, כדי למצוא את מקומות המסתור של הכפריים ואת החבוי בהם.

לאחר שההכחשה הראשונה על הימצאות פריטים שבקשנו מהם הופרכה על ידי כך שבחיפושים, אכן מצאנו את הדברים הללו, הכפריים החלו בוויכוח, במקח-וממכר ובתחנונים על החלק שנותיר לבעלים. במקרים כאלה היה לנו קל יותר להתעלם מבקשותיהם בטענה: ״אילו

הייתם כנים עימנו מתחילה ולא מנסים לרמות אותנו אלא מודים מיד מה שיש לכם, היינו מתחשבים בכם, אך לאחר ששיקרתם לנו אין אנו מוכנים לפשרות", ולקחנו כל מה שרצינו וכמה שרצינו. אך ידענו, גם ידענו, שלאחר ההחרמה שלנו עוד נותרו ברשותם מאגרי-מזון, שאנחנו לא הצלחנו לחשוף.

לא היתה הפקרות בשורות הפארטיזנים, הכל היה מבוקר וכל פעולה שנעשתה היתה צריכה להיות מאושרת על ידי הדרגים העליונים שלנו, אשר תיאמו את הדברים לפי ההנחיות שהגיעו מהשלטון הסובייטי במוסקבה. הפעולות להחרמה של רכוש, ובעיקר מזון, מהכפריים לטובת גדודי הפארטיזנים קיבלו את הגושפנקא משלטונות המוסמכים, והמפקדים נצטוו להוציא "קבלות" לכל אדם ממנו נלקח דבר-מה. ולאנשים נאמר, שלאחר שהמלחמה תסתיים יהיה כל אחד מהנפגעים, מי שהפארטיזנים החרימו אצלו דבר כלשהו, זכאי לקבל על סמך "הקבלות" הללו תמורה כספית בשווי הנזק שנגרם לו. בדרך זו נמחקו מהלכסיקון שלנו המילים "שוד" ו"גניבה", והפעולות שלנו, ההחרמות, קיבלו לגיטימציה רשמית. אפס, הנפגעים לא התרשמו מ"הקבלות" והמשיכו לראות בפעולות ההחרמה שלנו שוד ותו לא, והיו אפילו מקרים שהתושבים פנו אלינו בתאר "שודדנים רחימאים"[1]. מה גם, שהם לא האמינו שהשלטון הסובייטי, אם יחזור לשלוט באיזור הזה, יכבד את ההתחייבויות שלו בכלל, ובפרט את "הקבלות" של הפארטיזנים. לפי ההדים שהגיעו אלי לאחר השחרור ההתחייבויות הללו "קוזזו" על ידי השלטונות במענה שזהו חלקם שלהם - האנשים מהם לקחו הפארטיזנים למחייתם - בנטל הכללי בו נשאו כל אזרחי ברית המועצות במלחמה נגד האויב הנאצי.

הזמן לפעולה היה מוקצב ובהגיע המועד ניתן האות לצאת מהכפר. את העגלות עם המטען נהגו הפארטיזנים שלנו, ולאיכרים נאמר מתי והיכן הם יוכלו לקבל בחזרה את העגלות הריקות שלהם. כמובן שלזאת נתלוותה האזהרה, שאם יעלה חלילה על דעת מישהו מהם להודיע לגרמנים על מה שהתרחש בכפרם, או אם הם יגלו היכן שעליהם להתייצב כדי לקבל את הסוסים והעגלות - דמם בראשם.

השיבה לבסיס, תנועת העגלות העמוסות, שיירה של כעשר - חמש-עשרה עגלות, היתה איטית מחמת המטען הכבד שהועמס עליהן ובגלל ראשי הבקר שהיו קשורים לעגלות ונשרכו בצדדים

[1] ברוסית: Milinki Banditki

ומאחוריהן בעצלתיים, וגם משום שהשיירה שלנו לא עשתה את דרכה בדרך המלך, בכבישים סלולים, אלא בדרכים צדדיות ובימי החורף אפילו דרך השדות המושלגים. קרה גם שהסוסים קרסו בדרך משום שלא היה בכוחם לסחוב את המטען הכבד שהוערם על העגלה, או בגלל הדרכים המשובשות, הבוץ והשלג.

עם עלות השחר האצנו בסוסים בכוונה להגיע ככל האפשר מהר לאיזור מיוער "שלנו", ועם הגעתנו למקום כזה פגה המתיחות והמשך הדרך לבסיס התנהלה ביתר נחת. אולם בהגיענו לשטח הסמוך לבסיס נתקלנו בבעייה שחזרה על עצמה שוב ושוב, והיא לא נפתרה לעולם. זה היה הקטע האחרון של הדרך שלנו - הכניסה לבסיס.

היוצא מבסיס והנכנס לשם ברגל, יכול היה להתגבר בקלות יחסית על המכשולים שבדרך: שטח זה היה בוצי וכל הדורך שם, שלא על גזעי העצים שקרסו ובצבצו מעל לבוץ הטובעני, שקע בבוץ והתקשה להוציא את רגליו ממנו, כך לגבי אנשים. שונה היה המצב של מחלקה ששבה לבסיס מפעולה משקית עם מטען בעגלות, שאותו היה צריך להעביר עד למחסנו של בונדר.

כשהגיעו העגלות העמוסות מהפעולה המשקית נאלצנו בכל פעם מחדש, לערם גזעי עצים וליצור מהם כעין גשרון-מעבר. אך גם כשנדמה היה ש"הגשר" הזה איתן, הסתבר לעיתים קרובות שהוא אינו מספיק יציב להעברת העגלות עם המטען והן שקעו בביצה.

כל האמצעים שננקטו לסלול דרך-עבירה לבסיס לא נשאו פרי; הכלונסאות שהונחו על האדמה שהאמורות היו לגשר מעל המכשולים - המים והבוץ, אפילו אם הן הונחו בצפיפות והיו כמעט דבוקות אחת לשניה לא הועילו, והכלונסאות שקעו בתוך הבוץ ועימן גם העגלות. אף על פי שידענו מנסיוננו שבהעברת עגלה טעונת-משא, גם אם נאיץ בסוסים וגם אם נדחוף את העגלה בידינו ובכתפינו הדבר לא יעזור - הרי בכל פעם התאמצנו מחדש, לעשות זאת, עד שמישהו התאושש וקרא לחבורה לחדול מהנסיונות האלה ולהפנות את המרץ לאפיק הנכון, דהיינו לפרוק את המטען מהעגלה ולהעביר אותו בשרשרת האנשים אל הצד היבש.

כל זאת התרחש ב"כניסה" לבסיס בדרך למשמר הראשי. ההמולה והרעש שקמו בעקבות שבירת הענפים, קפיצות העגלות וקריאות העידוד לסוסים ולמתאמצים שבינינו להזיז את העגלות, נבלעו בתוך הרעשים הקבועים של יער העבות ולא חרגו מעבר לרדיוס מצומצם. אין ספק שהכנסת השלל מפעולה משקית לתוך הבסיס היתה העבודה הקשה ביותר, מתוך כל המבצע של ה"זגטובקה".

לאחר שהתגברנו על כל הקשיים שהיו עד עתה עם המטען, הוכנס כל הרכוש הזה למחסן ההספקה של הרב-סמל בונדר, והוצא משם בהקצבה יומית למטבח להכנת האוכל וחלוקתו ללוחמים. אולם, כשנוכחתי לדעת, אני וגם החברים האחרים, שמצרכים כמו לחם, נקניק, גבינות, בצלים ומצרכים אחרים כדוגמתם, נעלמים מהתפריט שלנו לאחר הופעה חד-פעמית בלבד, התחלתי לשמור לעצמי מעט מהלחם שהגיע לידי בעת ה"זגוטובקה" ולא מסרתיו למחסן הכללי, וכך עשו גם חברים נוספים. הלחם "שחסכתי", אני והחברים האחרים מהקולקטיב של "מילדוס 7", חולק בינינו, שווה בשווה, וגיוון מעט את תפריט הבשר הרגיל שלנו, אשר מרוב זה שהואכלנו בו, ללא תוספת של מזון אחר, גרם לרבים מאתנו לשלשולים קשים.

מלאי בשר-הבקר בבסיס היה גדול מאד והבקר שהובא מהפעולות המשקיות נשחט רק לפי הצורך. לשחיטה ולחלוקת הבשר לנתכים כמקובל, היו מומחים ובעלי-חזקה. אחד מאלה היה מי שכונה "בטיא"[1]. ה"בטיא" היה אדם מבוגר, ספק רוסי ספק פולני וענד עגיל באוזנו השמאלית, אך דיבר אידיש והיה מצוי במנהגים היהודיים, כאילו היה יהודי מבטן ומלידה, ולמרות גילו הגבוה הוא השתתף ברוב הפעולות הקרביות שבוצעו על ידי הגדוד שלנו. כאמור היה ה"בטיא" מומחה לעניני הבשר ובעיקר בחזירים שהובאו לבסיס ופעם בחר בי ה"בטיא" להיות העוזר שלו בעבודה והדריך אותי במלאכה. לפי הוראותיו ביצעתי כל שלב ושלב בטיפול בחזיר - החל מחריכת השיער והעור של החזיר ועד לחלוקתו לנתכים, לפי סוגיהם. כדי לדעת לעשות זאת צריך להיות מומחה, לפחות כפי שהיה ה"בטיא", אך הוא שיבח אותי על העבודה שעשיתי על ידו.

ה"בטיא" נפל בקרב בהתקפה שערכנו על הרכבת הצרה שהילכה בין רודניקי ליאשון, בהתקפה ובקרב זה גם אני השתתפתי.

את ההבטחה שלנו, להחזיר את הסוסים והעגלות לבעליהם הקפדנו לקיים במלואה. אצל האיכר המזרח אירופי בהמות העבודה - הסוסים - היוו יסוד-מוסד לניהול המשק החקלאי. בהם הוא עיבד את חלקות האדמה שלו והם גם שימשו אותו לצרכי התעבורה; אם להעברת התבואה מהשדה לגורן ולרפת, להולכת התוצרת לשוק וגם לביקורים אצל קרובי משפחה ושכנים.

פעם הוטלה עלי האחריות להחזיר שיירה, ובה שתים-עשרה עגלות שנלקחו על ידינו ב"זגטובקה", למקום שהמתינו להן הכפריים, ולביצוע המשימה קיבלתי לעזרה שני פארטיזנים. כדי

[1] בתרגום לעברית: אבאל'ה.

שהסוסים יתמידו בהליכה בשיירה קשרתי אותם ואת העגלות, אחת לשנייה, בקבוצות של ארבע. את העגלה הראשונה בשיירה הובלתי אני, כשאליה קשורות שלוש נוספות מאחוריה וכך עשו גם חברי. לפתע שמעתי את הנוהג בטור האמצעי הקורא לי לעזרה. עצרתי וניגשתי לברר מהי הסיבת לקריאתו של וכשניגשתי אליו מצאתי שסוס אחד הסתבך בצורה קשה ברתמתו והוא עומד להיחנק. הסוס השתולל והיקשה על הגישה אליו. חברי לא ראה דרך איך להציל את חיי הסוס וגרס שיש להשאיר אותו שיגסוס וימות. אני לא הסכמתי לדבר והתחלתי בפעולה כדי להצילו ממוות. למרות השתוללותו של הסוס - שבעקבותיה גם הסוסים האחרים נתקפו בבהלה, רקעו ברגליהם ונערו - לא הרפיתי מנסיונותי להצילו, התחלתי לחתוך את הרתמות כשהסוס הנבהל מהדק אותן מדי פעם מחדש, אך גם אני התעקשתי, עד שלבסוף הצלחתי לחלץ את צווארו של הסוס מהרתמות, והוא חזר לנשום בצורה תקינה, וגם אני נשמתי לרווחה.

גם רתמות הסוסים היו בחזקת "קודש", שיש להחזירן בשלמותן לבעליהן ביחד עם הסוסים. אך הנזק שנגרם במקרה זה לרתמה היה לעין ערוך נמוך בהשוואה לאבדן הגמור של הסוס, הן מבחינת השווי הכספי, ועוד יותר מפאת הנזק שהיה נגרם לשמו של הגדוד, כאילו לוחמיו לא יוצלחים, ועלי היו מצביעים כעל פארטיזן בלתי אחראי, שאינו מסוגל למלא אפילו את התפקיד של החזרת שיירת עגלות ריקות; יכולתי לתאר לעצמי את חמיצות פניו של מפקד הגדוד אילו הייתי צריך למסור לו דין-וחשבון על המקרה, כשאחד הסוסים שהובלתי לא הוחזר לבעליו בגלל זה שהוא מת בדרך, ומה היתה הסיבה למותו. דקות ספורות לאחר קרות המעשה נתקלתי בדרך בראש המודיעין של הגדוד, נעצרנו לרגע לשיחה קצרה, אך לא סיפרתי לו מה שאירע לנו.

יותר קל, מכל הבחינות, היה לנו אם הצלחנו לתפוס דברים באופן ישיר מהגרמנים, או מאנשי השלטון הליטאי. הגרמנים הטילו על התושבים מיסים כספיים, ואת האיכרים הם חייבו למסור לידיהם דגנים, בקר, חזירים, ירקות, בעלי כנף וכל תנובה חקלאית אחרת. בכל כפר היה מקום-ריכוז לאיסוף מכסות החובה שהוטלו על האיכרים להעביר, מכוח צו השלטון, לגרמנים. ממקומות אלה היו יוצאות שיירות - עגלות עמוסות הרתומות לסוסים - עם התוצרת של החקלאים למרכז האיסוף האיזורי, ואם הצלחנו לשים את ידנו על שיירה כזאת הדבר שימח אותנו מאד. אך, למען האמת, מקרים כאלה היו נדירים. בכל זאת קרה שאחת החוליות של הגדוד שלנו הצליחה להשתלט על שיירת עגלות שהובילה סוכר גרמני. ארבעת הפארטיזנים שלנו החרימו את המטען - שלוש טונות סוכר - והביאו אותו לבסיס הפארטיזני הקרוב, שם הוא נשמר עד שהועבר לבסיס שלנו.

כשהגיעה הידיעה על תפיסת הסוכר למפקדת הגדוד החליט המטה לגייס, ללא דיחוי, את כל הפארטיזנים שהיו באותה עת במקום, כדי להביא את הסוכר לבסיס שלנו בהקדם. כמאה איש יצאנו להביא את השלל שנפל לידי חברינו. אני הייתי עייף מאד, כי זמן קצר לפני שהוטל עלי להשתתף במשימה של הבאת הסוכר חזרתי מפעולה, לאחר שלושה ימים רצופים כמעט ללא שינה. בשובי לבסיס הספקתי לנמנם רק מעט וכבר צעדתי מחדש בשורה עורפית עם חברי למשימה החדשה - להביא את מטען הסוכר. מהבסיס שלנו ועד למקום שהסוכר אוחסן באופן זמני היה מרחק של כשלוש שעות הליכה בכוון אחד. בנוסף לעייפותי הכללית הכביד מאד על הליכה גם השלג העמוק, ובהפסקת-המנוחה הקצרה שניתנה לנו נרדמתי על השלג ונשארתי כך עד שחברי למסע - האחרונים בשורה - השגיחו בי והעירו אותי להמשיך בדרך.

כשהגענו לבסיס הפארטיזני ששם אוחסן הסוכר זמנית ושהיה תחת השמירה של חברי הגדוד שלנו, מילאו כל אמתחת שהיתה למישהו: תרמיל צד, תרמיל גב, סתם שקית וכל כלי קיבול אחר, בסוכר. בעת חלוקת המטען בין האנשים נחתי והצלחתי לאגור מעט כוח לקראת הדרך בחזרה לבסיס, ויצאתי לדרך כשאני סוחב על גבי משא של יותר מעשרים קילוגרם סוכר. כמובן, שלאחר שחזרנו לבסיס והבאנו את הסוכר הכל שמחו עם "המתנה" המתוקה, וגם ממני נשכח כמעט המאמץ שעשיתי במבצע הבאת הסוכר על גבי.

הסוכר היה מקובל אז כאחד המרכיבים הטובים בתזונת בני-אדם, מה גם שמצרך זה לא בא לפי, ולפיותיהם של חברי זה זמן רב. כמובן, שהכל היו צריכים למסור למחסן של בונדר בשלמות, את כל כמות הסוכר שכל אחד קיבל במקום היציאה. אבל מתוך הנסיון שרכשנו לעצמנו למדנו שהסוכר שייכנס למחסן של בונדר, גם הוא יצטרף אל המצרכים שאינם מגיעים לחכינו - לפיותיהם של הלוחמים הפשוטים. על כן, "הפריש" כל אחד מאיתנו קצת מהכמות הכללית שהיתה ברשותו לטובת המחסן הפרטי שלו. ואכן, מה שיגורנו התרחש: חיש מהר נעלם הסוכר מהתפריט הכללי ואנחנו, מי ששמרו ממנו "בצד" נהנינו עוד במשך שבועות רבים מטעמו המתוק של הסוכר ומסגולותיו המזינות, כפי שהאמנו.

לאימונים ולהכרת הנשק לא הוקדש זמן בגדוד שלנו. רק פעם אחת השתתפתי בתרגיל מחלקתי שכלל תפיסת עמדות-קרב, תנועות איגוף והסתערות על אויב מדומה. כנראה, שבעיני הממונים עלינו נושא האימונים לא היה חשוב ביותר ואולי אף מיותר, כי מלחמתנו באויב הנאצי לא התנהלה כמו בחזית. ההיפך, השתדלנו למנוע התנגשויות חזיתיות. כוחות האויב היו תמיד עדיפים עלינו

במספר האנשים ובטיב הנשק שעמד לרשותם, והמלחמה שלנו נשאה אופי של "עקיצות": מארבים, חבלה בפסי רכבת ובאמצעי התעבורה האחרים של הגרמנים; כריתת עמודי טלפון לשיבוש התקשורת, חבלה במפעלים חיוניים כדי להוציא אותם מכלל האפשרות לייצר, ופגיעות בכל מטרה אחרת, מכל סוג שהוא, שהסבה נזק לגרמנים ועוזריהם, בתוך כך גם חיסול משתפי-פעולה ומלשינים.

בשבילי ובשביל רבים אחרים כמוני, היה היער לא רק בסיס פארטיזני, לנו לא היה משהו ממשי אחר, פרט לתקווה בעתיד טוב יותר. אך למען האמת - ה"עתיד" בעצמו היה די מעורפל. בכל זאת היו לי שני דברים שהיו לי לעזרה: א׳ הייתי צעיר וב׳ היו לי חברים נאמנים מסביבי, וזה היה הרבה מאד! כשנמצאים עם חברים כאלה כפי שהיו לי, אף אם זה יער - הוא בחזקת בית לעת הזאת. וחברי היו: מהתנועה הציונית-חלוצית, פארטיזנים במלוא מובן המילה, אך גם מתחת ללבוש הפארטיזני בצבצו הפרצופים שלנו, נערים יהודים הצעירים בשנים וכורעים תחת עומס המאורעות שזימנו לנו העיתים. נסיון החיים שלנו היה מועט, אך היינו עשירים בחוויות טרגיות, כלליות ופרטיות.

נשק משמיים

בגדוד שלי היו כל הלוחמים חמושים, להכל היה נשק, אך היה מחסור בתחמושת ובחומרי-נפץ, ורק למעטים מבינינו היו רימוני-יד התקפיים. כמובן, שלא היה ברשותנו כל נשק "כבד", או אפילו "חצי כבד" נייד, כמו מרגמות ונשק שאפשר להשתמש בו נגד שריון. אם את כלי הנשק הקל, רובים ומקלעים אפשר היה למצוא בקלות יחסית אצל האזרחים שאספו אותם בעת נסיגת הצבא האדום מהחזית, בשבועות הראשונים של המלחמה ביוני-יולי 1941 ולהחרים אותם מידיהם, הרי נשק "כבד" לא נמצא ברשותם.

בבסיסי הפארטיזנים הסובייטים ששכנו מזרחית מהבסיס שלנו, במרחק של כמאה וחמישים קילומטרים - ביערות נאליבוקי, נארוץ׳ והקרובים להם - לא היה מחסור בציוד-לוחמה. במקומות ההם היו שדות-תעופה מאולתרים של הפארטיזנים ומטוסים של הצבא האדום היו נוחתים שם ומביאים עבור הפארטיזנים ציוד צבאי רב-גווני. לשם גם הובא נשק, תחמושת וחומרי-נפץ שנועדו

לגדודי הפארטיזנים שביערות רודניקי, אך צריך היה להביא אותם משם אלינו. לצורך הבאת אמצעי-לחימה אלה אלינו, הורכבה יחידה מיוחדת של כמה עשרות פארטיזנים, שאנשיה לוקטו מבין הגדודים ביערות שלנו, והם יצאו לבצע את המשימה. עם היוצאים להבאת הנשק הזה היו גם שניים מחברי הקולקטיב שלנו ב״מילדוס 7״, יוסף רוזין ויעקב קאווה.

כשקבוצה זו הגיעה למקום, כדי לקבל את הנשק ״שלנו״ חל שיבוש כלשהו, והנשק שיועד לנו לא נמסר לידיהם. מאחר וכך, החליטו רוב אנשי הקבוצה לא לשוב לבסיסיהם ביערות רודניקי, אלא הצטרפו לגדודי הפארטיזנים המקומיים וכך גם עשו שני החברים שלנו, יוסף רוזין ויעקב קאווה.

בינתיים עברה השמועה במחנה שלנו שבקרוב יגיע גם אלינו ציוד מלחמתי, ישר ממוסקבה בדרך האוויר. אלינו אמורים להגיע המשלוחים בצורה אחרת מזו שקיבלו אותם הפארטיזנים שביערות נאליבוקי ונארוץ׳ - שם האווירונים נוחתים על הקרקע בשדות-תעופה מאולתרים של הפארטיזנים, ואילו אנחנו נקבל את המטענים בהצנחה מהאוויר. ההכנות לקבלת הנשק המוצנח הושלמו וקרחת-יער רחבת-ידים, שבשטחי היער שלנו, נבחרה לשמש אתר שבו יצניחו האווירונים את המטענים שישלחו ממחסני הנשק של ברית המועצות, אלינו.

פעמיים גוייסתי, יחד עם הלוחמים האחרים מהגדוד שלנו, ויצאתי ל״שדה-התעופה״ המאולתר להשתתף בקבלת המטענים הצפויים שיוצנחו. בשטחה של קרחת-היער הודלקו מדורות, לפי הצורה המוסכמת, כדי שהטייסים יזהו את המקום ויכוונו את הצנחות המטען לנקודה המסומנת, אך לשווא, המטוסים לא הגיעו וכולנו חזרנו לבסיס כלעומת שבאנו, כשבפינו טעם מר מאכזבה. רק בפעם הבאה, השלישית, זכינו לקבל את האווירונים בשמחה. לאחר ששני האווירונים שהגיעו אלינו פרקו את מטענם, הם הנמיכו טוס והדליקו אורות חזקים כשהם נפרדים מאיתנו, ואנחנו ניפנפנו אליהם בידינו בהבעת תודה ואיחולים שישובו בשלום לבסיסם. מאז פקדו אווירוני הצבא האדום את שמי שדה-התעופה שלנו פעמים נוספות.

הציוד שהוצנח יועד לחלוקה בין כל הגדודים שביערות רודניקי, הכתובת למטענים היה מטה החטיבה שבראשו עמד הנריך זימאנאס, שכינויו היה ״יורגיס״. ״יורגיס״ היה יהודי קובנאי חבר ותיק במפלגה הקומוניסטית, עוד מלפני פרוץ המלחמה, והיה מורה ומנהל בית ספר תיכון בקובנה. בפרוץ המלחמה, ביוני 1941, הוא הצליח לברוח לתוככי ברית המועצות, הוצנח בעורף האויב ומונה למפקד החטיבה הפארטיזנית שלנו שהוקמה ביערות העבותים של רודניקי.

גם הפארטיזנים מהגדודים הוילנאים התייצבו ״בשדה-התעופה״ החטיבתי לקבלת הציוד המוצנח. לקראת קבלת המטענים המוצנחים חולקנו לחוליות של שניים-שניים, ועל כל אחת מהחוליות הוטל לפטרל בקטע של גיזרה, בשטח שמסביב ל״שדה-התעופה״; מתפקידה של החוליה היה לעקוב אחר המטען המוצנח, היכן הוא נפל ולהשתתף באיסוף החבילות שהוצנחו.

אני הוצבתי בגזרה כזו ואלי צורפה בחורה מאחד הגדודים הוילנאים, ושנינו יצאנו לסייר בקטע שהוקצה לנו. מאחר והצניחה התמהמה לבוא היה לנו זמן לשוחח, וכרגיל תהה כל אחד מיהו השני וכל אחד רצה לדעת את תולדותיו של השני. הלילה היה חשוך מאד ולא יכולתי לראות את פניה של ההולכת לצידי. שיחתנו התפתחה והתרחבה לנושאים שונים ותוך כדי כך הסתבר לי, שגם השותפה שלי לסיור, שייכת לאותה תנועת נוער שאני חבר בה - ״החלוץ הצעיר״ והמשכנו לשוחח, על מה שעבר עלינו עד להגעתנו כאן. בינתיים הגיעו האוירונים ושיחתנו נפסקה מבלי שחברתי לפטרול הספיקה לומר לי את שמה וגם אני, כנראה, לא הזדהיתי בפניה בשמי. זו היתה פגישה אקראית לזמן קצר, כשכל חושינו היו נתונים לדבר אחד: לבצע את התפקיד שהוטל עלינו - להיות עירנים ולא להחמיץ את מקום הצנחת המטענים, אך המפגש הזה לא נשכח ממני.

לאחר זמן רב נוכחתי לדעת שהפגישה ביני לבין אותה בחורה אלמונית נחרתה לא רק בזכרוני; הסתבר שגם שותפתי לאותו סיור לילי מסביב ל״שדה-התעופה״, שמרה עימה את זכר פגישה זו לאורך זמן רב. בסתו של 1947 נזדמנתי למרכז תנועת ״דרור״ ברומא שבאיטליה ופגשתי שם חברים מהתנועה, מוכרים ולא מוכרים לי. בימים ההם, בכל מפגש עם אדם כלשהו הייתי ״חוקר״ אותו מיהו ומניין הוא בא, כדי לקבל אולי ידיעה על קרובים, חברים או סתם מכרים שלי שנקלעו בדרכו ומסיבה זו נכנסתי גם לשיחה עם אחת הבחורות שנכחה במקום. תוך כדי שיחתנו היא סיפרה שהיא היתה פארטיזנית בגדוד וילנאי ביערות רודניקי, ואני אמרתי לה שגם אני הייתי באותו יער בגדוד קובנאי, ובאחת הלילות פיטרלתי ב״שדה-התעופה״ הפארטיזני עם אחת הנערות מגדוד וילנאי, אבל איני יודע את שמה וגם לא את מראה, כי היה חושך. ברגע זה קפצה היא ואמרה: ״זה היית אתה? מאז חשבתי הרבה פעמים, אולי אפגוש אי-פעם את הבחור הזה, והנה אנחנו! איזה פלא!״. באותו מעמד נודע לי שמה - פסיה שיינבוים, חברתו לחיים של יחיאל שיינבוים, מי שעמד בראש ״קבוצת המאבק השנייה״, מחתרת ציונית חלוצית בגיטו וילנה, ונפל בקרב עם הגרמנים בתוך הגיטו. פסיה הצליחה לצאת מהגיטו והצטרפה לפארטיזנים ביערות רודניקי.

עם הצנחת מטעני הנשק ליער שלנו, הגיעו גם מדי פעם צנחנים שנתלוו למטענים המוצנחים ונשארו עימנו בעורף האויב למלא תפקידים במודיעין, קשר, חבלה ובמשימות מיוחדות שהוטלו עליהם לבצע בשטחים הכבושים, בהנחיית שלטונות ברית המועצות. באחת ההצנחות נפל בגורלי לשחרר מסבך כבלי-המצנח את אחת הצנחניות שירדה בשטח. מצנחה נתפס בענפי עץ והיא נשארה תלויה על העץ, ולשמע קריאותיה לעזרה הגעתי עם חברי אליה, חתכנו את החבלים והורדנו אותה בזהירות לקרקע.

כבר עם הגעת משלוחי הנשק הראשונים שהוצנחו אצלנו התעשרה החטיבה הפארטיזנית שלנו בכמויות רבות של כלי-נשק מכל הסוגים, תחמושת, חומרי-נפץ ותרופות. הנשק שקיבלנו היה חדש ובתוך זה גם נשק שעד אז, לא היה מסוגו אצלנו; בנוסף לכמות הגדולה של תת-מקלעים, רובים חצי-אוטומטיים ומקלעים נתקבלו גם מרגמות קלות ונשק חודר שריון.

לאחר ש"התעשרנו" בכל כך הרבה נשק ותחמושת החליטה המפקדה שהגיעה העת לנסותו ובהקדם. ואכן, כעבור מספר ימים יצאתי לאור היום עם המחלקה שלי, לארוב לגרמנים אשר נהגו להשתמש לצרכיהם בכביש שחצה את היער שלנו. תפסנו עמדות בשולי הכביש וכעבור זמן קצר בלבד, קיבלנו איתות מ"המתריע" שלנו שיחידה ממוכנת למחצה של גרמנים נעה על הכביש בכיוון שלנו. המפקד נתן פקודת היכון! ובנשימה עצורה המתנתי לפקודה הבאה, אש! בהגיע הגרמנים מולנו פתחנו באש מאסיווית עליהם ופגענו בהם קשות. חלק מהחיילים הגרמנים נפגעו מיד מהאש שלנו ואחרים ניסו למצוא מחסה ולירות עלינו, אבל אנחנו לא נתנו להם לעשות כן והם ברחו. אחד הלוחמים שלנו נפגע בפעולה זו, איבד עין. בפעולה זו הצלחנו להרוג שנים-עשר חיילים גרמנים. המפקד פקד לא להתקרב לגרמנים שנפגעו מהאש שלנו שנשארו מוטלים מתים או פצועים על הכביש, אלא לסגת לתוך סבך היער. לאחר שהתרחקנו כחמישים מטר ממקום האירוע ציווה עלינו המפקד לעצור ולירות מטח יריות באוויר לכבוד הצלחת הפעולה. מחסור בתחמושת כבר לא היה ויכולנו להרשות לעצמנו גם יריות סרק.

בשובנו לבסיס נתקבלנו על ידי מפקד הגדוד והקומיסאר, וכרגיל נמסר להם דין-וחשבון על המהלך והביצוע של הפעולה, אך כשאחד הפארטיזנים הזכיר שבשיירת הגרמנים היתה גם שיריונית אמר המפקד בפליאה: "איך זה לא ניצלתם את ההזדמנות שהיתה לכם, "לנסות" את הנשק החדש שלנו שיועד לפגוע בשריון והוא היה עימכם?! כדאי היה לבחון את יכולתו!". דבריו

של המפקד לא נשמעו כנזיפה, אך נשמעה מתוכם נימה של אכזבה על כך שהחמצנו את ההזדמנות לבדוק מעשית את יעילותו של נשק זה.

במבחן הציות לפקודות וחברות

מאחר ונימניתי על "היחידה הלוחמת"[1] כמעט ולא השתתפתי בשמירה, זו הוטלה על הפארטיזנים שסונפו למחלקה המשקית; הם איישו את "המשמר הראשי" והתחלפו ביניהם מדי עשרים וארבע שעות.

את "המשמר הסודי" של הגדוד איישו, דווקא, שני אנשי "היחידה הקרבית" וגם אני הוצבתי בתורנות ל"משמר הסודי" למשך שבוע ימים ברציפות. מקומו של "המשמר הסודי" היה בעליית-גג של גורן בכפר ידידותי סמוך לבסיסנו, ודרך הפתחים שנפערו במיוחד בקירות עליית-הגג יכולתי להשקיף לכל ארבע רוחות השמיים ולצפות על המתרחש בסביבה. לעזרתי היתה גם משקפת-שדה ובאמצעותה הרחבתי את רדיוס שדה-הראייה שלי.

אנשי "המשמר הסודי" היו למעשה תצפיתנים, אבל מילאו גם את התפקיד של מתריעים לגדוד, כלומר, אם אנשי המשמר הבחינו בתנועה בלתי שגרתית של כוחות עוינים, ובמיוחד אם פניהם היו מועדות בכיוון הבסיס שלנו - היה על אחד משנינו לרוץ ולהודיע על כך במפקדת הגדוד, בעוד שהשני צריך להישאר על משמרתו על מנת לעקוב אחר תנועת האויב ובעת הדחק גם לפתוח באש מבוקרת על הכוח העוין, כדי להשהות את התקדמות אנשיו ולאפשר לכוחות שלנו להתארגן לקבל את פני הרעה.

ההוראות היו שיש להגיע ולתפוס את עמדת התצפית של "המשמר הסודי" כשבחוץ עדיין שורר החושך, וכן גם לצאת מהעמדה בשעות החושך, מבלי שאיש יבחין בנו. אין ספק, שאנשי הכפר ידעו עלינו ועל מקום המצאותנו, אך לא הופרענו על ידם ולא הלשינו עלינו. אנשי הכפר היו מודעים לכך, שאם מישהו מהכפר יעז וילשין בפני הגרמנים על עמדת התצפית שלנו, ה"גמול" הצפוי לו מידינו לא יאחר להגיע.

[1] ברוסית: Boyevaya Grupa

לעמדת ״המשמר הסודי״ יצאתי מהבסיס בשעה שלוש לפנות בוקר ושבתי בשעות המאוחרות של הערב. שעות ארוכות ביליתי בעמדת השמירה, וכל אותה עת הייתי דרוך ושמרתי על עירנות מוחלטת, כי התפקיד שהיה מוטל עלי, כמו על כל מי שיצא לאייש את העמדה של ״המשמר הסודי״, היה רציני ואחראי עד למאד.

בעת ההיא חלה חברי גרישה שפר בצפדינה - מחלת חניכיים הנגרמת מחוסר ויטמינים. מישהו מבין החברים אמר שחלב-פרות יכול להועיל בריפוי המחלה, ואני החלטתי להשיג בשביל גרישה חלב. הצטיידתי בקנקן מאלומיניום עם מכסה לסגירה ובצאתי מעמדת ״המשמר הסודי״ לחזור לבסיס נכנסתי לביתו של אחד הכפריים וביקשתי שימלאו לי את הכלי בחלב.

באיזור היתה תנועה בלתי פוסקת של פארטיזנים והאיכר לא יכול היה לנחש, אם אני בא מ״המשמר הסודי״, או שאני שייך לקבוצה פארטיזנית מזדמנת בדרך זו. כמובן, שהאיכר שממנו קיבלתי את החלב, לא העלה בדעתו לבקש ממני תמורה כספית עבור החלב, ופרט לתודה שאמרתי לו הוא לא קיבל ממני דבר. חזרתי על מעשה זה במשך כמה ימים ובכל ערב הבאתי לגרישה קנקן חלב שהשגתי בדרכי שלי, בכל יום מאיכר אחר. אינני יודע אם החלב הזה השפיע במשהו לטובה על מצב החניכיים של גרישה. על-כל-פנים, הוא נהנה מהחלב ואני מזה שיכולתי לעשות דבר-מה עבור חבר, אפילו אם רק כדי לגוון את תפריט הבשר הגדוש שלנו.

במשטר הסובייטי כל אחד ואחד נמצא ״בהשגחה״ וכך גם היה בגדוד שלנו. מישהו הגניב לאזניו של קומיסאר הגדוד דוידוב, שהיה רחוק מאד מלהיות אוהד יהודים, את הידיעה על המעשה שלי - שבשובי מ״המשמר הסודי״ אני מביא עימי חלב. עמדת ״המשמר הסודי״ נמצאה בכפר ידידותי לנו, ולפי הכללים אסור היה לקחת מאנשי כפר זה דבר כלשהו ללא פקודה או אישור מוקדם מהמפקדה. הקומיסאר שהרגיש את עצמו מחנך ואחראי על מוסר הפארטיזנים בגדוד, ראה במעשה שלי - לקיחת החלב מאיכר בכפר שהוא בן-ברית לנו - הפרה ברורה של הקודקס הפארטיזני: לא לשדוד! ובפרט ממי שהוא ״משלנו״ ובעקבות ההלשנה עלי נקראתי לקומיסאר לבירור. כשהתייצבתי בפני דוידוב הוא הטיח בפני את האשמה החמורה: ביצוע מעשה שוד! ודרש ממני הסבר. פניתי אליו ואמרתי: ״חבר קומיסאר, אני בהחלט נוהג לפי הכללים ולא ידעתי שאסור לי לקנות חלב, תמורת כסף״. ראיתי שהקומיסאר נבוך, הוא היה משוכנע שאני אודה ״באשמה״ ואנסה לגונן על עצמי בכל מיני תירוצים, אולם תשובתי המוחצת: ״אני קונה את החלב בכסף״, הוציאה את כל הרוח ממפרשיו, והוא שאל, כמעט בגמגום: ״מה, יש לך כסף?״, אמרתי: ״כן,

כשהגעתי לגדוד הצהרתי שיש עימי כמה עשרות מרקים ובכסף זה אני משלם עבור החלב". הבעת פניו של הקומיסאר השתנתה והוא הוסיף: "גם לקנות לא צריך!" ולא הוסיף, ואני יצאתי בשלום מתקרית החלב.

בעצם, היתה זו ה"התנגשות" השניה שלי עם הקומיסאר, וגם ההיא עברה עלי באופן חלק. וזה סיפור המעשה: בתחילת דרכו של הגדוד היינו, אנו הפארטיזנים היהודים, שבאנו מגיטו קובנה, רוב מוחלט בגדוד ושפת הדיבור בינינו היתה אידיש. מעשה זה היה לצנינים בעיניהם של הקומיסאר, מפקד הגדוד, כמו גם אצל קומץ הלא-יהודים שהיו אז בגדוד. לדבר באידיש בו בזמן, כשבפארטיזנקה הסובייטית, כמו גם בצבא האדום השפה הרשמית היא רוסית! אך אנחנו שבאנו מסביבה שיהודים ביניהם דיברו רק באידיש, לא יכולנו לשנות מהרגלנו ולדבר בינינו בשפה אחרת, והיתה גם סיבה נוספת לדבר - רק מעטים מהחברים היהודים ידעו או הבינו רוסית ויכלו להתבטא באופן חפשי בשפה זו.

באחד הערבים חזרתי מביקור שערכתי אצל חברים במחפורת אחרת, כשפני מועדות למחפורת שלי. בחוץ היה חושך-מצרים ורק האינטואיציה הובילה אותי לשביל המרכזי בבסיס שעבר בין המחפורות. ממנו יכולתי למצוא את דרכי למגורי לפי צלליות העצים הגדלים לאורכו, ואותם הכרתי. משעות הערב ועד לאור הבוקר נשמר השביל הזה על ידי צמד פארטיזנים - פטרול נייד, וכל העובר בשעות אלה בשביל ובסביבתו חייב היה להזדהות בפני הפטרול בסיסמא. לפתע שמעתי את הפארטיזנית שבמשמר קוראת לעומתי: "עמוד, סיסמא!" מאחר והאווירה בינינו היתה בלתי פורמלית ורוויה "אידישקייט", עניתי לה: "שמע ישראל". היא כמובן, זיהתה את קולי והשתתקה. אני לא הבחנתי בקומיסאר שעמד לא הרחק משם וכשהוא שמע את תשובתי ולא הבין אותה , כי זו לא היתה "הסיסמא". הוא לא הבחין בחושך מי הבא ונצטוויתי לגשת אליו ולהסביר את הקורה כאן. היות ואני ידעתי רוסית היטב לא היה לי כל קושי "לספר" לו, שרגע לפני כן עברתי באותו מקום ועניתי לסיסמא כנדרש, ומאחר ולא עבר זמן רב מאז שנפגשתי עם הפטרול, ועם השואלת לסיסמא, אמרתי לה באידיש שזה אני. לקומיסאר לא היה נוח לנזוף בי על כך שדיברתי "באידיש", על אף העוינות שלו כלפי היהודים. ורק אמר: "יש לענות בכל עת לסיסמא, וברוסית". אמרתי: כן, חבר המפקד!" וקיבלתי רשות לעזוב את המקום. התקרית הסתיימה בטוב, קיבלתי את הערה של הקומיסאר ברצינות ונזהרתי שלא להקלע למצב דומה, אבל לא הפסקתי בגלל זה לדבר עם חברי באידיש.

כל הפארטיזנים שבאו מגיטו קובנה היו חברים במחתרת אנטי-נאצית כלשהי. אלא שהחברים צמחו כל אחד לעצמו, בתוך ארגון אחר. הקבוצה הגדולה ביותר היתה זו שחבריה היו מאורגנים בגיטו במחתרת "האנטי-פאשיסטית", שהגרעין שלה היו חברי המפלגה הקומוניסטית מבוגרים, נוער ואוהדיהם. קבוצת אנשים אחרת, קטנה במימדיה, שגם הם סופחו לארגון הקומוניסטי, התלכדה מבין מבריחי המזון לגיטו. מפאת הקשרים המסחריים שהיו לאנשים הללו בצד הארי, הם נדרשו על ידי המחתרת לתור אחר מקורות להשגת נשק. ואכן, היו מהם שהצליחו לרכוש נשק בכסף מלא ובהמשך סיכנו את עצמם בגניבת נשק מהגרמנים והברחתו לגיטו, או שהביאו אותו לאחסנה זמנית במקומות-סתר שהיו למחתרת מחוץ לגיטו. בזכות זו הם גם צורפו לשורות היוצאים לפארטיזנים. על הקבוצה השלישית נמנינו אנחנו, חברי הקולקטיב מ"מילדוס 7", מהמחתרת הציונית-חלוצית וחברים נוספים מתנועות ציוניות אחרות כמו, "ארגון ברית ציון (א.ב.צ.) ורביזיוניסטים.

חברינו מ"מילדוס 7", הקבוצה שלנו, היתה המלוכדת ביותר ביער ואלינו הסתפחו באופן טבעי, גם יוצאי התנועות הציוניות האחרות. החבורה שלנו השתדלה להתאסף בכל עת ולהיות ביחד; העזרה ההדדית היתה אבן-יסוד בחיינו וחברי הקולקטיב שלנו מ"מילדוס 7" המשיכו גם ביער את השותפות הקולקטיבית וכל דבר, כמו הסוכר שנזכר לעיל, לחם, או דבר-מה אחר שהשיג מישהו מאתנו, נהיה לרכוש של כל חברי הקולקטיב וכל אחד נהנה "מהקופה המשותפת" באופן שווה. במפגשינו בזמן הפנוי שוחחנו הרבה על חברינו שנשארו בגיטו ושרנו שירים בעברית ובאידיש, מאלה שהושרו ב"מילדוס 7", וכל עוד יוסף רוזין היה עימנו בבסיס הוא ליווה את השירה במפוחית-הפה שלו.

לאחר שיוסף רוזין ויעקב קאווה נשלחו למזרח, פחת מספר החברים מ"מילדוס 7", אך לא הפסקנו את פגישותינו ורבים מבין הפארטיזנים של הגדוד שלנו, גם מי שלא היו ציונים, ואף בודדים מבין הלא יהודים של הגדוד, היו מצטרפים אלינו בערבי הפגישה שלנו ואף הצליחו ללמוד מאתנו כמה מהשירים שלנו, כמו את ההורה "סובבוני", "היי-הרמוניקה" ושירים נוספים. לא פעם שמענו מפיהם של האחרים בגדוד את הערכתם, ואפילו דברי התפעלות מהחברות העמוקה הקיימת אצלנו, יוצאי הקולקטיב ב"מילדוס 7", והם קינאו בנו על המסירות והליכוד שלנו. לא הצגנו את "התופעה" לראווה, אך היה נעים לשמוע את דברי השבח האלה, ובמיוחד מפי הקומוניסטים היהודים.

הפגישה עם אבא קובנר

בסיסי הגדודים הוילנאים היו לא הרחק מהבסיס שלנו, אך איזורי הפעולה שלנו ושלהם היו שונים ולא נפגשנו איתם. אנחנו, אנשי התנועה החלוצית מקובנה, ידענו שבין הוילנאים נמצא אבא קובנר, איש "השומר הצעיר". שמענו גם שקובנר הוא מפקד גדוד, השתוקקנו מאד ליצור עימו קשר ולאורך זמן רב חיפשנו הזדמנות לפגוש אותו, והדבר קרה לנו לגמרי במקרה.

באחד הימים הוצבתי "למשמר הראשי", זו היתה הפעם היחידה שהייתי בעמדה זו, ויחד איתי היו דב לוין וצבי בראון, שלושתנו מהקולקטיב של "מילדוס 7". שני חברי היו יוצאי "השומר הצעיר" ואני מ"החלוץ הצעיר". בשעות הצהריים הגיע לעמדת המשמר שלנו רוכב על סוס לבן, הזדהה בשם קובנר וביקש להיכנס לבסיס, לפגישה עם מפקד הגדוד שלנו. הבטנו אחד בפני חבריו, וכנראה שכולנו החוורנו מרוב התרגשות. הרי זה הרגע לו ייחלנו זה זמן רב - לפגוש את אבא קובנר, והנה התרחש הדבר הזה לגמרי במפתיע כששלושתנו שבמשמר "משלנו", ציונים-חלוצים.

הנוהל בגדוד היה שעל כל הבא, שאינו מהגדוד שלנו, ורוצה להיכנס לבסיס יש להודיע למפקדה ולקבל אישור להכניסו. הקשר בין "המשמר הראשי" למפקדה התבצע על ידי כך, שאחד מאנשי "המשמר הראשי" רץ למפקדה להעביר כל הודעה, וגם זו - את בקשתו של אבא קובנר להיכנס למפקדת הבסיס - צריך היה להסדיר בדרך זו. בהתייעצות קצרה בין שלושתנו הצעתי שאני "ארוץ במתינות" למפקדה וגם אשוב משם עם התשובה לא בחיפזון, כך שלדב ולצבי יהיה מספיק זמן לשוחח עם קובנר. הם יספרו לו על הקבוצה שלנו ואולי יצליחו לשכנע אותו להמשיך לעמוד בקשר עימנו. במשך "הטיול" שלי למפקדה ובחזרה משם, שוחחו חברי עם אבא קובנר וסיפרו לו על התנועה שלנו בגיטו קובנה ועל החברים הנמצאים בגדוד "מוות לכובשים", וגם הוא, קובנר, סיפר לדב ולצבי על חברי התנועה שבגדוד שלו. בתום השיחה סוכם שבכוח היותו מפקד גדוד הוא ימצא דרך לקיים ולהדק את הקשר שזה עתה נוצר בינינו. ואכן, אחרי תקופה קצרה החלו לבוא אלינו שתי חברות מ"השומר הצעיר" מגדודו של קובנר, בשליחות רשמית כלשהי אל הגדוד שלנו ובהזדמנויות אלה נפגשו עם חברינו. אבא קובנר השיג גם את הסכמתו של קוסטיה, המפקד שלנו,

שחברנו ברוך גפר (אז גרודניק), יבצע עבודות רצענות עבור הגדוד של קובנר וכך התאפשר מדי פעם לברוך לבקר בגדוד הוילנאי והוא נהיה למקשר בין החברים שם, עימנו.

קשרים אישיים בהיקף רחב יותר בינינו ובין החברים הוילנאים, נוצרו כעבור זמן-מה, בעת "פינוי" הבסיסים. בעקבות הידיעות שהגיעו למודיעין שלנו שהגרמנים מתכוננים לערוך מצור על הפארטיזנים ביערות רודניקי ולהרוס את הבסיסים שלנו, החליטה מפקדת החטיבה לפנות זמנית את הבסיסים הקבועים של גדודי החטיבה, שכללו גם אותנו וגם את הגדודים הוילנאים.

אנשי הגדוד שלנו עזבו את המחפורות בבסיס ועברנו לשטח אחר ביער ולאותו מקום הגיעו גם הפארטיזנים מהגדודים הוילנאים. שם נתאפשר לי להכיר רבים מבין החברים הוילנאים, אולם קשר זה נפסק, מיד לאחר שחזרנו כל אחד לבסיסו הקבוע. השהייה במקום הארעי היתה לא נוחה, הכל הסתובבו בחוסר מעש, לא היו מחפורות וישנו על האדמה אותה ריפדנו במעט זרדים, כדי ליצור בידוד כלשהו בין הגוף והאדמה הקרה במזג-האויר הקר. באותם הימים גם לא יצאנו לפעולות, אלא לסיורים בלבד ושמחתי שמצב זה לא נמשך זמן רב.

באחד מימי "הפינוי" ניגש אלי שמואליק מורדקובסקי והציע לי להצטרף אליו לסיור שהוטל עליו לערוך בבסיס העזוב שלנו. במפקדת הגדוד נאמר לשמואליק שבצאתו למשימה זו הוא רשאי לצרף אליו פארטיזן נוסף, והוא יכול לבחור את הפרטנר שלו למבצע, לפי ראות עיניו. שמואליק ואני היינו חברים קרובים מאז שהכרנו בקיבוץ בטבריג והחברות שלנו נמשכה לאורך הדרך שעברנו מאז ביחד: חיסול הקיבוץ בטבריג וההגליה לקלם; היינו יחדיו בשאבל ולפני פרוץ המלחמה עברנו שנינו ליאנובה; יחד עשינו את הנסיון שלא הצליח, לנוס מפני הגרמנים; יחד הגענו לקובנה הכבושה על ידי הגרמנים ונכלאנו שם בגיטו והצטרפנו למחתרת הציונית-חלוצית. שנינו גם השתתפנו במסע-הכושל, בקבוצה הראשונה, ליערות אוגוסטובה ושנינו היינו חברים בקולקטיב של "מילדוס 7" - ועתה היינו גם באותו גדוד פארטיזני. אך כאן בגדוד, לא היו לנו הזדמנויות רבות להיות ביחד; על שמואליק הוטלו תפקידים מיוחדים לבצע: הוא היה מורה-דרך לחברים שיצאו מהגיטו ליער הפארטיזני, מורה-דרך ומוביל למפקדים שהיו צריכים להגיע מאיזור לאיזור והוא גם מילא שליחויות חשובות אחרות שהוטלו עליו מידי פעם גם על ידי מפקד החטיבה בעצמו.

נעניתי להצעתו של שמואליק והצטרפתי אליו לסיור. צעדנו בדרך לבסיס ומדי פעם התעכבנו במקום כלשהו להקשיב ולצפות למתרחש מסביב. סיירנו במשך יום תמים ובמשך כל אותו זמן לא

פסקנו לשוחח בינינו בנושאים שהעסיקו אותנו, על העבר, ההווה, וגם על העתיד דיברנו. באותו יום נודעו לי הרבה דברים על פעילותו של שמואליק כפארטיזן, שלא ידעתי אודותם עד אז.

כשהגיעו הידיעות לאנשי המודיעין שהצבא הגרמני ביטל את הכוונות שלו לצור על היער שלנו הוחלט לחזור לבסיסים ולפעילות הרגילה, והזמן - בערך אמצע החורף של שנת 1944.

החזית נעה מערבה

משידורי הרדיו במוסקבה שנקלטו אצלנו בבסיס נודע, שהצבא האדום החל בהתקפה מאסיווית על הגרמנים. הצבאות הגרמניים כותרו וניגפו בכמה גזרות של החזית, ושטחים נרחבים מברית המועצות שוחררו וממשיכים להשתחרר מעול הכיבוש הגרמני. בעקבות תנופת התקיפה של הצבא האדום החלו עריקות של "המתנדבים והמגויסים" משורות היחידות שהוקמו על ידי הגרמנים מתוך שבויי-מלחמה רוסיים, צבא וולאסוב ואחרים. אנשים אלה הבינו היטב את הצפוי להם לאחר שיפלו בידי השלטונות הסובייטים, ורבים מהם החליטו לעת זו להצטרף ללוחמים נגד הגרמנים, לשורות הפארטיזנים שלנו, בזאת הם חשבו לכפר על בוגדנותם בשרתם את הגרמנים, וחלק מהם מצא את דרכו ליערות רודניקי אל הפארטיזנים האדומים, וגם לגדוד שלנו באו מהם.

מי שעמדו בראש התנועה הפארטיזנית שמחו לקבל את האנשים הללו, ראשית משום כך שהם היו בעלי הכשרה צבאית רחבה וגם משום שעל ידי קבלתם לשורות שלנו נחלש כוחם של הגרמנים בצורה זו או אחרת, ובאופן כללי גרמה תופעה זו לדמורליזציה בתוך היחידות הללו והגרמנים איבדו את האמון בהם.

באופן כללי אפשר היה לראות בהתפתחות זו תופעה רצויה לנו ולטובתנו, הלוחמים נגד הגרמנים. אולם עם הגעת האנשים אלינו, השתנה היחס המספרי בין היהודים והלא-יהודים בגדוד הפארטיזני שלנו. הלא-יהודים הפכו להיות רוב בגדוד וגדל החשד והסכנה להתגברות האנטישימיות.

רבים מאלה שזה עתה באו צורפו ל"פלוגה הלוחמת" וכל הפלוגה רוכזה עתה במחפורת גדולה אחת. "הפארטיזנים החדשים" היו רווים בצורה גדושה בשנאה ליהודים שבחלקה הגדול הוחדרה לראשיהם בעת שירותם אצל הגרמנים. פעם עסקתי בניקוי הנשק שלי במחפורת ושני "השכנים"

שלי, שניהם שבאו זה עתה משרות ביחידה בחסות גרמנית, החלו לספר אחד לשני בדיחות על יהודים. פניתי אליהם, ואמרתי להם שכאן לא שולטים הגרמנים וטוב יעשו אם יחדלו לספר בדיחות אנטישימיות, ושני שכני הסמיקו וסגרו את פיותיהם. על אף האווירה האנטישימית ששררה באופן כללי בגדוד הם חששו מפני - בכל זאת שרר כאן משטר סובייטי ובאופן רשמי לפחות, האנטישימיות אסורה בה.

התגבורת באנשים, ובנשק החדש שקיבלנו בהצנחה הפיחו במפקדת הגדוד את הרוח לצאת לפעולות קרביות מרשימות. קבוצות רבות מבין הפארטיזנים של "היחידה הלוחמת", ואני בתוכם, נשלחנו לבצע פעולות נגד הגרמנים מכל הסוגים - מיקוש ופיצוץ פסי רכבות ורכבות צבאיות, ניסור עמודי טלפון וביצוע מעשי-חבלה בכל מתקן העובד בשביל הגרמנים. אולם היו גם פעולות בעלות היקף רחב יותר, כמו תקיפת בסיס חיל-המצב הגרמני בויצ׳ורישקי, בה השתתפו עשרות רבות מהפארטיזנים שלנו.

הצלחה, ואסון בצידה

הרעיון להתקיף את חיל-המצב בוִיצ׳וֹרִישקִי עובד לפרטים במטה הגדוד ונשמר בסוד. לאחר שהדבר בוצע היתה סברה שאמרה, שההחלטה לפעולה זו נתקבלה במטה שלנו בעקבות הופעתו בגדוד של צעיר ממוצא ביילורוסי, פּיֶטוּשקוֹב. צעיר זה שירת ביחידה צבאית, אחת מיני רבות שהגרמנים הקימו מתוך שבויי-המלחמה הרוסיים ומצעירים אחרים שבאו מהשטחים הכבושים של ברית המועצות, והיא צורפה לחיל-המצב הגרמני בוִיצ׳וֹרִישקִי. פּיֶטוּשקוֹב זה, הופיע באחד הימים בקרבת הבסיס שלנו לבוש במדים גרמנים וחמוש ברובה, הוא הסגיר את עצמו לידי הפארטיזנים שלנו וביקש לפגוש את המפקדים, כי יש לו למסור להם דברים חשובים, והוא הובא למפקדה. במטה שלנו הוא הציג את עצמו כמי שערק מהגרמנים, הביע את רצונו להצטרף אלינו ואת נכונותו ללחום בצד שלנו, שכם-אחד עימנו, נגד הכובש הנאצי. במטה הגדוד שמעו את דבריו - הידיעות שהוא הביא - ולאור רצונו להצטרף אלינו הוא נדרש להוכיח את כנות דבריו. במענה לזאת הוא הציג בפני אנשי המטה מפה מפורטת של המתחם בו נמצא חיל-המצב הגרמני בוִיצ׳וֹרִישקִי ובהמשך לזה הוציא פּיֶטוּשקוֹב מאמתחתו תרשים שהוא הכין ובו פירוט מלא של העמדות, המבנים, תעלות המגן, ועל כל מה שנמצא במתחם הזה; הוא סיפר על טיב הגדרות המקיפות את

המקום והציג רשימה מעודכנת של סוגי הנשק הנמצא שם, באילו עמדות מוצבים מקלעים והנשק האחר. הוא גם מסר מהו מספר החיילים המוצבים שם, מי הם ומהי הכשרתם הצבאית, וסיפר על שיגרת השמירה במקום. בקיצור, הוא הביא הרבה מידע על המקום הזה.

מכל הבסיסים הפארטיזניים שהיו ביערות רודניקי היינו אנחנו, הגדוד שלנו "מוות לכובשים הגרמניים", הקרובים ביותר לויצ'ורישקי. חיל המצב הזה עמד לנו "כעצם בגרון", בגללו היינו עושים הרבה עקיפות-דרך, והנה בא אחד משם ומוסר את כל מה שצריך לדעת, כדי לתקוף ולמחוק את המקום הזה מעל פני האדמה על כל מה שיש שם, כולל את אנשי הצבא המוצבים במקום זה.

פיטושקוֹב אמנם, הביא עימו שלל רב של מידע, אבל אי-אפשר היה לתת בו אמון מלא, משום שהוא בעצמו בא משרות אצל הגרמנים, על כן הוא נדרש להמציא הוכחות נוספות כדי להצדיק את האמון בו. תוך כדי חקירתו במטה, הוא סיפר שישנם עוד צעירים בויצ'ורישקי, שגם הם מוכנים לערוק אלינו. על סמך דבריו אלה הוטל עליו לחזור למוצב שבויצ'ורישקי ולהביא את אלה המוכנים לערוק משם ורוצים להצטרף אלינו. לאחר זמן קצר חזר פיטושקוֹב אלינו ועימו עוד שני עריקים.

השניים שפיטושקוֹב הביא עמו מויצ'ורישקי עוררו חשד שבואם אלינו אינו תמים לגמרי. לאנשי המודיעין שלנו נודע, שמיחידתם בויצ'ורישקי יש מי שלוקחים חלק בקורס לריגול שהגרמנים עורכים להם ומסיימי הקורס מיועדים להסתנן לתוך שורות הפארטיזנים שלנו למטרות ריגול. לשניים אלה הוצמדה שמירה סמוייה, וגם אני נמניתי עם חולית זו ומתפקידנו היה לעקוב אחרי תנועותיהם של שני "האורחים" שלנו ואנחנו, כל אחד במשמרתו, לא גרענו עין מהשניים, עד שבאחד הימים הם חוסלו.

לא סיפרו לנו מדוע השניים הוצאו להורג, אך השמועה אמרה שגם הם היו מבוגרי קורס המרגלים הגרמני ואנשי הבטחון שלנו שחקרו אותם גילו את האמת על מטרת בואם אלינו וכי מצאו אצלם מצפנים משוכללים שהיו מוסתרים בבגדיהם, ומכך הסיקו החוקרים שמטרת בואם אלינו היתה לרגל אצלנו. הלשונות אמרו שפיטושקוֹב בעצמו הלשין עליהם בגלל הפחד שלו, שמא הם יספרו על מעלליו בשרות הגרמנים.

לאחר שפיטושקוֹב מילא את המשימה שהטילו עליו, והביא אלינו את שני "חבריו" מויצ'ורישקי, החליט מטה הגדוד שהגיע הזמן להגשים את התכנית הקיימת, כמעט מאז שקם הבסיס שלנו - להשמיד ולהרוס את חיל-המצב בויצ'ורישקי. לנו, לפארטיזנים הפשוטים, נודע

הדבר רק בשעות של אחר הצהריים של אותו יום, כשנקראנו למסדר לקראת היציאה לפעולה. במסדר לא פירטו לפנינו את אופן הפעולה, אלא הודיעו לנו מי הם מפקדי הקבוצות וכל אחד התייצב לצידי המפקד של יחידתו. לאחר זאת קיבלנו הסבר, כל קבוצה בנפרד, על מקומה ועל התפקיד שעלינו למלא במערך ההתקפה על חיל המצב בוִיצ׳וֹרִישקִי.

אני הוצבתי ליחידת הפריצה. המפקד ערך ביקורת נשק ותחמושת ונקבעו סדרי התנועה ליעד. מועד היציאה לפעולה נקבע לתשע בערב. בשעה היעודה יצאתי מהמחפורת ״החמה״ לקור הלילי והחושך המוחלט ששררו בחוץ, הצטרפתי לקבוצה שלי ויצאנו לדרך. לאחר זמן קצר בלבד, כבר לא הרגשתי עוד את הצינה שבסביבה וצעדתי בתוך השורה העורפית עם חברי. גם שחור-הליל השתנה, לאט-לאט התרגלו עיני לאור הקלוש שבחוץ ויכולתי להבחין בצלליות עצים או מבנים שנקרו לנו בדרך.

זמן ההליכה עד ליעד הפעולה חושב כך, שנספיק להתרווח ולנוח במרחק של כחצי קילומטר מהמקום, כדי לאגור כוח ולהגיע לשטח הפעולה רעננים, ככל האפשר. כלל בל-יעבור היה אצלנו: לנוע בשקט, לא לדבר, לא לעשן ולא להקים רעש שיכול להסגיר אותנו. גם הצד השני, הגרמנים, היה מודע לנוכחותנו באיזור, והם הציבו בכל מקום אפשרי משמרות גלויים וקיימו קשר עם סוכניהם שהם גייסו וטיפחו מבין האוכלוסיה המקומית, ואלה התחקו אחרי תנועות הפארטיזנים שלנו והעבירו את המידע שהם אספו עלינו לגרמנים, ואנו נצטווינו לנהוג בזהירות ובתבונה בדרכנו ליעד, כדי שלאויב הגרמני לא יוודע שמץ מתכניתנו.

לאט ובזהירות הצליחה קבוצתי להתקדם בזחילה עד למתחם חיל-המצב הגרמני, שהיה מגודר מסביב בשלוש שורות של תיל דוקרני. רק ברגע, שהתחלנו בחיתוך תיל-הגדר הרגיש בנו אחד השומרים הגרמנים, ובד-בבד עם קריאתו ״עצור״ ירה מנשקו יריה אחת באוויר. ברגע זה נתן מפקדנו את הפקודה: ״אש! להסתער קדימה!״ ברד כדורים נשפך מלועי נשק הלוחמים שלנו ולאחר רגעים ספורים חדרנו לחצר המוצב, כבשנו את המטה, תפסנו ולקחנו בשבי מספר קצינים וחיילים גרמנים, ותוך רגעים מעטים הפך בנין המטה הגרמני ללפיד-אש בוער. קבוצת גרמנים שפרצה החוצה מתוך הבניין בבגדים תחתונים התבצרה בעמדה מבוטנת, אולם הם לא הצליחו להדוף את ההתקפה שלנו והם חוסלו.

באותה עת שהקבוצה שלי ביצעה את משימתה במתחם חיל-המצב של וִיצ׳וֹרִישקִי התמקמה קבוצה אחרת משלנו, בצומת דרכים ומתפקידה היה לחסום את דרכה של כל תגבורת גרמנית - אם

וכאשר כזו תוחש לעזרת המותקפים בויצ׳ורישקי. אנשי יחידה זו היו פרושים בעמדות מארב וערוכים לקראת הבאות. לפי תיאום מוקדם בין המפקדים אמורים היו אנשיה לסגת מהמקום בשעה יעודה, אך לא כך קרה. לוחמי יחידה זו נשארו במקומם זמן רב לאחר שאנחנו סיימנו את משימתנו והשמדנו את חיל-המצב בויצ׳ורישקי והיינו כבר בדרך חזרה לבסיס. הפארטיזנים בעמדות החסימה המתינו להוראות ממפקדם, אך זה נעלם מעיניהם והם נשארו בעמדותיהם וחיכו.

הבוקר האיר, כמעט במלואו, כשהקבוצה שלי עזבה בהרגשה מלאת סיפוק את השטח שעד לפני מספר שעות היה עוד מתחם צבאי גרמני, והיה למכשול בדרכינו, ועתה הוא חרב והרוס כשאנשי חיל-המצב שהיו שם נהרגו, נפצעו או נפוצו לכל עבר. לנו היו שני פצועים קל שנחבשו במקום ועשו את דרכם בחזרה לבסיס בכוחות עצמם. פנינו היו מועדות כעת למקום האיסוף, שלפי המוסכם תפגשנה שם, בתום הפעולה, כל הקבוצות שלקחו חלק במבצע זה. שתי הקבוצות שלנו, אלה שהתקיפו, פרצו והשמידו את חיל-המצב, הגענו לנקודת הריכוז והמתנו לבואה של הקבוצה השלישית, זו שהיתה בחסימה, אך לשווא - אנשי קבוצה זו לא באו.

הרגשה לא נוחה החלה לכרסם בקרב כולנו, מחמת זאת שהקבוצה לא דייקה ולא הגיעה למקום המפגש במועד שנקבע. אולם אף אחד מאיתנו לא תיאר לעצמו את מה שאירע לאנשי הקבוצה במציאות: מפקד הקבוצה עזב את האנשים בעודם פרושים בשטח בעמדותיהם המאולתרות, ללא כל הודעה, האנשים שכבו במקומותיהם במלוא הדריכות להוראות המפקד, ותוך כדי ״ציפיה״ זו, הם הותקפו על ידי המוני חיילים גרמנים, שהוזעקו באמצעות רקטות-המצוקה אותן הספיקו לשלח הגרמנים עם ראשית ההתקפה שלנו על ויצ׳ורישקי. החיילים הגרמנים שחשו לעזרת חבריהם המותקפים בויצ׳ורישקי נתקלו בלוחמים שלנו בחסימה ואלה, על אף העדר המפקד, נכנסו לקרב עם הגרמנים. שישה עשר לוחמים, פארטיזנים יהודים, לחמו נגד הכוח הגרמני העדיף עליהם פי כמה מונים במספר האנשים ובנשק, עד שהוכרעו ונפלו בקרב. לא היה ביניהם אחד שנכנע לאויב הגרמני; טניה וילנישסקי אחת הפארטיזניות בקבוצה זו ביימה כניעה לאויבים וכשאלה התקרבו אליה היא הפעילה רימון יד, פוצצה את עצמה וגרמה למותם של כמה חיילים גרמניים שהקיפו אותה. חברים אחרים שמו קץ לחייהם באקדחים שהיו בידיהם, לאחר שאזלה אצלם התחמושת, אך עד אז לא פסקו להמטיר את אישם על הגרמנים.

לאחר מכן התברר שמפקד הקבוצה מעל בתפקידו, הוא עזב את פיקודיו בשדה הקרב ופנה לבלות עם אהובתו. הוא בעצמו חזר לבסיס ובפיו לא היה כל הסבר מתקבל על הדעת, על

התנהגותו בשדה הקרב. הוא נחקר, נשפט וקיבל את המגיע לו - פסק-דין מוות, שהוצא לפועל מיד.

ביער-הפרא, בפינה נסתרת מעין כל זר, הקמתי מצבה לזכר חברי יעקב סוסניצקי; על גזעו של אחד העצים חרטתי את ראשי התיבות של שמו, י. ס. את תאריך נפילתו - 9 באפריל 1944, ואת שחרטתי הקפתי במגן-דוד, כעין מסגרת. יעקב סוסניצקי, חבר"השומר הצעיר" משחר נעוריו ואחד מהקולקטיב ב"מילדוס 7", הגיע ליער באותה קבוצה שגם אני באתי מהגיטו. בפעולה של ויצ׳ורישקי הוא נקבע למלא תפקיד של רץ-קשר על יד מפקד קבוצת החסימה. לפני היציאה לפעולה הוא ניגש אלי, כולו דאגה, ואמר: "איך אוכל למלא תפקיד זה כשאני איני בקי דיי בשפה הרוסית?". החשש שלו שמא לא יצליח למלא את המוטל עליו כראוי הטרידה אותו יותר מכל. אמרתי לו: "תתגבר על מכשול זה, בטוח", והוא אמר: "אני מקווה". באותו רגע אולי חיזקתי במעט את בטחונו האישי, ואני לא העליתי על דעתי שאלה תהיינה המילים האחרונות ששמעתי מפיו של יאנקלה.

כשזכרונות חולפים במחשבותי, נעצרות עיני בעץ-המצבה שהקמתי ליעקב ביער ומתוך האפילה והתוגה ההיא אני רואה אותה "יד", לכל שישה-עשר הלוחמים היהודים, חללי-השווא, של הפעולה בויצ׳ורישקי.

תקופה קצרה לאחר שנפגשנו עם הצבא הסובייטי בחזית, נקרא פיטושקוב לחקירה למשרד הבטחון הסובייטי והועמד לדין בעוון ריגול לטובת הגרמנים על סמך הרישומים שנתגלו במסמכים של המפקדה הגרמנית למודיעין הצבאי בוילנה, שננטשו על ידם בעת נסיגתם. לא עמדה לו, לפיטושקוב "הזכות", שמאז עריקתו אלינו נמנה עם הלוחמים של הגדוד, ואפילו צורף לקבוצתי, ל"קבוצה הלוחמת" ויצא עימנו מיערות רודניקי במאי 1944, כשפנינו מועדות למרכז ליטא - להביא לשם את המלחמה הפארטיזנית שלנו. בית הדין הצבאי מצא שפיטושקוב אשם בשיתוף פעולה עם הגרמנים, והוא הוצא להורג.

במדינת הפארטיזנים

חיי היום-יום מתנהלים במקומותינו, במדינת זעיר-האנפין שלנו, בצורה תקינה ואנו מרגישים כשליטים באיזור. שטח "מדינתנו" משתרע על פני כל היער, והתושבים גרים במחפורות בתנאים לא משופרים, אך העיקר הוא - החופש שיש לנו, ועליו אנו מוכנים להגן בכל כוחנו. על החופש, לא נוותר בקלות. ממלכתנו קטנה, מצומצמת, אולם היא נסמכת על ברית-המועצות הגדולה, ארץ רחבת-הידיים, שאנחנו חלק ממנה; אתה מרגיש שיש לך "דוד" במרחקים בו אתה תולה את כל תקוותיך ובאחד הימים גם תיפגש איתו והוא יחבק אותך חזק ויעניק לך מכל טוב - פיצוי על הניתוק שנכפה עליך, והאיחוד מחדש עם ה"דוד" הנפלא הזה כבר נראה באופק, ואז...

בגדוד שלנו, כמו בגדודי הפארטיזנים האחרים הסמוכים לנו, מציינים את החגים והמועדים הסובייטים: "יום יסוד הצבא האדום", "יום האישה", אותו חוגגים ברוב פאר בחברה הסובייטית וגם אצלנו ביער, וכמובן את "האחד במאי". מי שנמצא במועדים אלה בבסיס נהנה מארוחה חגיגית ומתכבד במנה הגונה של משקה חריף - וודקה מתוצרת עצמית[1]. את המשקה משיגים אצל האיכרים שבסביבה המייצרים אותו בעצמם, באופן בלתי חוקי. בימים שכאלה השתייה היא כדת, השירה מהדהדת מסביב והפארטיזנים שלנו, אפילו יוצאים במחולות על משטח-העץ שהותקן לצורך זה מקרשים, בין שתי מחפורות - בקיצור שמח.

ימי החג בולטים בשונותם מהימים האחרים, מהימים שהכל נתונים ב"עשייה" היום-יומית, בביצוע משימות קרביות. אולם גם בימים רגילים, לא בימי חג דווקא, אין אנו משתעממים; בכל עת פנויה מתאספות קבוצות שלנו מסביב למדורה, או על יד התנור הלוהט במחפורת, משוחחים, דנים במאורעות היום והאתמול - המחר הרי לא ידוע יש רק תקווה לטוב, וגם שרים.

לא היה לי קושי, ולא הרגשתי כל פחד לפני יציאה לפעולה כלשהי וכמובן, גם לא בעת ביצוע המשימה, כי אז הכל נעלם מנגד עיניך ואתה נתון לדבר אחד בלבד - שהפעולה תצליח ושלא יהיו לנו אבידות בנפש. כאחד מהחבורה הלוחמת השתתפתי במשימות קרביות, כמו: מארבים, מיקוש פסי רכבת, חבלה בעמודי טלפון, הריסה ושריפת מתקנים מכל הסוגים שהיו בשימוש הגרמנים. מטרות אלה היו בדרך כלל מרוחקות מהבסיס וכדי להגיע למקום היעד לביצוע הפעולה, הלכתי

[1] סמוגון -ברוסית.

ברגל הרבה קילומטרים. בדרכי הייתי נפגש עם קבוצות פארטיזנים אחרות וגם ביקרתי בבתי האיכרים שבדרך ל"מנוחת-יום", אבל לרוב כדי להשיג מזון. רק לעיתים רחוקות העז מישהו מהמארחים שלנו להשיב את פנינו ריקם, ולא קיבלנו אוכל. בדרך כלל היה "הכיבוד" בבתים אלה מרק דליל כלשהו, עם או בלי לחם, כשהכל אוכלים מקערה משותפת. הודות לכף-האכילה שליוותה אותי נאמנה, שהיתה תקועה תדיר בבית השוקיים של המגף הימני שלי, יכולתי לקחת חלק "בחגיגה" כזו. אוי ואבוי היה לי אילו לא היתה לי כף משלי והייתי נזקק לחסדי אחרים שישאילו לי כף, סביר להניח שבמקרה כזה כרסי היתה ממשיכה לקרקר.

זכיתי לבקר בלא מעט בתי איכרים וברבים מהם מצאתי את הפרט הנפוץ אז - טנבור - תוף זעיר שנעשה מגוילי ספרי תורה. כשנתקלנו, אנחנו הפארטיזנים היהודים, במראה שכזה היינו מחליפים בינינו מבטים של עצב וזעף. גם אם רובנו לא שמרנו מצוות הרי חילול ספרי התורה נגע ללבותינו עמוק. הציווי החמור והאזהרה שנתלוותה אליו של עונש כבד למי שיפר את פקודת המטה הפארטיזני שלנו, שלא לפגוע באוכלוסיה שמסביבנו, מנע מאיתנו אפילו להעיר משהו בנידון, וכך גם אם זיהינו פריטי רכוש יהודי: מלבושים, רהיטים, פמוטים וחנוכיות שמקורם היה ברור - רכוש יהודי שנגזל ונשדד מבתי היהודים שדייריהם הושמדו.

ליציאה לפעולה קדם תדריך מפורט אותו קיבל רק מפקד הקבוצה. לנו הטוראים, נמסר רק מהו סוג הפעולה שעלינו לבצע, ואופן ביצוע המשימה היה תלוי במנהיג - המפקד שהוליך אותנו למטרה ולפעולה, ואבוי למי שנקלע לקבוצה שמפקדה היה מוג-לב, כפי שקרה לי פעם אחת כשצורפתי לקבוצה שיצאה "להפיל" עמודי טלפון בפיקודו של אחד גורצ'וב, שבזכות שרותו בצבא האדום פיקד מדי פעם על קבוצות פארטיזנים שלנו שהיו יוצאות למשימות קרביות.

האיש היה קצין זוטר בצבא האדום שנשבה על ידי הגרמנים, נמלט מהשבי ומצא את דרכו לגדוד שלנו. הוא לבש מדי שוטר ליטאי והיה חגור במירב החגורות שאפשר "להתקשט" בהן. גורצ'וב סובב עם הקבוצה שלנו במשך כמה ימים ולילות באיזור שסומן כיעד שלנו, היה יוצא לסיורי-גישוש, חוזר ומבשר לנו שכעת לא ניתן לעשות את המלאכה שהוטלה עלינו בגלל... בסופו של העניין לא עשינו דבר וחזרנו לבסיס כלעומת שיצאנו. איני יודע מה הוא סיפר במטה ובמה הוא תירץ את אי-מילוי המשימה, אך אחרי מעשה זה, סר חינו בעיני מפקדת הגדוד והוא לא נתמנה יותר לעמוד בראש קבוצות-משימה. בדרך כלל, הוא היה אדם שקט וכנראה ששאף לא להיות "מוטרד". אף-על-פי-כן הוא היה משתתף בכל שיחה שהתנהלה בינינו, מביע את דעתו ולפעמים אף מייעץ.

במקרה אחד נטל לעצמו את העוז ויעץ לאחד החברים שלנו שגם אשתו היתה בגדוד שלנו, באילו אמצעים עליו לנקוט שהיא לא תיכנס להיריון...

בגדוד שלנו היו כמה זוגות נשואים והם התקשו לקיים קשר תקין ביניהם. כל הנשים, ללא יוצא מן הכלל, שוכנו במחפורת הנשים ועל הגברים נאסרה הכניסה לשם, גם לא לבעליהן של הנשואות. המפקדה גם נהגה לשלוח את הגברים הנשואים לפעולות ארוכות-ימים, כדי להפריד בין בני הזוג, ובשובם לבסיס הם נאלצו לתמרן הרבה כדי להיפגש עם בנות זוגם בחשאי וללא הפרעות, אך לרוב הצליחו בדבר. על אף האיסור למפגשים אינטימיים בין נשים וגברים, אחדות מהבנות הלא נשואות שבגדוד, מצאו אף הן דרכים איך לפגוש את מי שרצו בו. כך קרה פעם כשחזרתי למחפורת ומצאתי אחד מהחבורה שלנו עם אחת הפארטיזניות במצב אינטימי ביותר. הנערה נבהלה, הבחור לא, ואני הרגעתי אותה שלא אפצה את פי בפני איש בענין זה.

הפארטיזנים שלנו מה״קבוצה הלוחמת״ של הגדוד פעלו לרוב בחוליות, מספר האנשים בהן היה גמיש ונקבע לפי מהות המשימה שהיה צריך לבצע. אני כשלעצמי השתתפתי בהרבה פעולות קרביות, אולם לא תמיד שיחק לנו המזל ויכולנו לפגוע באויב, כפי שתכננו. פעם יצאתי עם קבוצה של כעשרה פארטיזנים למארב, כדי להתקיף יחידה צבאית גרמנית, שלפי המידע שאספו התצפיתנים והסיירים שלנו, החיילים הגרמנים נוהגים לעבור במקום זה, במועד ובציר קבוע.

בעוד החושך שולט בחוץ התקדמנו למקום המיועד והתפרשנו בעמדות בשולי חורשה דלילה, מוכנים להתקיף את ״המטרה״. בחוץ שרר קור עז, הזמן זחל באיטיות ״והם״ עוד לא הגיעו. מפקד ״הקבוצה הלוחמת״ באותה עת, מישה טרושין, גם הוא היה עימנו והוא סבל כמונו מהכפור העז והיה עובר בינינו, בזחילה מעמדה לעמדה, מעודד ומכבד אותנו בלגימת יי״ש, כדי שנתחמם קמעה. היי״ש חימם מעט בבטן, אך הגפיים המשיכו בכל זאת לקפוא. החזקתי מעמד בתנוחת השכיבה שלי, הלא נוחה, בציפייה...

תוך כדי כך האיר הבוקר, אך למרות זאת נשארנו לחכות לגרמנים, עד שראינו אותם מופיעים באופק. הדריכות גברה וכולנו חיכינו בנשימה עצורה שהם יתקרבו לטווח שלנו, ולפקודת ״האש!״. אך שוד ושבר, הגרמנים סטו ממסלולם הרגיל ולא פנו לעברנו. ראינו אותם צועדים בשורה עורפית, כמאתיים מטר מאיתנו, בכיוון הניצב לנו. לא היה ״תיאום״ בינינו לבינם ושבנו לבסיס כלעומת שיצאנו. מאמצים לחוד, והצלחות לחוד.

שישה מ"הקבוצה הלוחמת", בפגישה בארץ - מימין לשמאל: דוד טפר; זוניא שטרום;
יהודה ליפשיץ; ישראל גולדבלט; חיים גלעין (גכטל); קלמן גולדשטיין.

בפעולה אחרת שהשתתפתי היתה המטרה: לפוצץ את קטר הרכבת שהילכה בין העיירות רודניקי ויאשון שבאיזור הקרוב לנו, כדי להוציא קו רכבת זו מכלל פעולה ושהיא לא תוכל עוד לסייע למאמץ המלחמתי הגרמני.

יצאנו לבצע את המשימה כשאנחנו חמושים בנשק מסייע: שני מקלעים בינוניים. רוב החברים בקבוצה שלנו מצויידים ברובים חצי-אוטומטיים, שנתקבלו בהצנחות האחרונות, ולאחדים מהלוחמים שלנו היו תתי-מקלע, וכמובן שלכולנו היו רימוני-יד המוכנים לפעולה בעת הצורך. לאחר שתפסנו את עמדות ההתקפה, החבלנים שלנו מיקשו את פסי הרכבת במקום שהפסים מתעקלים במקצת. כעבור זמן לא רב נשמע רעש הקטר הסוחב את הקרונות וכולנו נכנסנו ל"היכון" והמתנו שהרכבת תגיע לטווח המתאים כדי לתקוף אותה.

כשהקטר עלה על המוקש נשמע פיצוץ אדיר בכל הסביבה, ואנחנו פתחנו באש מכוונת מכל הכלים שלנו אל חלונות קרונות הרכבת. אש נגדית נורתה משם עלינו והחיילים הגרמנים נראו נוטשים את הרכבת ובורחים. בריחתם לוותה באש שלא פסקנו להמטיר על הגרמנים הנסים ורבים מחיילי האויב נפגעו מהיריות שלנו ונהרגו, אולם גרמנים אחדים תפסו עמדות מאחורי הקרונות והמשיכו לירות עלינו. חיים וולבה, אחד המקלענים המצטיינים שלנו, הבחין בעמדה של גרמני היורה לעומתנו, התרומם במלוא קומתו והחל לירות בכיוונו, אך כעבור שניות מעטות הוא נפגע קשות. בתום הקרב השתתפתי בחילוצו של וולבה הפצוע מהשטח, והוא נלקח על ידינו בדרך השיבה לבסיס. חיים נישא על גבי שמיכה שנרטבה מדמו הניגר, הוא איבד הרבה דם והוא מת בדרך. שני פארטיזנים נוספים, יאנקל'ה בירגר והבאטיה, הפארטיזן המנוסה והמבוגר ביותר שהיה אצלנו, גם הם נפלו בקרב זה.

לפי הוראת המפקד השארנו את שני החללים ביער ונסוגונו לבסיס. בפעולה זו הרגנו, לפי הערכה, כחמישה-עשר גרמנים. שלושה מאנשי וולאסוב, ששירתו אצל הגרמנים נלקחו בשבי ולאחר תום חקירתם, הם הוצאו להורג בעוון בגידה במולדת הסובייטית.

שלל - נעלי-עץ

״שיחק לו המזל״ לגדוד שלנו, וחוליה אחת מאנשינו ששבה מפעולה, נפגשה בדרכה לבסיס במשלוח גרמני של נעלי-עץ. כמובן, שאצל הפארטיזנים שלנו לא היה כל ספק שיש להחרים את השלל הזה לטובתנו, ראשית משום שזה רכוש גרמני, ושנית ממלקוח זה יפיקו פארטיזנים רבים תועלת.

רבות דשדשתי בביצות, שלגים ושלוליות מים, ומדי שובי מפעולה לבסיס עמלתי קשה כדי לייבש את מגפי ואת החותלות שהיו לי במקום גרביים. חותלות אלה היו סתם קרעי בד מכל הסוגים, שבמקורם היו חולצות ישנות, כותנות שנתבלו וכיוצא בזה שהגיעו לידי, ואני טרחתי והפכתי את כל אלה לחותלות לעטוף בהן את רגלי.

החותלת היתה רצועת בד שמידותיה היו כמטר וחצי באורך, ועשרים וחמישה סנטימטר ברוחב. את החותלות גלגלתי לגליל, כפי שעושים בתחבושת רפואית, וכרכתי בהן את הרגל החל מהאצבעות, דרך העקב, ועד למעלה השוק, מעל לבית-השוקיים של מכנסי-הרכיבה; כאלה לבשנו רובנו, וכדי שהחותלת לא תגלוש למטה חיזקתי אותה על ידי כך שתחבתי את קציה לתוך הכריכה העליונה שעל שוק הרגל. לחלוץ את המגפיים, כשהן וגם החותלות רטובות, היה לעיתים קשה מאד, עד כדי כך שנאלצתי להסתייע בחבר שימשוך את המגפיים ויסיר אותם מרגלי. כשהמגפים כבר הוסרו והתרתי את החותלות סחטתי את המים שנספגו בהן, וכמות המים שיכולתי לסחוט מזוג חותלות היתה יותר ממחצית הליטר. בזמן שהמגפיים והחותלות היו מתייבשים על יד התנור הלוהט ישבתי יחף עם האחרים על יד התנור, כשאני משתדל לחמם את הרגליים. כעבור זמן-מה ״התעשרתי״ בזוג נוסף של חותלות ומצבי השתנה לטובה וכשחזרתי למחפורת הסרתי את החותלות הרטובות מרגלי, כרכתי מסביבן חותלות יבשות והנחתי את החותלות ואת המגפים הרטובים לייבוש על יד התנור כשאני בעצמי נהנה בינתיים מחמימות ברגליים, מבלי שאהיה ממש צמוד לתנור.

מי לא ייחל בבסיס שלנו לזוג מנעלים יבשים להחלפה? והנה שלח לנו הגורל עשרות זוגות נעלי-עץ שנלקחו שלל. לפי בקשתי קיבלתי זוג נעליים כאלה לפי מידתי, ובשובי לבסיס ברגליים רטובות יכולתי לחלוץ את המגפיים, להשאירן לייבוש ולנעול לעת-עתה את נעלי-העץ היבשות. נהניתי מאד מנעלי-העץ שלי וניצלתי כל הזדמנות לנעול אותן. נכון, הן לא היו כל כך נוחות להליכה, מפני שהסוליות שלהן לא היו גמישות, היו להן אמנם עקבים, אבל הסוליה היתה קרש.

באחד הימים הלכתי כהרגלי בשביל המרכזי בבסיס, שהיה מכוסה בשכבה דקה של קרח, והחלקתי. לא הספקתי להיאחז במשהו כדי לבלום את איבוד שיווי המשקל שלי, ואני, עם מלוא כובד גופי צנחתי על אחורי כשק קמח הנופל מעל. ניסיתי לקום בכוחות עצמי ולא יכולתי, כל תנועה שעשיתי גרמה לי לכאבי-תופת בחזה וכך גם היה כשניסיתי לנשום, עם כל נשימה הרגשתי דקירות באיזור הצלעות. לבסוף קמתי בעזרת חברים והם הביאו אותי למרפאה. רופא לא היה לנו בגדוד, היה רק פלדשר[1], שהיה בעל השכלה רפואית מועטה ועל ידו עבדו שלוש אחיות. הפלדשר שמע את תלונותי, בדק אותי וקבע שהטיפול שהוא יכול לתת לי הוא: תחבושת רחבה שיש לכרוך אותה מסביב לחזה בצורה הדוקה וכך הוא עשה, הוא כרך מסביב לצלעות והגב שלי ארבע כריכות בד רחב ומיד לאחר זאת הרגשתי הקלה ויכולתי לנשום בפחות כאבים. הפלדשר ציווה עלי לא להוריד את התחבושת לפני שיעברו שבעה ימים, ולאחר מכן להתיר אותה לסירוגין, עד שלא ארגיש עוד בכאבים בעת הנשימה.

בעת ההיא ובמקום שהייתי לא היו אמצעים לאבחן אם נגרם נזק, ואיזה נזק נגרם לצלעותי, או לחלקי גוף אחרים כתוצאה מנפילה זו. רק לאחר שנים רבות, לאחר שהייתי כבר שנים רבות בארץ ערכו לי צילום חזה וכשהבאתי אותו להראות לרופא, נשאלתי אם שברתי אי פעם צלע ומתי זה היה. הצילום הראה בבירור סדק ישן בצלע התחתונה השמאלית, כשהקצה שלה כפוף פנימה, לתוך הבטן, ואני במשך שנים רבות כלל לא ידעתי שבנפילה ההיא ביער שברתי צלע.

על סמך הוראתו של הפלדשר שוחררתי למשך שבעה ימים מהחובה להשתתף בפעילות מבצעית כלשהי. אולם ביום החמישי ל״חופשת המחלה״ שלי חזרתי לפעילות בגלל המקרה הבא: ראש הסיירים והמודיעין של הגדוד שלנו, בוריס, ששהה בכפר סמוך, בביתם של אנשים ״משלנו״, נבגד על ידם ובעקבות זאת באו הגרמנים, הקיפו את הבית ותקפו אותו. בוריס התגונן, אך נפצע אנושות ונעזב על ידי תוקפיו שחשבוהו למת. בוריס היה שם לבדו, ספק בתפקיד ספק מסיבות אישיות; במשך הזמן הוא התקשר עם אחת מבנות הבית וגם היא נענתה לו. הוא הפך להיות בן-בית אצלה וגם הוריה קיבלוהו ואימצו אותו, כאחד מהמשפחה. הקשרים האישיים שבוריס יצר עם המשפחה נראו אמיתיים ולא עוררו אצלו כל חשש, כל בני המשפחה שימשו, לכאורה, סוכנים שלנו, בלשו והעבירו לנו מידע באמצעות בוריס על המתרחש מסביב.

[1] פארמדיק.

כעבור דקות ספורות לאחר קרות המעשה הוזעקו כל הלוחמים שהיו בבסיס ויצאו לכיוון הכפר ז׳אגרינה, מקום התקרית. מחמת היותי ״חולה״ לא נקראתי להצטרף אל היוצאים, אולם אני לא נשארתי אדיש לענין ויצאתי בעקבות חברי, לבדי. בתחילה הרגשתי כאבים, אך התרגשותי הכללית השכיחה אותם מליבי ובהליכה בקצב מוגבר השגתי את חברי בפאתי הכפר ושם הצטרפתי לקבוצה שהיתה פרושה בעמדות. קבוצת הסיירים יצאה לבדוק את המתרחש בכפר והם שבו אלינו כשהם מובילים את בוריס הפצוע אנושות על גבי עגלה. לתוקפים הגרמנים כבר לא היה זכר בז׳אגרינה. כבר ממבט ראשון היה ברור שהיתה כאן הלשנה והיא באה ממקור קרוב לבוריס. בני משפחת יורגלביץ׳, זו שבתם התידדה עם בוריס, נחשדו במעשה הבגידה והם הובאו למטה הגדוד שלנו.

בני משפחת יורגלביץ׳, שהובאו לבסיס הגדוד, נחקרו על קשריהם עם השלטונות הגרמניים ועל המידע שהם מסרו להם אודותינו. ואמנם, מחקירות אלה הסתבר שכל בני המשפחה שיתפו פעולה עם הגרמנים, ובאותו זמן התחזו כמי שמשרתים רק אותנו ועומדים לצידנו. בני משפחת יורגלביץ הועמדו לדין, נשפטו למוות והוצאו להורג. רק הסוס שהובא יחד איתם לבסיס נותר בחיים, הוא קיבל את השם ״יורגלביץ׳״ ושירת אותנו לפי רצוננו, נאמנה.

מצבו של בוריס הורע מרגע לרגע והוא מת מפצעיו ונקבר בבית קברות ביער בטכס צבאי מלא, מלווה במטח יריות-כבוד.

זכור לי שבבית קברות זה נכרו שלושה קברים נוספים; שלושת האחרים שהובאו לקבורה כאן היו מישה טרושין, מי שהיה מפקדה הראשון של ״היחידה הלוחמת״, שנהרג על ידי גרמנים שתקפו אותו בעת ששהה בביתו של אחד האיכרים בכפר והוא היה שתוי, שיכור עד כדי כך שהתקשה להגן על עצמו, או לחמוק מידי התוקפים. גם הוא נקבר בטכס צבאי ובירִיות-כבוד. החלל השלישי שנקבר במקום זה היה חיים וולבה, המקלען שנפל בעת תקיפת הרכבת, והרביעי היה דוד (דוידקה) גולדין, פארטיזן מיוצאי גיטו קובנה. דוד נפצע מכדור שנפלט מרובהו של פארטיזן אחר ולמזלו הרע קרה הדבר זמן קצר לפני שנאלצנו לפנות את הבסיס מחשש המצור והמצוד שהגרמנים עמדו לערוך עלינו, לפי הידיעות שאסף המודיעין שלנו. גולדין היה פצוע קשה ולא יכול היה לעשות את הדרך עימנו למקום שהתפנינו ובמטה הגדוד הוחלט להשאירו בבסיס במחבוא, כשהוא מצוייד במלאי מזון ומים, בתקווה שהוא יחזיק מעמד עד שהגדוד יחזור לבסיס.

כפי שסופר לאחר מכן, חזר סייר מהגדוד שלנו מביקור בבסיס ומסר למפקדה שמצא את גולדין במצב קשה ביותר, כשהוא מתפתל מכאבים, חומו גבוה, אינו מפסיק לצרוח ונראה כאילו יצא

מדעתו. לאור תיאור זה על מצבו של גולדין נאמר לאיש לחזור על עקבותיו ולירות בדוד גולדין למוות. ואכן, דוד גולדין נורה למוות ״מסיבות הומניטריות״ כך נאמר, כדי לגאול אותו מיסוריו הקשים. לימים נחשד ״המוציא לפועל״ של ההוראה להמית את גולדין, פארטיזן יהודי, שעשה את מעשהו לפי שיקול דעתו בלבד וגונה על פועלו זה על ידי החברים.

ה א ב י ב ה ג י ע

קבוצות נוספות מגיטו קובנה חדלו להגיע אלינו, רק בודדים הצליחו להתחמק מהגיטו הסגור ולפלס להם דרך ליער שלנו. מצב הכלואים בגיטו החמיר, יהודים רבים הועברו מהגיטו למחנות עבודה והגיטו בעצמו גם הוא הפך רשמית למחנה ריכוז. לעומת זאת התרבה מספר העריקים מאנשי וולאסוב, ששירתו בחילות הגרמנים ובאו להצטרף לשורותינו. רק מעטים מהם הגיעו אלינו עם כלי-נשקם, הם לא העזו לקחת את הנשק בו ציידו אותם הגרמנים ובאו ליער בידיים ריקות ולרוב, גם עם מצפון אישי לא נקי. רבים מביניהם השתתפו באקציות שנערכו בגיטאות והיו פעילים במצוד אחר יהודים והמתתם. אך לכל זה אין הוכחות והם התקבלו, כמעט ללא חשד, לשורותינו וציידו במיטב הנשק מהמלאי שהצניחו, ועוד המשיכו להצניח לנו מטוסי חיל האוויר של הצבא האדום. העריקים היו כולם אנשי צבא מנוסים והם צורפו ברובם ל״יחידה הלוחמת״.

ניצני האביב נראו כבר בבירור, השלג נמס והותיר אחריו הרבה שלוליות מיים שלא היו להם דרכי ניקוז; האדמה רוותה דיה ולא הוסיפה לספוג יותר מהמיים שנשארו ״עומדים״ על האדמה. האוויר התחמם ואני התחלתי להשיל ממני את בגדי החורפיים. ביציאה לפעולות כבר הפסקתי ללבוש את מעיל החורף, כי בעת זו הוא הכביד על ההליכה וגם גרם לי להזיע, קל יותר לנוע בלעדי המעיל ואין חשש שיהיה לי קר - הצעידה מחממת ודי בציוד הנלווה ההכרחי, הרובה התחמושת וכל השאר שיש לסחוב.

במקומות ההם, האביב האמיתי מגיע רק בסוף חודש אפריל - תחילת מאי. ואכן, את המועד הזה יעדה המפקדה שלנו להרחבת פעילויותינו הפארטיזניות; קבוצות קטנות של חמישה-שישה, וגם יותר גדולות - של עשרה-שניים-עשר פארטיזנים, נשלחו בתכיפות-יתר לביצוע פעולות-חבלה ותקיפה מכל הסוגים בסביבה הקרובה, כמו גם מערבה - למרכז ליטא.

גם על הקבוצה שלי, שהיתה חלק מה"יחידה הלוחמת" הוטל התפקיד לנדוד מערבה, למרכזה של ליטא ולבצע פעולות חבלה בעורף העמוק יותר של האויב. הזמן שהוקצב לנו - לפעילות נטו - היה חודש ימים ובתום תקופה זו היה עלינו לחזור לבסיס.

נערכתי לקראת יציאה זו, ובין היתר בדקתי גם את מצב הלבוש שלי והגעתי למסקנה שבגדי - המכנסיים המעיל הקצר והחולצה - מצבם סביר ויכולתי ללבשם עוד במשך זמן-מה עד שתיפול לידי הזדמנות להחליף אותם למשהו טוב יותר. אולם מצב המגפיים היה בכי רע, בעיקר מצבן של הסוליות שהתבלו והיו מחוררות עד כדי כך, שלא יכלו לעצור בעד המים לחדור לתוך המגפיים. הלכתי להתייעץ עם חברי ברוך גרודניק (גפר), שנחשב למומחה בענין המנעל, בתוקף זאת שהוא עסק באופן חלקי בגדוד במלאכת הסנדלרות, שאת יסודותיה - הידע המעשי - הוא רכש בעת שעבד בבתי המלאכה בגיטו. ברוך הסתכל על מגפי, אמר לי לחלוץ אותם ולמסרם לו, הוא כבר יטפל בדבר.

בינתיים נעלתי את נעלי-העץ שלי וחיכיתי למעשהו של ברוך במגפי; כהרף-עין הוא חלץ גם ברוך את מגפיו, השיל מהם זוג סוליות והתקין אותן על מגפי. הסתבר שלפני צאתו מהגיטו ליער, מסמר ברוך למגפיו לא פחות מארבע שכבות של סוליות-עור, אותם הוא "לקח" ממלאי חומרי-הגלם שהגרמנים סיפקו לבתי המלאכה בגיטו, ועתה כשפניתי לברוך בבעיית המגפיים הוא תרם לי זוג סוליות "מהמלאי" שלו. לא הופתעתי ממעשהו זה של ברוך, כי הוא היה בין אלה שנחלץ תמיד לעזרה לזולת ובמיוחד לחברים שלנו מ"מילדוס 7". ברוך גם איתר ושיפץ פגמים אחרים במגפי ובגמר מלאכתו מסר לי זוג מגפיים במצב טוב, כמעט שלמים. כעת, הודות לברוך יכולתי לצאת לדרך בבטחון שמגפי ללא יתפוררו במהרה.

הקבוצה שלי, שפניה היו מועדות ליטא, מנתה שלושים וחמישה לוחמים ובין אלה היינו שבעה יהודים, כולנו מיוצאי גיטו קובנה. צויידנו בתחמושת וחומרי חבלה ובצו: "לחבל ולהרוס כל מה שייקלע בדרכנו המביא תועלת או תורם משהו למאמץ המלחמה של הגרמנים וגם "לטפל", במשתפי-פעולה ליטאים". היעדים שלנו היו: מפעלים, רכב, מחסני-מזון, מאגרי-דלק. בקיצור, להכחיד מה שניתן על ידי שריפה, פיצוץ וניתוץ לרסיסים, בכל האמצעים שיהיו בידינו - להשמיד כל מה ששייך או יכול לסייע לגרמנים.

נפרדתי מהחברים שנותרו בבסיס באיחולים ובתקווה שניפגש שוב כשאחזור מהפעילות שאליה אני יוצא עתה. כעבור יממה השארתי מאחורי גם את העצים האחרונים של היער שלנו ויצאתי אל "מעבר לגבולות שלנו".

הליכתי היתה קלה, השארתי מאחורי כל משא מיותר שיכול היה להפריע לי בדרך, הלכתי לקראת הקיץ וגם למשהו שונה מזה שהיה עד עתה. עזיבת הבסיס היתה כעין יציאה מ"הבית". עד עתה הייתי חוזר אחרי כל פעולה "הביתה" - למחפורת שלי, ואילו למקום שאני הולך עכשיו אין בו "בית", הכל ייעשה שם תוך כדי ניוד מתמיד, והתרשמתי שהמטרות שהוצבו בפני היחידה שלי לא היו מוגדרות דיין, הן היו רק כלליות.

למפקד היחידה מונה ה"לוצ'יק"[1], כך כונה אצלנו ביער קולאקוֹב, יליד לנינגראד, מהנדס חשמל במקצועו וסרן בצבא האדום. קולאקוב הצליח לא להכלא במחנה שבויים, ועם תבוסת יחידתו הצבאית בחזית הוא ברח והסתתר ביערות מרכז ליטא ולבסוף הגיע לגדוד שלנו ביערות רודניקי. האיש היה פיקח ובעל יוזמה, עשוי ללא-חת, אך בעל מגרעת קשה אחת: הוא היה שתיין, מכור לטיפה המרה ללא תקנה. אני הערצתי אותו על האומץ, התושיה וגילוי הלב שלו. הערכתיו כאדם ישר וכזה הוא נשאר בזכרוני. דרכי ליטא היו נהירות לו, הוא הכיר אותן מנדודיו שם והוביל אותנו בביטחה, אם כי הוא נהג "לקחת" מדי פעם גם מורה-דרך מקומי, כדי שלא יהיו לנו הפתעות.

בראשית דרכנו נפגשנו עם קבוצת פארטיזנים שחזרה מפעולה, ומפיהם שמענו שבכפר סמוך היתה לפני מספר ימים התנגשות בין חוליה פארטיזנית לגרמנים וכל אנשי החוליה נהרגו. מי היו הפארטיזנים ומאיזה גדוד הם היו, לא היה ידוע להם. אחדים שבינינו החלו לחשב לפי המועדים, אם לא היתה זו אחת הקבוצות מהגדוד שלנו שהקדימו אותנו ביציאה לפעולות בליטא, אך לבסוף התבטלה כל הנחה בכיוון זה והמשכנו בדרכנו.

לימים, לאחר שחזרתי לוילנה נודע לי שהיתה זו קבוצה של שישה פארטיזנים יהודים מהגדוד שלנו שנשלחה עשרה ימים לפני שאני יצאתי, לפעולות-חבלה בליטא, וכמנהג הפארטיזנים הם סרו לבית אחד האיכרים, בכפר ז'אלוֹאי, "למנוחת-יום". על-אף השמירה שהם הציבו על בני הבית, הצליח אחד מהם לחמוק מעיניהם והביא לגרמנים את ידיעת הימצאותם של החברים שלנו בבית המשפחה. כוח גרמני ובראשו שריונית, כיתר את הבית מכל צדדיו בהפתעה, בעוד החברים שלנו

[1] טייס - ברוסית

בתוכו, והחלו חילופי יריות. חברינו התגוננו בנשקם אך לא יכלו לחיילים הגרמנים הרבים והם גם לא יכלו לפרוץ מהבית המוקף. כל השישה ניספו וביניהם גם חברי הטוב שמואליק מורדקובסקי, פארטיזן ולוחם מעולה.

בדרכי ליטא האחרות

האוכלוסיה האזרחית שפגשנו עתה בליטא חיה ברווחה, בהשוואה לאנשים שהכרתי בסביבה של יערות רודניקי. כאן בליטא, היו הכפריים משופעים בכמויות גדולות של מזון מסוגים באיכות מעולה -היו להם מצרכי-מזון שמזה זמן רב לא באו לפיותינו הפארטיזניים. האיכרים היו אמנם, חייבים להפריש חלק לא מבוטל מתנובתם למען הגרמנים, אך גם אחרי זה עוד נותר להם הרבה, משום שהם הצליחו להעלים מהגרמנים כמויות גדולות מתוצרתם.

חיש מהר למדנו גם אנו להינות מהשפע הזה שמצאנו בליטא המרכזית. הכמיהה שלנו ללחם, חלב ומוצריו, ירקות, פירות, ומטעמים אחרים שהתגעגענו אליהם, היתה כל כך גדולה שהיא גבלה כמעט בחולניות. בערב השלישי למסע שלנו מערבה הגענו לכפר וכל אחד הציץ לכאן ולשם וחיפש משהו בלתי ידוע, אך משהו. לפתע דלה אחד משלנו מבאר ביתית קערת-חרס ובחשכת הלילה בצבץ מהקערה משהו בגוון לבן, אך איש מאתנו לא ידע מהו הדבר, עד שאחד מבינינו שם את נפשו בכפו, טבל אצבע בתוך "הלבן" הזה וטעם ממנו. מרוב התפעלות על גילויו הוא קרא בקול רם: "שמנת"!. מיד התקבצו מסביבו כמנין פארטיזנים, ואני עימהם, כשכל אחד מאיתנו רוצה ללגום ככל יכולתו מהשמנת.

אחד ממפקדי המשנה של היחידה, הרגיש שלא כל הקבוצה ממשיכה אחריו במלא הקצב הוא פנה לאחור לבדוק מה פשר הדבר. בחושך, כשכל מאוויינו היו נתונים לתוכן שבקערה, איש לא הבחין במפקד המתקרב. הכל היו נתונים לדבר אחד: להגיע לקערה עם מהשמנת. באין כלים שאפשר למזוג אליהם שתינו את השמנת ישר מתוך הקערה, כל אחד לפי תורו, וגם בהגיע המפקד קרוב אלינו לא פסקה ההתדיינות בינינו - מי בתור הבא לשתות מהשמנת, וכשהמפקד נוכח לדעת מה שמתרחש כאן הוא ניגש לאיש שהחזיק את קערת השמנת וניפץ את הקערה בקת של תת-המקלע שלו. נתזים של השמנת "הלבינו" את בגדיהם של רבים מהנאספים שעמדו מסביב

לקערה והמתינו בתורם ללגימת שמנת. בכך הסתיימה ה"חגיגה" של השמנת, כולם חזרו והמשיכו בדרך.

מאירוע זה למדנו, שגם אם לא נכנסים לבתי האיכרים, ונמנענו לעשות כן אם לא היה צורך דחוף בדבר, אפשר להתפרנס יפה מהמזון שהאיכרים מאחסנים מחוץ לביתם: בבארות, במחסנים שעל יד הבתים ואפילו בגורן, שם היו להם פינות מסתור מיוחדים. על כל פנים, מאז שהגענו לאיזור זה ובהמשך דרכנו בתוך ליטא מצב התזונה שלנו השתפר עד למאד.

האיזור שחתרנו אליו השתרע במשולש הישובים: סיסיקאַי - פאגיריאי - טאבינאי, צפונית לעיר ווילקומיר, כ-150קילומטר, בקו-אויר, מהבסיס שלנו שביערות רודניקי. בינתיים, עד שנגיע לשטח הזה, הספקנו גם "לעשות" משהו בדרך. קיבלנו ידיעה שבסטיה קלה מדרכנו נמצא מפעל המייצר זפת-אספלט לצרכיהם של הגרמנים. עלינו למקום בדמדומי הערב, הרסנו את כל הציוד שהיה במקום והעלינו באש את חומר הגלם שהיה צבור שם ועזבנו את המקום כשעשן שחור וסמיך מיתמר אל השמיים. מצב הרוח שלנו השתפר, פעולתנו הוכתרה בהצלחה והמקום נותר חרב.

לאחר יומיים הליכה בלילות ומנוחה ביום בחורשות עבותות שהיו בדרכנו, כשהשומרים שלנו בעמדותיהם צופים לסביבה ומאבטחים את מנוחת האחרים, נכנסנו לאחד הכפרים כדי לקחת מורה-דרך מקומי. כשהסיירים שלנו התדפקו על דלתו של אחד הכפריים וציוו עליו ללכת איתם, האיש התחנן בפניהם שיעזבו אותו לנפשו ואם יעשו כן, הוא מוכן לספר להם דבר חשוב. לאיש הובטח להיענות לבקשתו, אם אמנם "הדבר" שהוא יגלה הינו "חשוב", כדבריו. והאיש סיפר לסיירים שבימים האחרונים הביאו האיכרים את מיסיהם בדגנים, כפי שחוייבו לעשות כן על ידי הגרמנים; הכל נאסף ונערם באסם-ענק ומוכן להוצאה כבר למחרת היום, להעמסה בקרונות רכבת שיעדם גרמניה. האיכר גם סיפר שעל אסם התבואות הזה הופקד משמר של אנשי המקום והם ערבים בחייהם, שאף גרגיר מתבואה זו לא ייגנב משם... על אפשרות אחרת היכולה לסכל את כוונתם של הגרמנים להוציא את הדגנים מהמקום, כלל לא חשבו.

הידיעה על הדגנים המאוחסנים באסם הועברה מיד למפקד, "הלוצ'יק", וזה פקד להתחיל ללא דיחוי בפעולה לחבל במחסן התבואות. בהדרכת האיש, שגם בתמורה לידיעה שמסר לנו לא "פדה" את עצמו מהחובה להיות לנו מורה-הדרך ללילה זה, איתרנו את מקום האסם. שלושת המקומיים שהופקדו לשמור על האסם מפני גניבה, נכנעו ללא התנגדות ואנחנו ניגשנו מיד

״לטפל״ באסם. המפקד החליט לא לפוצץ את המבנה, כי אם להציתו - פשוט לשרוף אותו על התכולה שבו.

בין הפארטיזנים שלנו לא חסרו ״מומחים״ לדבר ולפי הדרכתם הנחנו אלומות קש בכל הפינות ועל יד הקירות של המבנה והצתנו אותן. האש התלקחה, אולם באיטיות, לא כפי שציפינו. שניים משלנו נטלו יזמה ואמרו, שלפי נסיונם הם יודעים שהאש תתפשט ביתר שאת, אם נשים אלומות קש מתחת לגג המבנה ונדליקן. ואכן, תוך זמן קצר לאחר שעשינו כך היה האסם אפוף להבות אש מכל צדדיו, מהמסד ועד לטפחות. חיכינו עד שהאש אחזה גם בתבואה ולאחר שראינו בבירור את התבואה כשהיא נאכלת על ידי האש, עזבנו את המקום ויצאנו לדרכנו. במשך כל זמן הפעולה, שלוותה בהמולה שאנחנו בעצמנו חוללנו, לא הופרענו על ידי איש במלאכתנו.

שוב עבר יום בחנייה באחת החורשות שבדרך וכשירדה החשכה יצאנו כרגיל, להמשיך במסע שלנו והגענו לכביש, שעמדנו לחצות אותו ולעבור לצידו השני. חמישה מאתנו עם מקלע, עברו בקפיצות לעברו השני של הכביש ותפסו עמדות, כדי לאבטח את המעבר ליתר, וכשכמעט הכל עברו כבר לצד השני, הגיע לפתע לאזנינו רעש מנועי-רכב. אני הייתי כבר בצד השני של הכביש, ובמקרה גם על יד ה״לוצ׳יק״ - המפקד. ה״לוצ׳יק״ נצמד לשולי הכביש וצפה לרכב המתקרב, והבחין במשאית צבאית גרמנית עמוסה לעייפה הנעה בכבדות, וכשהרכב הגיע מולו, הוא קפץ אל המכונית, נצמד לדלת של הנהג, ירה בו מאקדחו והרג אותו. בשבילנו זה היה האות להסתער על הרכב הגרמני ולהשמידו, וכך עשינו. המשאית היתה מלאה וגדושה בפגזי תותחים, ומיד עם תקיפתה התחילו הפגזים שבתוכה להתפוצץ. בהמשך, המשאית גם היא התלקחה ועלתה באש יחד עם שמונת החיילים הגרמנים שהיו בתוכה, בתפקיד ליוויה. ה״לוצ׳יק״ לא הירשה לאף אחד לעזוב את המקום עד שאחרון הפגזים התפוצץ ונוכח לדעת שהמכונית על כל התחמושת שהיתה בה הושמדה. עמדנו במרחק-מה מהמקום וצפינו בזיקוקים שהתעופפו לכל עבר בכל פעם שפגז נוסף התפוצץ. מהאנשים שלנו לא נפגע אף אחד.

מבלי שנרגיש, השתהינו במקום זה יתר על המידה, לא הספקנו להרחיק לכת והלילה התחיל להימוג, ובפאתי השמיים במזרח החל לבצבץ האור. היה ברור שלאחר המעשה הזה שלנו, ינסו הגרמנים להתחקות על עקבותינו ולתקוף אותנו, ואנחנו עם כל הכוח שלנו לא נוכל לעמוד מול כוחות הצבא הגרמני שהם יכולים לגייס מולנו. אך ה״לוצ׳יק״ לא איבד את עשתונותיו ומצא דרך איך להתחמק מהגרמנים, הוא סטה מהכביש והוליך אותנו אל תוך ביצה. הביצה היתה מלאה

בצמחיה נמוכה וצפופה שגדלה שם, והוא ציווה עלינו להשקיע את עצמנו בתוך האדמה הבוצית, מבלי לנוע. צופים שלנו הוצבו בעמדות קדמיות, במרחק לא רב מעיקר הכוח שלנו, כדי להתריע ולקדם כל פורענות, עד שהכוח שלנו כולו יתארגן לקבל את פני התוקפים, אם הם יבואו.

כשהבוקר הפציע הגיעו לשטח חיילים גרמנים רבים, בדקו את השטח, ניסו לפענח את עקבותינו ולאיזה כיוון פנינו. שמענו מרחוק את רעש כלי הרכב והחיילים הגרמניים שסובבו בכביש וחיפשו אחרינו; הם הסתובבו באיזור הזה במשך כל היום ולא חשבו שאנחנו כל כך קרובים אליהם; הם כלל לא העלו בדעתם שאנחנו יכולנו להכנס, במתכוון, לתוך הביצה הסמוכה ולהשאר שם לאורך זמן רב, ואנחנו עשינו זאת. הודות לכך יצאנו בשלום מהענין, וברדת הערב עזבנו את הביצה והמשכנו בדרך, לפי התכנית שלנו.

בדרכנו ערכנו גם מדי פעם פשיטות קטנות בכפרים להצטייד במצרכי מזון, ובאחת הפשיטות הללו נפלה לידי הזדמנות ו"החלפתי" את בגדי הבלויים אצל אחד הכפריים, לחליפת צמר בצבע כחול כהה. החליפה היתה לפי מידתי והיא "התאימה" את עצמה מהר לחגורות ולאשפות התחמושת שלי. טיבו של הבד, ממנה נתפרה חליפה זו, היה כל כך ירוד שהחליפה היתה מקומטת מתחילה, אבל מי שם לב בזמן ההוא למראהו החיצוני של הלבוש?!

סדר היום שלנו היה כמעט קבוע - נחים ביום ועם רדת הערב יוצאים להמשיך בדרכנו, כדי "להספיק" לעשות משהו בדרך, ולפני עלות השחר שוב מתמקמים בחורשה כלשהי ל"מנוחת-יום". אנחנו נמנענו לשהות בבתי האיכרים מעל לזמן הדרוש לנו לצרכי הצטיידות במזון, או כדי להשיג מידע על המתרחש בסביבה. מזג האויר היה נוח, הצינה הלילית הורגשה רק במעט מפני שהעצים שבפאתי החורשות היו עוצרים בעד הרוח לחדור לפנים החורשה, למקום שאנו נחים.

"מפגש עם ההגנה העצמית הליטאית"

ערב אחד, מיד עם יציאתנו לדרך, נכנסו הסיירים שלנו לכפר לגשש מה שמתרחש בסביבה. תוך כדי כך נודע להם שבכפר יש מחסן המספק מזון, בגדים, הנעלה וכל מיני סידקית למשתפי-הפעולה הליטאים. כמובן, שבשבילנו לא היה עוד מקום "כשר" יותר מאשר חנות כזו הראויה ל"ביקור" שלנו. ואכן, פשטנו על המחסן הזה וכל אחד מאיתנו לקח לעצמו מה שליבו חפץ ושנמצא שם; אני לקחתי סדין, זוג נעליים חדשות עם סוליות גומי, אולר, טבק, זוג גרבי משי לנשים ותרמיל-גב

שיהיה היכן לשים, ואיך לשאת את הדברים הללו. מעט מאנשי הכפר, גם הם הגיעו למקום אך הם לא העזו לגעת בדבר כלשהו, כנראה מתוך פחד שמישהם ילשינו עליהם בפני השלטונות שהם לקחו חלק בביזת החנות. לאחר שמילאנו את תרמילנו בטובין שמצאנו בחנות פיזרנו את כל מה שנותר שם ושרפנו אותה.

מעשה זה הרגיז, כנראה, את משתפי הפעולה ואת האירגון המקומי של "ההגנה העצמית", שיזמו והקימו הליטאים בכל יישוב. בערב זה הם לא הספיקו להתארגן ולא הפריעו לנו במלאכתנו, אבל למחרת היום גויסו אנשי "ההגנה העצמית" מכמה כפרים, והם ניסו לחסום בפנינו את הדרכים ולתקוף אותנו. אולם הסיירים שלנו גילו את הדבר בעוד מועד, וה"לוצ'יק" החל לתמרן והוליך אותנו בדרכים עקלקלות, כך שבמשך יומיים הצלחנו להתחמק מהם. ביום השלישי למרדף שערכו אנשי "ההגנה העצמית" עלינו, עשינו את "מנוחת היום" שלנו בגורן עצומה שאליה היתה צמודה גם חצר רחבת-ידיים. לא הרחק מהמקום גדלו מעט עצים והמרחק בין עץ אחד לשני היה רב. למעשה, היינו במקום חשוף וההגנה היחידה שלנו היו הגג וקירות הגורן שנבנו מחצאי גזעי עץ לא ישרים, כך שבין קורה לקורה נוצרו חרכים דרכם יכולנו להציץ החוצה ולראות מה קורה שם. בחוץ הוצבו המשמרות שלנו עם שני המקלעים בפינות החצר, מוכנים לפתוח באש על כל מי שינסה לתקוף אותנו.

אנשי "ההגנה העצמית" הליטאית, לא פסקו לעקוב אחרינו ואנחנו נדרשנו לעירנות מוגברת. וכך קרה ביום השלישי למרדף אחרינו: לפנות ערב, כשהשמש החלה להיעלם באופק, ניסו אנשי "המשמר העצמי" החמושים ופרושים בשרשרת, להתקרב למבנה שהיינו בו. לקח להם יום שלם עד שהם איתרו אותנו. אנשינו, השומרים שבחוץ, הבחינו בתנועת הליטאים המכוונת אלינו וניתן אות אזעקה. הכל קמו על רגליהם ולפי פקודת ה"לוצ'יק" יצאנו החוצה ותפסנו עמדות-ירי בין העצים הדלילים, כדי להיות מוכנים לקדם את פני התוקפים. בהיות הליטאים במרחק של כ-30 מטרים מאתנו ניתנה הפקודה: אש! ומכל כלי הנשק שהיו בידינו נפתחה אש על הליטאים התוקפים, אשר כנראה לא ציפו ל"קבלת פנים" כזו כפי שערכנו להם. מהאש הצפופה והמדוייקת שהמטרנו על הליטאים התוקפים גרמנו להם אבידות, עוד לפני שהם הספיקו להפעיל את כלי-הנשק שלהם, והם נסוגו מפנינו. לא איבדנו זמן, וכל עוד אויבינו היו עסוקים בליקוק פצעיהם ולא התאוששו מהמכה שספגו, כדי להתארגן מחדש נגדנו - עזבנו את המקום בזהירות ויצאנו להמשיך בדרכנו.

הסתבר שהאש העזה שניתחה מכלי הנשק שלנו, על מי שרצו לתקוף אותנו השפיעה גם מבחינה פסיכולוגית על הכפריים בסביבה וזה היה לתועלתנו. לא נודע לנו בבירור, אם מחמת הבושה שחשו אנשי "ההגנה עצמית" שלא יכלו לנו, או אולי היתה זו תחושה אמיתית שלהם, והם הפיצו שמועה שכשלונם נבע מכך שהם נתקלו ב..."שלוש מאות חיילים מהצבא האדום מזוינים מכף רגל ועד ראש, שהוצנחו בסביבה". זה מה שאנשים מהסביבה סיפרו לאנשי המודיעין שלנו. בכל אופן, מאז המקרה הזה אנשי "ההגנה העצמית" הליטאית פסקו לחפש ולרדוף אחרינו.

יומיים נוספים היינו בדרכים עד שהגענו לנהר שוונטה, אותו חצינו ועברנו לגדה המערבית שלו. חציית הנהר היתה די דרמטית: כשהגענו לחופו המזרחי של הנהר התחלנו לחפש סירות שבאמצעותן נוכל לעבור את הנהר, אך הן לא נמצאו לנו. סיור שלנו, שיצא לכפר הקרוב הביא עימו שני איכרים שהוציאו ממחבוא כלשהו שתי סירות קטנות שהיה בהן, בכל אחת מהן, רק שלושה מקומות. אילו היינו מחכים שהסירות תעברנה את כולנו אל עברו השני של הנהר, מעשה שהיינו חייבים לעשות רק בשעות החושך של הלילה, הן לא היו מספיקות לנו עד שהאחרון מאנשינו יגיע לצד השני של הנהר. על כן עברה בתחילה לצידו השני של הנהר חוליה של ארבעה לוחמים שלנו עם מקלע אחד, כדי לתפוס ראש גשר ולהגן על הבאים אחריהם. בד-בבד עם זאת נמצאו בינינו גם "נחשונים" שהתנדבו לבדוק אם אפשר לחצות את הנהר ברגל. אלה שהחליטו לחצות את הנהר ברגל נצמדו לדפנות הסירות וכך עברו אל החוף שממול. לאחר שהוכח שאפשר לעבור את הנהר בתוך המים ברגל, העמסנו את הציוד "הכבד" שלנו על הסירות, ורובנו חצינו את הנהר ברגל בתוך המיים, והגענו לגדה השנייה של הנהר.

בצד השני של הנהר שווינטה

האיזור הזה, הצד הזה של נהר השווינטה, היה מוכר היטב למפקד שלנו עוד מהימים שהוא "הסתובב" כאן. לפני שהוא הגיע לגדוד שלנו הוא חי בסביבה זו כשנתיים, אך בעת ההיא המגע שלו עם האוכלוסיה המקומית לא חרג מעבר לזה שהוא היה מבצע מדי פעם, גיחה לאחד הבתים לקחת לעצמו צידה במזון ובלבוש, לצרכיו.

ה״לוצ׳יק״ לא היה פורמאליסט וגם לא שמר על ״דיסטאנס״, ובעיתות של הפוגה מפעילות היה מסב עימנו ומשתתף בשיחות החולין שלנו, מתלוצץ ומספר מחוויותיו בעיר הולדתו לנינגראד ומהעת שהיה בנדידה מתמדת בודד, באיזור זה. פעם שמעתי אותו מספר על הטקטיקה שנקט ברצותו להשיג את מבוקשו; הוא היה בורר לעצמו אחד הבתים שבסביבה, מתמקם בהסתר לא רחוק ממנו ומשקיף על הדיירים שלו, בודק מה גילם ומהי התנהגותם היום-יומית; בוחן את העיתים שהגברים נעדרים מהבית, את תכיפות הגעתם של מבקרים שונים שלא מבני הבית, ומי הם. ולאחר שהחליט ש״האובייקט״ מתאים למטרתו הוא היה נכנס במפתיע לתוך הבית, דווקא בשעות היום, כשבבית נמצאה באותה עת עקרת הבית לבדה, או רק עם ילדיה הקטנים. מטרת בואו היתה תמיד ברורה לפניו, ומיד עם כניסתו לבית הציג את דרישותיו. מובן, שמי שנמצאו באותה עת בבית היו נרעשים והמומים מהופעתו של הזר, אבל ה״לוצ׳יק״ לא הסתפק בכך וכדי להגביר את הפחד אצל האנשים ושהם ייענו לדרישותיו, היה מוציא מכיסו רימון-יד, מניח אותו על השולחן ומודיע: ״זו פצצה, לאחר שאקבל את מה שאני רצה אקח אותה עמי ואלך לי מכאן ואם לאו, לאחר צאתי מכאן פצצה זו תפוצץ את כל הבית״. רוב הכפריים, בפרט הנשים, לא ידעו להבחין בין פצצה לרימון-יד וגם לא ידעו איך מופעל החפץ הזה שהונח על שולחנם, ומהפחד שמא יש ממש באיום שהושמע באזניהם, היו בני הבית מוסרים לידיו כל מה שהוא חפץ. רק בהזדמנויות מסוג זה הוא היה ״נפגש״ עם אנשים, וכזה היה סגנון החיים שלו במשך למעלה משנתיים. כעת, עם שובו לאיזור הזה בראש קבוצת הפארטיזנים שלנו, הוא לא נזקק יותר לפעלולים מסוג זה.

לפי הוראתו של ה״לוצ׳יק״ ביצענו את רוב פעילויותינו לאור היום, להבדיל מזה שנהגנו בפעולות שבצענו בהיותנו ביערות רודניקי, שם הכל נעשה בלילות. כאן ערכנו לאור היום סריקות בכפרים וחיפשנו אחר משתפי-פעולה עם הגרמנים. חוליות שלנו שמנו שניים-שלושה איש, התחפשו לשוטרים ליטאים ובדרך החקירה העקיפה היינו מגלים את המשפחות שבניהן התגייסו מרצונם החופשי לכוחות הבטחון הליטאים - המשטרה והצבא - ונספחו לשרות אצל הגרמנים.

מאחר והתקופה לפעילות שלנו היתה מוגבלת בזמן שהוקצב לנו, לא הקמנו מחנה-קבע ולא בנינו מחפורות. אולם כשהגענו לאיזור הפעולה שלנו, נבחר מקום שהיה לנו כעין בסיס, שמשם יצאנו לפעולות שלנו ולשם חזרנו לאחר ביצוע המשימות, אך את המקומות הללו היינו מחליפים מדי פעם. היות וכך, הוקם גם מטבח והמומחים שבינינו, בישלו שם ארוחות שכללו בשר ומרקים, לחם היה לשובע וגם ירקות. כלים לבישול בעלי קיבולת מתאימה, השגנו אצל תושבים מקומיים

וכמובן, גם את המצרכים שנדרשו לנו להכנת האוכל. במשך הזמן רכשנו, כל אחד ואחד מאתנו, כלי-אוכל כלשהו לשימושו האישי, בדרך כלל מחומר בלתי שביר, לרוב היו אלה קלחות לא גדולות מאלומיניום, ולתוכן היינו מקבלים את המנה האישית מהמטבח.

ה״לוצ׳יק״ קבע מנהג, שלפני ארוחת הצהריים חייב כל אחד מהפארטיזנים שלו לשתות, לפחות כוס אחת מלאה סאמוגון; הוא עמד בעצמו בזמן חלוקת האוכל על יד הדוד, ולפני קבלת המנה אילץ אותנו לשתות את הסאמוגון. ה״לוצ׳יק״ היה בעל אישיות כריזמטית וחיובית, אך ההתמכרות שלו לטיפה המרה, המשקה החריף, הביאה אותנו לא פעם למצב של סכנה. כדי להשיג את ״המנה היומית״ של סאמוגון הוא היה יוצא בעצמו בראש חוליה, או שולח קבוצה כשבראשה אחד המפקדים הזוטרים.

למרות האיסור החמור, שעליו הכריזו השלטונות הגרמניים, לייצר משקאות חריפים באופן בלתי ליגלי, היו רבים מתושבי הסביבה מפרים את ה״לאו״ הזה ועסקו במלאכה זו, לא רק כדי לספק את צרכיהם העצמיים, כי אם יצרו את משקה הסאמוגון בכמויות גדולות, גם למכירה. את המתקנים לייצור הסאמוגון הם החזיקו מוסווים ביערות, ומכורח עובדה זו הפכו לנו ״לשכנים״ ולשותפים בטריטוריות היער. החיפוש אחר הסאמוגון נערך בכל יום ויום מחדש, ומידי פעם גם אני צורפתי לחוליה שיצאה לאתר סאמוגון ולהביאו לבסיס.

האדמה ביערות היתה תמיד לחה, מפני שהיא לא הספיקה להתייבש בין גשם אחד לשני. העגלות שיצרני הסאמוגון השתמשו בהן כדי להביא את חומרי הגלם: תפוחי-אדמה, סלק, או דגנים למקום ביער, ששם עמדה מזקקת היי״ש הפרימיטיבית, כמו גם בזמן הוצאת התוצרת המוגמרת משם - היו משאירות את עקבותיהן, והן שיכלו להסגיר ולכוון ללא קושי את נציגי השלטונות שתרו וחיפשו אחרי יצרני הסאמוגון, ישר ״למפעל הייצור״, כמו גם סתם חומדי המשקה, שהתחשק להם לשים יד על התוצרת לצרכיהם הפרטיים, כמונו. כדי להטעות את העוקבים אחריהם השתדלו ה״ייצרנים״ לטשטש את העקבות ואחד התכסיסים שהם נקטו בו היה להסתובב בעגלה, במעגלים-מעגלים, שחרצו את עקבותיהן בצורה כזאת שלמחפש היה קשה למצוא את המסלול האמיתי ובמילא גם את הדרך למזקקה.

אנחנו לא נמנינו על אלה שמוותרים בגלל קושי כלשהו להגיע למטרה וגם לא למקום שמזקקת הסאמוגון נמצאת, גם אם היה צורך להקדיש שעות רבות לחפש אותן, ובמצוות המפקד בזבזנו זמן רב על פיענוח העקבות וגילוי מסלולי הדרך למזקקות הללו. לא רק אני, גם פארטיזנים נוספים

מבינינו התרעמנו על כך שאנחנו נאלצים לעשות מלאכה זו, אבל לא יכולנו לשנות דבר, הפקודה היתה: לא חוזרים מבלי שמלאנו את המשימה, להביא למחנה סאמוגון! חרקתי שיניים, אבל ביצעתי את הפקודה.

יצרני הסאמוגון היו מעבירים מדי פעם את המזקקות שלהם למקומות אחרים, כדי למנוע מאתנו לקחת מתוצרתם, אולם מעשה זה לא הועיל להם. אנחנו היינו - אמנם אחרי עמל רב - מגלים את מקומה החדש של המזקקה, אוספים את השלל ומביאים אותו למחנה, כדי שה"לוצ׳יק" יוכל למזוג לנו את המשקה - כוס שלמה לפני הארוחה - אותה צריך היה כל אחד להערות לתוכו בהשגחתו. ה"לוצ׳יק" בעצמו שהיה שרוי רוב הזמן במצב של שכרות, לא איבד אף פעם את שליטתו העצמית.

משתפי הפעולה הליטאים

בנוסף לפעילות החבלנית שלנו באיזור עשינו הכל כדי לעורר את תשומת ליבם של התושבים, שבסביבתם נמצא ופועל כוח של פארטיזנים סובייטים, ולהטיל מורא על משתפי הפעולה והמלשינים למיניהם. ואכן, השמועה על היותנו בשטח עשתה לה כנפיים ומידע על העוזרים לגרמנים החל זורם אלינו ואנחנו באנו איתם חשבון. האוכלוסיה גם הבינה שמתקרב קיצו של השלטון הגרמני וכדאי להם לסייע לנו, או לפחות לא להפריע לנו במעשינו.

יום אחד זכור לי במיוחד כיום-דמים קשה; ביום זה חוסלו על ידינו שלושה עשר איש, פאשיסטים ליטאים ומנאמני הנאצים, שאודותם אספנו הוכחות חותכות על מעשיהם הנפשעים. אלה היו אנשים שעשו את דברם של הגרמנים, ומתוך נאמנותם לשלטון הנאצי הציקו והתעללו באוכלוסיה המקומית עד כדי כך שהמקומיים לא היססו לספר לנו מי הם ואף ביקשו שנפעל נגדם. רק לסוג אחד של משתפי פעולה ליטאים, אלה שלקחו חלק פעיל ברציחת יהודים לא נמצאו מי שיעידו ויסגירו אותם לידינו.

פעם נמסר לנו שפלוני מכפר סמוך, המשרת ביחידה צבאית הכפופה לגרמנים, אחד מאלה שביצע בהתלהבות את פקודות אפוטרופסיו הגרמנים, קיבל חופשה מיוחדת ובא לבקר את משפחתו שבכפר. הגענו לפאתי הכפר ושניים משלנו יצאו בתחפושות של שוטרים ליטאים, נכנסו

לביתו וציוו עליו לבוא עימם. האיש הובא בפני המפקד שלנו, אשר החל לחוקרו וציווה עליו לרוקן את התכולה שבכיסיו, ובין המסמכים שנמצאו אצלו היתה "המלצה" בשפה הגרמנית. המפקד ביקש מישראל גולדבלאט, אחד החברים שלנו, לקרוא את הכתוב ולתרגמו לרוסית וכך היה כתוב ב"המלצה": פלוני, הינו חייל בצבא הגרמני ומאחר והוא קיבל ידיעה שבאיזור מגוריו הופיעו באנדיטים (דהיינו, אנחנו הפארטיזנים האדומים), הוא נשלח לחופשה מיוחדת לארגן את אנשי הכפר למלחמה בהם, וכל הרשויות מתבקשות לסייע בידי נושא כתב זה בכל דבר, כדי שיצליח בתפקידו.

"המלצה" זו העידה על מעשיו והיוותה כתב-האשמה ברור נגדו. לא היה כל צורך להעמיק עוד בחקירה וגורלו נחרץ - דין מוות. ה"המלצה" הציתה את חמתו של ה"לוצ'יק" עד כדי כך שהוא החליט להביא על האיש מוות ביסורים. ה"לוצ'יק" תפס מוט עץ והחל להכותו בכל חלקי גופו וכשהמוט שבידו נשבר מאחת המכות שהוא הנחית על ראשו של הבוגד, כפי שהוא כונה בפינו, והוא התכווץ כולו ונפל ארצה, לקח ה"לוצ'יק" את רובהו של אחד הפארטיזנים שלנו ובמספר מכות נוספות שהנחית בקת הרובה בראשו של הנידון, הלה נפח את נשמתו.

פעולות מסוג אחר שביצענו באיזור היו גרימת הפרעות בקשר הטלפוני והטלגראפי של הגרמנים, על ידי "הפלת" עמודי הטלגראף. כן שרפנו מצבורי עצים: קרשים, מרישים וכלונסאות שהיו מיועדים להשלח לחזית לבניית בונקרים בשביל הצבא הגרמני והרסנו גשרונים, כדי לשבש את דרכי התנועה שלהם. האוכלוסיה שבאיזור הבינה שמתקרב הקץ לשלטון הגרמני ואנחנו ניצלנו את הלך-רוח זה והתחלנו לבצע חלק מהפעולות שלנו לאור היום, ובערוב היום היינו מתקבצים למנוחת הלילה בשטח שבחרנו לנו לבסיס.

אדמת היערות היתה טחובה, מי התהום היו גבוהים והיער בעצמו רחש מעופפים זעירים מכל הסוגים, ובעיקר יתושים במאות מיליארדים. כדי להגן על עצמי מפני עקיצות היתושים עטפתי את עצמי מכף רגל ועד ראש בסדין שהיה לי, זה שלקחתי מהחנות בכפר, אך גם זה לא עזר לי בהרבה, והייתי קם משנתי עקוץ בחלקי הגוף שלי שנחשפו שלא במתכוון אל מחוץ לסדין, והסדין בעצמו נכתם בכתמי-דם מדמי, שהמעופפים הללו הצליחו למצוץ ממני ואגב זאת נמעכו.

החזית מתקרבת אלינו

מניין העיתים השתבש אצלי, כאילו אין יותר חודשים, שבועות וימים, ואפילו לא שעות. היום החל עם עלות השחר והסתיים עם שקיעת השמש. לפעמים, כשנזדמן לי להיות בשטח פתוח וראיתי את הגויים הלבושים חגיגית ופניהם מועדות לכנסייה האיזורית, או בשובם ממנה, ידעתי שזה יום ראשון בשבוע. לפי זה יכולתי למנות יומיים-שלושה נוספים ולדעת איזה ימים הם אלה של השבוע, אך מניין הימים לפי התאריך אבד אצלי מזמן, כמו גם אצל חברי.

תוך כדי שהייתנו באיזור "רכשנו" מכשיר רדיו גדול-מימדים, מהסוג שהיה נפוץ בימים ההם שהוזן בזרם חשמלי מסוללה. אולם רק המפקד ומעט ממקורביו יכלו להאזין לרדיו מוסקבה והם שאבו ממנו ידע שלא כולו נמסר לנו, לפארטיזנים הפשוטים.

בין כה וכה, הזמן שהוקצב לנו לפעול באיזור זה עמד להסתיים והתקרב המועד שהיה עלינו להפנות את פנינו לאחור ולשוב לבסיסנו ביערות רודניקי, ואצלנו כבר החלה ההתארגנות לקראת המהלך הזה. אולם אז נודע למפקד מהאזנתו לרדיו, שהצבא הסובייטי פתח בהתקפה מוחצת על הגרמנים בכל החזיתות, וכי הצבא הסובייטי נוחל הצלחות גדולות ושטחים נרחבים, ובתוכם עשרות ערים גדולות ומאות יישובים אחרים שוחררו, והצבא ממשיך בהתקפתו ללא הרף ומשחרר מידי יום ביומו שטחים נרחבים נוספים מידי הכובש הנאצי.

ה"לוצ"יק" אסף את כולנו והודיע לנו, כי לאור המצב החדש שנוצר בחזיתות הוא החליט שאנחנו נישאר כאן, ונמשיך לפעול באיזור ושניים מאיתנו יצאו ליערות רודניקי להודיע במפקדת הגדוד על החלטתו זו של הלוצ"יק. השניים שהוצגו בפנינו הסכימו לקחת על עצמם את השליחות ללא היסוס. במעמד זה פנה אחד הפארטיזנים היהודים, שאשתו נשארה ביערות רודניקי, ל"לוצ"יק" וביקש להצטרף לשניים שפניהם למפקדה ביערות רודניקי, או שיאפשר לו להחליף אחד מהשניים. אך ה"לוצ"יק" היסה אותו באומרו: "אתה לא, ואף לא אחד אחר מכם - בהצביעו עלינו היהודים שבקבוצה - נשארתם מעטים ואני חייב לשמור שלא יאונה לכם כל רע. הדרך לשם מסוכנת ואני לא אתן לך ללכת מכאן". בשבילנו זה היה פן חיובי נוסף של ה"לוצ"יק" שנתגלה לנו ולא ידענו אותו עד עכשיו.

שמחנו עם הידיעות הטובות שנמסרו מרדיו מוסקבה והתכוננו לקבל את פני הלוחמים מהצבא האדום וגם הגברנו את הפעילות שלנו. חיבלנו יותר ויותר בקווי הטלגראף, ופטרולים שלנו סובבו בדרכים לאור היום לעקוב אחרי משתפי פעולה שהאדמה החלה לבעור מתחת לרגליהם וניסו

לברוח מערבה, כדי לא ליפול לידי השלטונות הסובייטיים. אבל רבים מהם נפלו לידינו וזכו לטיפול שהגיע להם.

באחד הימים נתקלה הקבוצה שלי, היינו שישה, בשני גברים לבושים אזרחית שתנועתם עוררה אצלנו חשד. ציווינו עליהם לעצור, להרים ידיים למעלה ושאחד מהם יתקרב אלינו כשכלי הנשק שלנו מכוונים הישר אליהם. האיש שהגיע אלינו בידיים מורמות נשאל לזהותו ולמעשיו כאן, בשטח. והוא ענה: "אני וחברי יצאנו לחפש אתכם, את הפארטיזנים האדומים, שלפי השמועה נמצאים באיזור". על הימצאותנו בסביבה נודע להם מהבריות, ועל פי הדרכתם הם פגשו בנו. "למה כל זאת?" שאל ראש הקבוצה שלנו את "השבוי שלנו" והוא ענה: "חברי ואני הננו קצינים בצבא הסובייטי והוצנחנו כאן לפני זמן קצר, כשעימנו הנשק האישי שלנו וגם חומרי חבלה שונים, כדי לארגן בסביבה קבוצות לוחמים-חבלנים מבין התושבים המקומיים למלחמה בגרמנים". ראש הקבוצה שלנו ציווה על השניים ללכת עימנו, והבאנו אותם אל ה"לוצ'יק". דברי השניים נראו אמיתיים, אך אנחנו ביקשנו הוכחות נוספות שיאששו את דבריהם וכל אחד מהם הוציא מכיסו את כתפיות הקצונה שלו והציג אותם בפנינו. כתפיות בצבא האדום?! זו היתה לנו הפתעה וחידוש גדול. לחיילי הצבא האדום שאני הכרתי - וכך גם כל החבורה שלנו - לא היו כתפיות וסימני הדרגות של המפקדים, מפקדים ולא קצינים - היו צמודים לחלק הקדמי של צווארון החולצה וצורתם היו קוביות או מלבנים קטנים מצבע לא בולט. שאלנו את אורחינו, "האמנם כך?!" והם סיפרו, שבאחד משלבי המלחמה שונה שמו של הצבא האדום ל"הצבא הסובייטי" והונהגו מדים עם כתפיות ודרגות למפקדים-הקצינים בצורת כוכבים, קטנים או גדולים, הוצמדו לכתפיות, כמעט לפי המתכונת שהיתה נהוגה בימי הצאר, הכתפיות היו דומות להן והיו אפילו מאותו גוון - צהוב-זהוב - שהיו רעשניות מדי בהשוואה לסימני הדרגות של הצבא-האדום.

מלאי חומר הנפץ שלנו, שציידנו בו בצאתנו מהבסיס ביערות רודניקי אזל, והמפקד שלנו ביקש שהם יתנו לנו קצת מלבני-החבלה שברשותם, והשניים הסכימו. למחרת היום הם באו והביאו עימם את החומר כפי שהבטיחו, יחד עם חומר-הנפץ שהיה מטיב משובח יותר מזה שהיה לנו לפני כן, הם גם מסרו לידי המפקד שלושה "בקבוקי מולוטוב", נשק שלא היה מוכר לנו עד אז. השניים הסבירו לנו איך להפעיל את "הבקבוקים" הללו, שמימדיהם לא היו גדולים.

ל"בקבוק" היתה מעטפת מתכתית דקה עם מנגנון הצתה להפעלתו. מאחר וקיבלנו לידינו רק שני "בקבוקים", החליט המפקד לשמור אותם לשימוש בהזדמנויות מיוחדות. אולם הסוף היה

שהפעלנו את ה"בקבוקים" לאחר שנפגשנו בחזית עם הצבא האדום, ולא בפעולה קרבית, כי אם רק כדי להווכח מהו האפקט שנוצר עם הפעלת "בקבוק" כזה. התאספנו מסביב לערמה גבוה של שטרות מארקים, הכסף הגרמני שנצטבר אצלנו במשך הזמן, והמפקד הטיל את אחד ה"בקבוקים" אל הערמה. חומר, כעין לבה אדומה לוהטת, נשפך מתוך ה"בקבוק" והחל לכלות את שטרות הכסף בלי שנוצרה להבה. היינו מאוכזבים מהאפקט הדל שנוצר לאחר הפעלת "הבקבוק", אך יודעי-דבר הסבירו ש"בקבוקי -מולוטוב" מיועדים להטלה מקרוב על רכב בכלל, ועל רכב משוריין בפרט, כי אז החומר הלוהט ממיס את המתכת העוטפת של הרכב, מצית את אדי הדלק ובעקבות זאת הרכב מתפוצץ ועולה באש. הסבר זה נתקבל על הדעת והפחית מעט מהאכזבה שלנו. אגב, עם אותם השניים שמסרו לידינו את לבני החבלה וה"בקבוקים", לא נפגשנו יותר.

ההתקפה הסובייטית על החיילות הגרמנים הלכה והתרחבה וגם באיזור שהיינו עתה נראו כבר סימנים לדבר. בלילות הבחנו בהבזקים של פגזים שנורו על ידי הגרמנים אל המטוסים הסובייטים שבאו להפציץ אותם, ולאזנינו החלו גם להגיע הדים עמומים של הפצצות, שעצמתם הלכו וגברו, ולפי ההודעות של רדיו מוסקבה, החזית זזה במהירות מערבה.

בכבישים הופיעו ונראו שיירות לא גדולות של כלי רכב קלים ומכוניות בעלות גג מתקפל, גרמניים, שנעו בכיוון מערב. רכב מסוג זה היה בשימוש הקצינים הגרמנים, ומכוניות כאלה החלו לחלוף בדרכים בכל יום, בתדירות הולכת וגוברת, ואנחנו יצאנו לציד עליהם. החוליה שלי, שישה איש, יצאנו למארבים מדי יום ביומו והתקפנו את המכוניות הצבאיות הגרמניות שנעו בכבישים באיזור "שלנו " לאור היום, פגענו בהן והשמדנו אותן על הנוסעים שבהן.

פעם ערכנו מארב והצלחנו לפגוע במכונית שחלפה בכביש שעבר מתחתנו והיא נשרפה כליל על שני הקצינים הגרמנים והנהג שהסיע אותם, ולאחר זאת פנינו לשוב אל "הבסיס" שלנו. כדי להגיע למקום ה"בסיס" היה עלינו לעבור כביש שחצה בינינו ובין היער "שלנו", בהגיענו לא רחוק מהכביש הבחנו שבסמוך לו יש תכונה רבה; ראינו שחיילים רבים מסתובבים שם והם עסוקים במתיחת קווי-טלפון-שדה, חששנו שהם גם יבחינו בנו ויתקפו אותנו. המוצא היחיד שלנו היה להשאר במקום ללא תנועה ,לצפות לכביש ולהמתין עד שבחוץ יחשיך לגמרי ולנצל הזדמנות כדי לחמוק מעיני הגרמנים. למזלנו הם סיימו את עבודתם בקטע זה מהר ולא התעכבו במקום, ועם רדת החושך חצינו אחד-אחד את הכביש והגענו בשלום למקומנו.

באחד הימים יצאנו כל הקבוצה, לפגוש את נציגיהם של כמה עשרות שבויים סובייטים לשעבר, שגויסו או התגייסו מרצונם ליחידות שהגרמנים הקימו מתוכם. הם שכנו במחנון, בצריפים על יד אחד הכפרים ושמרו על אובייקטים חצי צבאיים, מנסרות, מחסנים, גשרוני מעבר ומתקנים אחרים מסוג זה, והמפקד רצה לשכנע אותם שיעברו לצידנו. במפגש מוקדם שנערך בין באי-הכוח משני הצדדים, הם הבטיחו לתת לנו תשובה תוך יומיים, וכשהגיע המועד זה הם באו וביקשו ארכה בזמן מתן התשובה, כי יש ביניהם כאלה החושבים שיש לשקול את הדבר בכובד ראש והזמן שניתן להם לא היה מספיק, כדי ללבן את הדבר ולהחליט, ואת תשובתם הסופית הם ימסרו לנו בעוד יומיים-שלושה.

אנחנו באנו עוד פעם למקום הזה והמתנו להופעת נציגי הקבוצה עם תשובתם הסופית - החיובית כפי שנצפתה מהם, וכל אותה עת אנו שוכבים בפאתי החורשה הדלילה, הקרובה מאד למחנה שלהם, ולאור היום. רבים מבינינו התרעמו על מעשה זה, כי סיכנו את עצמנו למען אנשים שלא ידענו מה טיבם ושניתנה להם הברירה שלא היתה מותנית בדבר והם כאילו שיטו בנו. אנחנו המרנו על ישרם, וכי מי יכול היה לערוב לנו שהם בעצמם לא יגלו לגרמנים מי אנחנו, מה המטרה שלנו והיכן אנו ממתינים להם? אמירות מסוג זה הושמעו בנחת, באזני המפקד שלנו - ה"לוצ׳יק", אך דבר לא עזר, ה"לוצ׳יק" התעקש שהוא יצליח לשכנע אותם לעבור לצידנו, וזה יהיה מעשה גדול. לבסוף הם דחו את פניתנו ולא הצטרפו אלינו, ולאחר שעזבנו את המקום המסוכן הזה, נשמנו לרווחה.

העונש על הפרת הדברה "לא תחמוד..."

עם יציאתנו מהבסיס צורפה לקבוצה שלנו אחת הפארטיזניות בשם פולה, שתשמש חובשת קרבית. פולה היתה בת למשפחה רוסית שחיה במשך דורות רבים בליטא, ובין פולה וה"לוצ׳יק" נקשרו יחסים אישיים הדוקים והיא הפכה לפילגשו.

ניקולאי, גם הוא שבוי מלחמה לשעבר, שמצא את דרכו לגדוד שלנו וצורף לקבוצתנו בצאתנו למרכז ליטא, גם הוא השתוקק להינות מחסדיה של פולה, אך זו לא נענתה לחיזוריו. מתח רב השתרר והורגש באוויר בכל פעם ששני האנשים, ה"לוצ׳יק" וניקולאי היו נפגשים. אבל לא רק זאת,

ניקולאי ראה את עצמו כמי שראוי להיות מפקד הקבוצה, לא פחות מאשר ה״לוצ׳יק״ - גם הוא היה קצין בצבא האדום. התחרות של השניים על פולה עוררה אצל השניים חשדות וחשדות שכנגד, עד שה״לוצ׳יק״ החליט לשים קץ לדבר, בדרך מקורית.

אותה שעה הייתי ב״בסיס״ שלנו במשמרת עם פארטיזן אחר לא יהודי, במרחק של כחמישים מטר ממרכז ה״בסיס״. לפתע נשמע צרור יריות קצר שהגיע לאזני מימיני ותהיתי מה פשר היריות הללו. כממונה על שותפי למשמרת שלחתי אותו לברר מה שקרה והבחור חזר וסיפר לי שניקולאי הוצא להורג. כעבור כחצי שעה אסף ה״לוצ׳יק״ את כולנו והכריז: ״לפי העדויות שנגבו מתושבים באיזור הם זיהו את ניקולאי שישוֹרין כמי ששהה בסביבה זו במשך חודשים רבים בעבר, והוא היה שודד, גזל מאנשים את רכושם ואף אנס את נשותיהם״. אחדים מהם אף העידו - לדברי ה״לוצ׳יק״ - שניקולאי זה שיתף פעולה עם הגרמנים... וכל זאת נודע רק לאחרונה. העניין נידון בתא המפלגתי של הקבוצה וניקולאי נמצא חייב בכל האשמות הללו. כמובן, שלאיש בעל עבר כזה אין מקום בשורות שלנו ובגין העוונות שלו הוא נידון למוות בירייה. ניקולאי בעצמו לא נקרא להשמיע את דברו בעניין, לפני ביצוע פסק הדין נגדו. אני וכל החבר׳ה היהודים בקבוצה שלנו, לא היזלנו דמעה על המתתו של ניקולאי, מפני שהוא היה אנטישימי ושנא יהודים.

הערב-רב מגיע

פתאום החל להציף אותנו זרם של כל מיני עריקים, שמצאו את דרכם אלינו וביקשו להצטרף לשורותינו, היו אפילו שבאו אלינו עם הנשק שהם קיבלו מידי הגרמנים. ה״לוצ׳יק״ החליט לקבל את כל מי שבא, מבלי לבדוק יותר מדי את עברו, מאין הוא בא, היכן היה עד עתה ומדוע החליט להצטרף אלינו. ה״לוצ׳יק״ היה אדם חכם וחישוביו היו מן הסתם הגיוניים: קודם כל, על ידי קבלת האנשים הללו הוא הגדיל את הכוח שלנו, ואמנם, תוך זמן קצר היינו אנו, מי שבאו מיערות רודניקי, מיעוט בתוך הערב-רב הזה - רק כשליש מתוך למעלה ממאה איש שמנתה עכשו הקבוצה. יחד עם זאת, הוא העביר אלינו, לגרעין הקבוצה את המסר: ״כבדהו וחשדהו״ - להשגיח על כל אחד ואחד מהאספסוף הזה ולהביא לידיעתו כל דבר, ועל כל איש מהם, המעורר את החשד המזערי ביותר, שכוונת בואו אלינו איננה תמימה. אחרי הכל הוא ידע שבבוא היום, כשהוא יחזיר את

הקבוצה שלנו לפיקוד הגדוד "מוות לכובשים", כל אחד ואחד מהאספסוף הזה ייקרא ויעמוד לחקירה יסודית מול רשויות הבטחון הסובייטים, ובינתיים הוא הפך למפקד "ארמיה".

בהודעות רדיו מוסקבה מהימים האחרונים, סופר ששטחים נרחבים מביילורוסיה המערבית כבר שוחררו והצבא הסובייטי הגיע לגבולות הארצות הבאלטיות.

החזית התקרבה אלינו במהירות ואנו לא הרפינו מהפעילות החבלנית שלנו, להיפך, הגברנו אותה: אנחנו חותכים את כבלי טלפון-השדה שהגרמנים מניחים ומגחכים למראה הגרמנים החוזרים לבדוק את סיבת אבדן הקשר בין המפקדות שלהם; הם מתקנים ואנחנו מנתקים, וחוזר חלילה. כנראה, שאין להם הכוח, האמצעים והזמן לחפש את הסיבה האמיתית לניתוק קווי הטלפון שלהם, והם רק באים ומתקנים.

ומה בקובנה ?

באמצע חודש יולי שלח ה"לוצ'יק" את פולה לקובנה לבדוק מה מתרחש בעיר הגדולה, וגם כדי ליצור קשר עם המחתרת האנטי-נאצית המקומית. לפולה לא היתה בעייה לנוע בדרכים, היא היתה אישה לא מושכת ולא עוררה סקרנות אצל הפוגש אותה. היא גם ידעה את השפות המקומיות והתמצאה באורח החיים של התושבים. כעבור שלושה ימים פולה שבה אלינו משליחותה לקובנה והיא מסרה למפקד ולראש התא של המפלגה הקומוניסטית דין וחשבון מביקורה בקובנה, ייתכן שהיא גם הביאה הוראות כלשהן ממרכז המפלגה. אך כמובן, שמידע זה נשאר בחוג המצומצם שמטעמו היא יצאה לשליחות והוא לא הגיע לאזני הפארטיזנים הפשוטים. רק ידיעה אחת שהיא הביאה עימה הסתננה אלינו והיא: שהגרמנים אספו את השארית של יהודי קובנה והובילו אותם ברכבות מערבה, לפרוסיה, וכעת הם מפוצצים את המבנים שבשטח הגיטו לשעבר, כדי להרוס את המחבואים - ה"מלינות" ששם מסתתרים יהודים, וכל המבנים של הגיטו עולים בלהבות.

היהודים שגורשו עתה היו אחרוני היהודים של קובנה, קרוב לשמונת אלפים איש שהצליחו בדרכים כלשהן לשרוד עד אז, והם היו השארית של כשלושים אלף היהודים שמנתה הקהילה היהודית הקובנאית לפני פרוץ המלחמה. הידיעה על חיסול הגיטו וגירוש היהודים דיכאה אותנו,

כל הפארטיזנים היהודים שבקבוצה שלנו; לכל אחד מאתנו היה קרוב, חבר או שכן שגורלו נחרץ עתה סופית, ולי היתה דינה.

לאחר שעזבתי את הגיטו דינה נותרה שם עם הוריה. קיוויתי שהיא תמצא דרך כלשהי להימלט מהגיטו ואני אזכה לפגוש אותה בקרוב, הרי ליטא משתחררת... אך לא כך קרה. דינה לא הצליחה לברוח מהגרמנים, היא נלקחה מהגיטו והובאה למחנה הריכוז בשטוטהוף. אביה, אשר, הופרד מדינה ואימה והובל יחד עם הגברים האחרים למחנה דכאו, שם הוא ניספה. דינה ואמה הועבדו בעבודת פרך, בתנאי רעב וקור וללא לבוש מתאים, על ידי הגרמנים בחפירות תעלות-מגן לחסימת דרכם של הטאנקים הסובייטים. כוחותיה של דינה הלכו וכלו, ועל סף השחרור היא חלתה בטיפוס ורק הודות למסירותה של אמה היא החזיקה מעמד עד שצוות רפואי מהצבא הסובייטי מצא אותן בתוך גורן עזובה. רופאי הצבא הסובייטי טיפלו בדינה באמנות והצילו את חייה, אך אותות הזמן ההוא השאירו בה את עקבותיהן.

הפגישה בחזית עם הצבא הסובייטי

מגפי התפוררו, וזה כשלושה שבועות שאני נועל את הנעליים "שרכשתי" בחנות האספקה של משתפי הפעולה הליטאים. בתחילה הרגשתי בהן טוב, הן היו נוחות לרגלי, הרגליים היו יבשות ונעשו קלות יותר, כמעט רחפתי בהן בעת ההליכה. אך אבוי, התוצרת הגרמנית מימי המלחמה! לא עברו שלושה שבועות מאז שנעלתי אותן לראשונה וכבר נשרו מהן העקבים, עכשו הפכו הסוליות ל"פלאטפוס", נעליים שטוחות, ובלית ברירה השלמתי לצורתן החדשה והמשכתי לצעוד בהן בחסרון העקבים.

זה זמן רב שהמפקד אסר עלינו לקחת בגדים ונעליים "על חשבון" מהתושבים, עבור כל דבר, הוא אומר, יש לשלם במזומן. אבל במה לשלם ? הכסף הגרמני שהיה לי, היה מועט ובזמנים הללו הוא כבר פסק להיות "מטבע העובר לסוחר". כסף סובייטי גם לא היה לי, ובכלל לא היה גם איפה

לקנות דבר. ומחוסר אפשרות אחרת לבשתי ונעלתי את מה שהיה לי בתקווה שבקרוב-קרוב, תהיה לי ההזדמנות להתלבש בבגדים טובים יותר.

תנועת הגרמנים הנסוגים גברה, אך הכוח שלנו אינו מספיק גדול וחזק שנוכל להרשות לעצמנו להכנס לקרב גלוי עם הגרמנים; הם רבים ללא ספור ולא לנו להתמודד איתם חזיתית, אבל אנחנו ממשיכים "בעקיצות". מכים בהם ממארבים שאנחנו מציבים להם בדרכים, ובדרך זו מטילים עליהם פחד וגורמים להם אבידות. "התחביב" העיקרי שלנו עתה, הוא ניתוק חוטי טלפוני-השדה שלהם על ידי חיתוך, אך הם מוצאים את מקומות הניתוק ומחברים אותם מחדש. אולם לנו יש המצאה חדשה, אנחנו תוקעים סיכות ומסמרים דקים לתוך החוטים המשתקים את הקשר שלהם, ולהם גם קשה יותר לאתר את מקומות הפיגוע. בימים הבאים מתרבים קולות הנפץ, תותחים וטאנקים סובייטים יורים וחוסמים באישם את דרכי הנסיגה של הגרמנים. הם מנסים להתחפר, אך הלחץ של הכוחות הסובייטים גובר ואינו מרפה מהם.

הלילה של ה-23, אור ליום ה-24 ביולי (1944), היה לנו ליל שימורים, ללא שינה וללא מנוחה. קולות הנפץ של ה"קאטיושות", בסדרות תכופות, רעמו והרעידו את האיזור כולו. התקרבנו אל פאתי היער שלנו "לקדם" את פני הגרמנים המבוהלים, אשר בבריחתם מהפצצות יכולים, אולי לנסות למצוא מסתור ביער שלנו. כל הלילה הם נעו בדרך הנסיגה בקרבתנו ומדי פעם ירינו עליהם, והם ירו אל היער במרגמות. הבנו שבמצב זה, הם אפילו מפחדים להתקרב ליער ובוודאי שלא ינסו להכנס לתוכו. לפנות בוקר נדם כל הרעש מסביבנו והשתרר שקט כזה שיכולנו לשמוע את ציוצי הציפורים שהתעוררו ליום החדש.

הסיירים שלנו יצאו בזהירות לבדוק את המתרחש בסביבה, כשאנו כולנו ממתינים בדריכות לשובם ולבשורה הטובה שבפיהם: הצבא הסובייטי כאן, כך קיווינו. הבוקר היה מעונן וערפילי ובקרבת המקום שנאספנו לא היתה כל תנועה. כעבור זמן מה חזר אחד הסיירים וסיפר שבמעלה הדרך, דרך לא סלולה, נראות משאיות גדולות במימדיהן, אבל הם לא זיהו אותן מרחוק אם אלה גרמניות, או סובייטיות. מחמת הספק הוחלט להמתין עד שאפשר יהיה לקבוע בודאות, אם "לנו הן או לצרינו".

לפתע ראינו את הסיירים שלנו שבים וצועדים באופן חופשי בדרך ומנסים לסמן לנו בידיהם לצאת לקראתם. הבנו שהם כבר נפגשו עם "שלנו" וקוראים לנו להצטרף אליהם. חיש מהר הוצאה הציפית האדומה, שנפרמה מקודם וחיכתה באמתחתו של המפקד להנפה כדגל כשניפגש עם הצבא הסובייטי. אמנם צבעו של בד הציפית לא היה אדום, אך הגוון היה קרוב לזה ובד הציפית נקשר

למוט ארוך וכל הקבוצה, ובראשה המפקד, צעדה למעלה הדרך, לכיוון שחנו המשאיות הכבדות. אחד מבינינו פצח בשיר: "רחבת ידיים היא ארצי..." וכל היתר החרו החזיקו אחריו. ההתלהבות וההתרגשות גדלו והתעצמו אצלנו מרגע לרגע, ולאורך כל הדרך שעשינו עד שהגענו אל החיילים, לא פסקנו מלשיר.

ראשון החיילים הסובייטים שפגשתי היה איש כבן ארבעים, בעל שפם ארוך, שישב בשיפולי תעלת-הניקוז של הדרך ופורר צנימים לתוך המיים שבפנכת האוכל העגולה שלו, שעמדה על גבי כיריים מאולתרים - שלוש אבנים לא גדולות - ועדיין המשיך לפרנס את האש שמתחת לפנכה, בזרדים יבשים ודקים, וחיכה שהמיים ירתחו. המסכן נאלץ להפסיק ממלאכתו ולחץ בתור את ידיהם של רבים מאיתנו. באותו מעמד הוא גם פתר בשבילנו את תעלומת המשאיות הענקיות שראינו מרחוק. "כמובן, שהן שלנו", אמר החייל, "של הצבא הסובייטי". אנחנו לא ידענו אז שהאמריקאים העבירו ציוד לצבא הסובייטי, בתוך זה משאיות אלה שנותרו בצבעם המקורי של הצבא האמריקאי. החייל כיוון אותנו אל מפקדת השדה של יחידתו, "והלוצ'יק" נתקבל על ידי ראש מטה היחידה לשיחה, ואנחנו התמקמנו בשטח וחיכינו להוראות.

לפני צאתנו מהיער מסרנו את יתרת מלאי המזון "הכבד" שלנו, ובין אלה שני ראשי בקר, לתושבים בסביבה שאצלם היינו נוהגים להתרחץ בבית המרחץ הפרטי שלהם. גם את הרדיו הגדול שטלטלנו עימנו הרבה זמן, השארנו אצל אחד הכפריים מהאיזור ללא תמורה, מספיק היה לנו שהתפטרנו מנטל המשא הזה. המזון האחר - לחם, בשר-החזיר המעושן שהיה במלאי חולק בין החברים, לכל אחד לתרמילו הפרטי, ומי שהצליח תחב לתוכו גם ראש בצל או שניים וכמות המזון שנפלה בחלקי יכלה להספיק לי להתקיים, לכל היותר למשך יומיים.

אחרי שנפגשנו עם הצבא קיווינו שכל מחסור שלנו, כל מה שנחוץ לנו, נקבל מהם. אולם, מהר מדי נוכחנו לדעת שטעינו בהערכה זו; האספקה שהגיעה לצבא היתה מועטה בכמות והיא בקושי הספיקה עבור חיילי היחידה המארחת שלנו וכמובן שהם לא יכלו להפריש דבר ממנתם, הדלה בלאו-הכי, בשבילנו.

היחידה הצבאית שקיבלה את פנינו שכנה במבנה של בית ספר מקומי, וכשאנחנו הגענו לשם היו כבר חדרי-כתות-הלימוד תפוסים כולם על ידי החיילים, ואנחנו הוזמנו להכנס לחצר בית הספר ולהתיישב בכל מקום אפשרי, ואני התישבתי על אחת המדרגות שבכניסה למבנה. לאחר מספר רגעים של המתנה בא אלינו קצין מאנשי המטה, והציג את עצמו כקומיסאר היחידה. מבלי שנבקש

ממנו הוא התיר לעשן בעת שישא את דבריו[1]. האיש היה לבוש במדים מסודרים; חולצתו נראתה כמעט מגוהצת ומכנסיו - מכנסי-הרכיבה שהוא לבש נכנסו בהתאמה מלאה לתוך בתי השוקיים של מגפיו. לראשונה בחיי ראיתי מגפיים מהסוג הזה שנעל הקומיסאר; המראה שלהם היה כשל מגפיים רגילים, אלא במקום הצבע השחור, צבעם הרגיל של מגפיים, היו המגפיים הללו בעלי גוון צהוב-ירוק, צבע שדמה לצבעם של המדים, וחשבתי שצבעם הוא כזה משום שהם שייכים למדים. התבוננתי, והתבוננתי במגפיים בשמץ של התפעלות, כי הם תאמו בצורה מופלאה לרגליו של הקצין. כל תשומת ליבי היתה נתונה למגפיו של הקצין, ובשל כך הסחתי את דעתי מהקומיסאר-הפוליטרוק, אשר כבר התחיל בנאומו בפנינו. לפתע אורו עיני... פיענחתי את סוד המגפיים: המגפיים עשויים ברזנט! מי שהמציאו את סוג המגפיים הללו היו כנראה מומחים במלאכתם שהסכינו לתת להם מראה אלגנטי כזה.

בין כה וכה, כשאני התעוררתי מהזיותי על המגפיים של הקצין, היה כבר הפוליטרוק אחרי דברי הברכה שלו לרגל פגישתנו ההדדית - הלוחמים הפארטיזנים והאחים לנשק, חיילי הצבא הסובייטי בחזית, כשהאויב הגרמני נוחל תבוסה אחר תבוסה בשדה הקרב ונס מפנינו. בהמשך הקרי־א לנו הקומיסאר את תמציתן של הידיעות האחרונות מרדיו מוסקבה, על מהלך הקרבות ועל הנצחונות של הצבא הסובייטי בכל החזיתות. כרגיל במעמד כזה, גם הנואם שלפנינו פנה לשומעיו - אלינו, שנציג לו שאלות, אולם לאנשינו לא היו כאלה; בעצם חיכינו שיתנו לנו לאכול ויניחו לנו לצאת לדרך לוילנה, אל מטה הגדוד שלנו. אולם כאן מצא הפוליטרוק לנכון לעניין אותנו בחומר מודפס - עיתונים, שלדבריו נתקבלו רק הבוקר. בנימוס רב הוא ביקש מאיתנו לא להתפזר עד שהוא יחזור עם העיתונים המובטחים; לדבריו יש בהם הרבה מאמרים מענינים, והכל נשארו במקומותיהם בציפיה לקבל עיתון. בשביל מרביתנו, או אפילו עבור כולנו, להחזיק עיתון ביד ולקרוא בו בעת זו, יכול היה להיות משהו מרענן - לחזור לעולם נורמאלי. אני לא ראיתי עיתון בעיני מזה זמן רב וחיכיתי בדריכות לעיתון, ככל שיהיה. כעבור כרבע שעה חזר אלינו הפוליטרוק מתנשף וסמוק-לחיים ובקולביישני התנצל בפנינו על כך שאין ביכולתו לקיים את הבטחתו, "העיתונים אינם ולא נותר אפילו אחד מהם" הוא אמר, ולא הסתיר מפנינו את הסיבה: "החיילים שעברו כאן לקחו עימם את כל העיתונים לעישון..." חיילי הצבא הסובייטי, כמו מרבית אזרחי ברית המועצות גילגלו את טבק "המַאחוֹרקָה", שלהם בתוך נייר עיתון, וכך עישנו אותו. הדעה

[1] יש לציין שבצבא הסובייטי היה נהוג לבקש רשות מהבכיר שבחבורה לעשן.

המקובלת אצל הציבור היתה, שהסיבה לכך איננו המחסור בנייר הדק והמיוחד לסיגריות, אלא שנייר העיתון מוסיף ארומה מיוחדת לסיגריה[1]. חייכתי לעצמי.

הזמן חלף, השמש שקעה וירד הערב. מובן, שלא היתה לנו כל דחיפות לצאת בשעה כזו לדרך לוילנה, בפרט לאחר שהתבשרנו מפי המפקד שלנו שלמחרת היום נבוא לעיר וילקומיר ומשם יסדיר לנו מושל העיר הסעה עד לוילנה. חוויות היום הזה התישו אותי, כמו גם את כל החבורה שלנו, מה גם שבעלטה ששרה מסביב ומחמת האיסור להדליק מדורת אש, לא היה דבר אחר לעשות מאשר לשכב לישון, ואני כמו כל האחרים תרתי אחר מקום שאוכל לשכב לישון לילה ראשון לאחר זמן רב כשאחרים שומרים על הבטחון שלנו.

אך לפני כן באו אנשי מפקדת השדה והודיעו לנו שעלינו למסור לידיהם את כל הנשק שברשותנו. התנגדנו לגזירה זו וטענתנו היתה שאת הנשק אנחנו חייבים להחזיר בשלמותו למפקדת הגדוד שלנו, אשר בוילנה. הלוצ״יק החל במשא ומתן עם המפקדים של הצבא, ושני הצדדים הגיעו להסכם, שהנשק שברשותנו לא יילקח מאתנו, אך הוא ירוכז מטעמי בטחון למשך הלילה באחד החדרים, השמירה על הנשק שלנו תופקד בידי החיילים, ובבוקר כל אחד מאתנו יקבל לידיו את נשקו בחזרה. לאחר שהושג ההסכם, פגו המתח וההתנגדות שלנו וכל אחד הביא את נשקו לחדר האחסנה ללא היסוס וללא כל חשש. אני שמתי את הרובה שלי במקום מיוחד בצד, שבבוקר אמצא אותו מיד מבלי שאצטרך לחפש אותו. ההוראה היתה להביא למקום כל כלי נשק ארון, קצר, רימונים וחומרי נפץ. רובה, מקלע ואפילו תת-מקלע אי אפשר להעלים ממי שפקחו עלינו עין שנמלא אחר הפקודה, אך לא כן אקדחים, את אלה אפשר להחביא בתוך הבגדים מבלי שיבלטו. ואכן, כמה מבינינו שהיו להם אקדחים, הסתירו אותם בכיסיהם או בתרמיליהם ולא הביאו אותם למקום האיסוף.

הוקצו לנו שני חדרים ללינה, כמובן שהיצוע היתה הרצפה הקשה. הייתי עייף וכבר רגיל מזה הרבה זמן לישון בתנאים לא נוחים שכאלה ונרדמתי מהר, כך, שאפילו נחירותיהם של שכני לחדר לא הפריעו לי, וישנתי ללא הפסקה עד אור הבוקר. בבוקר התחילה בחדר תנועה של המתעוררים מהשינה וגם אני קמתי, וכדבר מובן מאליו הלכתי לקחת את הרובה שלי. כשהגעתי ל״ארסנל״, החדר שבו אוחסן הנשק שלנו מצאתי כבר שם כמה מחברי שהקדימו אותי עומדים לפני פתח החדר שאותו חסמו שני חיילים-שומרים. דרשנו לקבל את הנשק שלנו, אך השומרים אמרו לנו שההוראה שהם קיבלו מהממונים היא, לא לאפשר לנו לקחת את הנשק. המהומה שהתחוללה הביאה למקום

[1] היו שקבעו שנייר העיתון הטוב ביותר לגלגל סיגריה הוא נייר העיתון היהודי ״איניקייט״.

את המפקד שלנו וכשהוא נוכח לדעת מהי סיבת התמרמרותנו הוא פנה לפרטנר שלו - עם מי שהגיע להסכם בליל אמש בענין הנשק, ודרש ממנו לקיים את חלקו בהסכם, דהיינו להחזיר לנו את כלי הנשק. לאחר צפייה של דקות רבות חזר המפקד והודיע לנו, שלפי ההסכם החדש הוא יקבל ממטה יחידת השדה אישור כולל, על כמות וסוגי הנשק שמסרנו ואותו הוא יציג במטה הגדוד שלנו - כלומר אנחנו נהיה בסדר כלפי המפקדה שלנו. לדבריו, לא היה לו כל מענה לקביעתו של המפקד המקומי אשר טען: "מלחמתכם הסתיימה, ואין לכם צורך יותר בנשק, הרי לפניכם אישור שמסרתם אותו לידי הצבא הסובייטי כתוב וחתום כחוק, והוא יתקבל על-ידי המטה שלכם ללא עוררין".

הלוצ׳יק קיבל יחד עם האישור על מסירת הנשק, גם מכתב המלצה מהמפקדה המקומית אל מושל העיר בוילקומיר, שידאג להסעתנו למחוז חפצנו, לוילנה. מצב הרוח של כולנו היה ירוד, אבל לפחות נחמה אחת היתה לנו - שלמחרת היום יסיעו אותנו ישר לוילנה, ושם אפגוש את חברי שנפרדתי מהם ברודניקי בעת שיצאתי עם קבוצתי לפעילות במרכז ליטא. היה ברור שמפקדת השדה לא תעמיד לרשותנו כלי תחבורה שיסיעו אותנו לוילקומיר, מרחק של כחמישה קילומטר. ואנחנו הרי רגילים ללכת מרחקים גדולים מזה ברגל; ומה הֵם בשבילנו ללכת ברגל חמישה קילומטר? העיקר שלאחר זאת הכל יהיה בסדר...

לעיר וילקומיר הגענו בשעות שלפני הצהריים והתייצבנו בבית מושבו של מושל העיר. המקום רחש פעילות; עשרות אנשי צבא ולבושי אזרחית, כנראה פעילי המפלגה הקומוניסטית שיצאו מאלמוניותם נכנסו ויצאו לא הרף למשרדו של המושל - הכל היו עסוקים באירגון מחדש של סדרי החיים בעיר. חיכינו הרבה זמן, עד שסוף-סוף נתקבל גם המפקד שלנו אצל מושל העיר, הציג בפניו את ההמלצה שבידו וביקש לקיים את מה שהובטח לנו - להסיע אותנו לוילנה. על כתפיו של המושל רבצו ענינים רבים ודחופים יותר מאשר הדאגה להסיע אותנו לוילנה, והוא ביקש שניתן לו זמן לארגן את הסעתנו. כובדנו בארוחה, אבל אירגון ההסעה השתהה.

המפקד שלנו לא הירפה מהמושל ודרש ממנו שיטפל בהסעה שלנו לוילנה, והלה ביקש מהלוצ׳יק שנעכב את יציאתנו מוילקומיר, שנשאר במקום ושנשתתף במצעד הנצחון שהוא מכין, לכבוד שחרורה של העיר, ומיד לאחר התהלוכה החגיגית הוא יתפנה לטפל בהסעה שלנו. היינו חסרי דאגה ולא התנגדנו להזדמנות להראות את פנינו - הפארטיזנים שלחמו באיזור - בפני תושבי העיר ולאור היום, ויחד עם זאת גם להסב נחת-רוח למושל.

את ההודעה על המצעד שיתקיים בעיר הפיצו שליחי המושל, ותושבי העיר האמונים על הציות לדברי הממשל התאספו בהמוניהם לאורך המסלול של הצועדים, זמן רב לפני מועד תחילת המצעד וציפו בסקרנות לראות את העוברים בסך ברחובה הראשי של וילקומיר.

כשהסתכלתי על חברי יכולתי גם לשער איך אני בעצמי נראה: הייתי לבוש בבגדים מרופטים, מגודל שיער וצעדתי בתוך השורה בנעליים ללא עקבים וכמו כל חברי, גם ללא נשק. לא שמעתי מה דעותיהם של הבריות עלינו, אשר צפו בנו ואני רק יכולתי לשער עד כמה הם נדהמו מהופעתנו העלובה. כל הצופים עמדו ברחוב בדומיה, אך בכל זאת מחאו לנו כף.

המצעד יצא לדרך מבית המושל וכשהגענו לכיכר קיבל את פנינו, מעל במה מאולתרת, המושל הצבאי של העיר עם פמלייתו, וכשעברנו על פני הבמה של הנכבדים הוצגנו כמי שלקחו חלק חשוב בקרבות על שחרורה של וילקומיר, והקהל הריע לנו ממושכות. יחידות צבאיות סדירות לא עמדו לרשותו של המושל לעריכת מצעד הנצחון ואנחנו, הקבוצה שלנו שמנתה אז מעל למאה איש, נפלנו לידיו כאילו מהשמיים, כדי להציג בפני הציבור לוחמים סובייטיים - ולא היה לו חשוב איך אנחנו נראים.

בתום המצעד והעצרת שנערכה בכיכר שבמרכז העיר חזרנו למשכנו של המושל ודרשנו שיקיים את ההתחייבות שלקח על עצמו - להסיע אותנו לוילנה. שעות רבות חלפו ובשטח לא היתה כל תזוזה. לחברינו נמאס לקבל מידי פעם את התירוצים הקלושים של המושל לדחיית ההסעה שלנו. ולאחר שלא עמד גם באולטימטום שהצבנו לו התחלנו להפריע לו בעבודתו, סגרנו את הכניסות ללשכתו, הקמנו רעש, ואף שברנו רהיטים, דלתות וחלונות. האיש נוכח לדעת שלא ״ייפטר״ מאיתנו בתירוצים, ובצר לו החליט לפעול - להוציא אותנו ממגרשו. לפנות ערב הופיעו בפתח חצר משכן המושל שתי משאיות והודיעו לנו שבהן ניסע למקום חפצנו, לוילנה. היינו שמחים שהשגנו את מבוקשנו ועלינו ברינה על המשאיות. הצפיפות בתוך המשאיות היתה רבה, אך זה לא הפריע - הרי נוסעים לוילנה, אולם גם הפעם רימו אותנו.

לאחר שיצאנו את העיר וילקומיר והתרחקנו ממנה כעשרה קילומטרים, שתי המשאיות נעצרו; נהגיהן ירדו מתאיהם, פתחו את מכסי המנועים, החלו לפשפש בהם ולא ״מצאו״ שם כל פגם. לאחר שפנו לבדוק את מיכלי הדלק הם הכריזו שהדלק אזל. לא ידענו, אם גם נהגי המשאיות היו בסוד הרמאות, אך לנו היה ברור שמושל העיר, הוא אשר ״אירגן״ את הדבר. כל הדיבורים עם הנהגים היו לריק, גם הם לא יכלו להושיע לנו, ובלית ברירה ירדנו מהמשאיות התארגנו בקבוצות קטנות והתחלנו ללכת ברגל לכיוון המזרח, והמשכנו את דרכנו לוילנה.

לכיוון שאנחנו הלכנו, לוילנה, לא היתה כל תנועה, בדרך ראיתי אלפי צעירים מהשטחים ששוחררו לאחרונה, שגוייסו לצבא וצעדו בסך ברגל מערבה, לקווי החזית - הכל נע וזרם מערבה.

מלאי המזון הפרטי שלי נגמר והרעב התחיל להציק לי. לא היה מנוס, אלא להשיג אוכל מהתושבים בכפרים. אך דא עקא, כל עוד היינו חמושים פנינו לא הושבו ריקם, האיכרים כיבדו אותנו ויכולנו להשיג מזון בשפע. עתה היינו ללא נשק, "ערומים", והתושבים לא נענו לדרישותינו וסירבו בכל תוקף לפרנס אותנו. אחד מהקבוצה שלי "שראה את הנולד" הצליח להעלים את אקדחו מעיניהם של אנשי הצבא שאספו מאיתנו את הנשק, שלף את האקדח מול "המארח" שלנו ורק תחת האיום בנשק הואיל האיכר לתת לנו מעט מזון. לאחר שני ימי צעידה רגלית, הגעתי סוף-סוף לשערי העיר וילנה יחד עם שניים מחברי. במבואות העיר פגשו אותנו משמרות הצבא ולאחר שהזדהיתי בפניהם הם נתנו לי להמשיך בדרכי, לתוך העיר.

בתוך העיר וילנה היתה תנועה רבה של אנשי צבא, ופטרולים של פארטיזנים מהבסיס שלנו, גם הם סבבו בעיר לשמירת הסדר בתוכה, וגם כדי לגלות חיילים גרמניים שבבהלת המנוסה שלהם לא הספיקו לברוח לפני שהצבא הסובייטי הגיע לעיר, וכעת ניסו להסתתר ולא להתמסר לשבי. הפארטיזנים שפגשתי כיוונו אותי אל מקום מושבו של מטה הגדוד שלנו, וכך גם הגיעו לשם כל האחרים מהקבוצה שלנו, כולל המפקד, ה"לוצ׳יק".

וּבָעִיר וִילְנָה צָהֲלָה וְשִׂמְחָה

מטה החטיבה הפארטיזנית שלנו, וכל מפקדות הגדודים מיערות רודניקי התמקמו במבנה במרכז העיר. לצד בית זה היתה חצר פתוחה ומרוצפת, וכשהגעתי למפקדה מצאתי שם חברים אחדים מהגדוד שלי "מוות לכובשים". הידיעה על בואנו, חברי "הקבוצה הלוחמת", עשתה לה כנפיים וכעבור זמן לא רב החלו לנהור לכאן רבים מהגדוד שלנו, שבאו לראות אותנו. החברים - גם הם שמחו כמונו להיפגש עימנו מחדש והצהלה היתה גדולה, במיוחד לכבוד "תחיית המתים שלנו", כי זמן קצר לאחר צאת הקבוצה שלנו לליטא, נפוצה שמועה בקרב אלה שנותרו בבסיס ביערות רודניקי, שכל חברי "הקבוצה הלוחמת" נהרגו אי-שם בליטא בקרב עם הגרמנים. לי היתה שמחה כפולה ומכופלת כשנפגשתי עם חברי מהקולקטיב של "מילדוס 7".

אחד-אחד, לפי התור הופענו במפקדת הגדוד, וגם אני התייצבתי בפני מפקד הגדוד והקומיסאר בנוכחות ה"לוצ'יק", אשר שיבח אותי בפניהם על היותי לוחם מסור. לאחר לחיצת ידיים חמה הופניתי למזכירה במשרד ומידיה קיבלתי אישור על היותי פארטיזן ותעודת שחרור מהשרות הזה. משם הלכתי לַשָּׁלָם הגדוד וממנו קיבלתי את המשכורת שהגיעה לי עבור תקופת שרותי בפארטיזנים וגם תלושים שזיכו אותי לקבל מזון - מנות-קרב - לתקופה של שבועיים ימים. בהדרכת החברים הגעתי לאפסנאות, שהיתה מרוחקת מהמטה, מרחק של כחצי שעה הליכה ומשם חזרתי עמוס בחבילות על גבי.

חברי שבאו מיערות רודניקי לוילנה לפני כעשרה ימים הזמינו אותי לבוא ולהתאכסן אצלם עד שאחליט מה לעשות והיכן לגור, בהמשך. החברים שמצאתי בוילנה תפסו דירות למגורים בתוך העיר, אך משום-מה הם לא נתנו את דעתם שאפשר להתגורר בתנאי רווחה - אחד או שניים בדירה. דירות פנויות היו אז בשפע, אולם מפאת הרגל להמצא ביחד, הם לא שמו לב לצפיפות הנגרמת מריבוי דיירים בשטח מצומצם, ולאף אחד גם לא הפריע שמישהו נוסף, במקרה זה אני - מצטרף לגור בדירתם. אני הובאתי לדירה שהיתה מלאה על גדותיה באנשים, אבל גם בשבילי נמצא שם מקום. הלילה הראשון היה קצר מדי ולא הספיק לנו כדי לספר ולשמוע על כל מה שהתרחש מאז שנפרדתי מחברי אלה, והוא עבר כמעט כולו ללא שינה.

חלק מהחברים שהגיעו לפני לוילנה כבר השיגו מקומות עבודה, מי במיליציה[1] ואחרים במשרדים שגם הם היו קשורים בדרך כלשהי לשרותי הבטחון הסובייטים. המשטר הסובייטי שחזר לליטא היה מעונין לשלב את הפארטיזנים שלנו במקומות שנדרשה נאמנות למשטר, ואנחנו הפארטיזנים היינו כאלה, לפחות בעיניהם, ובפרט היהודים שבין הפארטיזנים. על כן גויסו רבים מהפארטיזנים היהודים לשרות במסגרות של בטחון הפנים במדים וללא מדים. לנו היהודים, היתה מוטיבציה מיוחדת לעזור לשלטונות, כי רצינו לגלות ולהביא לדין כל מי שהיה שותף לפשעים הנאציים ובעיקר, מי שלקחו חלק ברציחת היהודים, אם באופן ישיר או בעקיפין, ושהם יבואו על ענשם - שיקבלו את המגיע להם בגין מעשיהם הנפשעים.

אני רק זה עתה באתי לוילנה ועוד לא נתתי את דעתי באיזו תעסוקה להשתלב. בינתיים יצאתי לראות מה קורה ברחובות העיר. מזה זמן רב לא הייתי ברחוב של כרך כזה כמו וילנה, חופשי. במקומות המרכזיים של העיר היו התכנסויות רבות-משתתפים ולהקות מהצבא הסובייטי הופיעו

[1] משטרה.

בשירה, ריקודים ואפילו, הציגו מערכונים בעלי תוכן מבדר ולועג לגרמנים. כל זאת ברחוב מתחת לכיפת השמיים, בפני הקהל שהצטופף מסביבם. הצטרפתי למשוטטים ברחובות העיר, התעכבתי מדי פעם על יד להקת זמרים או שחקנים, ונהנתי מהאווירה העליזה ששררה בכיכרות הכרך, אולם יותר מכך תרו עיני לפגוש, בתוך הקהל הרב הזה, חברים ומכרים.

לפתע קלטו עיני את דמותו של וולף מיאסניק וגם הוא הבחין בי, רצנו אחד לקראתו של השני והתחבקנו. עם מיאסניק עבדתי תקופה מסוימת בבית החולים הצבאי אצל הגרמנים, כשעוד הייתי בגיטו, והוא עזר לי הרבה בתקופה הקשה ההיא. כשאני עזבתי את הגיטו ויצאתי להצטרף לפארטיזנים, מיאסניק היה עדיין בגיטו, אולם לאחר מכן הוא נשלח למחנה עבודה בקושידאר. מספר שבועות לפני בוא הצבא הסובייטי לאיזור, הצליחה קבוצה של כמה עשרות יהודים ובתוכם מיאסניק, לברוח מהמחנה ולהצטרף לפארטיזנים. עכשיו, לאחר ששנינו יצאנו בחיים מהתופת הגרמנית ועלה בידינו, אפילו להילחם בהם עם נשק ביד, שמחנו להפגש שוב.

מיאסניק שהגיע לוילנה לפני, גישש ותר אחר תעסוקה מתאימה לא בוילנה, כי אם בקובנה העומדת להיות משוחררת תוך ימים ספורים, ושם הוא רצה להשתכן. תוך כדי חיפוש לתעסוקה מתאימה הוא הגיע למשרד הנ.ק.ג.ב.[1] של מסילות הברזל. אנשי הגיוס במשרד זה התרשמו לטובה ממנו וקיבלו אותו לעבודה אצלם ומיאסניק גם נתבקש על ידי אותו משרד, למצוא עבורם אנשים נוספים, שלדעתו מתאימים ומספיק מהימנים כדי לעבוד אצלם, ומיד לאחר שהתאוששנו מההתרגשות של הפגישה הוא הציע לי, ואף הפציר בי שאצטרף אליו לעבודה במשרד הנ.ק.ג.ב. בקובנה.

חזרה לקובנה

לאחר שני ימי שהות בוילנה יצאתי לדרך לקובנה, ודווקא לכיוון קובנה לא היה כל קושי להשיג הסעה; משאיות צבאיות רבות נעו באותו כיוון ואני עליתי על אחת מאלה וביום שחרורה של קובנה, באחד באוגוסט 1944 לפנות ערב חזרתי לשם.

ירדתי מהמשאית שהביאה אותי לקובנה, בסמוך לתחנת הרכבת העירונית על יד הבנין ממול, שנקבע להיות מקום-המשכן למשרד שעמדתי להתחיל לעבוד בו.

[1] N.K.G.B-Narodni Komisaryat Gosudarstvienoy Bezopasnosti. ראשי תיבות של (בתרגום לעברית) ״הקומיסאריאט העממי לבטחון הממלכתי״ -שהפך לאחר מכן למיניסטריון לבטחון הממלכתי (מ.ג.ב.) M.G.B.

כל המבנים בעיר עמדו על תילם ולא ניכרה בהם כל פגיעה - רק קומת-הקרקע של הבנין ששכנה בו הגיסטאפו נהרסה מפיצוץ, שהגרמנים בעצמם ביצעו בעת נסיגתם מהעיר. אבל העיר כולה עשתה רושם של עיר רפאים וכאילו אין בה נפש חיה, אנשים לא נראו בחוצותיה, כאילו האדמה בלעה את כל תושביה.

גייסות הצבא הסובייטי המשיכו לדהור מערבה, ברדיפה אחר הגרמנים הנסים בבהלה בפניהם, ובקובנה נשאר רק חיל-מצב קטן, כדי לסייע לאנשי המנגנון של המפלגה הקומוניסטית לארגן את חיי העיר.

כשהגעתי בפעם הקודמת לקובנה, בתחילת חודש יולי בשנת 1941, לאחר שהגרמנים שברו את ההגנה של הצבא הסובייטי והעיר נכבשה על ידי הגרמנים, היו רחובות העיר מוצפים בהמוני ליטאים אשר השתוללו ורדפו אחר יהודים סתם. היהודים שנתפשו הוכו והתעללו בהם, ואת מרביתם לקחו למבצרים של קובנה ושם הם נרצחו בדם קר. לי היה מזל ויצאתי מידיהם בשלום, אך נכלאתי בגיטו המקומי, והחיים בתוך הגיטו המגודר בתיל מסביב שנשמר על ידי הקלגסים הליטאים והגרמנים, היו קשים.

הייתי כלוא בגיטו כשנתיים כשסכנת נפשות מתמדת מרחפת מעל לראשי, כמו מעל לראשיהם של כל היהודים, עד שיצאתי משם והצטרפתי לפארטיזנים. זו היתה לי תקופה קשה מאד, אולם בתקופה זו בגיטו גם הכרתי את דינה, נקשרתי אליה בכל נימי נפשי, ידידותנו התפתחה לאהבה ובהמשך הוליכה גם להקמת משפחתנו. באותה תקופה רכשתי לי גם חברים נאמנים שנשארו עימי לתמיד.

חזרתי לקובנה בלב מלא תקווה לפגוש את דינה, ובבואי העירה רצתי ראשית כל לשטח הגיטו ולבית שדינה התגוררה עם הוריה. אבל בבואי למקום שאמור היה להיות ביתה של דינה נעצבתי מאד; אודים עשנים בלבד נותרו מבית זה, כמו גם מכל הבתים האחרים של הגיטו ולא היה סימן כלשהו ליהודי חי. רק ליטאים חסרי בושה ומצפון נברו בחורבות הגיטו היהודי ותרו אחר "אוצרות" שהשאירו אחריהם היהודים האחרונים, שהוצאו רק לפני כשבועיים מהגיטו והוגלו מערבה - לפרוסיה.

התקווה למצוא את מישהו מהחברים שהותרתי אחרי בגיטו נמוגה, אולם רגלי נשאו אותי ל"מילדוס 7", שם היה הקולקטיב החלוצי שלנו, ששקק חיים ונסך ביטחון בלב החברים, גם בתנאים הקשים של הגיטו. הלכתי לשם, כדי לחפש ואולי גם למצוא שריד כלשהו מאותו מבנה דל, שהיה לנו מבצר. בבואי לשם לא עמד בי הכוח יותר ודמעות ניקוו בעיני. הבית שהיה בנוי מעץ נאכל באש

הדליקה שהגרמנים הציתו בשטח הגיטו, ורק האודים המפויחים שנותרו העידו שכאן היה משהו ונשרף. חיפשתי בערימת האפר שטרם פוזר בכוח הרוחות או על ידי בני אדם שבאו לנקות את השטח, רציתי למצוא עדות כלשהי, סימן לחיים שהיו כאן עד לא מכבר, אך לשווא. לאחר שפיזרתי ברגלי תלולית חול התגלה בפני השלט שהיה צמוד בחלקו העליון של דופן הבית לפני שהוא נשרף: מספר "7", כשהוא חרוך ומפויח - כל זכר חיצוני נוסף לא היה שם. בכעס ובכאב עזבתי את המקום ושבתי שחוח-ראש העירה.

ביקרתי בשטח הגיטו פעמיים נוספות, בנסיון חוזר לגלות עקבות כלשהם של חברי; התחקיתי אחר קבוצת השבויים הגרמנים שעסקה, בפיקוח אנשי בטחון סובייטים, בהוצאת שרידי גופות היהודים שניסו למלט את נפשם בהסתתרם במחבואים תת-קרקעיים מתחת למבנים בגיטו ויד הזדים השיגה אותם; רובם ככולם נהרגו וגופותיהם רוטשו ללא היכר מרימוני-היד שהגרמנים השחילו לתוך המחבואים, או ממטעני הנפץ שהם הפעילו במקומות הללו.

טיפין-טיפין המשיכו להגיע העירה פארטיזנים יהודים נוספים ורובינו התרכזנו במבנה רחב-ידיים ברחוב הראשי של העיר, שכנראה שימש את הגרמנים בעת שאלה שלטו במקום. הדירה היתה מרווחת מאד והיה בה מקום לכל, אך עצם ההצטופפות שלנו - של יותר משלושים איש - בצוותא, במקום אחד, העידה שלמרות היות מרבית דיירי הבית הזה מיוצאי קובנה העיר, הרגשנו את עצמנו זרים בסביבה. וכרגיל במצב כזה, הכל שואפים להימצא בסביבה ידידותית, ומי לנו ידידותי יותר מאשר החברים לנשק היהודים!

בחלוף הימים הגיעו לקובנה ניצולים יהודים נוספים ממקומות שונים, ביניהם מי שהצליחו להסתתר לפני ובעת חיסול הגיטו, ומצאו מקלט בעיר או מחוצה לה אצל ליטאים בעלי רגש הומני. בין אלה היו גם מספר חברות שלנו מהקולקטיב ב"מילדוס 7", שבעזרתו של אחד הכמרים הקתוליים קיבלו מחסה במשפחות ליטאיות, גם מערי השדה הגיעו מעט יהודים ניצולים.

קבוצת ניצולים מיוחדת היו אלה שהצליחו לצאת מתחת למפולת של "בלוק צ", הנודע בגיטו. "בלוק צ" פוצץ על ידי הגרמנים, יחד עם כל המבנים האחרים בעת חיסול הגיטו, אך לאנשים מספר שמצאו מסתור במחילה שמתחת לאחד האגפים שלו, שיחק המזל: קירות המבנה התמוטטו מהפיצוץ, אך המחבוא בעצמו נשאר שלם והאנשים שהיו שם לא נפגעו. לפי עדות הניצולים היתה המחילה צרה ובעלת תקרה נמוכה והם, המסתתרים בה, יכלו שם רק לשבת, ולא היה שם די מקום לכולם לשכב או אפילו להזדקף. האנשים שהסתתרו שם ישבו במחבוא זה קרוב לחודש ימים, מזה כשבועיים לאחר שהעיר כבר היתה משוחררת, מבלי שהם ידעו על כך. מחמת היותם במשך זמן

ממושך רק בתנוחה אחת, בישיבה, הם היו במצב כזה שגם לאחר שיצאו מהמחבוא הם התקשו לצעוד זקופים. כך פגשתי ברחובות קובנה את מר צבי בריק[1], חבר במפלגת צ.ס. - שהכרתי בגיטו ושהיה בקשר עם הקולקטיב שלנו - כשהוא מתהלך כפוף ונשען על מקל. עד שהאנשים שניצלו במחבוא של "בלוק צ" חזרו ללכת זקופי קומה עברו ימים רבים.

השלטון הרשמי לא נתן את דעתו לסייע לניצולים היהודים חסרי הכל, ואנחנו הפארטיזנים נרתמנו לעזור להם בימים הראשונים לשהותם בקובנה, עד שכל אחד ואחד מהם ימצא דרך איך לבסס את חייו. לענין זה הוקמה לשכת רישום, וכל יהודי שבא העירה והגיע ללשכה זו הודרך על ידינו איך לכלכל את צעדיו הראשונים בעיר. כל ניצול יהודי שהגיע העירה שימח את ליבותינו ורובם ככולם מצאו, באופן יחסי ותוך זמן קצר, מקומות דיור ותעסוקה ולא נזקקו עוד לעזרה. אולם תוך כחודש ימים פסק זרם היהודים הניצולים שהגיע לקובנה. המעטים שניצלו מהתופת כבר יצאו ממחבואיהם והתקבצו כאן.

בין קומץ היהודים שהתאסף בקובנה אפשר היה להבחין בשתי קבוצות עיקריות: אנחנו הפארטיזנים שהיינו קבוצה מלוכדת, ובצד האחר - הניצולים שהופיעו בעיר כבודדים, לאחר שעזבו את מקומות המסתור שלהם. אם כי כולם היו מכלואי הגיטו לשעבר שחיו בו כמעט עד לסוף קיומו, הם לא היוו "קבוצה" בעלת מכנה משותף.

חיי קהילה היהודית בקובנה לא התגבשו והמוסדות היהודיים לא הוקמו מחדש, לא על בסיס דתי וגם לא במסגרות אחרות. בין הניצולים היו מעט יהודים שומרי מסורת, והם ניסו ואף הצליחו לאסוף מספר שומרי מצוות שהחיו בצנעה, בחוגם הצר, מעט מהפולחן הדתי היהודי, ולאחר שפנו לשלטונות בבקשה, הם גם קיבלו לידיהם את מבנה בית הכנסת המרכזי של קובנה אותו הם שיפצו מעט, והכשירו אותו לתפילה.

חג ראש השנה היהודי חל באותה שנה כחודש וחצי לאחר שחרור העיר וביום הכיפורים (27 בספטמבר 1944), באו לבית הכנסת רבים מבין היהודים שהתקבצו בעיר - גם לא דתיים - כאות להזדהות היהודית. פרץ הסולידריות היהודית היה חזק ועמוק, ובין הבאים ביום הכיפורים הזה לבית הכנסת היו גם חיילים וקצינים יהודים רבים מהצבא האדום במדיהם, כשאת חזיהם מקשטים אותות ועיטורים צבאיים, שהם זכו בהם בזכות הגבורה שגילו בשדות הקרב.

[1] את צבי בריק הכרתי בגיטו כחבר במפלגת צ.ס. שהיה בקשר עם הקולקטיב שלנו.

הרחבה שבחזית בית הכנסת המתה יהודים, ורבים מהנאספים ניצלו התכנסות זו לברר אצל הנוכחים, אם פגשו או שמעו משהו על בני משפחתם או חבריהם ומכריהם. הכל השתתפו במעמד אמירת ה"קדיש" לעילוי נשמתם של אלה שנספו מידי אנשי הזדון - הנאצים הגרמנים ועוזריהם הליטאים. השלטונות לא טיפחו את הקהילה היהודית הדתית, אך גם לא הפריעו לקומץ היהודים מבין הניצולים שקיימו מצוות הדת.

הסבל והגורל המשותפים שפקדו את כולנו בעבר הקרוב מאד, ועל אף הסולידריות היהודית החזקה שהופגנה בעת הצורך כלפי חוץ - כל אלה לא יכלו לפיצול הדעות לגבי הדרך איך להבטיח את קיום העם היהודי בעתיד. הפארטיזנים היהודים, וגם האחרים שהתחנכו על ברכי האידיאולוגיה הקומוניסטית, לא נתנו את דעתם על קיום יהודי עצמאי כישות בפני עצמה, ומיד עם שובם לקובנה נרתמו לפעילות במוסדות הממלכתיים הכלל-סובייטית, כשכל מאווייהם נתונים לבניית הרפובליקה הליטאית הסובייטית. חבורה זו הצליחה לגרור אחריה חלק מהיהודים הניצולים, שלא היו חברים מוצהרים במפלגה הקומוניסטית; הם ראו את עתידם האישי, כמו גם את עתידם של כל היהודים שניצלו, רק על ידי ההשתלבות המלאה בחיי המדינה הסובייטית, כל אחד במקומו בחיי הרפובליקה הסובייטית הליטאית. בעקבות תפיסת עולם זו שהם אימצו, הם ניתקו את עצמם מהיהודים האחרים שלא היו בדעה אחת איתם, ואפילו ממי שהיו להם חברים-לנשק בפארטיזנקה.

בימי המלחמה נגד הגרמנים עשיתי צעד נכון וטוב שעלה בידי - להשתלב בשורות הפארטיזנים "האדומים", הסובייטים. וכך גם נהגו חברי הקרובים אשר דגלו כמוני ברעיון הציוני, אבל אף פעם לא ויתרתי, אפילו לא לרגע, על שאיפתי להגיע לארץ ישראל. על אף האהדה שרכשתי לברית המועצות, המשטר של מדינה זו היה לי למכשול בדרך להגשמת רצוני, אבל אני לא התיאשתי והמשכתי בחתירה למטרה שלי, ולמען זאת נעשיתי שותף פעיל בארגון החלוצי-ציוני, הבלתי ליגלי בקובנה.

השרידים מ"מילדוס 7" מתקבצים

חברי הקולקטיב שיצאו מהיער: ברוך גפר (גרודניק), דב לוין וגיטה טורציון (פוגר) נשארו לגור זמנית בוילנה. צבי בראון התגייס לצבא האדום, אני, צבי שפר (גרישה שייפר), שני האחים גליקמן ויוסף מלמד הגענו לקובנה. החברים הנוספים מ"מילדוס 7" שניצלו והגיעו בעת ההיא לקובנה היו: מיכאל גלס ואחותו רבקה, האחיות - אסתר, מרים ויעל (ינטקה) שבץ, איזקה (יצחק) קופצ'בסקי, רחל לוין (רשל רוזנצווייג), פנינה גפר (סוקניק), מאשה רבינוביץ', יונה וחנה רוכמן

(זימן) עם אחותה שושנה אקרלינג (דולי זימן), רחל (קוקה) רוזנטל, רחל (רחל׳ה) זגאי ומירה מלמד (בוז). לאחר מכן הגיע לקובנה גם יוסף רוזין, שיצא בזמנו יחד עם יאנקל קאווה ליערות נאליבוקי, ומיוסף נודע לי שיעקב קאווה גויס לצבא האדום ונהרג.

כל חברי הקולקטיב האחרים - והם הרוב - היו בעיני בחזקת נעדרים, ולא ידעתי אז מי מבין החברים וכמה מהם הסתתרו בעת חיסול הגיטו במלינות וניספו בתוכן, ומי מהם הוגלו לגרמניה ומה עלה בגורלם של אלה. את הסיכום יכולתי לעשות רק לאחר תום המלחמה וכשנוצרה האפשרות לפגוש את החברים, ואז הסתבר שמספר חברי הקלקטיב הניצולים מהמחנות היה מועט ובין אלה היו: דינה מורביץ׳, לרקה רוזנבלום, אסתר יפה, מנחם סדובסקי (גנוני) - כל אלה לא שבו לליטא. רק אסתר שמוליאקוב שבה מהמחנה לקובנה, שיצאה משם ועלתה ארצה בשנות ה-70׳.

כל האחרים[1], כנראה ניספו במלינות,ובנסיונם לברוח משורות המובלים לגרמניה.

הקשרים שנוצרו ביער בינינו ובין החברים מוילנה, ובראשם אבא קובנר, המשיכו להתקיים, ומאחר והמגבלות לפגישות בינינו שהיו קיימות ביער התבטלו מעצמן עם השחרור, הרי עתה היינו חופשיים לבקר אחד אצל האחר והקשרים האישיים, כמו של הקבוצות בתור כאלה, התהדקו ביותר.

התודעה החלוצית-ציונית המשותפת הוליכה אותנו להתארגנות מקבילה של קבוצות החברים שלנו, בכל אחת משתי הערים - קובנה ווילנה, וחיפשנו דרכים לצאת מתחומי ברית המועצות, כדי להגיע לארץ ישראל. יחד עם זאת חלה התקרבות ממשית בשתי הערים, בין הקבוצות הציוניות המאורגנות: ״השומר הצעיר״, ״החלוץ הצעיר״ וה״החלוץ״, ״נצ״ח״, ״גורדוניה״, ״א.ב.צ.״, ״המזרחי״, חברי ״מפלגת פועלי-ציון צ.ס.״ וגם ה״רביזיוניסטים״. ואל הקבוצות הללו הצטרפו גם בודדים, סתם יהודים שדגלו ברעיון הציוני.

המטרה המשותפת של כל הקבוצות הללו הביאה גם להתקרבות אישית של המשתייכים לקשת הרב-גונית של ההסתדרויות הציוניות. כך הצטרפו לחוג שלנו - יוצאי ״מילדוס 7״ - בקובנה, מיכאל יצחקי (גלבטרונק), צדוק אביתר (בליימן), סוניה צ׳רני, דוד לוין, משה וולברשטיין, ללה פינקלשטיין ואחיה, שרה לייבנסון, לאה אינדיקשטיין, האחיות מאשה ואסתר גאיל ועוד. אנחנו, שרידי הקולקטיב מ״מילדוס 7״ היינו נפגשים לעיתים קרובות עם חברינו מהארגונים הציונים האחרים, וגם ערכנו מסיבת חנוכה משותפת במוצאי השבת, נר שביעי של חנוכה, (17.12.1944)

[1] רשימה שמית מלאה של חברי הקולקטיב, נמצאת בספרם של צבי בראון ודב לוין ״תולדותיה של מחתרת״, בהוצאת יד ושם.

בביתה של שרה לייבנסון, ומסיבה נוספת קיימנו בפרוס השנה האזרחית של שנת 1945, בביתה של מאשה רבינוביץ׳.

מקום העבודה

בספטמבר 1944, התייצבתי לפי החוק בלשכת הגיוס הצבאית בקובנה ונמצאתי כשיר לשרות בצבא, אולם בתוקף היותי מועסק ביחידה של כוחות הבטחון - גדוד המבער[1] - פטרו אותי מהחובה להתגייס לכוחות הסדירים של הצבא. עקב תעסוקתי זו זכיתי גם לקבל דיור הולם ועברתי מהדירה שברחוב לַייסֶבֶּס שהיתה מיושבת בדיירים רבים, לדירה לשניים, בבית רב-קומתי ברחוב גרוּנוַּלדוֹ 6, ושותפי לדירה בעלת שלושת החדרים היה וולף מיאסניק. החדרים היו מרווחים, היו לנו מים זורמים ואפילו תאורה חשמלית, דבר נדיר בתקופה זו. אולם מתקן ההסקה המרכזית בבנין לא פעל וכדי לא לקפוא מקור נאלצתי להעמיד באמצע החדר תנור-ברזל, ואת הארובה שלו "משכתי" החוצה, דרך אחת השמשות שבחלון. את התנור הסקתי בעצים שהשגתי, אבל תנור זה לא הפיק חום רב וגם מעט החום שהוא נתן אבד בין כתלי החדר הגדול, ששניים מקירותיו גבלו עם החוץ.

במקום שעבדתי, הנ.ק.ג.ב. למסילות-הברזל נתקבלו עובדים נוספים, גם הם היו מבין הפארטיזנים היהודים, ויחד מנינו שנים-עשר איש. תעסוקתנו העיקרית היתה בחשיפה, ועצירתם של ליטאים ששיתפו פעולה עם הגרמנים בתקופת הכיבוש. רק לעיתים רחוקות הובאו גם עבריינים מסוג אחר, כאלה שנחשדו בכוונות חבלה במשק הרכבות ומסילות-הברזל הסובייטים.

היחידה שלנו היתה בעלת אופי משרדי, והעובדים במשרד עסקו בחקירות החשודים בעבירות שיוחסו להם. במרתף הבית הדו-קומתי, של המשרד שלנו, הותקנו תאי-מעצר מסורגים ושם הוחזקו העצירים עד לגמר חקירתם. השמירה על העצירים הכלואים הופקדה בידי מיליציונרים (שוטרים), מתחנת המיליציה הסמוכה למשרד שלנו.

[1] ברוסית "איסטרביטלני באטליון" - Istrebitelni Batalion.

החוקרים הרשמיים לבשו מדים של עובדי שרות הבטחון הפנימי בברית המועצות, ורק במקרים של פעולות מיוחדות, כשהמצב חייב זאת, הם הופיעו ללא מדים. לעומתם אנחנו, "החיילים", לא לבשנו מדים וגם את האקדח בו צוידתי לא נשאתי בגלוי - סיבת הדבר לא הובהרה לי.

ליטאים שסרחו - מי ששיתפו פעולה עם הגרמנים - היו רבים מאד. חלק מהם הצליח לברוח מליטא עם הצבא הגרמני הנסוג, אולי ה"כרישים" שביניהם, אך לא מעטים נשארו במקום והם השתדלו לשמור על "פרופיל נמוך", לא לבלוט בשטח.

הגרמנים השמידו בעת נסיגתם מקובנה את הרשומות במשרדי הבטחון שלהם, אך גם אם נמצאו שרידי רשימות של אלה אשר עמדו בראש הפירמידה של משתפי הפעולה עם הנאצים, הרי שמותיהם של אלה שהיו מתחת להם, אלה שביצעו את פעולות ההרג הזוועתיים ביהודים, במו ידיהם בחדוה בהדרכה ובחסות "הגדולים", לא הוזכרו שם. את אלה וכל אחד אחר ששירת בדרך כלשהי את השלטון הלאומני הליטאי, שבתקופה זו הזדהה במאת האחוזים עם המשטר הנאצי - אותם צריך היה לגלות, להביאם לדין ולגמול להם על מעשיהם הנפשעים שהם ביצעו. זה היה התפקיד העיקרי שלנו, קבוצת הפרטיזנים שלנו, היהודים שעבדו במשרד זה, ואותו מילאנו ברצון.

בראש המשרד שלנו עמד אחד אלייניק, קצין בדרגת סרן, איש בגיל הארבעים לחייו ואדם סימפטי. מתחתיו היו ארבעה קצינים נוספים בדרגות סגן וסגן-משנה, כולם היו רוסים במוצאם שבאו מרוסיה הסובייטית והם לא ידעו כל שפה נוספת, פרט לרוסית.

השפה הליטאית אינה שייכת למשפחת השפות הסלאוויות והיא גם לא דומה לשפות האחרות המדוברות ביבשת אירופה, או בכל יבשת אחרת בעולם. הליטאים, ברובם, גם הם אינם יודעים שפות אחרות, לכן החקירה הישירה בין החוקר הרוסי לנחקר הליטאי נתקלה בקשיים רבים והמגשרים בין השניים היינו אנחנו, עובדי המשרד. כך, שבמרבית שעות התורנות במשרד הייתי, אני כמו גם חברי, ממלא תפקיד של מתורגמן. למרות זאת שאת ידיעותי בשפה הליטאית רכשתי מהשמיעה בלבד מילאתי את תפקידי כמתורגמן בצורה טובה למדי. היה לי גם היתרון ששלטתי באופן מלא בשפה הרוסית, כך שיכולתי להעביר לחוקר את דבריו של הנחקר ללא גמגום ובבהירות.

עקב תפקידי כמתורגמן הייתי נוכח במשך שעות רבות בזמן החקירות, שהיו בדרך כלל ממושכות, ובהמשכים. לפיכך, הכרתי את העבריינים ועל אילו סוג פשעים הם נחקרים. בהזדמנות זו גם התוודעתי להליכים שבחקירה: שיטות התשאול והפיתויים שנזרקים מדי פעם לנחקר, שיכולים "לעזור" לו לרחוץ את כפיו מעוונותיו, אם רק ישתף פעולה עם החוקר, ובעיקר אם הוא

"ייזכר" וימסור את שמותיהם של מי "שבאמת" פעלו, או עדיין פועלים נגד המשטר הסובייטי. לפעמים קרה גם שאיש כזה שוחרר ממאסרו, אבל נשאר "קשור" למשרד שלנו בהתחייבות להופיע בכל פרק זמן לשיחה אצל החוקר עם מידע שהוא נדרש להביא. מי שלא עמדו בהתחייבויותיהם אלה "זכו" לביקור של שליחי המשרד במקום עבודתם, או אפילו בביתם.

במשך כל מהלך החקירה רשם החוקר פרוטוקול, ובסיומה של החקירה הוא השמיע את דברי הפרוטוקול באזניו של הנחקר, שנדרש לאשר בחתימת ידו את אמיתות הדברים שנרשמו על ידי החוקר. הייתי עד למקרים של "פשרות", דהיינו, אם הנחקר "הסכים" למלא אחר דרישתו של החוקר שהתמצתה בדבר אחד, לשתף פעולה עם החוקר - במילים פשוטות, לשמש מלשין - כי אז הפרוטוקול נכתב מחדש והוכנסו בו שיפורים לטובת העציר.

ככלל, השתדלו החוקרים לגייס מבין האוכלוסיה המקומית מלשינים; לא היה אחד מאלה שנקלעו בדרך כלשהי למשרדנו, אם על ידי מעצר, או ש"נקרא" באופן סתמי להופיע בתואנה כלשהי אצלנו - שלא הפך במרוצת הזמן למלשין. המלשינים היו צריכים להוכיח שהם "עובדים" ועל רקע זה נוצרו לא פעם מצבים מגוחכים.

בעקבות ידיעה שמסר אחד מהאנשים "שלנו", נקראנו באחד הימים לצאת לפעולה די מורכבת; מדובר היה בתפיסת מרגלים שברשותם מַשדֵר רדיו. בערוב היום יצאנו חמושים לשכונה מרוחקת שעל ההר, בקובנה. התקדמנו בהליכה בדרכים עקלקלות, חמקנו דרך חצרות ובוסתנים עד שאיתרנו בית רחב-ידיים, בו היו אמורים להיות המרגלים, והקפנו אותו מכל הצדדים מבלי שנתגלה. שלושה פרצו דרך אחד החלונות לתוך הבית כשכל הנותרים עומדים בנשק שלוף, מוכנים לכל אפשרות שתתפתח - התנגדות מזויינת, או נסיון בריחה. הפורצים, ובראשם אחד החוקרים, השתלטו חיש על הנוכחים בבית ולאחר מאמץ לא רב נמצא גם המשדר ושני גרמנים בלבוש אזרחי, כשהם רגועים לגמרי.

האנשים לא נחקרו במקום וכל הנוכחים במקום, בני הבית וכולל האורחים הגרמנים על המשדר שלהם, נלקחו אל המשרד שלנו, ורק כאן החלה החקירה העניינית. בני הבית הליטאים טענו שאת הגרמנים הביאו לביתם אנשי בטחון סובייטים וציוו עליהם לארח אותם יפה, מבלי שגילו להם מי הם בכלל, ואסרו עליהם לדבר עם מישהו בנושא זה. שני הגרמנים לא היו מוכנים לומר דבר, פרט לזאת שהם מציעים למפקד שלנו להתקשר למספר טלפון מסויים, בתוך העיר קובנה. כל נסיון לדובב אותם, להוציא מפיהם הודאה כלשהי, לא צלח. לאחר שעברה כשעה מאז שחזרנו עם העצורים למשרד, נאות המפקד להתקשר למספר הטלפון שהציגו לא שני הגרמנים.

מעברו השני של קו הטלפון היה ראש מטה המודיעין הצבאי הסובייטי בקובנה והוא ציווה על מפקד המשרד שלנו להופיע מיד אצלו. ברשות המשרד שלנו היו שלושה כלי רכב - משאית קטנה, ג׳יפ צבאי ואופנוע והמפקד הוסע למקום שהוזמן אליו בג׳יפ, ואנחנו נשארנו במשרד וחיכינו לתוצאות. כעבור זמן לא רב שב המפקד בלווית איש צבא נוסף והם נכנסו למשרד המפקד המרווח, והמרוהט בכורסאות נוחות ובשולחן ארוך והדור אשר הסתיר מעט את דמותו של המפקד שישב תמיד בראשו. רצפת חדר המפקד היתה מכוסה כולה, מקיר אל קיר, בשטיחים יפים ורכים שבלמו כל רעש.

כל אותה עת שהמתנו לשובו של המפקד, ישבו שני הגרמנים במשרדו כשאנחנו שומרים עליהם; הגרמנים ישבו לצידי השולחן ולא הוציאו הגה מפיהם, ורק חייכו מעת לעת. האיש שבא עם המפקד לא השתהה להרבה זמן במקום, לקח עימו את שני הגרמנים ואת הציוד שלהם והם עזבו אותנו.

נושא תפיסת ״המרגלים״ לא ירד מסדר היום שלנו במשך כמה ימים, עד שהדבר התחוור כולו: הסתבר ששני ״המרגלים״ היו חיילים גרמנים, שניים מתוך הגרמנים הרבים שנשבו במלחמה על ידי הצבא הסובייטי, גוייסו והוכשרו על ידי המודיעין הצבאי הסובייטי לצרכיהם. שניים אלה שנעצרו על ידינו יועדו לצנוח מאחורי הקווים הגרמנים ולשדר משם למפעיליהם שבצד הזה של החזית, את הידיעות שילקטו שם.

לא נודע לי, אם המפקד שלנו ננזף עקב פעולת ״תפיסת המרגלים״ הגרמנים או, אולי צויין לשבח על תושיתו שהביאה לגילויים. לא זיהיתי את המלשין, שהביא את הידיעה על המרגלים למשרדנו, אך הוא בוודאי זכה לשבחים מפי המפעיל שלו - מבחינתו היתה זו הצלחה.

מקרה שונה במקצת התרחש בזמן אחר. הכפריים שבסביבת קובנה היו באים מדי פעם לשוק העירוני ומביאים איתם ממרכולתם ומוכרים אותה לאוכלוסייה העירונית. באחד הימים הגיע במרוצה אחד המלשינים וסיפר שבשוק ישנה קבוצת גברים והם מדברים סרה בשלטון ומסיתים להתקוממות נגד המשטר. התחרות בין זרועות הבטחון השונות על הצלחה בתפיסת מתנגדים לשלטון היתה רבה, ולמרות זאת שהשוק שכן בקצה אחר של העיר ולא היה שייך מכל בחינה שהיא לשטח בו טיפל המשרד שלנו, נשלחה חוליה משלנו לעצור, לפי סימנים מזהים, את המתמרדים.

בהגיעם למקום זיהו אנשי החוליה ללא קושי, את חמשת האיכרים עם שתי עגלות העמוסות שקי קמח. אנשינו הקיפו את הקבוצה, האנשים נעצרו והובאו עם כל הכבודה שלהם אל משרדנו.

בחצר האחורית של בנין המשרד שלנו היה מבנה, מחסן-סחורות גדול שעמד ריק, ולא היה אז בשימוש. שתי העגלות, על הסוסים והקמח שעליהן, הוכנסו לשם והגויים בעצמם הושבו בתאי המעצר. אחדים מהחבורה שלנו עטו על השלל, פרקו את שקי הקמח מהעגלות ומכרו אותו לתושבים, בהניחם שאלה שנאסרו ומואשמים בעבירה חמורה כזו שיוחסה להם - הסתה נגד המשטר, כבר לא ישובו במהרה לבתיהם.

חקירת העצורים נמשכה כיומיים, ובסוף הסתבר שהמלשין העליל על האנשים הללו עלילת-שווא, והוחלט לשחררם. אנשינו שהזדרזו לגנוב את הקמח נרעשו מהידיעה, אך לא יכלו להשיב את הנעשה והגויים יצאו מהמחבוש לבתיהם בעגלות ריקות. חמישה מבין חברינו, שלקחו חלק בשוד הקמח, הועמדו למשפט משמעתי ונידונו לשבעה ימי מאסר בתאי המעצר שבמרתף הבנין. את המעצר הם ריצו רק בלילות ובתנאים לא קשים, כי בשעות היום הם נדרשו לעבודתם הרגילה.

מפקד המשרד היה מקיים איתנו, העובדים, ישיבות-צוות בהן היה מקריא לנו את המאמרים הראשיים מהעתון ״פרבדה״ ורק לעיתים רחוקות נגע בפורום זה בנושאים הקשורים לעבודה שלנו. שיחות בעניני עבודה הוא היה נוהג לערוך עם כל אחד ואחד, באופן אישי.

פעם הזמין אותי המפקד והודיע לי שהוא החליט להכשיר אותי להיות חוקר. בשלב ההתחלתי היה עלי להשתתף ברישום הפרוטוקול בעת חקירת העצור ובהסכמת החוקר המורשה, לפי סימן מוסכם, אהיה גם רשאי להציג שאלות לנחקר. ואכן התחלתי בתפקיד, אך לא לאורך זמן, כי לאחר תקופה קצרה של ההתמחות בתפקיד החוקר, עזבתי את קובנה למען מטרה נעלה יותר - עשיתי את ראשית דרכי לארץ ישראל.

לנסוע לארץ ישראל דרך דוֹנבַּס ?!

זה היה בסתו של אותה שנה, שנת 1944, כשקיבלתי הודעה לבוא לוילנה לפגישה עם רוז׳קה קורצ׳אק. בגלל שחברי הקרובים ביותר היו מ״השומר הצעיר״, הכל ראו גם בי חבר השייך לתנועה זו, וכך גם החברים הוילנאים. לפני צאתי לפגישה לא ידעתי במה מדובר, אך בשבילי הספיק כשאמרו לי שזו קריאה של התנועה. אצלי ״התנועה״ נתפסה במתכונת המוצלחת של הקולקטיב ב״מילדוס 7״; לא ראיתי אז כל הבדל בין מי שמוצאו מ״השומר הצעיר״, ״גורדוניה״, ״החלוץ״, או תנועה אחרת השותפה ל״גוש ארץ ישראל העובדת״.

האפשרות לאנשים לנוע ממקום למקום בברית המועצות, כולל ברפובליקה הסובייטית הליטאית, ללא הבדל: פקידים, אזרחים סתם, ואפילו אנשי צבא, היתה מותנית בהשגת מסמך רשמי, שנקרא ״קוֹמַנדִירוֹבקָה״ - הרשאת-נסיעה - בה צויין שבעל הרשאה זו נוסע בתפקיד מטעם ארגון מוכר למקום פלוני, כפי שצויין במסמך ותוקפו לזמן נתון. כמובן, שגם אני לא יכולתי לצאת לוילנה ללא הרשאת-נסיעה, אך בתירוץ שקיבלתי ידיעה שלוילנה הגיע איש שיש בידו מידע על בני המשפחה שלי ועז רצוני לפגוש אותו, השגתי הרשאת-נסיעה מהמשרד שלנו לנסוע לוילנה ליום אחד. יצאתי לוילנה והגעתי לכתובת, כפי שהורו לי.

הגעתי למקום מגוריהן של שתי חברות, פארטיזניות לשעבר מהגדודים הוילנאים, ושם פגשתי את רוז׳קה קורצ׳אק. מפיה של רוז׳קה שמעתי את הדברים הבאים: אחיה של אחת החברות שהצליח לעבור את ימי המלחמה בברית המועצות, בא עתה מאיזור דונבס, המשופע במכרות-פחם, ושם הוא משמש מנהל עבודה במחלקה טכנית כלשהי. לאיש נודע שאחותו נמצאת בוילנה, והוא בא לפגשה. כנראה, כדי שהוא בעצמו יקבל הרשאת-נסיעה לוילנה הוא הצטייד במכתב-לוואי בו נכתב, שנסיעתו לוילנה היא למען לגייס עובדים לאיזור דונבס, וההוכחה לכך שלפי הרשאת-הנסיעה שלו שהוא קיבל מהמפעל שבו הוא מועסק, הוא זכאי לצרף אליו בנסיעתו בחזרה מוילנה עשרה בני אדם לעבודה במפעל.

לאיש הזה היתה ״בשורה״ נוספת, והיא: באיזור דונבס, הוא סיפר, ישנן שמועות שבקרוב יתחילו להגשים הלכה למעשה, את ההסכם שנחתם בין ברית המועצות והנציגות הפולנית שבארץ זו, להכיר בכל מי שחיו בשטחים שהיו בשלטון הפולני עד לפרוץ המלחמה באחד בספטמבר 1939, כאזרחים פולניים, והם יהיו רשאים להינות מהסכם ה״רפטריאציה״, דהיינו לנסוע לפולין. משם כמובן, הסיכוי להגיע לארץ ישראל גדול מאד; מי שיגיע לדונבס באמצעותו יוכלו להרשם שם כאזרחים פולנים לשעבר ובתוקף זאת יוכלו להימנות על ״השבים לארצם, פולין״.

רוז׳קה הציעה לי שאצטרף למסע זה - דונבס-פולין. הייתי צעיר בימים עם מעט נסיון-חיים והועמדתי בפני בעייה גורלית, אך השכל הישר שלי אמר, שלא זו הדרך להגיע לארץ ישראל. איך זה, כדי לעבור לפולין שהגבול עימה עובר ״על יד האף שלי״, לא הרחק מוילנה, אני צריך לנדוד מזרחה, למקום השוכן הרחק מהגבול עם פולין? ושנית, אם ההסכם שמדובר בו יכובד כרוחו וכלשונו על ידי הסובייטים והפולנים, הוא בוודאי יחול על כל שטחי ברית המועצות, כולל ליטא, והאפשרות ״לקבל״ אזרחות רטוראקטיבית פולנית, אם היא תהיה בכלל, ישיגו אותה באותן

הדרכים גם כאן. נוסף לכך, אני בעצמי נולדתי במקום שהיה שייך לפולין עד לפרוץ המלחמה בשנת 1939, ולעניין זה אני שווה לכל אחד אחר, בהסכם זה. במילים אלה דחיתי את הצעתה של רוז׳קה להצטרף למסע לדונבס, חסר ההגיון בעיני.

לא ירדתי לסוף דעתה של רוז׳קה, מדוע היא רצתה לשכנע אותי בכל דרך, כן להצטרף למסע לדונבס עד כדי כך, שהיא ניסתה אמצעי ״מוחץ״ זה: ״אם כן״, היא אמרה, ״זו הוראה של התנועה!״. חייכתי ושאלתי: ״בשם איזו תנועה את מורה לי לעשות כדבריך?״, ״בשם השומר הצעיר״, היא אמרה. חייכתי ואמרתי לה: ״אני הייתי חבר ב״החלוץ הצעיר״ והוספתי, ״גם אילו הייתי חבר ב״השומר הצעיר״ לא הייתי שומע לצוו טפשי כזה״. רוז׳קה היתה מופתעת הן מהסירוב שלי לעשות כרצונה וכנראה, גם מ״הגילוי״ שאיני חבר ב״השומר הצעיר״. בזה תם העניין ואני חזרתי לקובנה.

הכל עבודה עצמית

מקומות המפגש של חברנו בקובנה היו ברחוב קסטוצ׳יו מספר 3 או ברחוב אוגניאגסיו מספר 13, שם גרו חברים שלנו. אני גרתי במקום אחר, אולם רק בשני המקומות הללו הרגשתי את עצמי בבית והייתי מבקר שם ערב-ערב. בפגישות אלה גם טיכסנו וגיבשנו את רעיון היציאה מליטא ואיך להגיע למקום שמשם אפשר יהיה להמשיך לארץ ישראל.

בסתו של שנת 1944 ובתחילת שנת 1945, הספיק כבר הצבא הסובייטי לשחרר חלק נכבד מאדמת פולין, ואם אפילו הוקם שם ממשל פולני, הרי לדידינו היה זה היינו הך - כאן בליטא ושם בשטח הפולני - בשני המקומות היה השלטון בידי הסובייטים. חברים בודדים מוילנה עברו לפולין, אך משם לא הגיעו ידיעות ברורות אלינו, אם אפשר משטחי פולין המשוחררים להמשיך הלאה, לארץ־ישראל. הסיכוי להתקרב אל חופי ארץ ישראל יכול היה להתגשם, רק לאחר שנעזוב את ברית המועצות וכל שטח של מדינה אחרת הנמצאת תחת השפעתה. היתה דעה שאם נצליח לעבור לרומניה, ייתכן שמשם אפשר יהיה לפלס בקלות את דרכנו ארצה. אולם הנסיונות שנעשו לסלול נתיב זה לא הניבו את הפרי המצופה, בדרך זו היו הרבה מכשולים ושתיים מהחברות שלנו אף נעצרו והושמו בכלא בעוון פעילות ציונית.

בינתיים החלו באיזורים הקרובים אלינו לפעול וועדות הרפטריאציה, כדי להוציא לפועל הלכה למעשה את ההסכם שנחתם בין הפולנים והסובייטים לפינוי האזרחים הפולנים. בלית ברירה אחרת לצאת משטחי ברית המועצות, תלינו את תקוותנו להיעזר בוועדות אלה לעניין שלנו. בתחילה

היתה תנועת העוברים מליטא לפולין, בפרט של יהודים - דלילה; יוצאי ליטא במיוחד, נעמדו בפני הקושי להוכיח את "שייכותם" לפולין, אך כמו כל דבר במשטר הסובייטי - ואולי גם במקומות אחרים בעולם - הכסף עונה על הכל. פקידי הוועדות הסובייטים וגם הפולנים, נוכחו לדעת שעקב מעמדם בוועדות הריפאטריאציה נפתח בפניהם מעיין שופע לצבירת הון פרטי, והחלו להנפיק, תמורת תשלום, תעודות רפטריאנט לכל דיכפין. נוצר אז מצב שגם מי שענו לקריטריונים לקבל תעודת רפאטריאנט בדרך לגיטימית העדיפו לשלם כסף לפקידים, ובלבד שהם יחישו את קבלת התעודה הנכספת. פעילי התנועה שלנו גם הם מצאו את הדרך, ויצרו קשר עם אנשי הוועדה לרפטריאציה שישבה בעיר לִידָה ולאחר מכן בגרודנה, ומהם נרכשו התעודות שנדרשו עבור חברינו מליטא.

הידיעה על האפשרות לצאת מליטא נפוצה בקובנה והיא גרמה להתרגשות רבה אצל קומץ היהודים - השרידים שהתקבצו שם. מי שלא היו קשורים לקומוניסטים, ואפילו לא השתייכו אי-פעם לארגון ציוני כלשהו, באו לבקש שיסייעו להם להשיג תעודות רפאטריאנט כדי לצאת מגבולות ברית המועצות. רוב רובם של חברינו היו, כמוני, דלי-אמצעים, אך לעומתנו היו מבין הפונים לעזרה בקבלת תעודת-רפאטריאנט, יהודים בעלי אמצעים, ובכסף שהם נתנו כדי להשיג עבורם את התעודה, התאפשר גם לממן חלק מהתעודות שנקנו עבור החברים שלנו.

הייתי חבר קרוב ליצחק קשיב (קופצ׳בסקי), שהיה פעיל מאד בנושא השגת תעודות-הרפאטריאנט. יצחק היה אז מרכז הקואורדינציה הציונית בקובנה, אך גם מבלי לדעת זאת מילאתי מדי פעם תפקידים שהוא הטיל עלי, שהיו קשורים בארגון יציאת חברינו, ויהודים בכלל, מקובנה לפולין. פעם בא אלי יצחק ואמר לי לברר אצל אחד בשם סירוט, שניירותיו היו מוכנים והוא אינו מזדרז לקבלם ולצאת מקובנה. נפגשתי עם האיש והוא אמר שהוא זקוק ליום חופשי מהעבודה להתארגן ליציאה ואינו מוצא דרך איך לעשות זאת. באותו רגע צץ בראשי הרעיון איך לפתור את הבעייה, ואמרתי לו: "מחר אני אבוא למשרדך ואזמין אותך רשמית ללכת עימי, ואתה תלך לביתך תאסוף את חפציך ותצא לדרך".

למחרת היום הגעתי למשרד ששם עבד סירוט כמנהל חשבונות, ומצאתי אותו רכון על ערימת ניירות שעל שולחנו. בחדר שישב סירוט היו עובדים נוספים וביניהם גם המנהל של המשרד, לא יהודי, שהיה בעצמו פארטיזן בגדוד שלי. כשנכנסתי למשרד פניתי בקול רשמי ובקשתי לדעת מיהו האזרח סירוט, ולאחר שהוא קם ממקומו והזדהה בפני הודעתי לו שהוא מתבקש לבוא עימי. עיני כל העובדים הופנו אלי והרגשתי איך שהאנשים מלווים אותנו במבטים תוהים אל פתח היציאה

מהמשרד. מנהל המשרד הכיר אותי כמי שעובד בנ.ק.ג.ב. והוא, כמו האחרים שם, לא העז לשאול מדוע סירוט מוזמן ללכת איתי ולכמה זמן. הם היו משוכנעים, שסירוט מוזמן למשרדנו לחקירה שאת תוצאותיה מי ישורנה... סירוט הלך הביתה ארז את חפציו ועזב את קובנה לצמיתות, וכעבור כשבוע גם אני עזבתי את קובנה.

לסיפור עם סירוט היה המשך אותו שמעתי מפיו של אליעזר מוזס. אליעזר מוזס עבד בנ.ק.ג.ב. יחד איתי, ואני כמובן לא סיפרתי לאיש מבין חברי לעבודה על המבצע הפרטי שלי - עצירתו המדומה של סירוט. רק מהשתלשלות הדברים שבאו לאחר מכן, מוזס והחברים האחרים במקום עבודתי הגיעו למסקנה שאני הוא אשר חוללתי את המעשה. וכך סיפר לי מוזס כשנפגשנו מחדש לאחר עלייתו ארצה: ״זמן קצר לאחר שנעלמת מקובנה נקראנו והועמדנו בשורה, כל החבר׳ה שלנו מהמשרד, ועל פנינו עבר סאשא[1]. סאשא עבר על פנינו הלוך וחזור מספר פעמים, הסתכל על כל אחד ואחד מאיתנו בתשומת לב ולבסוף אמר - הוא לא בין אלה, הוא איננו כאן. ורק לאחר זמן-מה נודע לנו מדוע נערך לנו מסדר זיהוי זה. סאשא סיפר שלפני כשבועיים בא עובד המשרד שלנו ולקח את אחד העובדים שלו לחקירה ומאז נעלמו עקבותיו של העובד שלו והוא לא שמע ממנו דבר. לאחר שעברו כשבועיים מאז שהעובד שלו נעלם, הוא בא לברר מה עלה בגורלו של האיש. מפקד המשרד שלנו טען, שאף אחד מעובדיו לא נשלח להביא את מישהו מאנשי משרדו של סאשא אלינו, אולם לאחר שהלה עמד על שלו החליט המפקד לתת לו הזדמנות לעבור על פני עובדי המשרד, שינסה למצוא ביניהם את זה שביקר במשרדו של סאשא ולקח עימו את סירוט. ״אני שיערתי שזה היית אתה״, שאל-אמר מוזס. עניתי לו שהשערתו היתה נכונה, והשלמתי את הסיפור בפרטים שלא היו ידועים לו.

בפעילות שלנו נזקקנו לסוגים שונים של מסמכים שיענו על הדרישות הביורוקראטיות, שהיו נהוגות במשטר הסובייטי בכלל, ובימי המלחמה בפרט. נזקקנו להרשאות לצרכי נסיעה, לאישורי-מחלה, כדי לאפשר לחברים להיעדר מהעבודה, ואיסוף טפסים רשמיים ריקים מכל הסוגים, הפכו להיות תחביב של כמה מאתנו, וגם שלי. דוד לוין עבד במשרד של אחת המרפאות העירוניות והוא הביא משם טפסים אותם מילאו חברינו ו״העניקו״ חופשות-מחלה למי שהיו צריכים להיעדר מהעבודה עקב פעילותם במסגרת התנועה שלנו. אני סחבתי מהמשרד שלנו עשרות טפסים של הרשאות-נסיעה שבאמצעותם נתאפשרה תנועת החברים שלנו מקובנה למקומות אחרים. כך גם

[1] מנהל המשרד ששם עבד סירוט.

עשו חברים נוספים - סילקו ממקומות העבודה שלהם טפסים מסוגים שונים ומסרום לשימוש לצרכים שלנו. מלאי הטפסים הללו הגיע למימדים רציניים והיה חבל להשמידם, ולפני עזיבת קבוצת הפעילים שלנו את קובנה, רצינו למסור את החומר הזה למי שימשיכו בעבודה שעשינו אנחנו עד עתה. לפני שעזבנו, יצחק ואני את קובנה, אמר לי יצחק שהוא נדבר עם חברה ותיקה בתנועה החלוצית שהגיעה לפני זמן לא רב לקובנה, והיא מוכנה לקבל לרשותה את כל הטפסים שאגרנו והנמצאים אצלנו. היא בעצמה לא יכולה עדיין לצאת את קובנה ועד לעזיבתה את העיר ואת ליטא בכלל, היא תמשיך בפעולה שאנחנו עסקנו בה עד עתה, ויצחק קבע עם החברה מועד שבו אני אגיע לביתה, ואביא אליה את "החבילה".

לפי סיכום זה באתי עם "החבילה" לכתובת שמסר לי יצחק, הגעתי לבית ועליתי במדרגות חיצוניות שהובילו לדירת החברה בקומה עליונה. נקשתי בדלת והיא יצאה לקראתי ושאלה למי אני צריך. אמרתי לה שבאתי בשמו של יצחק קופצ'בסקי למסור לה חבילה זו שבידי, לפי הסיכום איתה. החברה לא הזמינה אותי להכנס הביתה, היא נראתה מבוהלת והכחישה בכל תוקף שהיא מכירה אדם בשם יצחק קופצ'בסקי וכי היא אינה מצפה לחבילה ממישהו. "חלה כאן טעות", היא אמרה. ניסיתי להרגיע אותה שאין לה ממה לחשוש, אך היא בשלה: "לא מכירה ולא יודעת", ואני עזבתי את המקום כשאני כולי נסער. אני הייתי מודע לסכנה הטמונה במקרה שמישהו נתפס בפעילות ציונית, אך למרות זאת עשיתי דברים בזהירות והשתדלתי שלא להיחשף ולא להיתפס במעשים, אבל עשיתי, וכמוני עשו גם חברים אחרים מהתנועה. זו היתה הפעם הראשונה שפעולה שיצאתי לבצע לא התממשה כמצופה, אמנם שלא באשמתי אך הדבר חרה לי מאד. ירדתי ממדרגות דירתה של החברה מבלי לומר לה שלום, עד כדי כך הייתי מאוכזב "מקבלת הפנים" שזכיתי לה. חזרתי ליצחק וסיפרתי לו את השתלשלות העניינים ומסרתי לידיו בחזרה את "החבילה".

להתעוררות שהתרחשה אצל היהודים עקב האפשרות לעזוב את ליטא, ואת ברית המועצות בכלל, היו גלים והדיהם הגיעו גם למוסדות הממשלתיים. גם אנחנו, עובדי המשרד שלנו, נצטווינו להיות ערנים לדבר "הפעילות הציונית" המתנהלת בעיר, והורו לנו להביא לידיעת הממונים כל מידע שיגיע לאזנינו בנושא זה. עם "בשורה" זו באתי ליצחק, כדי להתריע ולהזהיר אותו שיישמר במגעיו עם האנשים שמחוץ לחוג שלנו.

התכוננתי לעזוב את ליטא והתחלתי להכין את "הרקע" לכך גם במשרד שלי, ובשיחה שיזמתי עם המפקד סיפרתי לו על רצוני לבקר "במולדתי", משמע במקום הולדתי; אמרתי לו שיש בכוונתי לחפש ולמצוא "במולדתי" מישהו מבני משפחתי. אני ידעתי זה מכבר, שמבני המשפחה שלי, כמו

מכל יהודי פוצ׳אייב, לא נשאר זכר; הגרמנים בסיוע פעיל של השכנים האוקראינים החלו בשחיטת יהודי העיירה, זמן קצר בלבד לאחר נסיגת הצבא האדום מהשטח, ביוני 1941, והשלימו את מלאכתם הבזויה והנפשעת ב-7 בספטמבר, 1942 כשהם הרגו את היהודים האחרונים בפוצ׳אייב.

כמובן שאני לא התכוננתי לנסוע לשם, בשבילי היה חשוב שהמפקד ידע שאני עשוי לעזוב את המשרד ואת קובנה. תשובתו של המפקד היתה חיובית ואפילו נלהבת : ״סע, סע״ - הוא אמר לי - ״אני אצייד אותך בהרשאת-נסיעה ארוכת-טווח וגם אתן לך מכתב-המלצה, לכל מאן דבעי, שיסייעו לך בכל דרך״. הודיתי לו על רצונו הטוב ועל העזרה שהוא מוכן להושיט לי בביצוע המשימה שאני לוקח על עצמי, עד כדי נכונותו לשחרר אותי מהעבודה.

באמצע ינואר של שנת 1945, נפתחה בקובנה לשכה לרפטריאציה עבור האזרחים הפולניים, ועל אף זאת שעבדתי באחד המשרדים של שרותי הבטחון התייצבתי במשרד הוועדה ודרשתי לקבל תעודת רפאטריאנט על סמך היותי נתין פולני. כדי להרשים את הפקיד הממונה במקום פניתי אליו ודיברתי איתו בפולנית, אך הלה דרש ממני שאוכיח את אמיתות דברי במסמכים או לפחות, על ידי עדים בעלי תעודות פולניות. כרגיל, גם במקרה הפרטי שלי, רק ״הנייר המתאים״ הוא הקובע אצל הביורוקראטים. נדרשתי להציג תעודות להוכחת היותי נתין פולני עד לפני המלחמה, הסברתי שכל תעודותי אבדו בימי המלחמה וכי אני יכול להביא עדים מקובנה שיאשרו שמוצאי מפולין , אך הפקיד אמר לי שזה אינו מספק אותו. עזבתי את משרד הרפטריאציה כלעומת שבאתי, בידים ריקות וללא כל תקווה שאני איוושע מידי אנשי משרד זה. הייתי מעוניין להשיג תעודת רפאטריאנט רשמית על סמך דברי שהיו אמיתיים, אבל המציאות דחפה גם אותי להזדקק ל״נייר״ קנוי שהונפק עבורי לאחר זמן-מה, ואפילו בשמי האמיתי.

בסוף חודש מרץ, בימי חול-המועד פסח, של שנת 1945, עזבתי את קובנה, נעלמתי. זמן-מה לפני כן גיליתי לשכני לדירה וולף מיאסניק, שבאחד הימים הקרובים אני אעזוב את הדירה ואת קובנה בכלל, ואתחיל בדרכי לארץ ישראל. כשבא המועד שלי לצאת מקובנה השארתי על השולחן שבחדרי את האקדח שהיה לי, כתבתי כמה מילות פרידה למיאסניק וביקשתיו שיחזיר את הנשק למפקד המשרד כעבור עשרה ימים.

העדפתי לצאת מקובנה בהסעה מזדמנת ולא ברכבת שם צריך היה להציג הרשאת-נסיעה כדי לקנות כרטיס נסיעה; יצאתי לפאתי העיר לתור אחר הסעה כזו ועד מהרה הצלחתי לעצור משאית צבאית שהביאה אותי לוילנה, ולמחרת היום יצאתי לגרודנה ששכנה אז לא הרחק מהגבול הפולני

החדש. העיר גרודנה היתה התחנה האחרונה בברית המועצות לפני שהרפאטריאנטים, שהגיעו מוילנה ומליטא בכלל, עברו לפולין.

עם בואי לגרודנה החלפתי את ווּבקה פרידמן, ואני קיבלתי על עצמי את התפקיד שהוא מילא עד עתה, שהיה: לפגוש את היהודים שנשלחו לכאן על ידי אנשי הארגון הבלתי רשמי שלנו - להדריכם ולהכין אותם לקראת המעבר כרפטריאנטים לפולין. עם קבלת התפקיד תפסתי גם את מקום קודמי באכסניה שעמדה לרשות הפעילות שלנו בביתה של זינה, המקשרת המקומית. זינה היתה נערה בוגרת שגרה בבית זה עם קרובי משפחתה, היא היתה פארטיזנית ונמנתה גם על פעילי תנועת החלוץ. מקודמי בתפקיד קיבלתי הסבר קצר מה טיבה של העבודה שעלי לבצע וזינה הכניסה אותי לתפקיד באופן מעשי. פעמיים ביום הלכתי לתחנת האוטובוסים העירונית ולתחנת הרכבת, כדי לפגוש ולהביא את האנשים שלנו לביתה של זינה להשלמת הטיפול לקראת העברתם לפולין.

בבוא "הרפאטריאנטים החדשים" לגרודנה אספתי מהם את התעודות שהיו עימם ובמקום כל אלה קיבל כל אחד תעודת-רפאטריאנט, שהיה טופס שבו נרשמו בכתב יד פרטיו האישיים של נושא התעודה, אך ללא דיוקן מצולם של בעל התעודה. בתקופה ההיא כל התעודות, או האישורים האישיים למיניהם שהונפקו על ידי השלטונות לא נשאו על גביהם את תצלום בעליהם ודבר זה הקל מאד על הפעולה שלנו.

את התעודות שאספתי מהאנשים שרפתי וכל אחד היה חייב להסתגל לשמו וללמוד את הפרטים האישיים הרשומים בתעודת הרפאטריאנט שקיבל, כדי לא להיכשל בעת הבקורת במעבר הגבול לצד הפולני.

את תעודות הרפאטריאנט שהכינו במשרדי הוועדה לרפאטריאציה, היתה מקבלת זינה ואני הייתי מתלווה אליה כשהיא הלכה לקבלן. אני שמרתי עדיין את התעודות האישיות שלי: אישור על שרותי כפארטיזן, את תעודת הזיהוי האישית שלי ואת האישור על היותי מועסק במשרדי הנ.ק.ג.ב. למזלי לא נדרשתי במשך כל אותו הזמן שהייתי בגרודנה להזדהות בפני אנשי החוק, אפילו שעקב תפקידי הסתובבתי הרבה בתחנות האוטובוסים והרכבת, כדי לקבל את אנשינו - גם כשהם הגיעו לגרודנה וגם כשליוויתי אותם לרכבת היוצאת מגרודנה לביאליסטוק. עשיתי את המלאכה כך שלא אבלוט יתר על המידה בשטח ושאיש לא יבחין שאני קשור במשהו לאנשים הללו. את תפקידי בגרודנה מילאתי במשך כשלושה שבועות, וזה היה הזמן המקסימלי שיכולתי להסתובב שם מבלי

"שישימו עלי עין". ב-16 באפריל הגיע גם תורי לעבור לפולין. ביום זה השמדתי את תעודותי ונשארתי רק עם תעודת הרפאטריאנט הטרייה שלי - דמות חדשה בשטח.

במשך הזמן שישבתי בגרודנה עברו דרכי כמה עשרות אנשים, ביניהם היו גם יהודים ליטאים שלא ידעו את השפה הפולנית ודבר זה הגביר אצלם את המתח האישי לפני, וגם אחרי שעברו את הגבול לפולין. אנשים אלה חששו שמא יתבקשו במעבר הגבול לענות בפולנית על שאלות שיישאלו, ולא יוכלו לעשות כן. על כן הם נצטוו לא לדבר בכלל, להגיש את הנייר לבודקים עוד לפני שהם יתבקשו לעשות כן, לנענע בראש ולחייך, וזהו.

כשאני עברתי את הבקורת ברכבת שחצתה את הגבול נוכחתי לדעת שברוב המקרים הרכבת של הרפאטריאנטים עוזבת את גרודנה לפנות ערב, קרונות הרכבת אינם מוארים והבודקים עוברים בין האנשים, מבקשים את התעודה וקוראים את הכתוב בה לאור פנס-רוח. לפעמים זורקים מבט על פני מציג התעודה, אך לרוב הם מסתפקים בנייר שהוגש להם, בודקים את כותרת הטופס למעלה ואם יש חותמת וחתימות בתחתיתו - כך בצד הרוסי. הפולנים כלל לא בדקו את הנכנסים אליהם, כנראה מתוך הנחה שאם הסובייטים לא עצרו אף אחד, משמע שהתעודות כשרות ואין מה לחפש בהן. אך כאמור, לא ידענו שכך מתנהלים הדברים ונקטנו בכל אמצעי הזהירות שלא להכשל.

עם עזיבתי את גרודנה לקחתי על עצמי לשמש "אפוטרופוס" למשפחתו של צבי בריק - ראש המשפחה, אשתו ליבה לבית קלוריה ובנם הזאטוט אַריק, כך הוא כונה בפי הוריו. לימים הגיע אריק לתפקיד הרם: נשיא בית המשפט העליון במדינת ישראל, הוא כבוד השופט אהרון ברק.

עם יציאתנו ברכבת מגרודנה הייתי צמוד אל משפחת בריק כדי להמעיט, או למנוע מהם בכלל, מגע כלשהו עם אנשי משמר הגבול והבודקים. סיכמתי איתם שבעת הצורך אני הוא הדובר שלהם. ואכן, בבקורת הגבולות הצגתי את תעודותי ואת תעודותיהם של משפחת בריק, כשאני מצביע עליהם והם בעצמם "מנמנמים" על הספסל. עברנו בשלום לצד השני והגענו לתחנת הרכבת בביאליסטוק. בירורתי, ומצאתי רכבת היוצאת בעוד זמן קצר מביאליסטוק לורשה ולקחתי עימי את משפחת בריק. לא היינו זקוקים לכרטיסי רכבת, כי תעודת הרפאטיריאנט הקנתה לנו זכות לנסוע ללא תשלום.

בפולין

לא היה לנו כל קשר עם מישהו מעברו השני של הגבול וגם לי לא היו כתובות אל מי לפנות לאחר המעבר לפולין. בזמן הזה החשוב ביותר היה להצליח ולעבור לשם, ושם כבר נסתדר...

לאחר חצות הליל הגענו לתחנת הרכבת בורשה. לא התמצאתי בחוצות ורשה, ובוודאי שלא בלילה; לא ידעתי לאן ללכת ולהוביל את משפחת בריק שהיתה עימי; רציתי רק דבר אחד, להתרחק ולהרחיק אותם מכל פגישה עם אנשי החוק - ובכלל מפולנים - מפני שהם לא ידעו את השפה הפולנית וקיוויתי לפגוש בדרכי יהודי כלשהו שינחה אותי איך להגיע לארגון או מוסד יהודי, שציפיתי למצוא בורשה.

בורשה שרר עוצר לילי, אך כשראיתי שרבים מאלה שהגיעו ברכבת צועדים העירה לא היססתי וגם אנחנו הצטרפנו אל ההמון הזה. לא הרחק מתחנת הרכבת עצר אותנו משמר של שניים, שוטרת ושוטר, אשר התעניינו מי אנחנו ולאן פנינו מועדות. סיפרתי להם שאנחנו רפאטריאנטים ואנחנו מתכוונים להגיע לארגון המטפל באנשים כמונו. אנשי המשמר לא ביקשו מאתנו תעודות והסבירו לי שכעת, בשעות העוצר, המשרד לקבלת הרפטריאנטים אינו פתוח, אבל הם ילוו אותנו לתחנה של הצלב האדום, שם נמתין עד לבוא הפקידים בבוקר, אשר יעזרו לנו בסידור ראשוני בורשה.

הלילה היה צונן, אבל בגלל ההליכה הרגלית וההתרגשות הכללית שלי, לא הרגשתי את הקור. דבר אחד הטריד אותי והוא: איך להשתמט מהטיפול הרשמי של הצלב האדום, חששתי שמא יגלו שהאנשים אשר עימי, משפחת בריק, אינם יוצאי פולין והראיה - הם אינם יודעים מילה אחת בפולנית. באכסניה שלשם הובאנו שרר חושך מוחלט ואיש לא הבחין בפרצופו של השני. על כך דווקא שמחתי, אך בליבי כרסמה הדאגה, מה יהיה כשיאיר הבוקר ותתחלנה השאלות, הן הרשמיות והן של האנשים אשר בקרבתנו, שהגיעו לכאן במרוצת הלילה.

המקום היחידי שיכולנו לנוח בו היתה הרצפה של החדר הגדול שלשם הובאנו. על אף החושך ששרר במקום הרגשתי שרק מעטים מבין הנוכחים התמסרו למנוחה ממשית, לרוב הנוכחים "לחץ משהו". הסברתי בלחש לבני משפחת בריק שמחמת אי הבהירות למצפה לנו בבוקר, אני בדעה שנעזוב את המקום, ללא רואים, לפני עלות השחר; נסתתר במקום כלשהו עד שתתחיל תנועת אנשים ברחוב ואז נשתלב גם אנו, בתוך ההמון ונחפש יהודים, ושותפי למסע קיבלו את הצעתי ללא עוררין.

ואכן, עם דמדומי הבוקר שהפציעו חמקנו מהאכסניה של הצלב האדום והתחלנו ללכת לכוון כלשהו, מבלי לדעת לאן. אבל עד מהרה נוכחתי לדעת שאנחנו היחידים ברחוב והוא עדיין ריק

מאדם, משמע העוצר עדיין בתוקף. במבט מהיר איתרתי פתח כניסה לבית, זה היה כעין חדר מדרגות, נכנסתי לשם עם בני משפחת בריק שלצידי והסתתרנו בפינה שמאחורי המדרגות. הזמן שהיינו שם נראה היה לי כנצח וכל הזמן הטיתי אוזן לחוץ, לשמוע אם ברחוב מתהלכים כבר אנשים. סוף-סוף הגיע הרגע המיוחל ויצאנו מהמחבוא מבלי שמישהו הבחין בכך.

בלכתי ברחוב תהיתי אחר פרצוף יהודי שאוכל לקבל ממנו מידע, אם ואיפה יש כאן וועד יהודי שאפשר לפנות לשם לקבל עזרה והדרכה כלשהי. לבסוף נזדמן בדרכי איש שנראה לי ללא ספק יהודי, ואליו פניתי באידיש וכשהוא ענה לי באותה שפה ביקשתי ממנו שיתן לי כתובת של וועד יהודי או של ארגון יהודי אחר הפועל בעיר. האיש גם הוא היה חדש בורשה וידע רק על כתובת אחת שהוא מסר לי - מסעדה יהודית, ושיערתי שבמקום זה אוכל לקבל את שאני מבקש. לא התעכבתי הרבה, וללא היסוס, כיוונתי את פעמי לכתובת שזה עתה קיבלתי.

איתרתי את הרחוב ואת הבית בו אמורה להיות המסעדה, עליתי לקומה השלישית, לפי התאור שקיבלתי וניצבתי ליד דלת הכניסה. אך דא עקא, דלת המסעדה היתה סגורה ומוברחת מבפנים ואיש לא ענה לקריאות שלי שיפתחו לי. התחלתי לדפוק בחזקה על הדלת עד שנפתח אשנב קטן מתוך הדלת ממנו הציצו פניו של בעל המסעדה כשהוא מגדף ומקלל אותי על כך שאני מקים רעש כזה שיכול להזעיק זרים. האיש ביקש שאעזוב את המקום ולא אבה כלל לדבר איתי. לאחר שהוא פסק מצעקותיו הוא בכל זאת הקשיב לדברי: "אני מבקש להכנס אליך רק כדי לקבל ממך כתובת של הוועד היהודי המקומי", אמרתי לו. בעל המסעדה נרגע מעט וסיפר לי, כשדמעות זולגות מעיניו, "רק אתמול", הוא אומר " באו חוליגנים פולנים ורצחו במקום יהודי" והוסיף: "אני מפחד שהדבר יכול לקרות גם היום על כן סגרתי את המסעדה, כפרה הכסף". ראיתי נגד עיני איש מבוהל מאד אך הוא התעשת מעט ורשם לי את כתובתה של פולניה, "שם" הוא אמר, "תוכל למצוא יהודים ולדעת יותר".

הייתי מרוצה שהשגתי כתובת נוספת, לאן ללכת, וגם לשם הגעתי. בהגיעי למקום מצאתי כמה צעירים יהודים אשר התאכסנו במקום זה תמורת תשלום, אך גם הם היו חדשים בעיר ולא ידעו מה ומי. הזמנתי מקומות לינה, על הרצפה כמובן, ויצאתי לתור את העיר, לפגוש במישהו שיוכל לעזור לי ביצירת קשר עם יהודים: ארגון, וועד - משהו מסוג זה. שוב נתקלתי ביהודי ברחוב והוא אמר לי שהוא אינו יודע על קיומו של וועד יהודי, אבל הוא שמע שבפראגה, בפרוורה של ורשה, עומדת להתקיים בעוד יומיים, ב-19 באפריל, עצרת (אקדמיה, בפיו), לציון יום פרוץ המרד בגיטו, וכי לאותה עצרת יבואו הרבה יהודים ויהיה שם גם אחד ממארגני המרד ששמו יצחק צוקרמן. עיני

אורו מידיעה זו משני טעמים: היה ברור שבמקום זה, בין יהודים רבים, אוכל למצוא קצה חוט לארגון יהודי כלשהו, ושנית - יצחק צוקרמן? בחור בשם זה זכור לי, שהיה "שליח" של מרכז "החלוץ הצעיר", שביקר לפני המלחמה בסניף התנועה בפוצ'אייב וזכרתי אותו היטב, זכרתי אפילו שיר שהוא לימד אותנו, החניכים.

חיכיתי בכליון עיניים ליום ה-19 באפריל, והגעתי לאולם בו עמדה להתקיים העצרת כשעתיים לפני המועד שנקבע לתחילת העצרת. דיברתי עם הסדרנים במקום וביקשתי מהם שיצביעו בפני על האיש ששמו יצחק צוקרמן, כשיגיע לכאן. לא הייתי בטוח שאני אצליח לזהות אותו אחרי שעברו כשמונה שנים מאז שפגשתי בו. קיבלתי הבטחה מהסדרנים שהם ימלאו את בקשתי, והם אכן עשו כך.

מאז שהגעתי למקום נצמדתי לשני הסדרנים ומחשש שכניסתו של צוקרמן תישמט מעיני, ובכל פעם כשמישהו נכנס למקום והיה נדמה לי שזה הוא, שאלתי אם זהו צוקרמן והתשובות שקיבלתי היו שלילית. לבסוף בא אדם גבה-קומה לבוש מעיל פרווה שחור ארוך, ובעל שפם. שוב רצתי לסדרן עם שאלתי והפעם היתה תשובתו חיובית, "זהו צוקרמן", הוא אמר. נהגתי בחוצפה - רצתי עד שהגעתי ונעמדתי מול פניו של יצחק, הוא נעצר ואני ללא כל הקדמות פתחתי וסיפרתי לו מגיין אני מכיר אותו ושזה עתה באתי מליטא ומחפש קשר לאנשי התנועה. יצחק הקשיב בסבלנות לדברי, התנצל שאינו יכול להתפנות כעת לשיחה מורחבת, אך הזמין אותי לבוא אליו למחרת היום בכתובת שהוא מסר לי ואמר: "בבואך לשאול עלי בכתובת זו יכולים לשאול אותך לאיזה צורך אתה מחפש אותי ועליך לא להזכיר, אפילו ברמז את "החלוץ הצעיר", אתה בא אלי כפארטיזן". הייתי נרעש ונרגש - מצאתי את הכתובת שחיפשתי, יש למי לפנות!

למחרת היום הגעתי לכתובת היעודה ופגשתי את יצחק במדרגות הבית והוא הורה לי להכנס לחדר סמוך באומרו, שגם הוא יבוא לשם מיד. פתחתי את דלת החדר ומצאתי אותו מלא מדפים מהתקרה ועד לרצפה כשהם גדושים קלסרים ותיקים עם ניירות, ועל במת עץ נמוכה עמד שולחן ומאחוריו ישב אדם שלא הכרתיו. לאחר זמן-מה נודע לי ששמו מרדכי רוזמן, אחד מפעילי "השומר הצעיר". אמרתי לרוזמן שנכנסתי לחדרו לפי הכוונתו של צוקרמן, אשר הבטיח לי שגם הוא יבוא מיד לחדר זה. רוזמן הזמין אותי לשבת בכסא שמולו ופתחנו בשיחה. סיפרתי על היותי

פארטיזן, ולפי מצוות יצחק צוקרמן, לא הזכרתי בפניו דבר על השתייכותי לארגון ציוני. רק לאחר שיצחק הצטרף אלינו והוא ביקש שאספר על העבר התנועתי שלי סיפרתי והעלתי גם את כל הקורות שלי מימי המלחמה: על היותי בריכוז החלוצי בוילנה, על הקיבוץ בטבריג ועל ההתארגנות שלנו בגיטו קובנה והקולקטיב המשותף שלנו, של תנועות הנוער החלוציות שקיימנו בגיטו קובנה. בשלב זה קטע אותי רוזמן ושאל, אם הייתי חבר ב״החלוץ הצעיר״ או שמא ב״השומר הצעיר״, הוא לא הסתפק בתשובתי החד-פעמית : ״החלוץ הצעיר״, אלא שב ושאל אותה שאלה מספר פעמים, דבר זה היה תמוה בעיני, אך לא שאלתי מה פשר ״חקירה״ זו.

הפגישה שלי עם יצחק צוקרמן הוליכה גם את צבי בריק, שהיה חבר וותיק במפלגת פועלי ציון צ.ס. ליצור קשר עם חברי המפלגה בפולין, ומשום היותו בעל משפחה סידרו להם יציאה מהירה מפולין לכיוון רומניה. נפרדתי ממשפחת בריק במחשבה שאפגוש אותם ברומניה, עוד לפני שנפליג כולנו לארץ ישראל, וכך קיוו גם הם.

חזרתי לאכסניה וסיפרתי ליצחק קשיב (קופצ׳בסקי) על הפגישה שלי עם צוקרמן ורוזמן. אני כמובן, התכוננתי לצאת בהקדם, ככל האפשר, מפולין להמשך הדרך , אבל קשיב החליט להשאר עוד זמן-מה בורשה וביקש ממני להפגישו עם צוקרמן, ואני הסדרתי זאת.

הפעילות של הארגון ״הבלתי פורמלי והבלתי מאורגן״, שטיפל בכל מי שבאו מברית המועצות ורצו להמשיך בדרך לארץ ישראל, נישאה אז בפולין על כתפי האנשים שלנו - מי שהשתחררו מהיחידות הפארטיזניות ואלה שיצאו מהמחתרת. בפולין שלטה אמנם ממשלה פולנית עצמאית, אבל היא פעלה לפי ההנחיות של ברית המועצות והיה חשש שהפולנים יאמצו את ההשקפה והיחס של הסובייטיים לתנועה הציונית: ״תנועה ריאקציונית ואנטי-מהפכנית״. על כן, כל מה שנעשה אז על ידי ״הארגון הבלתי מאורגן״, כולל היציאה מפולין דרומה, לרומניה, נעשה לא תחת הכותרת של פעילות ציונית.

לאחר מספר חדשים השלים השלטון הפולני עם הקיום והפעילות של תנועות הנוער החלוציות, והתנועה הציונית בכלל, בשטחה ובעקבות זאת התארגנו ״הקיבוצים״, בהם נקלטו נערים ונערות שהצליחו לשרוד מההרג הגרמני, ויצחק קשיב מונה אז למדריך הקיבוץ שהיה משותף לתנועות ״דרור״ ו״השומר הצעיר״, והוקם בעיר לודז׳.

כמתוכנן, עזבתי את ורשה ושמתי את פעמי לפי ההנחיות של צוקרמן, לעיר ז׳שוב ושם נפגשתי עם כעשרה צעירים כמוני ויחד המתנו להוראות נוספות. בז׳שוב היו מעט יהודים שחיו בפחד

מתמיד מפני התנפלויות החוליגנים הפולנים וישבו ספונים בבתיהם כשהחלונות והתריסים מוגפים והדלתות מוברחות מבפנים, ופתחו אותן רק למי שזוהה שהוא "משלנו". היהודים שחיו שם היו לפעמים באים לבקר את עוברי האורח בעירם, במקום הריכוז שלנו, כדי לשמוע חדשות מפי אלה שבאו ממקומות אחרים ועוברים בז׳שוב, והיו גם מי שקיוו לפגוש קרובי משפחה, חברים ומכרים. כך קרה שלמחרת בואי לז׳שוב באה אלינו קוקה (רחל) רוזנטל, מי שהיתה חברה ב"השומר הצעיר" בקובנה, וגם חברה בקולקטיב שלנו ב"מילדוס 7" . שמחת הפגישה שלנו היתה רבה ותוך כדי כך היא הזמינה אותי לחתונתה שתתקיים כבר למחרת היום, והבטחתי לבוא. לא יכול להיות דבר יותר סמלי בשבילה וגם בשבילי, מאשר נוכחותי בחתונתה; אני אמנם הייתי רק חבר ולא קרוב משפחה, בכל זאת... אחד שבא לחתונה מצד הכלה.

הלבוש שלי לא היה מתאים דווקא להופעה בחתונה; בגדי היו מרופטים ובלויים, ואיך אפשר לבוא בלבוש כזה לחתונה?! חיפשתי בין החבר׳ה שהיו עימי משהו שמתאים ללבוש באירוע כזה והפור נפל על הז׳קט של אליהו ורד. אליהו גם הוא היה פארטיזן, אבל ההיכרות שלנו הייתה טריה ממש, נפגשנו זה עתה בז׳שוב ולאליהו היה ז׳קט צבאי במצב טוב. מדדתי את הז׳קט והוא התאים למידתי, פרט לשרוולים שהיו קצרים מדי, אך "חבר השופטים" במקום פסק שז׳קט זה מספיק כדי להתהדר בו בחתונה ועם השרוולים, עלי "להסתדר" בדרך כלשהי - או להסתיר את קצות הידיים שלי, או למתוח את השרוולים בעת הצורך בכמה שרק ניתן ואז איש לא יבחין שהז׳קט אינו למידתי, וכך הופעתי לחתונתה של קוקה. מוצא חתנה של קוקה היה מעיר שבגליציה ממשפחה בעלת נכסים רבים והוא שירת כקצין בצבא הפולני בתפקיד רב צבאי. לאחר נישואי הזוג הם עברו לגור לקרקוב ומשם היגרו לארצות הברית.

החתונה של קוקה, התקיימה בשעות שלאחר הצהריים בבית שתריסיו היו מוגפים והתקרובת שהוגשה לאורחים לאחר החופה, היתה די צנועה. מעט הקרואים שהשתתפו באירוע התפזרו די מהר וגם אני חזרתי לאכסניה שלי, החזרתי את הז׳קט לאליהו והתלוצצנו הרבה בנושא השרוולים שלו.

בהיותי בז׳שוב קיבלנו הסבר על מה שעשוי לקרות עימנו בהמשך והוא: אנחנו נהיה "משוחררים ממחנות הריכוז, מוצאנו מיוון והחוזרים למולדתנו". אולם טכס "ההפיכה ליווני" יתקיים בעיר קטוביץ, שם יושבים המומחים לדבר.

מִתְיָוונִים

בימי חלדי נזדמן לי פעמים מספר להקרא שלא בשמי האמיתי ולהשתמש בשם שאול, וזאת מתוך סיבות שהזמן גרמן, אך רק בקטוביץ חייבוני ועשוני - עשוני ממש - ל״גרֶק״, כלומר יוני. וכך זה התבצע: גזזו את שערות ראשי קצר-קצר עשו לי קרעים ב״שינל״, הסגין הגרמני הארוך שהולבשתי ונתנו לי לחבוש כובע, כובע שהיה בשני מספרים גדול ממידת ראשי, ולא די בזאת - גם פרמו את מצחיית הכובע עד לאמצעיתה בערך, ונצטוויתי לא להתגלח עד שיבטלו את ה״גרק״ שבי.

לקטוביץ, לדירה שבה נערך טכס ״טבילתי ליוני״, כמתואר לעיל, הגעתי ביחידות והזדהיתי בפני מקבלי פני, כפי שציוו עלי. היו אלה בחור ובחורה, אשר ביצעו בי את מלאכת האיפור בחדר לקטוביץ, לדירה שבה נערך טכס ״טבילתי ליוני״, כמתואר לעיל, הגעתי ביחידות והזדהיתי בפני מקבלי פני, כפי שציוו עלי. היו אלה בחור ובחורה, אשר ביצעו בי את מלאכת האיפור בחדר-האמבטיה שבדירה עד שהפכתי ל״יוני״. אחר כך הדריכו אותי בהלכות ״יַוונוּת״: ראשית כל עלי לדעת שיוון ״מולדתי״ נקראת בשפתי ״הֶללַאס״ וכי ״קַאלִי-מֶרַה״, זה ״בוקר טוב״ ו״קַאלִי סְפֶּרַא״ -

זו ברכה לערב. שקדתי ללמוד את המילים הללו כאילו היו מילות הקסם שתפתחנה בפני את כל הדרכים והגבולות שבדרך ללא קושי. לאחר מכן הורו לי איך להגיע לתחנת הרכבת ומהו הכיוון שעלי לפנות כדי להגיע לגבול הצ׳כי, אותו עלי לחצות בכוון לבית שלי - יוון. כל משאת נפשי היא לחזור ליוון מכורתי, ממנה נלקחתי בכוח על ידי הגרמנים למחנה ריכוז בפולין.

בדרך לגבול הצ׳כי התוודעתי בקרון הרכבת ל״יוונים״ נוספים מסוגי, שגם הם נוסעים הביתה. אנחנו התבלטנו מאד בסביבה של החיילים מהצבא האדום, שהיו הרוב בנוסעי הרכבת. החיילים הרוסים שהיו סקרנים מאד ללמוד כל דבר שנתקלו בו מעבר לגבולות ארצם, עשו כל מאמץ אפשרי וניסו בכל מיני דרכים לקשור עמנו ה״יוונים״ שיחה, אך לשווא. אנחנו ״לא הבנו״ אותם והם בוודאי, שלא הבינו את שפתנו... כל נסיונותיהם ללמדנו, לפחות מילים בודדות בשפתם, רוסית, לא נשאו פרי, לא ״קלטנו״ את השפה שלהם. לעומת זאת הסתבר שהם, החיילים הרוסים, כן הצליחו ״ללמוד״ מפינו יוונית. וכך שמעתי אחד מהם המתפאר בפני חבריו: ״אני למדתי איך שאומרים

ביוונית מים - ״בקבוק!״ איך הוא למד זאת? הגוי הזה לא היה אשם כלל-וכלל בהחלפת ״היוצרות״ - בין מים לבקבוק.

על רקע השתיקה של אנשינו, שמיעטו בדיבור, כדי לא להתגלות ב״קלונם היווני״ בפני זרים, נשמעה המילה ״בקבוק״ מצטלצלת לעיתים קרובות בחלל שלנו, משום שברשות כמה מ״היוונים״ שלנו היו בקבוקים בהם היו ממלאים בכל הזדמנות מים לרוות את הצמאון שלנו בימים החמים ההם, כשאנחנו נוסעים לרוב בקרונות-פלטפורמה פתוחות לאוויר ולשמש. מאחר ורוב אנשינו לא ידעו עברית, שהיתה צריכה להיות ״השפה היוונית״ שלנו, השתמשו החברים במילים העבריות הבודדות שידעו, והמילה הבולטת והשימושית ביותר היתה ״בקבוק״. מילה זו החליפה את המשפטים כגון: ״אם אתה הולך להביא מים - קח ומלא גם את הבקבוק שלי״ או, ״תן לי לשתות מהבקבוק שלך״ או, ״קח את הבקבוק ממני בחזרה״ וכיוצא בזה. כל המשפטים הללו בוטאו במילה אחת ״בקבוק״ וההסבר הנוסף בא בתנועת יד המתאימה לענין. ברור ש״לבקבוק״ היה קשר למים וכך הגיע - הגאון שלנו - החייל הרוסי הנדון, למסקנה שמים נקראים ביוונית ״בקבוק״. לפיכך הוא יכול היה להתפאר בפני חבריו בידענות שרכש בשפה היוונית ואף קיבל אישור מאנשינו שכך הדבר כשהוא מצביע על בקבוק מים ואומר ״וואדא, וואדא״ (מים, מים, ברוסית). ואנשינו הנגו בראשיהם לאות הסכמה, כי נכון, בבקבוק היו מים... מאחר והחיילים לא הגיעו ליכולת הדברות עמנו הם עזבו אותנו לנפשינו והמשיכו את הוויכוח ביניהם, אם ״בקבוק״ זה אכן מים ביוונית, וגם דנו בינם לבין עצמם אודותינו.

עלי לציין לשבח את כל ״היוונים״ שלנו שידעו את השפה הרוסית, אך גילו משמעת עצמית, ריסנו את עצמם ולא הגיבו. אף אחד לא נכשל בפליטת-פה לאורך כל הדרך במשך השעות הרבות שעשינו במחיצתם של החיילים, אשר התאמצו ועשו נסיונות רבים ובלתי פוסקים, לגרור אותנו לשיח עימם. ההתנהגות שלנו הוכיחה את עצמה והיתה לנו לעזר כשהגענו לגבול; חיילים אלה מסרו לשומרי הגבול את כל ״הידע״ שלהם עלינו - כבקיאים בתולדותינו - דהיינו, שאנחנו יוונים ששוחררנו ממחנות הריכוז הגרמניים וחוזרים למולדתנו יוון, כפי שהם הסיקו מ״ההדברות״ עימנו בתנועות הידיים והמילים הספורות שהם קלטו; אל להם, לשומרי הגבול לחטט אצלנו או לנסות ולברר איתנו דבר-מה, כי בלאו הכי לא יגיעו כדי הבנה עימנו משום שאין אנו מבינים כל שפה אחרת, מלבד יוונית - במובן זה אנו גרועים מהטורקים... לדעתם. לנו נשאר רק לנענע בראשינו על שאלת שומרי הגבול הצ׳כיים: גרקו ? גרקו? וכך עברנו בשעה טובה את הגבול לצ׳כיה ולתחנה

הבאה - העיירה הומֶנֶה. לי, כמו ל״יוונים״ האחרים שלנו, לא היו תעודות כלשהן, היה לי מעט כסף שטמנתי בבגדים שלבשתי והאוכל בו צוידתי בעוזבי את קטוביץ, שאותו נשאתי בתרמילי.

הגעתי עם כמה מחברי למסע לתחנת הרכבת בהומנה, בערוב היום, ובבואנו לשם הופנינו על ידי אלמוני לאכסניה של פליטי המחנות. נשרכתי עייף עד למקום, נכנסתי לתוך הבית החשוך והצטנפתי על דרגש עליון שהיה פנוי באחד החדרים, וכך עשו גם חברי שבאו עימי. לא ראיתי את שכני לחדר ולא ידעתי מי הם ומה טיבם. באמצע הלילה התעוררתי בעקבות המולה שקמה בבית ונחרדתי כולי, מישהו מהנוכחים אמר שכרגע הגיעה קבוצה ממשוחררי מחנות, והם יוונים. מיד התעורר חשש לאימות עם היוונים ה״אמיתיים״, ומי יודע מה תהיינה התוצאות של מפגש זה. מרגע זה נדדה שנתי עד סוף הלילה וחשבתי על התסבוכת העלולה להיווצר במפגש עם היוונים האמיתיים.

כשאור הבוקר האיר את פנים הבית, ראיתי שהוא כולו תפוס, מלא באנשים, ובסביבה שררה אווירה של אי-נוחות. האנשים לא ישנו עוד, אך הכל השתמטו מלפקוח את עיניהם ולא מיהרו לרדת מהדרגשים. מצב זה נמשך רגעים ארוכים-ארוכים, עד שהאנשים התחילו לקום, כל אחד ממשכבו; נהימות, שיעולים, אנחות, אלה היו הקולות שיצאו מפיות הנוכחים ומכאן, הצצה זהירה בעיניים, גיכוך וחיוך. לאט-לאט התברר שכל הנוכחים הם יוונים כמוני וכל אחד ואחד מהנוכחים חשד שהאחרים הם יוונים אוטנטיים, וזו היתה הסיבה שאף לא אחד העיז לפצות את פיו ולהשמיע דברים, עד שמילת הקסם ״עמך?״ במבטא יהודי-פולני מובהק, התירה את הלשונות והוסרו המועקה והפחד מפני המפגש עם היוונים אמיתיים. פתאום ראיתי : שלכל ״היוונים״ שכאן, אותן הפנים... הכל יהודים שרוצים להגיע לארץ ישראל.

העיירה הומנה היתה התחנה לפני חציית הגבול להונגריה ומשם היה לפנינו גבול אחד נוסף - המעבר לרומניה, שמשם קיווינו להפליג לארץ ישראל. המסע מכאן היה כבר בחציו מאורגן, צ׳כיה ואוכלוסייתה היו ידידותיים מאד לפליטי המחנות והפיקוח הסובייטי באזור זה לא הורגש. אולם למרות זאת לא פסקנו להיות ״יוונים״ השבים לארצם, וגם האנשים שלנו, שבאו לפגוש אותנו והדריכו אותנו איך להמשיך בדרך ולמי לפנות במקומות הבאים, לא נהגו בחופשיות יתירה. הם היו מופיעים בפנינו במפתיע ולזמן קצר, מוסרים הוראה ונעלמים. אך למרות זאת שלא ידענו את זהותם נתנו אמון באנשים הללו, והם לא הכזיבו.

סמוך לשעת הצהריים קלטו אזני המולה רבה מכוון העיירה; קולותיהם של אנשים התערבבו בהדים של מטחי-יריות מנשק קל, ותרועות החצוצרות וקולות תופים הרעישו את החלל. היום היה שטוף-שמש ולעיירה הגיעה הידיעה על מיגור הצבאות הנאצים וכניעתם המוחלטת לכוחות בנות הברית. הידיעה גרפה לחוצות העיירה אלפי אנשים, אשר ביטאו את שמחת הנצחון בתהלוכות ספונטניות שהתארגנו מבין אוכלוסי העיירה ולקחו בהן חלק גם קבוצות פארטיזניות מקומיות שהיו פעילות במלחמה נגד הנאצים. שירת המנונים, ושירה בכלל, הדהדו ברחובות, האנשים רקדו, התנשקו והתחבקו - הרגשת חופש אפפה את הכול. גם אנחנו "היוונים" הצטרפנו לחוגגים, דמעות גיל זלגו מעיני, אך נאלצתי, כמו גם חברי, לגלות איפוק; אנחנו הרי "לא מבינים" את השפה המקומית וזרים... השתוקקתי מאוד לתפוס אדם מקומי מהרחוב ולספר לו שגם אני, חלקי עם אלה שאיפשרו להגיע לרגע זה; לספר על חברי שנפלו בדרך במלחמה עם האויב ועל בני משפחתי שנרצחו על לא עוול בכפם בידי הנאצים ועוזריהם - ואיני יכול לעשות כן.

ברומניה

בוקרשט, עיר הבירה של רומניה, היתה היעד הקרוב שלי ומשם עלי לעשות את הדרך לקונסטנצה שעל חוף הים השחור, ומנמל קונסטנצה אמור הייתי להפליג לארץ ישראל. המרחק מכאן, מהומנה, לארץ ישראל עדיין רב; כדי להגיע לקונסטנצה היה עלי לנסוע עוד כ-850 קילומטר, נוסף לדרך שכבר עברתי - כאלף וחמש מאות קילומטרים - מקובנה עד הלום.

כבר בהומנה ולאחר מכן בהמשך הדרך, נפגשתי עם פארטיזנים לשעבר ונמלטי הגיטאות מאיזור הולדתי ווהלין, ובשיחות איתם אומתו באזני הדברים שהיו ידועים לי זה מכבר: איך הושמדה היהדות במקומות הללו בידי השכנים האוקראינים. ומפליא הדבר שחברי לדרכי, הנוכחית, גם הם התארגנו בצורה דומה לזו שאנחנו עשינו בליטא, וגם פניהם היו מועדות לאותו נתיב בה נפגשנו עתה - בדרך לארץ ישראל.

חברי לנשק שהעדיפו בעת ההיא להשאר בברית המועצות, מי שהאמינו שיוכלו להשתלב ולחיות במשטר הסובייטי - ברובם קומוניסטים - נוכחו לדעת עד מהרה שהם טעו בדרכם, אך הם איחרו את המועד ונאלצו להמתין עשרות שנים להזדמנות הבאה, עד שיכלו לעזוב את גבולות ברית

בעת השהייה בטורדה, רומניה. אני השישי מימין בשורה השנייה מלמטה.

בעת השהייה בטורדה, רומניה. אני בפינה הימנית למעלה.

המועצות. לעומת זאת, היהודים שבפרוץ המלחמה בין גרמניה וברית המועצות נמלטו מהאיזורים שסופחו לברית המועצות בשנים 1939 - 1941, והגיעו לאיזורים המזרחיים של מדינה זו, נאחזו באפשרות לצאת משם כרפאטריאנטים פולניים, הגיעו לפולין ומשם עלו ברובם ארצה.

איני יודע באיזה זמן ניתן לקבוצות האנשים, שיזמו וארגנו את יציאת היהודים מגבולות ברית המועצות ולאחר מכן מפולין וגם מארצות האחרות את השם "הבריחה". אולם אין לי ספק שאת השם הזה לא הגו חברי, מי שעסקו בארגון ובביצוע מעשה יציאת היהודים מארצות מזרח אירופה לעת ההיא. אילו כך, היו בוודאי נותנים לארגון זה שם יותר מוצלח, לדוגמא "ח"ץ" - ראשי התיבות של המילים "חזרה לציון" (ובוחרים בחץ ← מצוייר לסמל), או אפילו "ש"ץ", שהן ראשי התיבות של המילים "שיבה לציון". אולם אנשי המעשה לא היו נתונים לדברים מסוג זה, ומישהו הדביק מאוחר יותר לתנועה זו את השם, הלא מוצלח לדעתי, "הבריחה".

לדרך זו, שלנו, יצאנו כאיש אחד מתוך בחירה חפשית ומתוך הכרה מלאה, שהיא לא תהיה לנו מסע תענוגים. יצאנו לנתיבים שבחרנו ללא כל עזרה מגוף חיצוני כלשהו; גם מוסדות היישוב היהודי בארץ לא מיהרו להושיט לנו יד עוזרת. את השליחים הראשונים מארץ ישראל פגשתי רק באביב של שנת 1946 בהיותי בגרמניה, שבחלקם היו משולבים במסגרת הפעילות של אונרר"א, הארגון הבינלאומי לסיוע לפליטים, והיו גם מי שהגיעו כנציגים מטעם התנועות הקיבוציות או המפלגתיות מהארץ, כדי לרכוש לעצמם חברים ומצדדים. אמת, באותה עת היה כבר "החי"ל" באיטליה, אך אנשי "החטיבה" פעלו רק בין היהודים שהגיעו לאיטליה ולא מעבר לגבולות מדינה זו.

האנשים שהדריכו וסייעו לנו, החותרים להגיע לחופי הים השחור, היו בחורים ובחורות יהודיים מתושבי המקום. הם היו מופיעים באכסניות המעבר שלשם הופנינו - מנקודה לנקודה - מתייחדים עם שניים-שלושה משלנו ומוסרים מידע והנחיות להמשך הדרך. חברינו שקיבלו את ההוראות העבירו אותן לכולנו ולפי סדר זה המשכנו בדרכנו, עד לנקודה הבאה שנאמר לנו להגיע לשם.

לאחר שעזבתי את הומנה חציתי את הגבול להונגריה והמשכתי לנסוע עם חברי ברכבת עד לעיר דֶבּרֶצֶן, המרוחקת כמאה ושישים קילומטר מהומנה. מצב הרוח אצל החברים היה מרומם, לא הצטרכנו עוד להמשיך וללבוש את המסכה של "יוונים", חזרנו להיות אנחנו-אמיתיים, ונהגנו בחופשיות. לעיר דברצן הגעתי עם הקבוצה שלי ביום ו׳, בערב שבת ומצאנו לנו אכסניה באחד הבנינים שהיה שייך לקהילה היהודית, שעמד בסמוך לבית כנסת. בסביבה זו התגוררו גם מספר

משפחות יהודיות, ואלה היו היהודים הראשונים שפגשתי מאז ימי המלחמה שהיו תושבי המקום, ולא פליטים. גברים צעירים לא ראיתי ביניהם, האנשים היו בגיל העמידה וביניהם בלטו כמה בנות צעירות. שוחחתי עם אחד מיהודי המקום, איש מזוקן, שחי בדירה סמוכה עם אשתו ושתי בנותיו. שיחתנו התנהלה באידיש, ולמרות השוני בניב האידישאי של אנשי המקום וזה שלי, הבנו אחד את השני.

כרגיל באותם הימים, נסובו נושאי השיחה במאורעות ימי המלחמה, הן בדברים שנגעו לכל אחד באופן אישי, וגם באירועים שפקדו את כלל היהודים בתקופה זו. כשסיפרתי לאיש השיחה שלי שהיהודים מארצות הבלטיות, מפולין, אוקראינה, ביילורוסיה ובכל מקום שהגרמנים הגיעו לשם - הומתו, הוא לא האמין לי. לדבריו נלקחו היהודים לעבודה, וכך גם הגברים הצעירים מדברצן ולאחר שהמלחמה הסתיימה הם בוודאי ישובו במהרה הביתה. חברי ואני נדהמנו לשמוע את דברי היהודי הזה, שטען שאנחנו משקרים לו! הוא מיאן בכל תוקף לקבל את דברינו בענין רצח היהודים. אולי אנחנו "החיים", שבאנו מהאיזורים ההם וסיפרנו מה שקרה שם ליהודים, היינו ליהודי זה "הוכחה הפוכה", ודברינו על השמדת היהודים אינם נכונים, מי יודע?!

את השבת עשיתי בדברצן וביום הראשון שלאחריה יצאתי להמשך הדרך, לרומניה. הגעתי לעיר הגבול אוֹרַאדֶאַה ומשם לקלוז׳ שבטרנסילבניה. בקלוז׳ נתקבלנו, כל הקבוצה, על ידי נציגי הקהילה המקומית במועדון ההסתדרות הציונית, שהיה באולם רחב-ידיים. כאן דיברו לראשונה באופן גלוי על עליה לארץ ישראל וגם נערך רישום אישי מדוייק של כל הבאים. מפי הפעילים הציונים במקום נודע לנו שבינתיים לא התרחש כל נס, וכי מי שהגיעו כמוני לרומניה במטרה להמשיך בדרך העלייה לארץ ישראל יושבים עדיין ברומניה. ואם חשבנו שפנינו לעיר הבירה הרומנית בוקרשט, הרי התבשרנו שאין שם עוד מקום לאנשינו ומזה זמן רב מרכזים את חברינו המגיעים לרומניה בעיירות שונות שבחבל טרנסילבניה, וכאן נשב גם אנו ונחכה עד שתיפתח הדרך הלאה, אם בכלל. אנשי הוועדה קבעו שכל מי שבאו בקבוצתנו יצורפו לחבורה, שהקדימה אותנו במעט והתיישבה בעיירה טוּרדָה המרוחקת כעשרים וחמישה קילומטר מקלוז׳, ועוד באותו יום הוסענו לטורדה.

בטורדה היינו כשישים איש, כולם צעירים, גילאי עשרים - שלושים. כל החבורה היו מיוצאי תנועות ציוניות: מהשומר הצעיר ועד לרבזיוניסטים, כולל חברים מ"בני עקיבא" וארגונים ציוניים אחרים. האכסניה שלנו היתה מבנה חד-קומתי בצורה של האות "ר" העברית, ומסביב למגורים

שלנו היתה גדר-אבן בגובה של כשני מטר, שהסתירה מפני הצופה מהחוץ את המתרחש בפנים החצר. לקבוצתנו לא היה כל שם רשמי, אך תושבי העיירה קראו לנו "הפולנים".

במרבית החדרים שבמבנה, הוצבו מיטות דו-קומתיות, בצפיפות רבה, והם הפכו בשבילנו לחדרי-שינה; באחד מאגפי הבית הותקן מטבח וחדר-אוכל ולצד אלה היו המקלחות, לשימושנו. מבין חברינו נבחר ועד אשר היה בקשר עם המוסדות שתמכו בנו וישבו בקלוז', ומשם הגיעו אלינו ההקצבות הכספיות לקיומנו, שמקורם היה במוסדות הסעד היהודים העולמים. מהכספים שנתקבלו הופרשו סכומים לא גדולים שחולקו לכל אחד מהחברים להוצאות אישיות, לקניית סיגריות ופריטים אחרים לשימושו הפרטי, של כל אחד ואחד.

טורדה היתה עיירה ציורית ויפה, בעלת נוף מרשים ובעיבורה של העיירה היו מעיינות מים חמים, טבעיים, ואנשים היו באים לטורדה ממרחקים לרחוץ במעיינות הללו, כי מימיהם היו בעלי סגולות רפואיות מיוחדות, לפי אמונת הבריות. בינינו ובין קומץ היהודים שחיו בעיירה לא נוצר קשר משמעותי והמגע איתם היה רופף ביותר. ישיבתנו בטורדה היתה ארעית והיינו דרוכים כל העת, מצפים להמשיך בדרכנו.

כסף-הכיס שהייתי מקבל לא היה רב והרכוש האחר שלי היה: שעון-יד שוויצרי שרכשתי עוד בהיותי בקובנה ועשרים דולאר אמריקאיים ששמרתי אותם חבויים בבגדי לעת מצוקה, גם אותם הבאתי עימי מקובנה. הבגדים שעלי לא היו מהמשובחים ביותר, אבל זוג המגפיים שקניתי בקובנה בתאריך סמוך ליציאתי משם, היו דווקא מעור משובח ביותר ובעלי צורה אלגנטית, והחלטתי למכור את המגפיים. נוכחתי לדעת שאני נמנה על הבודדים בסביבה הנועלים מגפיים, הכל נועלים נעליים רגילות, בפרט בעונה זו - בקיץ, ושנית - לפי הבדיקה שערכתי העליתי שהחלפת מגפי בנעליים תותיר לי גם "רווח" כספי שיווצר עקב הפרש המחיר הקיים בין שני סוגי המנעלים - המגפיים שלי שווים הכספי היה גבוה ממחיר הנעליים שאני מתעתד לקנות בכשלושים אחוזים!

אומר ועושה! מכרתי את המגפיים לבעל בית-היין שהיה סמוך לבית שלנו שאצלו היינו, אני וחברי באים לשתות מהמשקה המקובל במקום "שפריץ" - יין מהול בסודה, משקה שלא הכרתיו עד אז. קניתי נעליים בשוק בקלוז' ושם גם פרטתי את הדולרים שהיו עימי ורכשתי לי חליפה - ז'קט ומכנסיים שהתאימו לי. יועצי בקניות אלה היו שני הזוגות: חיים וצילה ודוד עם חנה שהכרתי בטורדה, והתיידדנו.

חברי מקובנה שהקדימו אותי בבואם לרומניה מצאו את מקומם באַלבָּה-יוליָה, גם היא באיזור טרנסילבניה, והקשר עם אלה שהיו שם: גרישה שפר, יוסף רוזין, חנה ויונה רוכמן, רחל רוזנצווייג ובעלה דוד לרין ואסתר רובין, היה בהעברת דרישות שלום שהייתי מוסר בהזדמנויות אליהם וגם הם אלי, באמצעות מבקרים שהיו נוסעים מהכא להתם, ולהיפך. אירועים מרעישים לא התרחשו, ואני כמוהם חיכיתי לזוז מכאן הלאה, אולם דבר לא קרה ושהייתי במקום התארכה.

ובכל זאת קורה משהו... התבשרתי שיוסף רוזין עומד להתחתן ומזמין אותי לבוא לאלבה-יוליה לחגוג עימו את המאורע. ואכן, באחד הימים היפים של חודש מאי בשנת 1945, באתי לאלבה-יוליה לברך את יוסף ופנינה, הזוג הטרי, ולהשתתף איתם בשמחתם, ומתנת החתונה שלי היתה רק ה ב ר כ ה: שיזכו לחיים מאושרים ושכולנו נעלה במהרה לארץ ישראל - ופנינו יחד "להרים כוסית" לשמחת הזוג הצעיר.

הדברים "החשובים" התבשלו אי-שם בבוקרשט, בירת רומניה. הפעילים, נציגי התנועות של הקבוצות שלנו, גם הם באו מתוכנו, אבל הם היו מבוגרים במקצת בשנים מרובינו - צעירים בשנות העשרים הראשונות - ואחדים מהם היו אפילו בעלי וותק ובעלי-נסיון בפעילות תנועתית ציונית, או בקהילות יהודיות עוד מלפני המלחמה. הם מצאו קשר עם הארגונים היהודיים העולמיים, הן כדי לקבל את תמיכתם החומרית לקיומנו, כל עוד שאין באפשרותנו לפרנס את עצמנו בכוחות אנו, ובד-בבד חתרו בכל כוחם לפתוח את השערים לארץ ישראל.

במשך הזמן נחלש זרם הבאים מפולין, אך לעומת זאת זכינו לביקורים של אנשים מרכזיים שעמדו שם בראש התנועות החלוציות שבאו לבדוק את המתרחש כאן ברומניה, ולבחון את האפשרויות של העליה. בין אלה היתה גם צביה לובטקין, מראשי תנועת "דרור", שבאה לפגוש את חברינו השוהים בריכוזים וממתינים לעליה. כמובן, שצביה הגיעה גם לטורדה ונפגשה עם החברים מ"החלוץ-הצעיר- פרייהייט - דרור", ואני בתוכם. גם הקשר עם אנשי תנועות הנוער החלוציות בארצות הסמוכות הונגריה וצ'כיה התהדק. ראשי תנועות אלה גם הם באו לבקר אותנו ועודדו אותנו בתקווה שההמתנה שלנו כאן לא תהיה לשווא ועלינו רק לחכות לאות ונזוז מכאן, אך באופן מעשי לא התרחש דבר.

הרושם היה שהממשל הרומני מגלה יחס אוהד וסבלני כלפינו; רומניה נמצאה אז, לפי החלוקה המוסכמת בין מעצמות העולם, באיזור ההשפעה הסובייטית, ואף על פי שפעילות התנועה הציונית היתה שם באותה עת לגיטימית התגנב החשש ללב, שבעקבות ההשפעה הסובייטית יכול גם לחול

שינוי לרעה ביחסם של הרומנים לתנועה הציונית, ואנו עלולים למצוא את עצמנו במלכודת, ומשום כך לא היה כל טעם להמשיך ולשבת לאורך ימים רבים ברומניה.

יוצאים מרומניה

בסוף חודש יוני של שנת 1945 קיבלנו הוראה להיות מוכנים לתזוזה לכיוון איטליה. באיטליה היו אז חיילי החטיבה היהודית (הבריגדה) מארץ ישראל, ונאמר לנו שאנשיה יעזרו לנו בעליה ארצה. כעשרה ימים לאחר מכן, בתחילת יולי, ארזתי את מטלטלי המעטים ויחד עם חברי שבטורדה יצאתי לתחנת הרכבת, עליתי לרכבת המיוחדת שהועמדה לרשות כולנו והצטרפנו לשיירת האנשים, שהקדימו אותנו בעליה לרכבת זו ממקומות הריכוז האחרים. כאן גם נפגשתי שוב עם חברי הקובנאים מאלבה-יוליה, ופני כולנו היו לעיר הגבול הרומנית אראד, שם היה עלינו לעבור להונגריה לחניית ביניים, ומשם להמשיך לאיטליה.

בהגיע הרכבת לארד נאלצנו לרדת ממנה וחיכינו הרחק מתחנת הגבול עד שהורשינו לחצות את הגבול להונגריה. הרומנים לא מיהרו להפרד מאתנו ולפתוח בפנינו את המעבר לצד ההונגרי וחלפו שעות רבות של משא ומתן בין נציגינו לבין מפקד משמר הגבול הרומני, וכל אותה עת היינו חשופים לשמש היוקדת. לא ידענו את סיבת העיכוב והתארגנו לעשות מעשה דרסטי - לחצות את הגבול בכוח, אולם לא הגענו למימוש הדבר משום שברגע שעמדנו לבצע את המעשה הודיעו לנו שהרומנים מתירים לנו לעבור את הגבול באופן מסודר, גם מבלי שיבדקו את המטלטלים שעימנו. כנראה, שלאחר המתח הרב שהצטבר במשך השעות הרבות של ההמתנה שלנו למעבר, כשמבטי אנשינו הביעו זעם גלוי, הערכת הרומנים היתה שעיכוב נוסף מצידם יכול לגרום להתפרצויות קשות מצדנו והם החליטו לתת לנו לעבור אל הצד ההונגרי, ללא התגרות נוספת מצדם. לאחר שעברנו את הגבול עלינו לרכבת נוסעים ויצאנו לכיוון בודפשט. בבודפשט קיבלו את פנינו נציגי התנועות הציוניות והביאו אותנו לבנין רב-קומות, שם שוכנו בקבוצות בחדרים.

החנייה בבודפשט אמורה היתה להיות קצרה, אך המספר הגדול יחסית של האנשים שלנו דרש תכנון והפעלת כלים שהיו נחוצים לבצוע משימת ההולכה שלנו לאיטליה ולא ניצפו דיין מראש, על כן התארכה שהייתנו בבודפשט מעט מעבר לחישובים המוקדמים שנעשו.

קבוצות ״יונים״ המשיכו לצאת מפולין, אך במקום לרומניה, נשלחו עתה האנשים לתחנת-הביניים בבודפשט ומכאן ימשיכו לאיטליה. כמובן, שגם אנשים אלה הגיעו לאכסניה שלנו וכך נפגשתי עם חברים שבאו מפולין. מישהו, מאלה שהגיעו מפולין, שמע שבין הממתינים כאן נמצאים מיוצאי ליטא ובא לשאול עלי, כשמצא אותי מסר לידי פתק קטן שנתן לו יצחק קופצ׳בסקי בלודז׳. יצחק הניח שבדרך כלשהי הבחור יפגוש אותי, או את מישהו אחר מחברינו הקובנאים, והפתק יגיע לידי. בפתק שקיבלתי מידי הבחור הוא כתב לי, שדינה ניצלה והיא נמצאת בלודז׳. בקבלי ידיעה זו לא היה קץ לשמחתי וכבו במקום החלטתי לשוב לפולין, לקחת את דינה, לחזור באותה דרך לבודפשט ולהשיג את חברי שהיו בדרך לאיטליה. בשיחה עם הבחור שמסר לי את הפתק הוא מסר גם שנשים יוצאות ליטא, ששוחררו מהמחנות התקבצו בעיר הפולנית ביאליסטוק, הסמוכה לגבול עם ברית המועצות ורצונן לעבור לליטא להתאחד עם עם בני המשפחות שלהן, שלפי השמועה שוחררו מהמחנות כמוהן, וחזרו לקובנה.

אנחנו, חברי ואני, שעזבנו את קובנה ואת ליטא בכלל לפני זמן לא רב, ידענו שאין ניצולים שהגיעו לשם מהמחנות ורצינו להביא ידיעה זו לנשים הללו החיות באשליות. כעת, כשאני עמדתי לנסוע לפולין הפצירו בי החברים שאגיע באופן מיוחד לביאליסטוק לפגוש את הנשים הללו ולספר להן את האמת הידועה - אין מי ששבו מהמחנות לקובנה. כמובן, שלקחתי על עצמי למלא שליחות זו ללא כל היסוס, חברי המשיכו בדרכם בכוון לאיטליה ואני נשארתי בבודפשט להסדיר את נסיעתי לפולין.

לאחר שהחלטתי לנסוע לפולין, פניתי לחברים הפעילים בתנועה שישבו אז בבודפשט וכיוונו את חברינו במסעות בין הארצות - גם הם מיוצאי פולין וליטא - וביקשתי מהם שידריכו אותי ויסייעו לי בארגון הנסיעה לפולין. מידיהם קיבלתי תעודה של ״הצלב האדום״ הבינלאומי, בה נכתב שאני חיים מורביץ׳ - שם משפחתה של דינה מהבית - משוחרר מחנה ריכוז גרמני חוזר למולדתי פולין, ושהנני זכאי לקבל עזרה בכל התחנות של ארגון ״הצלב האדום״ שבדרך שלי. איני יודע איזה תוקף ומה היה ״שווה״ הנייר הזה, כי לא פניתי עימו לעזרה ״בצלב האדום״ ולא הצגתי אותו במקום אחר, אך לא הפריע לי לשאתו בכיס.

לקראת יציאתי לפולין ציידו אותי חברי התנועה שבבודפשט גם בכסף שנמצא בשימוש בכל אחת מהארצות שאצטרך לעבור: הונגרי, צ׳כי, פולני וגם רובלים סובייטים. מסלול הנסיעה שלי היה: בודפשט - ברטיסלבה - פולין, כשאת הדרך הזו עלי לעשות ברכבת.

התכנית שלי היתה ברורה: אני נוסע לפולין, נפגש עם דינה; נוסע לביאליסטוק לדבר על ליבן של הנשים ששם, שלא תחזורנה לקובנה, ולאחר זאת דינה מצטרפת אלי ואנו נוסעים לבודפשט, ומכאן אנחנו ממשיכים לאיטליה להשיג את חברינו שנפרדתי מהם באופן זמני בדרכי מרומניה. מאחר וכך, החלטתי לא לסחוב עימי את כל המטלטלין שהיו לי והשארתי חלק מרכושי בדירת התנועה שבבודפשט ובתוך זה היו גם שתי החגורות שלי - הרחבה והאלכסונית - ששמרתי עימי כמזכרת מתקופת היותי פארטיזן. עמדתי לחזור לכאן במהרה ודירת התנועה היתה לכל הדעות, מקום בטוח לשמירת חפצי עד שאשוב לקחתם.

חזרה לפולין, לפגוש את דינה

באותה עת הילכה רכבת יחידה שיצאה מבודפשט, חצתה את הגבול הצ׳כי והגיעה לברטיסלבה. רכבת זו היתה יוצאת מבודפשט בכל לילה בשעה אחת-עשרה, שעה לפני חצות, מגיעה למחרת היום, בשעות שלפני הצהריים לתחנת הרכבת בברטיסלבה, וברכבת זו היה עלי להתחיל את דרכי לפולין.

לפני צאתי למסע אמרו לי החברים בבודפשט להזהר, כי לפי הידוע להם מתרחשים ברכבת זו מעשי שוד אלימים. לקחתי לתשומת ליבי את דבריהם וליתר בטחון הסרתי את שעון-היד שלי והסתרתי אותו בכיס הקטן שבמכנסי. חשבתי שאם יש אמת בסיפור על השודדים ואני אתקל בהם והם לא יראו את השעון על היד הם לא יחפשו אצלי בכיסים. הקדמתי להגיע לתחנת הרכבת, עליתי במדרגות הקרון למשטח שלפני הכניסה לקרון, אך לדלת עצמה לא הצלחתי להגיע ולא יכולתי להכנס לתוך הקרון. ניסיתי בקרון נוסף ועוד אחד, ובכל מקום אותו הדבר. בתוך הקרונות היה חושך והאנשים הצטופפו על משטחי הכניסה ולא התקדמו לפנים הקרון. בלית ברירה עליתי על גג הקרון, כפי שעשו גם אחרים מהנוסעים, שמרתי על עירנות ופקחתי עין על המתרחש מסביב. מילא, על הגג, העיקר שאני נוסע... לפתע הבחנתי בשניים, חיילים מהצבא האדום, העוברים בין הנוסעים שעל הגג, כשפנס בידיהם, ושודדים מכל הבא ליד. עקבתי אחריהם ובכל פעם שהם התקרבו אלי חמקתי מהם; ירדתי מהגג ועברתי לגג של קרון אחר וכך תימרנתי לאורך זמן רב. בכל פעם שהגעתי לפתח כניסה של קרון כלשהו נדחפתי אחורה ולא הצלחתי להכנס לתוך הקרון. הסתבר שדלתות

הקרונות היו חסומות מבפנים - חסימה מכוונת של היושבים בתוכם, חיילים סובייטים, שלפחות חלק מהם שיתף פעולה עם השודדים. השודדים המשיכו בפעולתם ביסודיות, הם לא פסחו על אף אחד מבין הנוסעים האזרחיים - גברים, נשים, נערות ואף קשישים - וללא יוצא מן הכלל לקחו מהם כל דבר: כסף, תכשיטים, דברי לבוש וכל מטען אחר שהיה עימם.

הלילה התקרב לקיצו ואני דימיתי שכבר חמקתי מידי החומסים, אך טעיתי, הדבר לא עלה בידי. באחת התמרונים שלי, כשאני ירדתי מגג אחד הקרונות והייתי כבר על המשטח הצר שבקדמת הקרון וכמעט בפתח הכניסה לקרון, השיג אותי אחד השודדים והחל למשש אותי. לא ראיתי את פניו ודחפתי אותו ממני במרפקי. ברגע זה הוא נעמד מולי וכיוון אלי אקדח מסוג נַאגאן ואיים לירות בי. המשטח שעליו עמדנו היה צר, הרכבת היתה במהלך נסיעה והאפשרות שהוא ידחוף ויפיל אותי אל [redacted]פסי הרכבת נראתה לי ממשית יותר מאשר האפשרות שיירה בי. כנראה שהתנגדותי היתה תמוה בעיני השודד והוא שאל אותי אם אני רוסי. לא עניתי לו מהטעמים שלי, ושתקתי. השודד שלף בכוח, תוך כדי ההתנגדות המתמשכת והאילמת שלי את הארנק עם הכסף, הוציא את הכסף ממנו והחזיר לידי את הארנק הריק. אולם הוא לא הסתפק במלקוח זה בלבד והמשיך לחפש אצלי, אולי יגלה דברי ערך אחרים חבויים. חיפש, וחיפש עד שהגיע למקום המסתור של השעון שלי. נוסף לשעון שמרתי באותו מקום גם "חבצלת שומרית" סמל תנועת השומר הצעיר, אותו יעדתי להביא לדינה. שמתי את ידי על המקום שבו היו שני הדברים חבויים ולא נתתי לו להוציא אותם משם, אך הוא הדהים אותי בשיטתו - מיד הופיע בידו סכין גילוח והוא קירב אותה ליד שבה חסמתי את הכיס הקטן שבמכנסי וניגש לחתוך לי את היד. כמובן, שהסרתי את ידי מהמקום לפני שהוא התחיל לחתוך את ידי והוא הוציא מהכיס את השעון והסמל. הושטתי את ידי ותפסתי בסמל, רציתי שלא יקח אותו ממני. הוא הפך בו והפך בו ולבסוף החזיר לי אותו, כחפץ שלא מצא בו כל ענין.

כמה דקות אחרי כן הגעתי שוב לדלת הקרון ולאחר שהשחר הפציע נפתחה דלת הקרון פתאום, כבמטה קסם ופרצתי לתוכו. בקרון היו חיילים סובייטים, וכאן לא יכולתי עוד להתאפק, פניתי אליהם ואמרתי: "אתם שפכתם את דמכם לשחרר את העולם מהעריצות הנאצית, לעזור לאנשים והנה חבריכם במדים מחוללים דברים זוועתיים, שודדים מאזרחים פשוטים את רכושם הדל ללא אבחנה, איך אתם מרגישים עם זה !?" החיילים התעוררו בבת אחת ואחדים מהם טענו שאלה לא מאנשיהם. רב-סמל אחד אמר שהוא מוכן ללכת איתי ושאני אצביע על בני הבליעל שעשו את מה

שסיפרתי, ואנשיו יבואו איתם חשבון. אמרתי: ״בחושך כל החתולים שחורים, וכך גם לובשי מדי הצבא שלכם״ ושאלתי: ״מדוע מתרחשים דברים מסוג זה, בכלל!?״ דברי שהשמעתי באזני החיילים היוו למעשה פורקן לכעס שהצטבר אצלי בגין המקרה, ולא ציפיתי שמישהו מהם יעזור להחזיר לי את מה שנגזל ממני. נוכחתי לדעת על בשרי עד כמה אמיתיים היו דברי האזהרה ששמעתי מפי החברים בבודפשט, אך בכל מקרה נאלצתי לקחת על עצמי את הסיכון ולצאת לדרך ברכבת זו, כי כלי תחבורה אחר לא היה בנמצא.

כשהגעתי לברטיסלבה הלכתי, למרכז התנועה שבמקום, לפי הכתובת שקיבלתי בבודפשט, החברים שם קיבלוני יפה, קיבלתי מהם צידה לדרך וגם סכום כסף שיספיק לי להמשיך בדרך לפולין. לא השתהיתי בברטיסלבה, ועוד באותו יום יצאתי להמשיך בדרכי, לפי הנחיות שקיבלתי מאנשי התנועה המקומים.

בחציית הגבול לפולין לא נתקלתי בבעיות ואפילו לא נזקקתי להשתמש בנייר של ״הצלב האדום״ שקיבלתי בבודפשט ושמרתי בכיסי לכל מקרה שאתבקש להזדהות.

כשהגעתי לוארשה פניתי למרכז ״דרור״ ונוכחתי לדעת, שמאז יציאתי מפולין לפני כשלושה חדשים, חל שינוי גדול במעמד התנועות הציוניות. אם באפריל-מאי של אותה שנה, אנשים לא העזו להזכיר שמה של תנועה ציונית, הרי עתה התנהלה פעילות ציונית ענפה וגלוריה ובכמה מערי פולין אף הוקמו ״קיבוצים״ של תנועות הנוער החלוציות עבור הצעירים, והמבוגרים יותר מצאו את מקומם במסגרות של ״מפלגת פועלי ציון״ ו״העובד״.

בוארשה נפגשתי עם ראשי התנועה ועם חברים, יוצאי הכשרות חלוציות מלפני המלחמה שהיו עסוקים בחיפוש ואיתור יהודים בני כל הגילים, כשהדגש הוא על צעירים ובני נוער, כדי להביאם ל״קיבוצים״ לקראת המשך הדרך - לארץ ישראל. סיפרתי לאנשי המרכז על מטרת בואי מבודפשט לכאן, בתוך זה גם על המשימה שלקחתי לבצע - לבקר אצל הנשים היהודיות היושבות בביאליסטוק בהמתנה לעבור את הגבול לברית המועצות ולהניאן מלעשות כן.

אך כמובן, לפני הכל נסעתי ללודז׳ לפגוש את דינה. מכשירי טלפון עוד לא היו נפוצים בין הבריות ולא היה באפשרותי לבשר לדינה על בואי, אלא רק בהופעה חיה בפניה ולאחר שקיבלתי את הכתובת של ״הקיבוץ״ בלודז׳ יצאתי לדרך. ללודז׳ הגעתי בשעות הערב המאוחרות ופילסתי את דרכי לרחוב נַארוּטוֹבִיץ׳, ששם שכן ״הקיבוץ״ של דינה.

האוירה האנטי-יהודית לא נחלשה בפולין והתנפלויות ורציחת יהודים היו תופעה נפוצה, אין תימה, איפוא, שמצאתי את פתח החצר של הקיבוץ סגור ואת החצר מסביב לבית הקיבוץ, מוקפת בגדר גבוה. לא היה טעם לצעוק ולקרוא למישהו שיפתח לי את הכניסה וטיפסתי על הגדר, עברתי אותה ונחתתי בתוך החצר ללא רעש. מסביב שרר שקט ואני התקדמתי בצעדים מתונים אל הבית שבחצר, עליתי קומה ונעמדתי בפתחו של אולם לא גדול, שדלתו היתה פתוחה רק למחצה. התבוננתי פנימה וראיתי את יצחק קופצ׳בסקי מסב באולם עם קבוצת צעירים - הוא היה מדריך הקבוץ ומישהו מהחניכים הבחין בי והצביע בפני יצחק על הדלת ויצחק קם ממקומו, ניגש לדלת ומצא אותי עומד על הסף. זו היתה הפתעה מרעישה גם עבורו והוא שלח לקרוא לדינה שהיתה באותה עת בחדרה. דינה לא ידעה למה היא נקראת לבוא - וכשמבטי שנינו נפגשו נפלנו אחד בזרועות השני, התחבקנו ובכינו מאושר, שזכינו להפגש מחדש.

דינה ידעה מפי יצחק שאני ברומניה ולא שיערה שאני עומד להפתיעה ואחזור בגללה לפולין, ושלא אחכה עד שגם היא תגיע לרומניה ושם ניפגש. מיד לאחר ההתרגשות הראשונה מהפגישה שלנו, סיפר כל אחד מאיתנו בקצרה את קורותיו מאז שנפרדנו, כשאני יצאתי מהגיטו ליער, לפארטיזנים ודינה נשארה עם הוריה בגיטו.

כשפגשתי עתה את דינה, היא היתה רזה מאד ושיער ראשה היה רק בתחילת צמיחתו מחדש, לאחר שהוא נגזז כבר בפעם השנייה - פעם על ידי הקגלסים הנאצים כשהיא הובאה למחנה-העבודה - ובפעם השנייה גזזו את שיער ראשה לאחר השחרור כשהיא אושפזה בבית חולים צבאי סובייטי חולה בטיפוס. אך למרות הכל, יופיה של דינה לא הועם בכלל , ובפרט לא בעיני.

דרך היסורים של דינה

עם חיסולו של הגיטו גורשו דינה והוריה, יחד עם אחרוני היהודים למחנה הריכוז בשטוטהוף. בשטוטהוף הפרידו בין הגברים והנשים ואביה נלקח עם הגברים האחרים למחנה הריכוז בדכאו ושם הוא ניספה. דינה ואימה הצליחו להשאר ביחד והן נשלחו משטוטהוף לעבודה מפרכת בחפירת תעלות נגד טנקים, כשאת העבודה הן נאלצו לבצע בתנאים תת-אנושיים: במזג אויר גשום בבוץ, וקור החודר לעצמות, ללא לבוש מתאים וכמעט ללא מזון. וכשהגיע רגע השחרור היא התמוטטה לגמרי ממחלת הטיפוס, שחלתה בה.

דינה הספיקה לספר לי בחופזה רק חלק מהתלאות שעברו עליה מאז שגורשה מקובנה ועד שהיא מצאה את עצמה עומדת שוב על רגליה - נס התרחש שחייה נשמרו, וסייעה לכך מסירותה ללא קץ של אימה, חיה מורביץ׳; היא שהצליחה לחפות על דינה בזמנים הקשים של העבדות והיא אשר הצילה את חייה גם לאחר השחרור. כשדינה חלתה בטיפוס ושכבה חסרת אונים בגורן עזובה - אימה של דינה, היא אשר הביאה אליה את הצוות הרפואי של בית החולים הצבאי הסובייטי שטיפל בה, עד שהיא הבריאה ממחלתה.

לאחר שדינה החלימה ממחלתה ושוחררה מבית החולים שתיהן - היא ואימה, מצאו את עצמן בסביבה זרה בודדות, והן חיפשו דרך איך להגיע "הביתה", לקובנה. לאחר השחרור אירגנו השלטונות הסובייטים את כל האזרחים הסובייטים שהגיעו לגרמניה בשנות המלחמה - גם אלה שנלקחו בכוח, כמו דינה ואימה וגם כאלה שהתנדבו - כמובן לא יהודים - לעבוד בגרמניה, והושיבו אותם בקרונות-משא כשפניהם למזרח - הביתה. בהמון הזה היו הרבה אוקראינים, ביילורוסים, רוסים ובני לאומים אחרים. יהודים היו מעטים, ודינה עם אימה, גם הן, צורפו לשיירה (אשלון) כזו. האנשים חולקו לקבוצות ועל כל קבוצה הופקד "ראש קבוצה" מטעם הרשות הצבאית הסובייטית, ועל ראשי הקבוצות הוטלה האחריות להביא את האנשים האלה עד לגבולות ברית המועצות; הממונים על הקבוצות היו אמונים גם על חלוקת המזון לאנשים.

דינה ואימה שהיו חלשות בגופן לא תמיד הצליחו לקבל את מנת האוכל שהגיע להן, כי לא עמד להן הכוח להידחק בין האחרים, הבריאים, שקידמו את עצמם בתור בכוח. נוסף לכל, שררה בין אנשי השיירה אוירה אנטישימית קשה; מכל הדברים שהגויים הללו ספגו בגרמניה הם העשירו בהרבה את שנאתם ליהודים.

השיירה של דינה ואימה הגיעה לפולין והן מצאו את עצמן בין הפטיש והסדן: מצד אחד בארץ זרה, שאפילו את שפתה לא ידעו ומצד שני מחוסר ברירה אחרת הן מובלות, יחד עם כל האספסוף שבקרונות - כביכול הביתה, ומוצא אחר לא נמצא להן עדיין.

אחת האתנחתות שעשתה של השיירה, כדי להצטייד באספקה, היתה בתחנת הרכבת של העיר בידגושץ׳ (ברומברג, בגרמנית). דינה ואימה ירדו מהרכבת לחלוץ את עצמותיהן ובדרכן פגשו חייל המדדה על קביים. כשהן עברו בקרבתו הוא נעצר ושאל: "עמך?" דינה קלטה מיד שמדובר ביהודי השואל אותן אם הן יהודיות, היא ענתה בחיוב והחלה לספר לו על מסע העינויים שלהן ושהן נוסעות בשיירה זו כדי להגיע לקובנה. האיש הפציר בהן לעזוב את השיירה ושתשארנה כאן

במקום, ואחר כך יוכלו להגיע לאחד הריכוזים היהודיים שבפולין. ״בשום אופן אל תמשיכו לרוסיה!״ אמר החייל היהודי הפצוע וסיפר להן שהוא מבקר בתחנת הרכבת לעיתים קרובות ומידי פעם הוא פוגש נשים יהודיות שכמותן, כשהן בדרכן ״הביתה״, וכולן שמעו בקולו עזבו את השיירות שלהן ומצאו את דרכן למוסדות היהודיים בפולין ונעזרו על ידם, והוא מציע גם להן לעשות כן. דינה ואימה הסכימו להשאר במקום ולא להמשיך במסע לליטא, אלא שהן פחדו שתיחשבנה ״עריקות״, אם יעזבו את השיירה על דעת עצמן, וברוב תמימותן פנו לראש הקבוצה שלהן וסיפרו לו על פחדן מפני הגברים האלימים שבשיירה והן מבקשות רשות להשאר כאן עד שיצטרפו לשיירה אחרת.

הממונה, הגוי, לא ניסה כלל לשדל אותן להמשיך את המסע עימו, הוא גם לא איים עליהן בעונש אם יעשו כן, להיפך הוא אפילו הוסיף נופך משלו באומרו: שאינו יכול לערוב לשלומן. מדבריו של הממונה הן הבינו שהוא נתן להן ״שחרור״, ומותר להן לעשות כרצונן. מטלטלין, כמעט לא היו להן; דינה לבשה את הבגדים שניתנו לה בעת שעזבה את בית החולים, כעין כותנת ארוכה ומחמת רזונה היתה זו תלויה עליה כשק, היא נעלה שתי נעליים ימניות, כי כאלה נתנו לה, ואימה, גם לה לא היו בגדים מתאימים וכדי להגן על עצמן מהצינה הן השיגו שמיכה ובה היו מתכרבלות בעת הדחק.

לחייל הפצוע ששידל אותן לעזוב את השיירה לא היה מה לתת להן פרט לחצי כיכר הלחם שהוא נשא עימו, אך הוא הדריך אותן איך להגיע לבית זקנים עירוני ללינה. ״ואולי, תצליחו לקבל שם גם תבשיל חם״, הוא אמר והוסיף: ״למחרת בבוקר לכו לתחנת הרכבת וסעו ללודז׳, שם יש יהודים וועד יהודי שיעזרו לכן להסתדר״.

שתיהן, דינה ואימה הגיעו לכתובת שנתן להן החייל היהודי, אך הן לא נתקבלו בסבר פנים מאירות בבית הזקנים. בבית זה היו נשים זקנות, פולניות לבושות בלויים וצחנה כבדה ריחפה באויר. הזקנות רטנו על כך ששתי היהודיות הגיעו לבית זה וכנראה שחששו שמא ייגרע משהו מחלקן בגלל זה. אך לדינה ואימה לא היתה ברירה, זו היתה קורת-הגג היחידה שיכלו לשהות מתחתה ללינת לילה, בתקווה שביום המחרת יהיה טוב יותר.

בבוקר השכם יצאו שתיהן לתחנת הרכבת ולאחר מאמצים רבים הצליחו לעלות לרכבת שעשתה את דרכה ללודז׳, מרחק של כמאה ושישים קילומטר. בהגיען ללודז׳, לא היתה להן כתובת לאן לפנות והן הודרכו בדרכן מהרכבת על ידי עוברים ושבים עד שהגיעו ל״וועד היהודי״. בהגיען

דינה בלודז׳, יולי 1945.

בלודז׳, דינה ולרה.

לבית הוועד דינה הבחינה בהינדה אקרמן, חברתה מקובנה העומדת שם והיא קראה בשמה, אך הינדה לא זיהתה מיד את דינה, עד כדי כך שונה מראיה. רק כעבור מספר שניות היא נוכחה לדעת שזו שעומדת לפניה היא דינה. הינדה, גם היא שוחררה ממחנה, אך היא היתה כבר "ותיקה" בלודז׳. "אני בקיבוץ", כך היא אמרה והזמינה גם את דינה שתצטרף ל"קיבוץ" שלה. אלא באותו רגע היא הביטה על אימה ואמרה לדינה שרק אותה יקבלו ל"קיבוץ" ואת אימה לא, בגלל גילה הגבוה ועליה לחפש עבורה סידור אחר. דינה מצאה את עצמה במצב מביך, היא רק עכשו הגיעה לכאן ולא התמצאה במתרחש כאן בכלל, ואיך תוכל לפתור בעייה מסוג זה ?

את השיחה בין הינדה ודינה קלטה אישה שעמדה לא הרחק מהן והיא פנתה לשתי המשוחחות בשאלה, אם האם שמדובר בה תסכים לגור בבית משפחתה ותטפל בתינוק. האישה סיפרה שהיא ובעלה טרודים בעסקים והם בעלי יכולת כלכלית רבה, והיא מוכנה לשלם עבור השרות שהיא מבקשת בעין יפה. אימה של דינה שנכחה במקום נשאלה לדעתה, והיא הסכימה בו במקום ללכת לביתה של האישה ולהתחיל בעבודה שהוצעה לה, ודינה הצטרפה ל"קיבוץ" בלודז׳.

עתה כשמצאתי את דינה, חישבנו את הצעדים הבאים שלנו במשותף, והתכנית שהתגבשה אצלנו היתה שדינה, אימה ואני נעזוב בהקדם את פולין, ונצא לדרך כדי להגיע למקום שהפסקתי את דרכי לארץ ישראל - לבודפשט, ומשם נמשיך לאיטליה, שם גם נפגוש את חברינו הקובנאים ונצטרף אליהם. אולם לפני זה היה עלי לקיים את מה שהבטחתי לחברי: להגיע לביאליסטוק, לדבר עם הנשים הממתינות שם לעבור את הגבול לברית המועצות, ולהניא אותן מלעשות כן.

במרכז התנועה בפולין עודדו אותי לעשות את הצעד הזה - לקיים את הביקור בביאליסטוק, שם גם קיבלתי כסף להוצאות הדרך ונתנו לי את כתובתה של רחל קפלנסקי, אחת מחברות התנועה בביאליסטוק, אליה אוכל לפנות ולקבל ממנה הדרכה וגם עזרה במידת הצורך, בביצוע משימתי.

בימים ההם היתה הנסיעה ליהודי בדרכי פולין מסוכנת מאד; הלאומנים הפולנים ארבו וצדו יהודים בכל הדרכים - כולל ברכבות - ורצחו אותם בדם קר. לא פחדתי, אך הייתי ער לדבר ואפילו הצטיידתי באקדח בעל מימדים קטנים שלא בלט מהכיס, אבל פגיעתו היתה יכולה להיות קטלנית.

לביאליסטוק הגעתי באמצע הלילה, ולפי הכתובת שהיתה בידי מצאתי את ביתה של רחל קפלנסקי, שהיה בתוך חצר מוקפת גדר תיל לא גבוהה, שם היא גרה עם אימה. שקלתי עם להקיש בדלת ולבקש להכנס הביתה, אך לבסוף החלטתי שמוטב לא לעשות כן. לא רציתי להבהיל את דיירות הבית; הימים ההם היו מלאי מתח וחרדה בכל בית יהודי, בשל מעשי הרצח והרג הזוועתיים

שביצעו הפולנים ביהודים. בחרתי באחד העצים, מאלה שגדלו בתוך החצר, ונשכבתי מתחתיו עד שהאיר הבוקר, רק אז העזתי ונקשתי על דלת הבית ובעודי עומד בחוץ הצגתי את עצמי בפני דיירות הבית, ובשם מי אני בא אליהן, ודלת הבית נפתחה בפני.

סיפרתי לרחל על מטרת בואי לביאליסטוק, והיא נתלוותה אלי לבית הכנסת שבו שכנו הנשים שהמתינו לעבור לצד הסובייטי, ברובן יוצאי העיר קובנה שהשתחררו לא מזמן מהמחנות. שוחחתי עם הנשים וסיפרתי להן כל הידוע לי על היהודים שבקובנה, שמשם יצאתי זה לא מכבר, ועניתי על השאלות שהן הציגו לי בנושא זה. היו לי גם שיחות פרטיות עם אחדות מהנשים הללו וניסיתי לשכנען באמיתות דברי - שלקובנה לא חזר, אף לא אדם אחד מאלה שגורשו לגרמניה עם חיסול הגיטו ואין להן מה לחפש שם, אין להן אל מי לנסוע, ומוטב שתצאנה לדרך הנכונה - מפולין בדרך לארץ ישראל. אך הן לא האמינו לדברי וחשדו בי שהפצרותי, שהן לא תסענה לליטא, מקורם במניעים אידאולוגיים שלי, וכי להן ידיעות מהימנות שגברים שנשלחו בזמנו למחנות בגרמניה, כן חזרו משם ונמצאים בקובנה, והן נוסעות לקובנה להתאחד עם משפחותיהן.

סיפרתי לנשים הללו דבר נוסף שידעתי, מה שצפוי להן בצד השני, הסובייטי: עם הגעתן לשם, הן כמו כל משוחררי המחנות שקדמו להן, תוזמנה לחקירה אצל אנשי הבטחון הסובייטים, והשאלה הראשונה שעליה מתבקש כל אחד ממשוחררי המחנות לענות היא: "איך זה שנשארת בחיים?!" כשהנחקר חשוד מראש ששיתף פעולה עם הגרמנים, כי אחרת היו ממיתים אותו. זו היתה הקונצפציה של אנשי בטחון הפנים הסובייטים כלפי משוחררי המחנות.

בינתיים, גם השלטונות הסובייטים לא מיהרו לפתוח את הגבול בפני אסירות המחנות ששוחררו. הנימוקים של השלטונות על העיכוב בהעברתן לעברו השני של הגבול היו - קשיים בלוגיסטיקה לבצע את הדבר.

יומיים עשיתי בביאליסטוק בנסיון לשכנע את הנשים הללו לא לחזור לברית המועצות, לקובנה, והצגתי בפניהן את האפשרות לצאת מפולין לדרך לארץ ישראל. ניסיתי להסביר להן גם, שאם מישהם מבני משפחותיהן אמנם ניצלו, גם הם יפנו וילכו לכוון אחר ולא ישובו לברית המועצות, אך גם דברי אלה לא השפיעו על הנשים הללו והן לא שינו את דעתן בענין השיבה לקובנה.

כשנוכחתי לדעת שלדברי ההסבר שלי אין הד עזבתי את ביאליסטוק ושבתי ללודז׳. מלודז׳ שוב נסעתי לוארשה, למרכז התנועה, וביקשתי שיצרפו אותי ואת דינה עם אימה לקבוצה שתצא בהקדם לבודפשט, וקיבלתי הבטחה, שהדבר כן ייעשה.

בלודז׳, יולי 1945 - לרה, אני ודינה.

פעילי "דרור" בפולין, קיץ 1945. עומדים מימין לשמאל: פישל פארבר; צבי וואפניאז'; רבקה; שרה סוקולר; (--); חיים גלעין (גכטל); טוביה בוז'יקובסקי; חיים גרטל; צביה לובטקין; מיאטק (חיים) מלץ; (--); לאה. יושבים: (-); יצחק קשיב (קופצ'בסקי); מיכאל ויגדרזון; רפאל פרלמן; חביבה מינץ; טרי פיק; (--).

בינתיים הוטל עלי לנסוע לעיר בְּרֶסלַאו - וורוֹצלַאב בפולנית - לחפש יהודים ולהביא להם את הידיעה על האפשרות לצאת מפולין. לשליחות זו יצאתי יחד עם רבקה, גם היא חברה פעילה בתנועה. שנינו הגענו לפי הכתובת שקיבלתי במרכז שלנו לביתו של יהודי יליד המקום, שהיה ידוע כאיש בעל השקפה ציונית בברסלאו. האיש קיבל אותנו יפה ואמר לנו שאת היהודים שאנחנו מבקשים לדבר איתם אפשר לפגוש רק בשטח השוק השחור. "היהודים בברסלאו אינם רבים, אבל כולם מסוג אחד - עוסקים במסחר בשוק השחור", אמר מארחנו. יצאתי לאיזור השוק, פגשתי יהודים, שוחחתי איתם וניסיתי לשכנע אותם להצטרף לקבוצות היוצאות את פולין, אבל לשווא, כל מאווייהם של אלה היו נתונים לדבר אחד בלבד - לעשות כסף. הם לא היו מוכנים, לפחות לעת זו, להטות אוזן לדברי: לעזוב את פולין ולצאת בדרך לארץ ישראל, והצטערתי שתוצאות שליחות זו היו עגומות, וגם פה כמו בביאליסטוק, מאמצי לא הניבו פרי.

את העידוד שלי שאבתי מבני הנוער שהיו ב"קיבוצים", הם היו כולם יתומים מהוריהם וללא קרובי משפחה, והמדריכים שטיפלו בהם ניסו לתת להם חום משפחתי, הם שדאגו לספק להם, במידת האפשר, את צרכיהם וגם הכינו אותם לעליה לארץ ישראל. במשך חודש אוגוסט ביקרתי במרבית מקיבוצי התנועה שהיו פרושים בערי פולין, נפגשתי עם הפעילים וסיפרתי על הדרך שאני עברתי עד עתה, שגם הם וחניכיהם יצטרכו לעשותה בקרוב.

בתחילת ספטמבר נקראתי למרכז התנועה בוארשה, ושם נאמר לי שהדרך לבודפשט, כמו המשך משם לאיטליה אינה ישימה עוד, וכי מעתה היעד הוא גרמניה כתחנת ביניים, ומשם תמצאנה הדרכים איך להמשיך הלאה, והמרכז הטיל עלי ועל חבר נוסף, להוביל כשמונים מבני הנוער הנמצאים בערי פולין בקיבוצים ולהביאם לגרמניה; דינה ואימה תצטרפנה גם הן לנסיעה זו עימי. ההנחייה היתה: עוזבים את פולין כ"יוונים", עוברים את הגבול לצ'כיה ומשם ממשיכים לגרמניה; "ניירות" לא נקבל - צריך להחזיק את הצעירים במשמעת קפדנית, לשנן את כללי ההתנהגות בדרך - והאחריות עלינו.

הופתעתי לשמוע שחל שינוי במסלול הנסיעה ובקביעת היעד החדש, לא איטליה כי אם גרמניה, אך קיבלתי את הדין והתחלתי בהכנות שהתחייבו לביצוע המשימה. הצעירים הובאו על ידי מדריכיהם מ"הקיבוצים" למקום הריכוז, נפרדו מהם ושבו למקומותיהם להמשיך בתפקידיהם ואנחנו, אני והחבר השני, ששמו היה נוח, קיבלנו את הפיקוד על הקבוצה.

בעת שהותי בלודז׳ פגשתי גם את לרה רוזנבלום, שהיתה חברה בקולקטיב שלנו בגיטו. גם היא כמו דינה, נלקחה למחנה עבודה עם חיסול הגיטו בקובנה. היא היתה במחנה סמוך לזה שדינה היתה בו. אחרי השחרור הן נפגשו בלודז׳ ועתה גם עימי, שמחנו להיפגש ביחד, ועכשו גם לרקה - כך קראנו לה - הצטרפה אלינו למסע לגרמניה.

תחנת-המבחן הראשונה שלנו היתה במעבר הגבול מפולין לצ׳כיה; בתקופה זו התייצבו כבר הגבולות והם נשמרו על ידי משמרות של חיילים, שבדקו כל עובר ושב בקפדנות, ועיקר הקושי ״בלהיות יווני״ היה להתאפק ולא לדבר, במיוחד בנוכחות זרים. בני הנוער שהופקדו בידינו ידעו את השפה הפולנית ומעטים מביניהם ידעו גם לדבר באידיש. בשתי השפות הללו אסור היה ל״יוונים״ להשמיע הגה, כדי לא להסגיר את המוצא האמיתי שלנו. כדי שהחבר׳ה האלה לא ייראו כאילמים גמורים, דבר שגם הוא יכול לעורר חשד, הורינו להם שבעת הצורך יפלטו את המילים: ״יקום פורקן״, ״עלינו לשבח״, ״אבינו מלכנו״, ומילים עבריות אחרות שהיו מוכרות לרבים מהם מתוך התפילות שנאמרו בבתי הוריהם לפני פרוץ המלחמה. לשבחם של הנערים והנערות ייאמר שהם לא נכשלו בלשונם במשך כל הדרך, ובפרט לא בתחנת הגבול. כמובן, שבתוך קבוצת הנערים הללו בלטתי אני ולא הייתי צריך להציג את עצמי שאני הוא אחד מהאחראים על הקבוצה, כי הדבר ניכר היה ממבט ראשון.

אנשי משמר הגבול הפולנים ניסו לדובב אחדים מהנערים, ניסו לחקור מאין, לאן, אך הם לא הצליחו בדבר, תנועות הידיים בהן ניסו הצעירים לענות כביכול, לשואלים היו סתמיות והגויים לא הבינו מה מסמנים להם. בהמתנה בחדר הבקורת עמדתי עם שניים מהקבוצה ודיברנו בינינו בלחש, כששני חיילים פולנים ניגשו אלינו ופנו בשאלה, במין ״דאגה״ לנו: אם יש לנו משהו ״טרף״, כך במילה העברית. כלומר, משהו שאנו מעונינים להבריח, להסתיר מעיני הבודקים. כוונתם היתה לקבל שוחד תמורת השרות שהם היו מוכנים לעשות לנו. אולם אנחנו נשארנו קפואי-מבט ו״לא הבנו״ אותם. הם חזרו ושבו וחזרו על דבריהם, ואפילו ניסו לרמוז לנו בתנועות ידיהם למה כוונתם, ואנחנו רק הרמנו כתפיים: לא מבינים. שמעתי אחד מהם אומר לשני: ״נעזוב אותם, אלה לא כמו היהודים שלנו, הם אינם מבינים ענין״.

אנשי המשמר חיכו למפקד, כדי לקבל ממנו הוראות איך לנהוג בנו, וכשזה הגיע הוזמנתי למשרדו והלה ניסה בכל דרך לפתח איתי שיחה, אך ללא הועיל. לבסוף הוא הבחין שמשהו בולט מכיסי והושיט את ידו בסמנו לי שאתן לו את הדבר הזה שבכיסי. הוצאתי את הפנקס הכרוך שהיה

שם ומסרתי אותו לידיו. בפנקס היו רשומים שירים עבריים, וגם באידיש, שהצלחתי ללקט מפי אחדים שנפגשתי אתם בדרכים והעתקתי את מילותיהם באותיות עבריות, כמובן. הוא הפך את הפנקס לכל הצדדים, עיין בכתוב ולא יכול היה לפענח את האותיות ואמר לחברו: ״ליוּוני הזה כתב יד יפה״, החזיר לי את הפנקס והראה לי בתנועת יד לחזור לממתינים בחוץ. יותר לא נדרשנו לשום דבר, וכל הקבוצה עברה את הגבול לצד הצ׳כי, והצ׳כים נתנו לנו להתרחק ברגל מאיזור הגבול ללא כל שאלות וחקירות. הגענו לתחנת הרכבת הקרובה, שם חיכה לנו אחד הבחורים משלנו שהנחה אותנו לעלות לרכבת-נוסעים שפניה היו מועדות לעיר בראטיסלבה. בברטיסלבה פגש אותנו נציג התנועה והוא הביא אותנו למבנה, שם התרווחנו למנוחה והמתנו להוראות, איך להמשיך בדרך.

בברטיסלבה שהינו יומיים. האוירה ברחובות העיר היתה חופשית; האזרחים ברחוב זיהו אותנו כמשוחררי המחנות החוזרים לארצות מוצאם וגילו אדיבות רבה כלפינו.

בערב השני להיותנו בברטיסלבה הלכנו, דינה ואני, לתיאטרון להצגת אופרה. בתום ההצגה ניסה קצין צעיר מהצבא הסובייטי, שחשב אותנו למקומיים, לקשור איתנו שיחה ופתח במילים: ״לכם טוב, אתם הבנתם את ההצגה שהיתה בשפתכם, ונהניתם יותר ממני״, ואנחנו כמובן, ״לא הבנו״ אותו והוא נפרד מאתנו והלך לדרכו.

ברטיסלבה היתה תחנה לפני המעבר לאוסטריה. גם באוסטריה נוסדו מקומות לריכוז יוצאי תנועות הנוער שהגיעו מפולין, אולם לפי החלטת מרכזי התנועות, בסיכום עם המוסדות הלאומים בארץ, הוחלט לרכז את מירב המעפילים לעתיד לארץ ישראל, באיזור הכיבוש האמריקאי שבגרמניה. איזור זה הסתמן להיות המקום הנוח ביותר לישיבה הארעית שנכפתה עלינו על ידי מדיניות ״הספר הלבן״ של בריטניה בנושא העליה לארץ. הריכוז המאסיבי של ניצולי השואה בתוך גרמניה אמור היה להוות גורם לוחץ ומעיק על דעת הקהל העולמית, שזו תשפיע לשינוי המדיניות שאנגליה נקטה לגבי עלייתם של ניצולי השואה לארץ ישראל.

כדי ״לחסוך״ מעבר אחד של גבול בלתי ליגלי, מצ׳כיה לאוסטריה, ומשם להגיע לגרמניה, שונה התוואי שלנו והופנינו מברטיסלבה לפראג, בירת צ׳כוסלובקיה, כדי לעשות את דרכנו ישר לתוך גרמניה. בפראג קיבלנו עזרה מאנשי הג׳וינט ושוכנו בבית-דירות גדול עד להמשך דרכנו. במשך הזמן שהיינו בפראג הספקנו, דינה ואני, לטייל בעיר ושנינו התרשמנו מאד מעיר יפה זו. והדבר הבולט שמשך את תשומת לב שנינו היה כמובן השעון המתנשא על מגדל גבוה וספרותיו הן אותיות עבריות. הספקנו גם לבקר בבית קולנוע ולראות סרט, והיינו מלאי התפעלות מהקהל

שהקדים ובא למקום לפני תחילת ההצגה וישב באולם מבלי להוציא הגה, ובזמן ההמתנה עד לתחילת הצגת הסרט מרבית האנשים היו עסוקים בקרי״אה - בעתונים ובספרים. כמובן, שבעת שהותנו בעיר לא פסחנו גם על ההזדמנות לרחוץ בבית המרחץ הידוע של פראג ולהנות שם מהסאונה, משרותי המסאז׳ וממתקני ההתעמלות המשוכללים.

ארבעה חודשים עברו מאז תום המלחמה, ופראג הצ׳כית עוד לא התאוששה לגמרי מספיחי המלחמה; תושביה עמדו בשקט בתורים לקנות את מנות המזון המוקצבות ובחנויות האחרות שהיו פתוחות לקהל אפשר היה להשיג רק מזכרות פשוטות מהעיר.

לאחר שלושה ימי שהות בפראג עזבנו את העיר ופנינו לכיוון דרום-מערב, לגבול הגרמני. הובאנו למרחק של כשני קילומטר מהגבול עם גרמניה ועם רדת הערב יצאנו ברגל לכיון הגבול, והלכנו בשטח מישורי עד שבאנו לחורשה דלילת עצים, חצינו אותה ונמצאנו כבר בשטחה של גרמניה, לא הרחק מהעיר הוף.

תחנות הרכבת בכל מקום בגרמניה רחשו ממאות אנשים, בעיקר לא גרמנים, אשר נעו בכל כיוון ובכל סוגי הרכבות שנזדמנו למקום. גם אנחנו הגענו לתחנת רכבת ועלינו על הרכבת הראשונה שנזדמנה לנו - רכבת משא, ולפי ההוראות שקיבלנו המשכנו לכיוון העיר מינכן, שבבואריה. בהגיענו למינכן המתינו לנו חברים משלנו והוליכו אותנו אל משאיות של האונרר״א ואיתן הגענו, בתחילת חודש אוקטובר 1945, ללנדסברג שעל הנהר לך.

בלנדסברג קיבל את פנינו ישראל קרולינסקי (אשכולי), שהיה בעצמו מיוצאי ההכשרות החלוציות מלפני המלחמה ומראשוני הפעילים של תנועת ״דרור״ בלנדסברג.

בלנדסברג

בימי שלוט הנאצים היו באיזור לנדסברג מספר מחנות לעובדי-כפייה, שהשתייכו ארגונית למחנה-הריכוז הידוע לשמצה דכאו, וכמה מאות יהודים מכלואי מחנות אלה זכו לשרוד עד לשחרורם על ידי הצבא האמריקאי. בין המשוחררים הללו היו יהודים מיוצאי קובנה ושאבל, שבליטא, בעלי ותק בפעילות ציונית וכלל ציבורית בארץ מוצאם. אנשים אלה עם מטענם האינטלקטואלי ונסיונם האישי בפעילות ציבורית - למרות היותם חלשים גופנית ורצוצים מבחינה נפשית - הקימו וועד, אשר החל באירגון המשוחררים ודאג ליצור תנאים שיאפשרו להם לחיות במקום, עד שהמצב יתבהר וימצאו את דרכם לעתיד.

אנשי הוועד השיגו את הסכמת האמריקאים לרכז את הניצולים במבני הקסרקטין הגרמני הגדול שהיה במבואות העיר על גבעה, ותוך זמן קצר צמח כאן ישוב יהודי של ניצולי המחנות, ובמשך הזמן נקלטו במקום זה גם יהודים נוספים, שהגיעו ללנדסברג מפולין ומארצות אירופה אחרות.

הוועד שנבחר מבין התושבים הקים מוסדות-עזר לניהול חיים תקינים ביישוב:, וועדה לעניני תרבות וחינוך, וועדה לעניני נוער, דת משטרה ועוד.

כשהגעתי ללנדסברג עם קבוצת בני הנוער שהובלתי מפולין עד הנה, הוקצו לנו מגורים באחד המבנים הדו-קומתיים של הקסרקטין לשעבר וגם מבנה נוסף, שנשא את השם "קראצר קלר". מבנה זה היה מרוחק מעט מהמגורים ועמד מחוץ לשטח המחנה. ה"קראצר קלר" שימש לפנים מועדון לחיילים הגרמנים, וכעת קבלנו אותו לצרכי ה"קיבוץ" שלנו. מבנה ה"קראצר קלר" הכיל מרתף עם חדרי קירור לשמירת מצרכים בהקפאה, והיו בו חדרים נוספים לאחסון מזון וציוד מסוג אחר. במרתף זה נמצא גם מקום להדרכת החניכים איך להשתמש בנשק, ואני לקחתי חלק פעיל בהדרכה זו. בקומה שמעל למרתף היה אולם גדול ולצידו מטבח ובו כל הציוד לבישול עבור כמות אנשים רבה, ולאחר שה"קיבוץ" קיבל לרשותו את ה"קראצר קלר" הופעל המטבח והחל למלא את יעודו, והאולם שעל ידו הפך לחדר-האוכל של ה"קיבוץ".

מעל לקומה זו היו מספר חדרי מגורים ואנחנו, דינה, אימה ואני השתכנו באחד מהחדרים הללו, והחדרים האחרים שבקומה זו גם הם יושבו על ידי חברים בעלי משפחה. חדרים אלה לא היו מרווחים דיים, אך מחמת המחסור במגורים, נוספו לחדר שלנו שתי דיירות: חברתנו לרה (לרקה)

רוזנבלום, ומאוחר יותר מצאה גם מקום בחדרנו פניה, חברה ותיקה בתנועה שעלה בידה להינצל כשהיא התחזתה בימי המלחמה לנוצריה. פניה "גויסה" לעבודה בגרמניה ולאחר שהשתחררה הגיעה ללנדסברג והתחילה לעבוד כאחות במרפאת המחנה. לפי הלכי הרוח דאז לא ראינו כל מגרעת בהצטופפות זו, מה גם שלא העליתי על הדעת שנצטרך להשאר בלנדסברג לזמן ארוך, כפי שקרה במציאות.

מתחילה לא נטיתי לעסוק בהדרכה, כפי שעשו רבים מחברי שהיו בעלי עבר תנועתי כמוני. שימשתי נציג של "הקיבוצים" שלנו כלפי הוועד המקומי[1] והתמסרתי, בעיקר, לעבודות ההוצאה לאור של עתון מרכז תנועת הנוער "דרור" בגרמניה, כן סייעתי בהוצאת העתון של פועלי ציון צ.ס. ובפרסום ספרים של התנועה[2]. ולעת הצורך גם בהוצאה לאור של כתבים שונים נוספים, כמו ה"הגדה של פסח" תש"ו של קיבוצי "דרור"[3] בלנדסברג. בעת ההיא לא נמצא בגרמניה בית-דפוס שהיו בו אותיות עבריות ונוקטו פעולות שונות לפרסם דברים להפצה בכמות עותקים רב. כך מצאו להם יזמי הוצאת העתון היהודי בלנדסברג, דרך להוציא את העתון "לאנדסבערגער צייטונג": העתון הודפס בשפת אידיש, אולם באותיות לאטיניות. אנחנו לא יכולנו להרשות לעצמנו לפרסם את דבר התנועה בדרך זו ובחרנו באפשרות השכפול באמצעות ההקטוגרף. ההקטוגרף הינו מכשיר שכפול פשוט ודורש השקעת עבודה רבה, אולם בלית ברירה הפעלתי את ההקטוגרף. לעזרתי היו שתי נערות מה"קיבוץ", בעלות כתב-יד יפה והן הכינו את "המקור" שנכתב על גבי נייר מיוחד, ובדיו מיוחדת. ה"מקור" הוצמד לשעוונית ההקטוגרף, הודק בגלגלת ולאחר שהוא הוסר מההקטוגרף שוכפלו ממנו העותקים. המבצע היה מייגע מאד, אולם בימים ההם נחשב הדבר להישג. בשלב מאוחר יותר הצלחתי להשיג סטנסיל, רשת, גליל וצבע והתחלתי לכתוב בחרט על גבי השעוונית שהוצמדה לרשת ובלחץ הגליל הועבר הכתוב על גבי נייר השכפול, דף אחרי דף.

[1] בין היתר הייתי חבר בוועדת הקלפי בעת בחירות במחנה (ראה תמונה).

[2] בין אלה היה גם קובץ הרצאות של יצחק טבנקין, מראשי הקיבוץ המאוחד בארץ, שהיה בשליחות התנועה בגרמניה והירצה בסמינר העולמי הראשון של "דרור".

[3] עותק מקורי נמצא באוסף "הגדות פסח" של מר אברהם פז מקיבוץ משמר העמק. בפנייתו אלי פירטתי בפניו את הליך הכנת ה"הגדה" שנכתבה ביד ושוכפלה באמצעות הקטוגרף.

דינה, בלנדסברג.

דינה ואני בלנדסברג, נובמבר 1945.

342

התפוקה בדרך שכפול זו היתה גדולה יותר מאשר בהקטוגרף, אך בגלל הנייר, שטיבו היה ירוד ולא ספג במידה מספקת את דיו השכפול, היו מתקבלים עותקים שהאותיות בהן "התמזגו" עד כדי כך, שלפעמים לא ניתן היה לקרוא את הכתוב בדף. רק בקיץ 1946 הגיעה לידי מכונת כתיבה עברית, קטנת-מימדים ובעלת אותיות מגושמות, אבל היא היתה תקינה לחלוטין. באותו זמן בערך, השגנו גם מכונת שכפול ידנית והעסק השתכלל מאד.

מכאן, היתה התפתחות מהירה: התנועה רכשה אותיות דפוס עבריות וחבר תנועת "העובד", דפס מקצועי, הכין את סְדָר-הדפוס בתוך מסגרות, ואלה הועברו להדפסה לבית דפוס בלנדסברג, שבעליו היה גרמני, ותמורת תשלום הדפיס את החומר שלנו. לאחר מכן הובא החומר המודפס ל"קְרַאצֶר קֶלֶר" למיון ולכריכה. זה היה עיסוקי במשך כל אותה עת שהתנאים אילצו אותי להישאר בגרמניה

דינה ואני מתחתנים

באחד בינואר 1946 היה לנו, לדינה ולי יום חג, ביום זה התחתנו. בתקופה ההיא חתונת צעירים יהודים משארית פליטת השואה לא היה אז חזיון נפרץ. איכשהו קרה, שדוקא על אדמת גרמניה באנו, דינה ואני, בברית הנישואין והעיר לנדסברג אַם-לֶך זכתה להירשם בכתובה שלנו - התעודה הרשמית לאות בואנו בברית הנישואין - כמקום להתחלת בניית משפחתנו, ואולי יש בכך משהו מהסמליות.

ראויה היתה גרמניה שתיחרב ותימחה עד היסוד מעל פני האדמה בגלל חטאיה ופשעיה שביצעה, ומשום העוול הגדול שאין כדוגמתו בתולדות העמים שהיא גרמה לנו, בהביאה כלייה כמעט מלאה על יהודי אירופה. צר מאד שגרמניה והגרמנים כאחד, לא נענשו על פי גודל עוונם. ואנחנו שרדנו ומתארחים בגרמניה! הדחקנו את הכאב, אבל לא את הזעם. אולצנו לאזור את כל הכוח שבנו למלחמה החדשה - על הזכות לפלס לנו דרך הביתה, לארץ ישראל. ההווה היה ארעי והעתיד היה די מעורפל, אך היתה תקווה, החלטנו להתחתן ובאנו בברית הנישואין בשעה טובה.

כאמור, המעשה לא היה שגרתי ולא היו כלל דפוסים איך לציין אירוע שכזה; והמסיבה נערכה ב"קיבוץ" לכבודנו, נשאה אופי של "אסיפת חברים", אמנם חגיגית ומלווה שלא כרגיל בארוחה, אך היא היתה דומה מאד לאחת האסיפות הרבות, השכיחות בתקופה ההיא. היו הרבה נאומים ובין נושאי הדברים מעל הבמה שבחדר-האוכל של ה"קיבוץ" בלטו בנוכחותם ראשי הקהילה והמנהיגים הציוניים של שארית הפליטה בגרמניה. אילמלא האיחולים לזוג הצעיר, כלומר לדינה ולי, בהם סיימו הנואמים את דבריהם לא היו הנוכחים מרגישים שזו מסיבת כלולות.

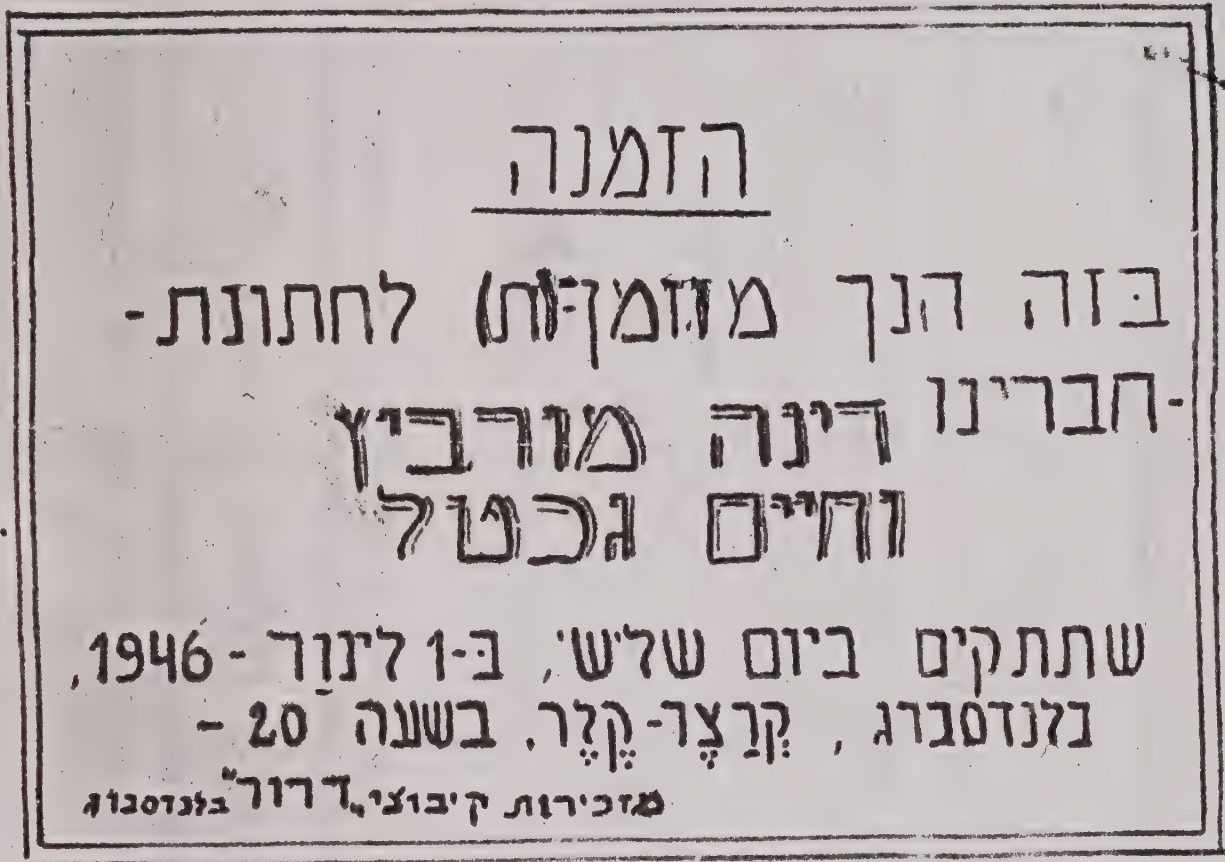
צילומים מהאירוע הזה לא נשארו, בגלל סיבה פשוטה מאד - לא צילמו. רק הזכרון נשאר עימנו ויש בכתובים: א) הזמנה מקורית למסיבה שהודפסה בהקטוגרף, ב) "הכתובה" - שנכתבה, בכתב-יד על גבי נייר פשוט בידי הרב שערך את הקידושין, כשמצדה האחורי שלה חותמת - אישור מחלקת הדת במחנה לנדסברג ו-ג) שלוש ברכות שפורסמו בעתון המקומי בעברית, באותיות לאטיניות.

ועוד מהזכרון... לאירוע החגיגי תפרו לכלה שמלה מבד לבן / שבמקור היה מיועד להיות ציפוי למזרן/ החתן, כלומר אני, לבש בגדים רגילים / לגמרי לא מתאימים ליום שבו מתחתנים / מאחר ולא השיגו טבעות חדשות/ העניק לנו ה"קיבוץ", במתנה, משומשות / כל "ההבטחות" שנרשמו בכתובה לזכות הכלה / "נכפו" עלי, לא נתבקשתי אפילו לתת הסכמה / נדוניה לא קיבלתי - לענין זה הג'וינט לא הקציב פרוטה / ואילו היה נותן - זה היה, כמובן, נבלע בקופת הקבוצה / את העדים שחתמו על הכתובה לא הכרתי / וכך "נמכרתי" / כשעיני הרב, שערך את טכס הקידושין / זורות אימה ורושפות כזיקוקין.

גם לאחר החתונה, אני המשכתי בעבודתי ודינה לימדה עברית את צעירי הקיבוץ.

האוכלוסיה במחנה הפליטים (D.P.) של לנדסברג התייצבה כמעט, ויהודים שהמשיכו להגיע מארצות אירופה, בעיקר מפולין, לאיזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה כוונו על ידי האירגון של שארית הפליטה במינכן, למחנות הפליטים החדשים שנוסדו במקומות אחרים באיזור. גם חבורות הנוער - "הקיבוצים" - שהמשיכו לבוא מהארצות ההן, ובתוכם "קיבוצי דרור", גם הם יושבו במקומות החדשים, לפי הוראת המרכז לשארית הפליטה.

חברינו מקובנה, מהתנועה ומהפארטיזנים, איתם התחלתי את דרכי לארץ ישראל, הגיעו זה מכבר לאיטליה ובחלקם אף הצליחו לעלות ארצה, ורק מי שנתקעו בדרך הגיעו לגרמניה. בין אלה

הזמנה

בזה הנך מוזמן(ת) לחתונת-
-חברינו דינה מורביץ
וחיים גכטל
שתתקים ביום שלישי, ב-1 לינואר - 1946,
בלנדסברג, קרצר-קלר, בשעה 20 -
מזכירות קיבוץ "דרור" בלנדסברג

ההזמנה לחתונה, הודפסה בהקטוגרף.

[illegible]

בשלישי בשבת שמנה ועשרים יום לחדש טבת שנת חמשת אלפים ושבע מאות
ושבע לבריאת עולם למנין שאנו מנין כאן במתא [illegible] / [illegible] איך החתן
חיים בן אבא זלה אמר לה להדא בתולתא דינה בת אשר זלה הוי לי לאנתו כדת
משה וישראל ואנא אפלח ואוקיר ואזון ואפרנס יתיכי כהלכת גוברין יהודאין
דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מהר בתוליכי
כסף זוזי מאתן דחזי ליכי מדאורייתא ומזוניכי וכסותיכי וסיפוקיכי ומיעל
לותיכי כאורח כל ארעא וצביאת מרת דינה בתולתא דא והות ליה
לאנתו ודין נדוניא דהנעלת ליה מבי נשא בין בכסף בין בזהב
בין בתכשיטין במאני דלבושא בשימושי דירה ובשימושא דערסא הכל
קבל עליו החתן חיים חתן דנן במאה זקוקים כסף צרוף
וצבי החתן חיים חתן דנן והוסיף לה מן דיליה עוד מאה זקוקים
כסף צרוף אחרים כנגדן סך הכל מאתים זקוקים כסף צרוף
וכך אמר החתן חיים חתן דנן אחריות שטר כתובתא דא נדוניא
דין ותוספתא דא קבלית עלי ועל ירתי בתראי להתפרע מכל
שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא דקנאי
ודעתיד אנא למקני נכסין דאית להון אחריות ודלית להון
אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר כתובתא
דא נדוניא דין ותוספתא דא מנאי ואפילו מן גלימא דעל
כתפאי בחיי ובמותי מן יומא דנן ולעלם ואחריות שטר כתובתא
דא נדוניא דין ותוספתא דא קבל עליו החתן חיים חתן דנן
כחומר כל שטרי כתובות ותוספתות דנהגין בבנת ישראל העשוין
כתיקון חז"ל דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וקנינא מן
ר' חיים בן אבא חתן דנן למרת דינה בת ר' אשר זלה
בתולתא דא על כל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא
ביה הכל שריר וקיים

נאום משה [illegible] בן [illegible] עד

ונאום [illegible] בן [illegible] עד

הכתובה

דיירי החדר שלנו בלנדסברג. מימין לשמאל: לרה; פניה; חיה מורביץ',
אימה של דינה; דינה ואני (על השולחן מכונת הכתיבה שלי).

הייתי אני, שהפסקתי את המסע המשותף שעשיתי עם החברים מרומניה לאיטליה, וחזרתי לפולין. כן היו, דינה ולרקה ששוחררו ממחנות העבודה באיחור, היה יצחק קופצ׳בסקי שלא המשיך במסע שלנו שהתחלנו מליטא ונשאר בפולין, פנינה (סוקניק) וברוך גרודניק שניסו לעשות את דרכם לארץ ישראל, דרך דונבס - אפשרות שאני דחיתי אותה - והצליחו להיחלץ משם בקושי, גם הם הגיעו לגרמניה. גם גיטה פוגר, שבדרכה מליטא לרומניה נאסרה על ידי השלטונות הסובייטים ונכלאה בבית סהר לשנה תמימה הגיעה לעת ההיא עם בעלה לעתיד, אברמצ׳יק טורצ׳ין, לגרמניה, והם היו במחנה הפליטים בפרנוואלד, ונפגשנו ביחד מספר פעמים.

חיפוש קרובים

מיד עם תחילת הנדידה שלנו בדרכי אירופה, כשחתרנו אל חופי ארץ ישראל יחד עם צעירים רבים אחרים, עוד לפני סיום המלחמה - ניסו הכל לחפש קרובים, חברים, בני עיר וסתם מכרים מהזמן שלפני פרוץ המלחמה, שדרכיהם נפרדו בזמן המלחמה. החיפוש התבצע במספר מישורים: ראשית, כל הנפגשים בדרכים שוחחו ביניהם, וניסו לברר אחד אצל השני, מאין הוא בא, ואולי פגש בדרכו את פלוני או אלמוני ממקום זה ואחר. בשיחות הללו היו האנשים מנסים לדלות מזכרונם את הידוע והזכור להם מפגישותיהם עם אנשים בימי המלחמה; דרך אחרת ומקובלת מאד לאתר "מבוקשים" היתה שיטת ה"גרפיטי". מאחר והאנשים היו עוברים בנתיבים כמעט קבועים ושוהים באותן האכסניות, היו רבים מבין העוברים רושמים את שמותיהם, את מקום מוצאם ופרטים אישיים נוספים על גבי הקירות, הדלתות ובכל מקום אפשרי, כדי לידע את הבאים אחריהם למקום הזה, על קיומם; אולי יעבור מישהו במקום הזה שמעונין לפגשו. רישום זה היה נפוץ מאד ואנשים לא בררו את המקומות, איפה ועל גבי מה לכתוב ורשמו את שמותיהם בכל מקום, שלדעתם הדבר עשוי להשיג את מטרתו. כך מצאנו, דינה ואני, באחד הביקורים שלנו בקרית הואתיקן ברומא את שמו של מכר שלנו כשהוא רשום על הקיר באחד הפרוזדורים שהוליכו אל ה"קאפלה הסיסטינית", שבכנסיית פטרוס, שלא להזכיר את השמות הרבים שמצאנו כתובים על גבי "שער טיטוס" ובמקומות דומים אחרים.

בנקודות מעבר מ״סודרות״ היו רושמים את מי שעברו שם ומפרסמים את השמות על גבי לוח מודעות, לידיעת כל המעונינים, והיו שבדרך זו איתרו קרובים ומכרים. הכל חיפשו קרובי משפחה מבין פליטי השואה ובמקביל גם קרובים מארצות חוץ.

מאורעות המלחמה גרמו לניתוק הקשרים בין בני משפחה וקרובים בארצות אחרות ואף השכיחו, מחקו, מהזכרון את כתובתיהם של הקרובים בארצות אלה. ורק לאחר התאוששות כלשהי, בעת הישיבה הארעית בגרמניה, התעוררו פרטים ואירגונים לחפש את קרוביהם. לעזרת העניו באו אירגוני ה״לנדסמנשפטים״ - יוצאי ארצות, ערים ועיירות - שפעלו בצפון אמריקה ובחלק מהארצות אמריקה הדרומית. רשימות שמיות של ניצולים, יוצאי הארצות שנפלו בזמן המלחמה תחת הכיבוש הגרמני, התפרסמו בעיתונים היהודיים שהופיעו בארצות שונות; כן, גם נהגו הניצולים להפנות בקשות לחיפוש קרובים ל״לנדסמנשפטים״ ובדרך זו אותרו קרובים ובני עיר.

לחיה, אימה של דינה היו בארצות הברית אח ואחות שהיגרו לשם לפני שנים רבות, מליטא. עד לפרוץ המלחמה הם קיימו ביניהם קשר מכתבים, אך מאז המלחמה קשר זה נותק וגם כתובתיהם של אלה שבאמריקה אבדו. שלחנו מכתב לאיגוד יוצאי ליטא בניו יורק, בבקשה לאתר את בני משפחתה של חיה מורביץ׳, מהבית שַבֶל. האיגוד היהודי של יוצאי ליטא בארצות הברית היה מפרסם את שמות המבקשים והמבוקשים בעתון האידי שהופיע שם, ובדרך זאת נודע לאחיה של חיה, אלתר שַבֶל, על קיומה של אחותו חיה ובתה דינה ושהן נמצאות בלנדסברג, בגרמניה. אלתר לא השתהה הרבה והודיע מיד לבתו רוז, שהיתה אז בשרות הכוחות הצבאיים האמריקאיים בגרמניה, לחפש את חיה ובתה וליצור קשר עימנו, לפי הכתובת שצוינה בעתון באמריקה - מחנה הפליטים בלנדסברג.

כשרוז, קיבלה את הודעת אביה היא התקשרה טלפונית למשרד האונרר״א שפעל במחנה לנדסברג, ואלה באו אלינו ובישרו לנו שרוז שבל, המשרתת בצבא האמריקאי ביקשה שנגיע למשרד האונרר״א לשוחח איתה בטלפון בשעה יעודה. הגענו למשרד ה״אונרר״א במועד שנקבע וכעבור זמן קצר נקראנו למכשיר הטלפון לשוחח עם רוז, היא דיברה ממתקן צבאי אמריקאי בעיר היידלברג. רוז התקשתה לדבר באידיש ולנו לא היתה ידיעה מספקת בשפה האנגלית, כדי להרחיב את הדיבור ובסיכומה של השיחה היא הביעה את רצונה לבקר אותנו. כמובן, שהסכמנו וקבענו שבעוד כשבוע היא תגיע אלינו, למחנה הפליטים בלנדסברג, ״קרַאצֶר קֶלֶר״.

רוז שאבל, בעת שרותה בגרמניה.

חיה מורביץ׳, רוז שבל אני ודינה. לנדסברג, 1946

מימין לשמאל: אני; דינה; רוז שאבל -
בת-הדוד של דינה ואפרים לוין.

רוז עמדה בדיבורה והגיע אלינו במועד שקבענו בג׳יפ צבאי, שאותו נהג חייל אמריקאי שחור-עור והזמנו את רוז לבוא לחדר שלנו. חיה, אימה של דינה היתה נרגשת יותר מכולם מהפגישה עם בת אחיה, ורוז גם היא התרגשה מאד בחבקה את דודתה, שֶמַרְאֶה היה דומה לזה של אביה. לדבריה של רוז לא היתה כל אפשרות לטעות - חיה היא אחותו של אביה אלתר, ושניהם דומים כשתי טיפות מים.

באותם הימים היה איתור קרוב משפחה אחד הפלאים, דבר נפלא - גם אם לא הכרת ולא פגשת באיש מעולם, והיו לך רק חילופי מכתבים עם האיש שנמצא בקצהו השני של העולם - זה כבר הספיק לתת לך את ההרגשה של שיוך לבני משפחה חיים - שאנחנו השרידים כל כך רצינו בזה.

לאט-לאט נזכרה רוז באידיש שהיא ידעה מבית הוריה והיא הבינה את מה שאנחנו סיפרנו לה, אך חסרו לה מילים בשפה זו כדי לומר לנו כל מה שהיא רצתה להגיד, אולם בסך הכל היתה הפגישה מוצלחת.

כנראה שרוז התרשמה שאנחנו, קרוביה, שונים מאותו ״פליט טיפוסי״, כפי שהצטייר ניצול השואה בדמיונם של האנשים ״הנורמליים״ ושהיא יכולה אפילו להביא אותנו בקהל חבריה וידידיה האמריקאים, והיא הזמינה אותנו - את דינה ואותי - להתארח אצלה בהיידלברג.

כמו רבים מחיילי ארצות הברית שמילאו את תפקידיהם במנהל המטה הראשי של צבא ארצות הברית שחנה בהיידלברג, גם רוז התגוררה בבית מלון, ולצרכי האירוח שלנו לסוף שבוע הועמד לרשותה חדר נוסף באותו בית מלון. להיידלברג הגענו ברכבת ביום שישי אחרי הצהריים, ורוז חיכתה לנו בתחנה ומשם הוסענו למעונה ולאחר שהתמקמנו בחדר שקיבלנו הלכנו עם רוז לשתות קפה.

מהרגע שבאנו להיידלברג המשכנו לשוחח ולספר; השתדלנו לקלוט ולהבין את סיפוריה של רוז וגם עשינו מאמצים שדברינו יובנו על ידה כהלכה, אך הרגשנו שפרטים מסוימים בשיחותינו הולכים לאיבוד במחסום השפות שבינינו.

ההפתעה הגדולה חיכתה לנו למחרת הבוקר: בשבת בבוקר כשהתכוננו ללכת עם רוז לחדר האוכל של המלון, נשמעה נקישה בדלת וענינו ב״יבוא״, ולחדר נכנס בחור במדי צבא כשחיוך נסוך על פניו, בירך אותנו ב״שבת שלום״ בעברית והמשיך לדבר אלינו בעברית באופן שוטף. הבנו שרוז חיפשה איך להקל על ״ההידברות״ בינינו ופתרה זאת באמצעותו של אפרים לרין, לימים אפרים הלוי, הוא אשר הוציא את רוז וגם אותנו מסבך אי-ההבנות שנוצרו מדי פעם בינינו, בגלל העדר

"שפה משותפת", ודרך אפרים יכולנו עתה לדבר ולהבין - כל צד את הצד השני ללא קושי. רוז סיפרה על עצמה ועל בית הוריה בארצות הברית, דינה סיפרה על עצמה ועל קורות משפחתה שלפני, ובעת המלחמה וגם אני הוספתי משלי - על עצמי ועל הוריה של דינה שהספקתי להכיר בהיותי בגיטו קובנה.

אפרים היה בוגר אוניברסיטה ולמד בבית המדרש לרבנים בארצות הברית והשתייך לחוג צעירים בעלי זיקה ציונית ודוברי עברית בעיר מגוריו בוסטון. רוז ואפרים עבדו במינהל האמריקאי בגרמניה במחלקות שונות, אך היו להם מקומות מפגש משותפים. רוז הכירה את אפרים וידעה שהוא יודע עברית ולאחר שנכחה לדעת שגם אנחנו דוברי שפה זו, היא ביקשה ממנו להיות לה לעזר בפגישה איתנו, והוא ניאות לעשות זאת.

מאותו רגע שנפגשנו עם אפרים הוא התלווה כל העת לשיחות שלנו עם רוז, ומההכירות האקראית שלנו עם אפרים צמחה בינינו חברות עמוקה. כחודשיים לאחר פגישתנו הראשונה עם רוז היא השתחררה מהצבא ושבה לארצות הברית, אך הקשר עם אפרים שנשאר במקום, הלך והעמיק; הביקורים ההדדיים תכפו ונהיינו לחברים קרובים מאד.

כעבור כחצי שנה לאחר שנפגשנו לראשונה עם אפרים, הגיע גם מועד סיום שרותו הצבאי והוא עמד לחזור לארצות הברית. אולם השלטונות הצבאיים האמריקאים הציעו לו להמשיך בתפקידו בסטטוס של אזרח בשרות המנהל הצבאי. אפרים קיבל את ההצעה בתנאי, שיתאפשר לו לפני כן לנסוע הביתה ולשאת לאישה את בחירת ליבו באמריקה ולחזור עימה לגרמניה. ואכן, אפרים יצא לארצות הברית, התחתן עם רחל ושניהם באו להיידלברג. כמובן, שמיד עם בואם של בני הזוג לגרמניה הוזמנו להכיר את רחל ולחגוג את נישואי רחל ואפרים, ומאותה עת נעשינו חברים גם עם רחל, אשתו של אפרים.

התמדנו בקשר מכתבים עם רוז והוריה - אנחנו כתבנו אליהם באידיש והם כתבו אלינו באנגלית וכל אחד במקומו, מצא דרך לפענח את הכתוב. בשלב מסוים הציעה לנו משפחתה של רוז להגר לארצות הברית, וכתבו לנו שהם ידאגו להסדיר עבורינו את המסמכים הדרושים מבלי שאנחנו נצטרך לטרוח למען זאת. אנחנו כמובן, דחינו באדיבות את הצעתם - רצינו רק לארץ ישראל.

החברות שלנו -של דינה ושלי - עם רחל ואפרים נמשכה ולאחר שעברנו לאיטליה הם אף באו לבקר אותנו ובילינו יחד במשך כמה ימים. בני הזוג לוין תכננו לעלות לארץ ישראל לאחר תום מועד התחייבותו של אפרים לעבוד בגרמניה, אולם כשהם שבו לארצות הברית תכניותיהם השתנו,

ושניהם שבו לספסל הלימודים; אפרים התמחה בשפות סלביות ובהמשך נתמנה לפרופסור באוניברסיטה, וגם אשתו רחל למדה עד שהיא הוכתרה בתאר ד"ר לפסיכולוגיה קלינית ועבדה במקצוע זה במשך כל הזמן שהם חיו בארצות הברית. רחל, אפרים ושתי בנותיהם עלו ארצה בשנות השבעים, והמשיכו לעסוק גם כאן, כל אחד במקצועו.

בסוף שנת 1948 קיבלנו מכתב מאפרים שחבריהם חנה ודב בן-אבא, המשתייכים לאותו חוג ציוני כמוהם, עומדים לעלות ארצה בקרוב. אפרים כתב שהוא מסר להם את כתובתנו במשק יגור, וכשהם יגיעו ארצה הם יבואו לבקר אותנו. ואכן, כעבור זמן קצר קיבלנו את פניהם של חנה ודב אצלנו ביגור, וכבר בפגישה הראשונה שלנו נוצרו בינינו יחסי חברות לבביים.

דב גם הוא היה חייל בצבא ארצות הברית בימי המלחמה, ושניהם - חנה ודב - היו בעלי השכלה אקדמאית, ולאחר עלייתם ארצה הם התיישבו בירושלים. חנה קיבלה משרה של מורה בבית ספר תיכון בעיר ודב עבד באופן חלקי כעיתונאי בשביל סוכנות ידיעות אמריקאית והיה גם מורה בבית ספר תיכון. לאחר מכן דב החל לעבוד במערכת האנציקלופדיה העברית, כתב ערכים לאנציקלופדיה ובהמשך נתמנה למזכיר המערכת.

בעת כתיבת דברים אלה דב ואפרים - שניהם- נמצאים כבר בעולם האמת והם נשארו בזכרונינו כאנשים וכיהודים יפים. עם רחל, חנה ובניהם אנחנו ממשיכים את הרעות.

חשבון נפש ומעשים

הזמן חולף, עברו שנתיים מאז שהמלחמה הסתיימה ועדיין לא התחלנו להקים בסיס כלשהו לעתידנו. לכאורה, הכל פתוח בפנינו, אך לא ממשית - כל עוד לא התיישבנו בארץ ישראל שום דבר אינו קבוע ויציב, והדרך לארץ חסומה. המוני היהודים היושבים במחנות הפליטים בגרמניה ובארצות אחרות נועדו להוות לחץ על מצפון העולם; אומות העולם, ובראשן ארצות הברית של אמריקה, אמורים היו להפעיל את השפעתם על בריטניה הגדולה, "בעלת הבית" בארץ ישראל, לפתוח את שערי הארץ בפני הפליטים הללו - ולא כלום!

טיפין-טיפין יוצאים אנשינו לדרך העפלה, "לגנוב גבולות"; למסעות מפרכים, בדרכים פלתלות ומשובשות ברכב וברגל; בהרים ובגיאיות נודדים צעירים, וגם לא כל כך צעירים, כדי להגיע אל אניה המפליגה לארץ וכשמצליחים לעלות על אנית מעפילים, הרי הסיכוי לנחות בחוף הארץ קלוש

מאד. אניות הצי המלכותי של בריטניה הגדולה אורבות לספינות המעפילים בכל דרכי הים, המעפילים נשבים, לרוב תוך כדי התנגדות אקטיבית, יש קרבנות בנפש אולם הדבר אינו משנה את המצב. המעפילים נתפסים והם מגורשים מחופי הארץ ומובלים למחנות בקפריסין. שנות חיי אדם מתבזבזים, אין קץ לסבל, אך לא מתיאשים - הכל מחכים לרגע שיקבלו את האות לצאת לדרך.

גם אנחנו, דינה ואני, רצינו כבר מזמן לצאת לדרך, להגיע לארץ ולהתחיל בחיים רגילים - התכוננו להצטרף בארץ לקיבוץ. אולם יציאתנו מגרמניה נדחתה יתר על המידה, כי לא יכולנו להסכים שאימה של דינה תעשה את הדרך הקשה של מעפיל בעליה ב׳. אנחנו היינו צעירים ויכולנו לקחת על שכמנו את המעמסה הכבדה שהיתה כרוכה בהליכה בנתיב הקשה של העפלה. אבל אימא היתה כבר מבוגרת כדי לעשות מאמץ שנדרש, ממי שיצא בדרך זו.

לאחר מאמצים רבים והמתנה ארוכה קרה הדבר, ובקיץ 1947 ניתן לאמא רשיון הגירה רשמי מטעם הממשל הבריטי לעלות ארצה. בסוף יוני 1947 ליוויתי את אמא למחנה הפליטים בברגן-בלזן, באיזור שנשלט על ידי הבריטים, משם היא אמורה היתה לצאת לארץ ישראל. בברגן-בלזן נפגשנו עם חברינו גיטה ואברמצ״יק טורצ״ין, שגם הם צורפו לקבוצה זו המפליגה ארצה, כשברשותם ״ניירות מפוברקים״ - עליה ד׳ במונחים דאז. כעבור כמה ימי שהייה בברגן-בלזן הם יצאו משם ונסעו לנמל מארסיי בצרפת ומשם הפליגו ארצה. כמובן ששניהם, גיטה ואברמצ״יק לקחו על עצמם את המשימה לעזור לאמא בדרך, ככל שיידרש מהם, ואני חזרתי ללנדסברג אל דינה.

אמא הגיעה לנמל חיפה ב-20 ביולי 1947, משם היא נשלחה למחנה העולים בפרדס חנה וכעבור זמן לא רב נתקבלה לפי בקשתנו לקיבוץ יגור. האסיפת הכללית של הקיבוץ אישרה את הצטרפותה לקיבוץ בסטטוס של ״הורה״ לחברים, על סמך הצהרתנו - של דינה ושלי - שגם אנחנו הצעירים נתישב בקיבוץ יגור לאחר שנעלה ארצה, והדבר יצא לפועל רק כעבור עשרה חדשים מאז עלייתה של אמא.

לאחר שאמא עזבה את לנדסברג האצנו בחברי מרכז התנועה בגרמניה שנצורף בהקדם לאחת הקבוצות היוצאות בדרך ״הרגילה״ לאיטליה, ומשם לארץ, ובתחילת אוגוסט של שנת 1947 עזבנו את לנדסברג ויצאנו לדרך; נתיבי העפלה היו אז כמעט קבועים, והמסלול שנקבע לנו עבר דרך גרמניה הדרומית לאוסטריה, ומשם לאיטליה.

למסע עימנו, הצטרפה אביבית רודניק, נערה צעירה מקיבוץ "דרור" בלנדסברג. אביבית הגיעה מהארץ לפני פרוץ המלחמה, יחד עם אימה ואחותה הבכירה ימימה, לביקור קרובים בליטא ובעודן שם פרצה המלחמה והן לא הצליחו לצאת בחזרה ארצה, וכך פקד גם את שלושתן הגורל של כל היהודים בשטחים שנכבשו על ידי הגרמנים. אך למזלן, שלושתן ניצלו ושרדו בחיים. אימן של השתיים מרת רודניק, גם היא ישבה בלנדסברג עד שהיא יצאה והפליגה ארצה עם הבת הבכירה,

ומשלושתן רק אביבית עדיין נותרה במקום. לפני שגברת רודניק, אימה של אביבית, יצאה את לנדסברג בדרך לארץ היא ביקשה מאתנו שבעזבנו את לנדסברג בדרך לעליה נקח עימנו את בתה אביבית, והבטחנו לה שנעשה כן. כעת, כשהגיע מועד יציאתנו לעליה מלאנו את בקשתה ולקחנו עימנו לדרך את אביבית.

עזבנו את לנדסברג, והגענו לנקודת ריכוז של המעפילים בדרום גרמניה, בסמוך לגבול האוסטרי. בלילה עברנו את הגבול בהסתר ברגל, והגענו לעיירה זַלְפֶלדן שבאוסטריה. בזלפלדן שהינו כיומיים והמשכנו בדרכנו דרומה לכיוון איטליה, אולם כדי להגיע לאיטליה היה עלינו לחצות ברגל את הגבול בין אוסטריה לאיטליה העובר בהרי האלפים. הצטרכנו להגיע ברגל אל פסגות האלפים ולאחר מכן לרדת בצידו השני של ההר - שם איטליה - וזאת מלאכה לא קלה לעשותה.

לדרכנו זו יצאנו רגלית לפנות בוקר, כשבחוץ עדיין שרר החושך; שלושה מדריכים ליוו אותנו בשבילי ההר שהיו מוכרים להם היטב, וכשהשחר הפציע נמצאנו במעלה ההר ששיפועו היה מתון. ככל שהאיר היום התגלה בפני, ביתר בהירות, נוף מרהיב עין - הכל ירוק - עצים שיחים ושטחים גדולים מכוסים בעשב רענן הנוצץ מאגלי הטל שירד על הכל במשך הלילה, ומסביב היה הכל שקט. לא נפגשנו בדרכנו באנשים ובשטח גם לא נראו חיות כלשהן, רק ציפורים מכל המינים היו מדי פעם מופיעות ביעף מעל לראשינו.

דינה התקשתה ללכת, וכדי להקל עליה בהליכה לקחתי ממנה את התרמיל עם מעט הבגדים וקצת המזון שהיו בו, שהיא נשאה על גבה. כל זה לא היה כבד במשקל, אבל גם המשא הקטן הזה הכביד עליה, וגם אחרי זאת היא התאמצה מאד כדי להתגבר על קשיי ההליכה. המדריכים כיוונו את קצב ההליכה של האנשים כך, שלא יהיו מפגרים ולמען זאת עצרו מדי פעם את הצועדים בראש עד שאחרוני ההולכים הדביקו את הקבוצה.

לפני שיצאנו לדרך צויד כל אחד מהולכים במזון שאמור היה להספיק לנו לכל אורך הזמן שנימצא בדרכי הרי האלפים. במים לא היה צורך להצטייד, כי לאורך כל הדרך שהלכנו בה, היו פלגי מים צלולים וקרים מהם שתינו והרווינו את הצמאון. דרכנו בהרי האלפים ארכה שתי יממות ומחצית היממה; לילה אחד לנו בכעין אכסניה, בשטח מישורי, מסביב לבקתת עץ שהיא בעצמה נבלעה בתוך גוש עצים עבותים שאמיריהם התאחדו ויצרו "גג" מעל לראשי הנחים מתחתם.

בהמשך הדרך נעשה ההר תלול, ותלול יותר, ההליכה נעשתה קשה, קצב ההליכה של כולם הואט ונאלצנו לעשות הפסקות תכופות, כדי לאגור כוח ולהמשיך בדרכנו. כשהגענו לפסגות ההר היה השטח מכוסה שלג וקרח - וזאת באמצע הקיץ. אני לא התקשיתי בהליכה וגם לא בעליות התלולות של השבילים, אך לדינה זה עלה בקושי רב והיא נזקקה לתמיכה משני צדדיה ואחד ההולכים עימנו בא גם הוא, לעזרתה. לאחר מנוחה קצרה בפסגת ההר נפרדו מאתנו מורי-הדרך והורו לנו את השבילים שנלך בהם, שיובילו אותנו אל שטח מישורי שבתחתית ההר ושם ימתינו לנו מורי-הדרך של הצד האיטלקי. התחלנו לרדת מההר, הלילה היה חשוך והמורדות היו תלולים מאד; צריך היה להפעיל את כל היכולות, כדי לשמור על שיווי-משקל הגוף. לא אחד ולא פעם, מעדו אנשים בעת הירידה מההר, אך תמיד נמצאו מישהם בסביבה שעזרו לנופלים לקום ולהמשיך.

להפתעתי הרבה נמשכה הירידה מההר שעות רבות, מעבר לזמן ששיערתי. כשנסתיימה הירידה מההר הגענו לשטח מישורי, שם מצאנו משאיות שעמדו והמתינו להסיע אותנו משם. לפי הוראות, פעילי ארגון העפלה שבמקום, עלינו למשאיות המחופות בברזנטים מכל צדדיהן, ולאחר שעלינו לרכב וזזנו מהמקום הורד למטה גם הברזנט שמעל הדופן האחורית של המכונית ואנחנו נצטווינו להיות בשקט.

את הדרך שבה נסענו לא ראיתי, אך הרגשתי טילטולים עזים, לפיכך הסקתי שאנחנו נעים בדרך משובשת שרבות בה המהמורות. לאחר שעברנו כברת דרך די ארוכה הרגשתי שעלינו על כביש, כי הנסיעה הפכה להיות חלקה והטלטולים פסקו, כמעט לגמרי. אולם הנסיעה בכביש לא ארכה זמן רב והמשאיות עצרו. כשירדנו מהמשאיות החל להפציע השחר ומצאתי את עצמי, עם כל האחרים למסע שלנו, על הכביש לפני גשר.

המשאיות עזבו את המקום ואחד הפעילים שבא לקבל את פנינו, הודיע לנו שלעת עתה עלינו לרדת אל מתחת לגשר ולהמתין עד שיגיע ה"פּוּלמַן" - אוטובוס גדול, שיקח אותנו למִילַנוֹ. לדבריו, נצטרך לחכות כשעתיים עד להגעת ה"פּוּלמַן", ועד אז אין לצאת ממקום המסתור שלנו.

הבחור נעלם כלעומת שהופיע ואנחנו התמקמנו מתחת לגשר וחיכינו ל״פּוּלמַן״. הזמן זחל לאט, אבל הוא גם עשה את שלו - הוא חלף. עברו שעתיים והגיע מועד בואו של ה״פּוּלמַן״, כפי שהובטח לנו ודבר לא קרה. חלפה עוד שעה ועוד שעה, והאוטובוס אינו מופיע. עם כל רגע נוסף שחלף גברה הדריכות, האנשים התמרמרו, רגזו, ולא היה מי שיכול לומר מה לעשות.

״קבלת הפנים״ - כלא

השמש עלתה במלואה וחום עז העיק עלינו, הצמא הציק ומים לשתייה אין. בסמוך למקום שהיינו, השתרע שדה - מקשת-אבטיחים, ובודדים מבינינו הסתננו מדי פעם לשדה זה וחזרו עם שלל - אבטיח. גם אני עשיתי כך, אך האבטיח לכל היותר הרטיב את השפתיים ואת החיך, והצמא המשיך להציק ״והמושיע״ - האוטובוס שלנו לא מגיע. כך היינו שם, מתחת לגשר, ללא מעש כשהזמן נמשך, ונמשך. יום זה היה ארוך מאד.

לפנות ערב שב אותו בחור, שבפקודתו נכנסנו לשבת מתחת לגשר, ובפיו התנצלות קלושה: ״לאוטובוס קרתה תקלה ולא נמצא אחר במקומו״, הוא אמר; לדבריו, לא היתה כל אפשרות להוציא אותנו מהמקום במשך כל היום. למרות הכעס שהצטבר אצלנו לא הרבינו בטענות, והמשאלה היחידה שלנו היתה להתקדם, לצאת מכאן. הבחור הסביר לנו שבמצב זה יש רק ברירה אחת והיא: להגיע לתחנת הרכבת הקרובה ולהמשיך את דרכנו למילנו ברכבת. הוא נתן לכל אחד מאיתנו כסף איטלקי לקניית כרטיס נסיעה ברכבת והוסיף שלאחר שנבוא למילנו עלינו להגיע לכתובת הידועה - וְיה-אוּניוֹנֶה 5, ושם יורו לנו מה לעשות. בזה הוא חתם את השיחה איתנו, ונעלם.

שמחנו שנמצא פתרון לבעייה ויצאנו ברגל בקבוצות קטנות, כדי לא לעורר תשומת לב מיותרת אצל התושבים, אל תחנת הרכבת, שהיתה במרחק לא רב מאתנו. בהגיעי לתחנה קניתי כרטיסים ועלינו לרכבת היוצאת למילנו.

הפעילים המקומיים היו כנראה, בטוחים מאד בעצמם עקב ההצלחות שהם נחלו עד עתה בשילוח האנשים מאיזור זה - ״מעבר הבּרֶנֶר״ הבלתי ליגלי״ הסמוך לגבול האוסטרי - למילנו, ולא מצאו לנכון לתדרך אותנו איך לנהוג כשנבוא בקהל של איטלקים. להושיט כסף לקופאי ולומר

"מילנו", זה דבר פשוט מאד, אך להיות מודע לכללי התנהגות המקומיים, זה דבר שונה לגמרי - איך לא לבלוט כזר, חריג, בתוך האוכלוסיה המקומית, על כגון דא לא נאמר לנו דבר.

עלינו לרכבת ובפנים היה צפוף מרוב הנוסעים, ואנשינו התפזרו בין כל הקרונות. מקומות הישיבה היו תפוסים כולם, גם במעברים עמדו הנוסעים דחוסים מאד; נורות חשמל בעלי עוצמה האירו את הקרון, ובתוך כל זה פשטו אנשי משטרת הגבולות האיטלקים לקרון שלנו, סקרו את הנוכחים וחיפשו מסתננים, מי שעברו אל איטליה באופן לא חוקי, כמונו. עמדתי על רגלי במעבר, באמצע הקרון, עייף מכל מה שעבר עלי בימים האחרונים, ובמיוחד ביממה האחרונה. שני השוטרים שהגיעו עד אלי סקרו אותי ופנו אלי באיטלקית. כמובן, שלא ידעתי לענות להם והם לקחו אותי לפינה מבודדת בקרון, שם מצאתי כבר כמה מאנשינו, שגם הם נחשפו על ידי השוטרים כזרים והופקד עליהם משמר. צורפתי לקבוצה זו מבלי לדעת מה מצפה לי בהמשך, באין יכולת להידבר עם אוסרי. דינה ואביבית ראו שאני מובל על ידי השוטרים, הלכו מאחורי וכך גם הן נפלו לאותה מלכודת.

בסך הכל נאסרנו שבעה, חמישה גברים - ואני בתוכם - וגם דינה ואביבית. בתחנת הרכבת הבאה הורידו אותנו מהרכבת והובאנו למשרד התחנה, כששני שוטרים חמושים שומרים עלינו. כעבור כרבע שעה הגיע לתחנה רכב משטרתי עם שוטרים לבושי אזרחית ונלקחנו לחקירה למשטרה העירונית.

אנחנו לא ידענו איטלקית והחוקר ניסה בגרמנית רצוצה שהיתה בפיו, להוציא מאתנו הודאה שהגענו לאיטליה מגרמניה בדרך לא חוקית, דרך "מעבר הבְּרֶנֶר". אולם אנחנו, מבלי להידבר בינינו, טענו שדבר זה אינו נכון וכי אנחנו שוהים באיטליה זה מזמן ואפשר לשאול עלינו במרכז הפליטים היהודי במילנו. בדרך זו רצינו להעביר הודעה ל"המרכז לגולה" בוִיה-אוּניוֹנֶה 5 שבמילנו, שאנחנו אסורים במשטרה. ברוב תמימותי חשבתי שהמשטרה האיטלקית תפנה לכתובת שמסרנו לברר את זהותנו, וכשדבר מאסרנו יוודע שם יבואו מיד לחלץ אותנו; ואף מסרתי, כמו האחרים, את שמי הנכון מתוך בטחון שבמקום זה יימצא מישהו שמכיר אותי ואת החבר'ה, שנאסרו יחד עימי, וכשרשימת השמות שלנו תגיע לויה אוניונה 5, החברים שם יפעלו ויוציאו אותנו לחופשי. אולם "תחבולה" זו לא הצליחה. בדיעבד הסתבר שהאיטלקים כלל לא פנו, ולא ניסו לברר דבר בכתובת שמסרתי להם.

האחרים, מהקבוצה שעברנו איתם ביחד את הגבול לאיטליה ועלו לרכבת עימנו, המשיכו בנסיעתם למילנו. אנחנו גם סברנו -היינו בטוחים - שמישהו משותפינו למסע ימסור בריה אוניונה 5 אודות המאסר שלנו ומשם יטפלו בשחרורנו מידי המשטרה, אך טעינו - לא היה אפילו אחד מהם שהרגיש בחסרוננו והם לא ידעו כלל שנאסרנו והורדנו מהרכבת.

זו היתה הפעם היחידה בכל "הקריירה" שלי "בגניבת גבולות" שנעצרתי. עד למקרה זה עברתי כבר הרבה גבולות בין ארצות, אם בניירות מזויפים או בהסתר בחשכת הלילה; החל ממעבר הגבול מברית המועצות לליטא, בדצמבר 1939. לאחר מכן, באפריל 1945 מליטא וברית המועצות לפולין, מפולין לצ׳כיה, מצ׳כיה להונגריה ובהמשך - לרומניה. ושוב - מרומניה להונגריה ולפולין, דרך צ׳כיה, ועוד מפולין דרך צ׳כיה לגרמניה, ובמסע זה - מגרמניה לאוסטריה ולאיטליה. לפי מנין זה - שלושה עשר גבולות. ורק בזה, האחרון, במעבר הגבול לאיטליה נתפסתי על ידי המשטרה ונחשדתי במעבר הגבול באופן בלתי חוקי.

בחצות הלילה הועברנו מהמשטרה לכלא בעיר טרֶנטוֹ, שבצפון איטליה. "קיבלו" אותי במשרד בית הסוהר, וכמקובל במקום כזה, נלקחו ממני כל החפצים שהיו עימי ונשארתי רק בבגדים שלבשתי על עצמי. לוח שנה עברי שנמצא בכיסי עורר אצל ראש הסוהרים חשדות שהפנקס מכיל כתב-סתר - קודים, להעברת שידורי רדיו ונחקרתי על כך ארוכות. הייתי לבוש מעיל בצבע תכלת, דומה לזה שלבשו אנשי חיל האויר האמריקאי, והיה לי גם פנס צבאי אמריקאי, עם מנגנון לאיתות ופריטים אלה הוסיפו עלי חשד על גבי חשד שאני מרגל או, לפחות ראש כנופיה מסוכנת. מכיוון שכך הכתירו אותי הסוהרים ל"ראש הקבוצה". לאחר שכל רכושי נלקח ממני, הוכנסתי עם ארבעת חברי לתא-מאסר. החדר היה באופן יחסי גדול והיו בו כבר כעשרה אסירים. כמובן, שבתא לא היו מיטות ואפילו לא מזרנים לשינה, לא ספסל, לא שולחן ולא כיסא. דלת התא נטרקה עלינו מבחוץ ואנחנו בעולם שונה מזה שהיינו רגילים - כלואים ללא יכולת לבוא במגע עם אנשים שמחוץ לתא האסירים. דינה ואביבית "שוכנו" באגף הנשים של בית הסוהר. גם הן הוכנסו לתא שהיה מאוכלס בהרבה נשים.

בבוקר יום המחרת "עשינו הכרה" עם שכנינו בתא; כל האסירים היו שפוטים לתקופות מאסר שונות בגין עבירות מרמה, זיוף, מיני הונאה וגניבה. הם לא הבינו בדיוק את הסיבה שבגללה אנחנו נאסרנו, וגם לא ניסו להתעמק בדבר. הם היו עסוקים בשלהם - העבירו את הזמן במשחקים, בשינה ובשיחות ביניהם, שאנחנו לא הבנו מהן מילה. בין האסירים הללו היה אחד, תושב האיזור הצפוני

של איטליה, ממוצא אוסטרי, הוא דיבר גרמנית ודרכו הצלחנו לתקשר במעט עם האסירים האחרים. האנשים לא היו אלימים וכלל לא ניסו להכחיש את מעשיהם שבגללם נשפטו ונשלל מהם החופש, כאילו היתה זו דרך-חיים נורמלית. אנחנו "נקלטנו" ביניהם, אבל נשארנו ייחודים - לא השתלבנו בחוג שלהם מפני שלא היו בינינו בעלי עבר פלילי. לשאלותיהם על סיבת המאסר שלנו ענינו, שנעצרנו בטעות, וכי הדבר יתברר בהקדם, ובקרוב נצא מכאן לחופשי.

אולם המציאות היתה אחרת - עברו ימים ולא היתה תזוזה; לא חוקרים אותנו, לא שופטים אותנו, כלום, דבר לא קורה, רק יושבים סגורים. כך גם דינה ואביבית, אלא שדינה לא שקטה והחלה לפעול לפי יכולתה בתוך בית הסוהר, למען שחרורנו. בשבוע השני להיותנו כלואים התחלפה הסוהרת באגף הנשים ובמקום הסוהרת חמורת הסבר שהיתה, באה אנה-מריה, סוהרת חייכנית ומסבירה פנים. כשאנה-מריה נכנסה למשמרתה היא עשתה הכרה עם האסירות החדשות - דינה ואביבית - והיא הבחינה מיד שהן אינן מאותו סוג הנשים שנאסרות ומובאות לכלא זה, כרגיל. מכיוון שהיא ידעה לדבר גרמנית לא היה לה קשה להידבר עם דינה, שהשפה הגרמנית היתה שגורה בפיה, וכך נודע לאנה-מריה מי אנחנו. אנה מריה היתה בימי המלחמה פארטיזנית שלחמה בנאצים והפשיסטים, ונוסף להיותה אדם בעל רגש אנושי היא הזדהתה עימנו, בכלל.

באגף הנשים של בית הסוהר היו כלואות נשים בגין עבירות מוסר, גניבות ומעשי מרמה, עבירות שנחשבו לא חמורות. אבל היתה שם גם אישה אחת שהואשמה ברצח בעלה. אישה זו ישבה בכלא עם תינוקה הרך, ומחמת מצבה וצרכיה המיוחדים נהנתה מהפריבילגיה שילדיה האחרים, אלה שנותרו בביתה, יכלו לבקר אותה לעיתים קרובות בתוך כותלי בית הסוהר.

לאחר שדינה עשתה הכרה עם הסוהרת אנה-מריה וזו גילתה כלפי דינה סימפטיה, היא ביקשה ממנה שתוציא אותה ואת אביבית מהתא המשותף ותעביר אותן לתא נפרד, ואנה-מריה הבטיחה לדינה להשיג את הסכמתו של מנהל הכלא לדבר. לאנה-מריה היו קשרים אינטימים עם מנהל בית הסוהר ולפי המלצתה של אנה-מריה, דינה ואביבית הועברו לתא נפרד, רק לשתיהן. בהמשך למעשה זה, ביקשה דינה לסלק את המזרונים מהתא שלה משום שהן שרצו פשפשים, וגם בקשה זו נענתה בחיוב. הבקשות של דינה נראו תמוהות גם בעיני אנה-מריה, ומכל שכן אצל מנהל הכלא, כי בדרך כלל נטו האסירות להימצא בחברותה, יחד, כדי להתבדר ולהפיג את השיעמום וכמובן, שלא לישון על הרצפה הקשה.

בערב, לאחר שעת כיבוי האורות, אנה-מריה הרשתה לעצמה להזמין את דינה לחדרה והן שוחחו ביניהן. דינה ביקשה למצוא דרך להעביר הודעה למרכז במילנו על מצבנו וביקשה את עזרתה של אנה-מריה בדבר. אנה-מריה סיפרה לדינה, שבטרנטו ישנו יהודי מקומי שבא לעיתים לבית הסוהר לראות אם ישנם אסירים יהודים, ובפרט מי שנתפסו במעבר הגבול באופן בלתי ליגלי, ומוצא דרכים לשחרר אותם. אך לאחרונה הוא לא נראה כאן, אמרה הסוהרת, והבטיחה לדינה שבצאתה לחופש אחרי משמרתה, היא תלך לחפש את היהודי הזה ותספר לו על מצוקתנו.

משמרת-עבודה של אנה-מריה היתה בת שבוע ימים, כשהיא במשך כל אותו זמן נמצאת בין כותלי הכלא - יומם ולילה, ורק בתום המשמרת המלאה היא עוזבת את בית הסוהר לחופשה של שבוע ואחרי זאת היא חוזרת שוב לעבודה. דינה תלתה תקווה בשליחות שאנה-מריה לקחה על עצמה וניסתה בדרך כלשהי להעביר אלי את הידיעה ולכן ביקשה, בהתאם לזכות הניתנת לבני זוג נשואים בבית הסוהר להיפגש איתי. לאחר שבקשתה של דינה הגיעה למנהל בית הסוהר הוא נענה לה ואיפשר לנו להיפגש במשרד בית הסוהר בנוכחות שומרים שהשגיחו עלינו שלא נתקרב יתר על המידה אחד לשני. הייתי מזוקן, מפני שמאז שנכלאתי לא התגלחתי, תמיד הייתי רזה והפעם נראיתי בעיניה של דינה גופנית ירוד מאד, והיא היתה מודאגת מכך ובקשה ממני שאשמור על עצמי. הבטחתי.

דינה וגם אני חיכינו לאותו איש שיבוא לבקרנו, אך לשווא, ורק לאחר שובה של אנה-מריה מחופשתה נודע לדינה שאנה-מריה חיפשה ומצאה את היהודי, אבל האיש סירב לבוא לראות אותנו בגלל המקרה הבא : לאחר מצוות "התרת אסירים" האחרונה שמילא, כשהוא הצליח לשחרר שני יהודים מבית הסוהר הזה, הוא גם הביאם אליו הביתה, האכילם והלין אותם אצלו. אלא כששני הברנשים נשארו לזמן קצר בביתו לבדם, הם "גמלו" לו בכך שגנבו מביתו כל דבר ערך שהיה שם ונעלמו. לאחר דבר כזה, אמרה אנה-מריה, הוא נשבע לא להתעניין עוד באסירים ולא לפעול למען שחרורם. "כל מה שסיפרתי אודותכם - הכל דברים טובים, לא השפיעו על האיש" אמרה אנה-מריה.

דינה הצליחה להודיע לי על ידי פתק שהיא הטמינה בתוך אחת הלחמניות שהיא שלחה לי, מאלה שהן חסכו מהתוספת של מנת האוכל המשופרת שניתנה לאביבית בגלל היותה קטינה -שפעולתה לא הצליחה לעת עתה, אבל היא תנסה בשנית. היינו כבר כשלושה שבועות בכלא, לא נחקרנו ולא ידענו מה יהיה בהמשך והחלטנו לפתוח בשבית רעב - בתא הגברים. שמע השביתה

הגיע לאזניו של מנהל בית הכלא ומפיו גם לאנה-מריה שגילתה את הדבר לדינה. את דינה זה הדאיג מאד והיא העבירה אלי פתק נוסף בבקשה שנפסיק את שביתת הרעב וכתבה גם, שהיא ממשיכה לפעול לשחרורינו, ולא פירטה.

דינה החליטה לכתוב לאיש מכתב ובו ביקשה ממנו רק זאת: שיבוא לפגוש אותה, ותו לא. אלא שדבר זה אמור היה לחכות עד לצאת "הדאר" שלה עם אנה-מריה, כשזו תצא לחופשתה הבאה, ולתשובת האיש יהיה צורך להמתין שבוע נוסף, עד לשובה של אנה-מריה למשמרתה הבאה. ודינה העלתה רעיון בפני אנה-מריה: להעביר את המכתב אל האיש, באמצעות אחד מבניה של הכלואה בגין רצח בעלה שבא לבקרה, ולכך היא זקוקה לעזרתה. אנה-מריה הסכימה ואף שכנעה את הנער להביא, ולמסור את מכתבה של דינה - שנכתב בשפה הגרמנית - לאיש.

האיש שלנו התרשם לטובה ממכתבה של דינה שהובא אליו, והחליט לבוא לבית הסוהר לפגוש את דינה ולשוחח איתה. לפי בקשתו דינה נקראה למשרד הכלא ושם התקיימה השיחה בין השניים. בתום השיחה הפקיד האיש לזכותנו סכום כסף במשרד שנוכל לקנות בקנטינה של הכלא דברים שניתן להשיג שם, ובנוסף לכך יצא העירה וחזר עמוס בחבילות ובהן סבון, סיגריות וממתקים עבור כולנו. והעיקר - הוא לקח על עצמו לנסוע למילנו למשרדי הגריינט לטפל בשחרורנו מהכלא, כפי שנודע לי בהמשך מהפתק שדינה העבירה אלי. אחרי זאת גם הופיעו סוהרי הכלא בתא שלנו והביאו לנו את המתנות שמסר עבורנו האיש. הבנתי שחל מפנה לטובה והפסקנו את שביתת הרעב.

האיש, הגואל שלנו, הבטיח וקיים את הבטחתו: הוא נסע למילנו לג׳וינט ומסר שם מה שקרה לנו. כפי שהוא סיפר אחר כך, האנשים במשרד הג׳וינט לא התייחסו בכובד ראש למצוקה שלנו; גם הם הניחו שמי שנתפס ונכלא הינו מבריח סחורות, ספקולנט. אילו היינו בקבוצה של מעפילים, איך זה קרה שהקבוצה עזבה אותנו לנפשנו?! והאיש שלנו הסביר להם שלאחר שהוא פגש את דינה הוא משוכנע שאנחנו איננו מבריחים ונפלנו בידי אנשי משמר הגבול בגלל שיבושים שחלו עם הגעתנו לאיטליה והוא לא מש ממשרד הג׳וינט עד שאנשי האירגון הבטיחו לו שיטפלו בנו.

כעבור יומיים הגיעו לבית הסוהר אנשי הג׳וינט לברר מי אנחנו, ולאחר שהם נפגשו עימנו ונוכחו לדעת שבפניהם צעירים חלוצים, כפי שהיינו באמת, הם החלו בהליך השחרור שלנו מבית הסוהר, מעשה שנמשך יומיים נוספים. בינתיים גם הם הביאו לנו שפע של פרי ומזון אחר, סיגריות וממתקים והשאירו עבורנו במשרד בית הסוהר כסף, למקרה שנרצה לקנות משהו לפני שחרורנו

המלא. חילקנו לאסירים שהיו עימנו בתא מהמצרכים שהביאו לנו אנשי הג׳וינט, וגם להם היתה חגיגה.

מצב רוחנו השתפר, אך עדיין היינו בציפייה לרגע שנצא מבית הסוהר, לשחרור הממשי. ואכן, למחרת היום של ביקור אנשי הג׳וינט אצלנו, נצטווינו לבוא למשרד מנהל הכלא. במעמד זה הוחזרו לנו, לכל אחד ואחד מאתנו, החפצים שנלקחו מאיתנו בעת ״שנקלטנו״ בבית הסוהר. היות ולא היו לי חפצים רבים זכרתי כל פריט ופריט שנלקח ממני ועכשו החזירו לי הכל, פרט לפנס הצבאי האמריקאי שקיבלתי מידי אפרים לוין. דרשתי שיחזירו לי את הפנס שהם ״שכחו״ לתת לי, ומנהל הכלא אמר שאת הפנס הוא לא יחזיר לי כי ״באיטליה כל המקומות מוארים דים ואין צורך בפנס...״ לא היה טעם להתווכח בענין זה, כי במילא לא הייתי משיג את הפנס.

לאחר שעברנו את ההליך הפורמלי של השחרור הלכנו עם האיש שפעל למען שחרורנו, אשר הביא אותנו למסעדה ונתכבדנו בארוחת בוקר, והאיש היה מאושר לא פחות מאיתנו שיצאנו לחופשי. לאחר זאת הוא ליווה אותנו לתחנת הרכבת ומשם נסענו למילנו. מרוב התרגשות שאחזה בי אז, לא נחרת בזכרוני שמו של האיש הטוב הזה, וחבל.

דינה ואני הגענו לויה אוניונה 5 במילנו בערב יום הכיפורים, ביום שלישי ה-23 בספטמבר 1947 בשעות המאוחרות של הצהריים כשאנו עייפים ורצוצים. משרדי המרכז שהיו אמורים לקבל אותנו ולהנחות אותנו להמשך הדרך היו סגורים, ואנשים רבים התגודדו בחצר של המשרד, שהיתה מרוצפת באבנים גסות. במבנה שעמד בחצר היו מספר חדרים לאכסון הבאים לזמן קצר, עד שיצאו משם למקומות אחרים, אולם אלה היו תפוסים על ידי אנשים שהקדימו אותנו בבואם למקום. השרותים במקום היו מלוכלכים ומוזנחים, ולא היה אל מי לפנות כדי לברר מה עלינו לעשות כעת, לאן לנסוע. רק עם בואנו למקום הזה, הסתבר לנו שנצטרך להישאר שם בתנאים האלה עד ליום שלאחרי יום הכיפורים. ביום חמישי יש סיכוי שהמשרד ייפתח ונוכל לברר מה עלינו לעשות בהמשך.

בתוך החצר מצאתי מיטת ברזל עזובה, ללא מזרן ״ואימצתי״ אותה לעצמי. העייפות, המתח הכריעו אותנו, את דינה ואותי, ונרדמנו שנינו על מיטת הברזל הצרה ולא היו לנו תלונות - זה מה שהיה בנמצא.

ביום חמישי, למחרת יום הכיפורים, נפתחו המשרדים והתייצבנו אצל האנשים המטפלים בבאים. לאחר שסיפרנו מי אנחנו, ומה שקרה לנו בדרך לכאן, היפנו אותנו לאיש המטפל בחברי תנועת ״דרור״

והוא הסדיר לנו נסיעה לנוֹנַטוֹלָה, מקום ששם התרכזו אנשי התנועה שלנו שהיו בהמתנה לסידורי עליה ארצה. גם אנחנו היינו בסטטוס זה, אך עקב כל מה שעבר עלינו הוכרזנו כמי שזקוקים לתקופת הבראה, לפני שנמשיך בדרך; שלושה שבועות נשאר במקום זה למנוחה, פטורים מכל דאגה, וגם יפטמו אותנו באוכל מבריא שיחזיר לנו את כוחותינו שתשו.

כבר במשך התקופה של "ההבראה" שלנו הציעו לנו אנשי מרכז התנועה במקום, שנישאר לפעילות בתנועה באיטליה, אבל אנחנו סירבנו, רצינו לנסוע לארץ ישראל ולהתחיל בחיים נורמליים.

נרתמנו לפעילות התנועה באיטליה - סוֹרִיַאנוֹ

אחרי התלאות שפקדו אותנו לאחר מעבר ה"בְּרֶנֶר" באלפים, מאוסטריה לאיטליה שאודותיהן סיפרתי לעיל, גבר אצלנו עוד יותר הרצון לסיים את חיי הנדודים לעלות ארצה, ובהקדם. אפילו לא נתנו את דעתנו על ההזדמנות שנקרתה לנו בדרכנו - לראות את הארץ היפה, את איטליה על אוצרות האומנות שלה, מעשי ידיהם של אומנים מפורסמים בציור, פיסול, וארכיטקטורה; מוזיאונים ומקומות היסטוריים מפורסמים. וכי יכולנו לדמיין לעצמנו בעבר - דינה ואני - שנבקר אי-פעם באיטליה?! אף על פי כן, לא היה בדעתנו להתעכב שם. בעינינו היתה איטליה תחנה נוספת קצרת מועד בדרך שלנו, למקום הנכסף - ארץ ישראל. יתר על כן, ידענו שמי שמפליגים לחופי הארץ נתפסים למעשה על ידי האנגלים ובמקרה הטוב נשלחים לקפריסין, ומשם יוצאים ארצה לפי מכסת הסרטיפיקטים, וגם זאת לא הרתיע אותנו מלבקש מהחברים הפעילים במקום לשלח אותנו לארץ.

מי שהצליחה "לקרר" אותנו מהלהיטות לצאת מיד לדרך היתה רות הֶקטין. רות הֶקטין היתה חברה בקיבוץ עין-חרוד, ובאותה עת היא היתה שליחה מטעם הקיבוץ המאוחד באיטליה, והיא פעלה שם בתנועת "דרור", תנועת נוער שזיקתה לקיבוץ המאוחד בארץ.

בכל הזמנים היה מחסור בפעילים לתנועות הנוער החלוציות בעלי רקע תנועתי וידע בעברית. שנינו, דינה ואני, היינו חניכי תנועות נוער: דינה חניכת "השומר הצעיר" מלפני המלחמה, היא גם סיימה גימנסיה עברית בעיר הולדתה קובנה, ואני הייתי חניך "החלוץ הצעיר" ובשנת 1939 הגעתי

בעת ביקור בואתיקן. מימין לשמאל: נתן; אביבית קשיב (רודניק); ישראל אבנרי (שליה מהא״ץ באיטליה); עוזי הרפז (כמילבסקי); אני ודינה.

ל"ריכוז החלוצי" בוילנה ומשם יצאתי עם קבוצת חלוצים להכשרה בעיר טַבּרִיג. עברית ידעתי מלימודי בשנות הנעורים בבית הספר ובישיבה ומההשתלמות בעת היותי בהכשרה.

לא לדינה וגם לא לי, היתה נטייה כלשהי לעסוק באופן ישיר - כפי שהוצע לנו פעמים רבות - בהדרכה של בני נוער שאורגנו במסגרות "הקיבוצים", כפי שכונו. גם כאן, באיטליה כשרות הקטין ניסתה לגייס אותנו להיות מדריכים בקיבוץ של "דרור", דחינו את הצעותיה. לא רצינו להתעכב באיטליה וגם לא רצינו להיות מדריכים. אך רות הקטין באופן גישתה לענין, הצליחה לשכנע אותנו לשקול את הצעתה מחדש. היא הסבירה והטעימה את הדבר הפשוט: אם נפליג ארצה, אין כל ספק שניתפס על ידי המשמרות האנגלים המפטרלים בחופי הארץ והסיכוי הוא - קפריסין וכל מה שמתלווה לכך. לעומת זאת היא מציעה לנו שנישאר לפעילות בתנועה באיטליה למשך כשנה ולאחר זאת היא מבטיחה לנו שנעלה ארצה ב"עליה ד'". משמעות "עליה ד'" היתה לעלות בפספורט מזויף, לרוב "פלשתיני א"י", למעשה דרכון אמיתי שתמונתו של בעל הדרכון הוסרה ובמקומה הודבקה תמונתו של העולה.

שקלנו בכובד ראש את הצעת רות הקטין והסתבר לנו שיש בה הגיון; איטליה כמו קפריסין, שתיהן אינן ארץ ישראל והבחירה שניתנת לנו להישאר לעת עתה באיטליה בהבטחה שנעשה את דרכנו לארץ בדרך יותר קלה, שעשויה גם לחסוך לנו סבל, נוסף לזה שנפל כבר בחלקנו עד עתה, והסכמנו לקבל על עצמנו את עול הפעילות בתנועה במקום. כתבנו לאמא של דינה שהיתה כבר בארץ, במשק יגור, על החלטתנו ולמרות הגעגועים ההדדיים שלנו השלמנו עם הרעיון שהעליה שלנו ארצה נדחית לעת עתה.

רות הקטין היתה מרוצה שהצליחה לגייס אותנו לפעילות בתנועה, ואנחנו עשינו אז הכרה עם שליחי הארץ חברי הקיבוץ המאוחד הנוספים שפעלו אז באיטליה: צבי שאר - חבר קיבוץ יגור; הניה בר מקיבוץ שדות-ים קיסריה וישראל אבינרי שהיה חבר בקיבוץ מנרה. כן, הכרתי את חברי המרכז ואת הפעילים האחרים בתנועת "דרור", ואנחנו יצאנו לעבודה לסוֹרִיַאנוֹ-נֶל צִ'ימִינוֹ, עיירה סמוכה לרומא.

זמן קצר לפני כן יצאה מסוריאנו קבוצה של בני נוער - "קיבוץ דרור", שאכסניתו היתה בבית שכונה "וילה פאנטי" - להעפיל ארצה. אנחנו באנו לשם, כדי לקבל את פניהם של חברי "קיבוץ" אחר, שאמור היה להגיע לשם במקום הקבוצה שעזבה את סוריאנו, לקלוט אותם ולהיות מדריכיהם עד למועד שגם הם יצאו בדרך לארץ ישראל. לאחר כשבוע שהיינו שם הגיעה למקום קבוצת-נוער

וזו נמסרה להדרכתנו, בשותפות מדריך נוסף שבא עם הקבוצה מגרמניה ועימו גם בני משפחתו - אישה ובת.

מדריך זה היה מבוגר מאתנו ומוצאו התנועתי היה מפועלי ציון שמאל, ולאחר זמן קצר מאד התגלו בינינו חילוקי דעות על רקע דרכי ההדרכה של הצעירים. שותפי להדרכה אימץ לעצמו גישה פאטריארכלית מוחלטת בעניני ההדרכה. הוא נקט בדרך של יצירת מסגרת נוקשה ותלותית של הצעירים וניסה להכתיב לחניכים מה ואיך לעשות דבר, ואני סברתי שיש לאפשר לחניכים יזמה עצמית עם פיקוח והכוונה שלנו. הצעתי לדוגמא, שהחניכים יבחרו מתוכם את חבריהם לוועדות פעולה בשטחים שונים, כפי שהיה נהוג בהכשרה והוא ניסה בכל כוחו להשליט את שיטתו. השיחות והנסיונות שנעשו על ידי השליחים מהארץ לשכנע אותו שיוותר מנוקשותו לא נשאו פרי והאווירה היתה מתוחה, ואינני יודע איך העניין היה מסתיים אלמלא "הגאולה" שבאה מצד אחר...

תנועת "דרור" החליטה לקיים את הסמינר העולמי השני שלה באיטליה, והמקום שנבחר לצורך זה היה "וילה פאנטי" בסוריאנו. עקב זאת הוציאו את "הקיבוץ" שהיה במקום, "שותפי" נשלח ללוותם בעלייה, והמקום נתפנה לקלוט את חניכי הסמינר העולמי השני של "דרור". לנו, לדינה ולי, הציע מרכז התנועה להישאר במקום, לקלוט את באי הסמינר ולהשתלב בהדרכת הסמינריסטים. נרתמתי מיד למשימה ובמשך כמה שבועות הייתי עסוק בענינים הארגוניים של המקום; הכנת הבית ויצירת תשתית שתבטיח תנאים אופטימליים לקלוט את הבאים - את החניכים שיבואו לכאן מכל קצווי תבל ואת צוות ההדרכה שעמד להגיע, ברובו מהארץ. לניהול סדיר של הסמינר במשך כל זמן קיומו נעזרתי על ידי חברי מרכז "דרור" באיטליה וגם על ידי משה קליגר, חבר קיבוץ רמת הכובש וחבר המזכירות העולמית של תנועת "דרור" שבאותה עת ריכז את פעילות "דרור" בארצות אירופה, גם הוא בא לסוריאנו לפקח על ההכנות לקראת פתיחתו של הסמינר.

חניכי הסמינר העולמי של "דרור" הגיעו לסוריאנו קבוצות-קבוצות מאוסטריה, איטליה, אלג'יר, ארצות הברית, בלגיה, גרמניה, הונגריה, טוניס, פולין, צ'ילה, צ'כיה, צרפת ורומניה.

הסמינר נפתח רשמית ב-12 בדצמבר 1947, ולקראת הפתיחה הגיעו מהארץ שליחים נוספים ובראשם יצחק טבנקין וחומה, ואני נסעתי לרומא לקבל את פניהם והבאתי אותם במונית לסוריאנו. זו היתה פגישתי הראשונה עם טבנקין ובדרך שוחחנו בינינו ושניהם, חומה וטבנקין, התעניינו בי ובעברי ואני זוכר כשהגענו לסוריאנו ויצאנו מהמונית הסתכל טבנקין עלי, ואמר: "אתה נראה בעיני כאחד הבחורים שלנו". נהניתי מהמחמאה ולא הבנתי באותו רגע מה זה "משלנו". לאחר תקופה

לרכוש מקלט בטוח ע"י משפט גלוי לעם ישראל בארץ-ישראל
THE AIM OF ZIONISM IS TO CREATE FOR THE JEWISH PEOPLE A HOME IN PALESTINE SECURED BY PUBLIC LAW
הציונות שואפת
שקל היובל
ההסתדרות הציונית העולמית · ZIONIST WORLD ORGANISATION
תש"ח
NAME השם דינה
SURNAME שם המשפחה לכסל
OF ב סוליאני
STREET רחוב
DATE-יום AMOUNT-סך COLLECTOR-המפיץ
№ 853111
איטליה

לרכוש מקלט בטוח ע"י משפט גלוי לעם ישראל בארץ-ישראל
THE AIM OF ZIONISM IS TO CREATE FOR THE JEWISH PEOPLE A HOME IN PALESTINE SECURED BY PUBLIC LAW
הציונות שואפת
שקל היובל
ההסתדרות הציונית העולמית · ZIONIST WORLD ORGANISATION
תש"ח
NAME השם חיים
SURNAME שם המשפחה לכסל
OF ב סוליאני
STREET רחוב
DATE-יום AMOUNT-סך COLLECTOR-המפיץ
№ 853112
איטליה

"שקל" תש"ח.

משתתפי הסמינר העולמי השני של"דרור" בסוריאנו,
איטליה. אני בשורה הראשונה משמאל.

לא ארוכה נוכחתי לדעת שאני לא כל כך ״משלנו״. בעצם, אף לא אחד לא נחשב ל״משלנו״ אם הוא לא נולד ״צבר״.

עם טבנקין וחומה, וגם אחרי בואם, הגיעו שליחים נוספים מהארץ: משה ברסלבסקי, דוד זהבי המלחין ואשתו מקיבוץ נען, משה הורוביץ מקיבוץ חפצי בה, זיוה ערמוני מקיבוץ בית קשת. כן, השתלב כמרצה בסמינר צבי שאר מקיבוץ יגור, שהיה שליח קבוע במקום, ומרצים נוספים שנזדמנו לאיטליה בהיותם בשליחות אחרת באירופה ובאו להרצות בסמינר כמו: אהרון ציזלינג מעין חרוד, יהודה ברגינסקי, משה קליגר, כסניה ואחרים. מרצים נוספים בסמינר היו משה בַּרַש, אשר הירצה על תולדות האומנות, אליעזר הורוביץ, משה נוֹבוֹפרוּצקי ועוד. ההרצאות היו בדרך כלל באידיש, שפה שבאי הסמינר ידעו, אך לא הכל. בשבועות האחרונים של הסמינר היו כבר הרצאות גם בעברית, מפני שרבים מהחניכים רכשו מספיק ידע בשפה זו.

אני המשכתי במשימתי - בניהול המשק של הסמינר וגם בהוראת השפה העברית, ודינה גם היא שובצה כמורה לעברית לסמינריסטים. בסמינר היו 84 חניכים שבאו מ-13 ארצות, משלוש יבשות - אירופה, אפריקה ואמריקה (הצפונית והדרומית). בבואם לסמינר רובם לא ידעו עברית כלל, וראה זה פלא: בסיום הסמינר, כעבור כחמישה חודשים, הכל, ללא יוצא מן הכלל, ידעו לקרוא, לכתוב ואף דיברו עברית בצורה סבירה. מאמצינו לא היו לשווא.

הקיבוץ המאוחד עמד בראש ״האקטיוויסטים״ בארץ ולכן גם הכשיר את חבריו לעתיד - חברי תנועת הנוער ״דרור״ וחברים מתנועות נוער אחרות בעלות זיקה אליו - להשתלב באירגון ״ההגנה״. משה הורוביץ וזיוה ערמוני הופקדו על הכשרה הצבאית של הסמינריסטים ואליהם צורפו בתקופות שונות מדריכים אחרים הן משליחי הארץ, בחורים מהפלמ״ח ומהפלי״ם ששהו באותה עת בשליחויות שונות בארצות אירופה והן חברי התנועה משארית הפליטה, שעברו הכשרה מתאימה להדריך ב״ההגנה״. בין האחרונים היה מארק הרמן ובחור בשם ישראלי. נוסף ללימודים העיוניים, שהתקיימו לפי תכנית שהוכנה מראש על ידי המרכז העולמי של תנועת ״דרור״ בשיתוף עם הקיבוץ המאוחד בארץ, עברו חניכי הסמינר אימונים צבאיים בהדרכת אנשי ״ההגנה״ שכללו הכרת נשק קצר, תרגילים בג׳ודו, קפ״פ והתנסו בשדאות.

לרשות המתאמנים היו מספר אקדחים שהובאו על ידי המדריכים ובענין זה כמעט והוכשלתי, והנה סיפור המעשה: בחורף הועמדו בחדרים תנורים לחימום, תנורי מתכת שהוסקו בעצים. הרבה חום הם לא הפיקו ורק בסביבתם הקרובה הורגש החום, אך די היה באשליה שהתנור מחמם, שלא

להרגיש את הקור האמיתי. מה גם שמזג האויר לא היה ממש חורפי והחברה היו צעירים. לקראת סיום הסמינר התחלתי באיסוף האינונטר ואת החלק שהיה מיועד לסילוק, כמו התנורים הללו, ריכזתי לחוד. קבעתי עם איטלקי שיבוא לקחת את התנורים שמכרתי לו והם הועמדו באחת הפינות שבחצר הקדמית של הבית.

זמן קצר לפני בוא הקונה האיטלקי בא אלי בריצה האחראי על ההדרכה בנשק, כולו מתנשף, חיוור, מגמגם ושואל אותי: "איפה התנורים?" עניתי בשאלה: "מה לך ולתנורים!?" לא הבנתי איזה ענין יש לו בתנורים הללו והוא, לאחר היסוס מה אמר לי: "הסתרתי שם את האקדחים". חיש יצאתי עימו למקום שעמדו התנורים והוצאנו את האקדחים. לא הספקנו להכניסם לתוך הבית, מזל שהם היו עטופים בסמרטוטים, כי ממש ברגע זה הגיע האיטלקי לקחת את התנורים ולא הבחין מה שבתוך החבילות העטופות שבידינו. כעסתי מאד על כך שלא הכניסו אותי בסוד ענינים אלה, כי לא רק ש"הסחורה" היתה הולכת לאיבוד, אלא שהיתה גם סכנה שעובדת הימצאות הנשק אצלנו יכול היה להגיע לידיעת השלטונות והיתה נוצרת תסבוכת. כאן נוכחתי לדעת שאני לא "משלנו", לכן לא סיפרו לי דבר, אם כי מי שהיה אחראי לנושא זה חייב היה לְיַדע אותי על החזקת הנשק" מתוקף תפקידי כאחראי למקום הזה בפני השלטונות.

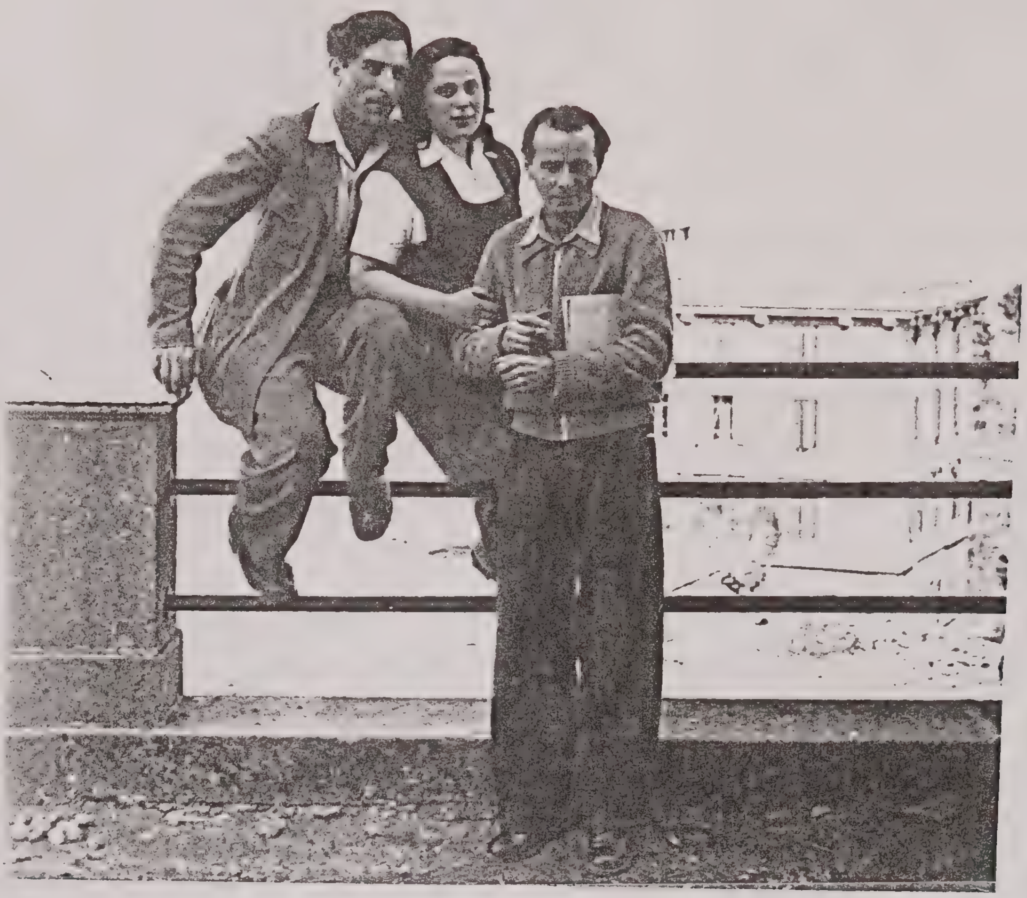
האחריות החלקית שנשאתי בה, לקיום התקין של הסמינר לא איפשרה לי להיעדר מהמקום, אולם מדי פעם יצאנו, דינה ואני, לרומא ובהזדמנויות אלה ביקרנו במוזיאונים, בכנסיות ובאתרים מענינים אחרים בעיר ובסביבתה, וגם סיירנו מספר פעמים בואתיקן ובכנסיית סן-פטר. בימים ההם עדיין לא היתה תנועת תיירים רבה, כפי שהתפתחה בשנים שלאחר מכן ובמקום לא היתה כלל צפיפות ויכולנו לערוך את ביקורינו במקומות הללו בנחת ולראות כל דבר מקרוב. כל זאת ברומא ובסביבתה הקרובה. לאיזורים אחרים באיטליה לא הגענו.

שנינו, דינה ואני התיידדנו מאד עם החניכים מהארצות השונות, לעומת זאת המיזוג בין הקבוצות היה די איטי ולא שלם. ההבדלים שנבעו מהמוצא האתני של משתתפי הסמינר היו בולטים מאד. הקבוצה שבאה מהונגריה התבלטה ביצרתיות האומנתית שלה וחבורתם היתה מלוכדת מאד, היה להם קשה לדבר באידיש, אבל הרצון להעניק מהיצירתיות והיכולת שלהם לאחרים גבר על הקושי של העדר שפה משותפת ומידי ערב שבת הציגה "להקת השחקנים" שלהם מערכונים הומוריסטיים בנושאים שונים, ובעיקר על ההווי בסמינר בערבוביה של שפות, כשהאידיש היא הדומיננטית.

בסוריאנו, עם משה ברסלבסקי.

364

בסוריאנו, עם צבי שאר.

בסך הכל היו החניכים, משתתפי הסמינר, צעירים בעלי רמה אינטלגנטית גבוהה ובעלי השכלה ברמה של בוגרי בתי ספר תיכון ואחדים מהם, אף היו בראשית לימודיהם באוניברסיטאות.

דוד זהבי, המלחין, לימד בסמינר שירים עבריים והנעים באקורדיון שלו במסיבות וזיוה ערמוני הדריכה במחולות ארץ-ישראליים. התנאים במקום, היו ברמה סבירה, במיוחד אם זוכרים שהזמן היה לא כל כך רחוק מתום מלחמת העולם השנייה, הכל היו בדרך לארץ ישראל וכל ישיבה במקום כלשהו היתה ארעית. הדיור היה בחדרים בבית בנוי בטון, המטבח פעל כהלכה והאוכל היה משביע רצון, אם כי לא כל כך מגוון, גם התנאים הסניטריים ענו לדרישות בצורה מספקת. לא היה לנו שרות רפואי צמוד, מאידך לא זכורים לי מקרים של דחיפות בעזרה רפואית, האנשים היו צעירים ובריאים.

הסמינר הסתיים ביום ב׳, יום ראשון של חול המועד פסח (בגולה), ב-26 באפריל 1948. ״סדר״ הפסח נערך לפי המתכונת שהיתה נהוגה בקיבוצים בארץ, בהנחיית השליחים מהארץ שליוו את הסמינר במשך זמן קיומו, ול״סדר״ שנערך בסמינר באו אנשים נוספים מהארץ ששהו באיזור בשליחות מטעם היישוב בארץ.

היום שלמחרת הוקדש להכנות האחרונות למסיבת סיום הסמינר, וביום שלאחריו התקיימו תחרויות בספורט ובריקודים ארצישראליים. התחרויות הסתיימו בשעות של אחר הצהריים

וברדת החשיכה נערך טכס השבעת החברים לאירגון ״ההגנה״. ההשבעה היתה אישית כשכל אחד מהנשבעים מניח את ידו האחת על הנשק - אקדח, ואת ידו השנייה על ספר התנ״ך. את הטכס הינחה משה קליגר ואנו, דינה וגם ואני, נשבענו אמונים ל״ההגנה״ ואני נתכבדתי במעמד זה בהקראת קטע מתוך שיר של נתן אלתרמן. בתום מסדר ההשבעה פנו הכל למסיבת הסיום שהיתה מרשימה מאד, ולמחרת היום החלו הסמינריסטים לעזוב את סוריאנו, כדי לשוב אל הארצות מהן באו ולהמשיך שם בעבודה, בקרב בני הנוער במקומותיהם.

בסוף חודש אפריל, עם יציאת אחרוני הסמינריסטים מסוריאנו התפנינו גם אנחנו לטפל בעלייתנו ארצה. למעשה עשיתי כבר את הצעדים הראשונים לקראת עליתנו לפני כחודש, בחודש מרץ, כשלפי הוראת החברים המופקדים על ארגון העליה נתבקשתי להזמין שני דרכונים בצירות הפולנית ברומא. בתוקף היותי יליד איזור, אשר עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה היה תחת שלטון פולני הייתי זכאי לקבל דרכון פולני וכן גם דינה, בהיותה נשואה לי. ואכן, הלכתי לצירות הפולנית ברומא והגשתי בקשה בצרוף תצלומים אישיים שלנו - כנדרש, וכעבור כחודש קיבלתי את

הדרכונים, דרכונים כשרים למהדרין בהם היינו אמורים לנסוע ארצה כתיירים, וכמובן להשאר בארץ לצמיתות. אולם ברגע שהבאתי את הדרכונים ל"חברה" שלנו הם שמחו מאד בהם, לקחו אותם מידי ואמרו לי: "אלה מאד נחוצים לנו, אתם תקבלו אחרים". כעת כשעמדנו לעלות ארצה צוידנו בדרכונים של פלישתינה (א"י), כתושבים חוזרים. עוד לפני כן נסענו מסוריאנו למקום ריכוז המועמדים לעליה, שם שהינו כשבוע ימים ומשם יצאנו לנמל האיטלקי גינואה ועלינו כנוסעים ליגליים על האניה "טֶטִי".

אנו עולים ארצה

ביום שישי, ה-14 במאי 1948, הייתי כבר אחרי התאוששות מטלטולי האניה בה עשינו את דרכנו - דינה ואני, ארצה. לאחר שעלינו על האניה בנמל גינואה שבאיטליה, הסתבר לנו שהצפיפות באניה גדולה כל כך שאין לנו, כמו לרבים אחרים מנוסעי האניה, מקומות בתאי המגורים. האניה היתה אמנם, מה שמכונה אנית-נוסעים ואנחנו נחשבנו לנוסעים מכובדים - בעלי דרכונים ארץ-ישראליים, תושבי פלשתינה השבים למולדת מסיור באירופה, אך מקום בתא נוסעים עבורנו, כמו גם לעולים האחרים, לא היה.

פגשנו באניה בשליחה מכרה מהארץ, שעשתה את דרכה הביתה לאחר תום שליחותה באיטליה והיא הסכימה לארח את דינה בתאה ואף לאפשר לה לישון במיטתה בשעות שהיא תפנה אותה, כלומר בשעות היום. סידור זה היה דחוק, אבל בכל זאת, במצב הנתון היה בזה נחמה כלשהי. אני התמקמתי על סיפון האניה בין סירות-ההצלה והחבלים הרבים שהיו חלק מציודה של האניה ובתנאים אלה עברה עלי כל הדרך.

כשעזבתי את בית הורי השלכתי מאחורי גבי כל פינוק והייתי מסתגל במהירות לתנאים אליהם נקלעתי. אם לדייק, הרי מאותה עת שיצאתי מהבית ועד להשתקעותנו בארץ זמני חלף, בלשון המעטה, בתנאים לא משופרים, על כן תנאי המסע הלא נוחים ב"טטי" לא הטרידו אותי במיוחד. הארוחות באניה, גם הן לא היו מענגות, לא היה די מקום לכל הנוסעים להסב ליד השולחנות שבחדר-האוכל ובימים הראשונים של ההפלגה, כשעוד הייתי מסוגל לאכול, נאלצתי לעמול לא מעט כדי להשיג מהמזון שהוגש בחדר-האוכל. כמובן לא מבושל, כי מי יכול לשאת צלחת מרק דרך סולם העליה מחדר-האוכל לסיפון האניה ושתוכנה לא יישפך? על כן, הסתפקתי רק במזון

מוצק שעיקרו היה לחם, אי-אלו ירקות וגבינות, ואת צמאוני הרוויתי במים. דינה, למרות היותה דיירת משנה בתא הנוסעים שהיה לא הרחק מחדר-האוכל, גם היא לא הגיעה לשולחן בחדר-האוכל ואני הייתי מביא לה מהאוכל שהשגתי אצל המלצר.

ביום השלישי למסעינו נעשה הים סוער, הספינה נטלטלה בחוזקה מצד לצד ואני, כמו רוב הנוסעים באניה ובמיוחד מי שהיו על הסיפון - רותקתי למקומי. כל נסיונותי לקום על רגלי לא צלחו, ראשי היה סחרחר עלי, מעט המזון שבא אל קרבי מצא את דרכו החוצה בהקאה, ובמצב זה נרתעתי מלאכול, בכלל. בקושי מצאתי כוח לרדת מידי פעם לראות את דינה ולמגינת ליבי מצאתי אותה במצב לא יותר טוב משלי.

כשנכנסנו לאיזור איי הכרתים, טלטלת האניה גברה עוד יותר ונדמה היה שההפלגה שלנו תימשך במצב זה עד הסוף, ללא הפוגה. זו היתה הפעם הראשונה בחיי שהפלגתי באניה, ולראשונה גם נפגשתי עם מחלת-הים הפוקדת את רוב האנשים בעת נסיעתם באניה. מי שארגנו את ההפלגה שלנו לא טרחו לספר לנו ולהכין אותנו לאפשרות שניתקף במחלת-הים ואיך לנהוג - מה לעשות במצב זה. סבלתי יחד עם כל האחרים והתנחמתי בכך שהמסע יגיע בקרוב לקיצו, וכל זה ייפסק.

לאחר שעברנו את איזור הכרתים החלה הסערה לדעוך עד שהיא שככה כליל, אולם זה כבר היה ביום שישי של השבוע, היום שלפני אחרון מימות ההפלגה שלנו. מצב הרוח השתפר עד כדי כך שהרשינו לעצמנו, דינה ואני, בערב השבת לבוא לחדר-האוכל. שנינו נמנינו על המעטים שכבר התאוששו אחרי המסע הקשה ונתקבלנו יפה על ידי חבר העובדים בחדר-האוכל. מישהו מהם תהה, כנראה בצחוק, ואמר: "עד היום לא ידעתי שגם אתם בין הנוסעים באניה שלנו, אני רואה אתכם היום לראשונה". ואכן, זו היתה האמת, עד אז לא הספקנו להיות באופן ממשי בחדר-האוכל של האניה.

בהיותנו בחדר-האוכל, שמשום מה לא היה מואר די הצורך ושררה בו אפלולית, הופיע רב-חובל האניה וסיפר לנו, לנוכחים, שזה עתה שמע ברדיו שהיהודים בארץ ישראל הכריזו על הקמת מדינה משלהם. הקפנו אותו מסביב ובקשנו שיספר לנו פרטים נוספים בנושא, אך הוא טען שאין עימו ידיעות נוספות. כבמטה-קסם הניף מישהו מהעולים דגל כחול-לבן וכל הנוכחים פרצו באופן ספונטני בשירת "התקוה". רב-החובל הורה לצוות לכבד אותנו במשקאות ונשא בפנינו נאום קצר; בירך אותנו כאזרחים "טריים" של המדינה היהודית החדשה ואיחל למדינה שלנו שגשוג והצלחה.

במקור, היה נמל היעד שלנו חיפה, וביום שישי בבוקר משכה האניה כמתוכנן, בקורס לחיפה, אולם לקראת הצהריים היא שינתה נתיב והפליגה לתל-אביב. חיפה, עם נמל עמוק המים שלה, נוחה יותר לעגינת ספינה מסדר גודל של ה״טטי״, ויש לציין שכל נוסעי האניה שלנו היו מצוידים במסמכים ״כשרים״; מי בדרכונים של ארץ-ישראלים כמונו, דינה ואני, השבים לאחר טיול בחוץ-לארץ למקום מגורינו בפלשתינה, ומי כנוסעים עם ויזות של תיירים הבאים לבקר בארץ. לא היה חשש שהאנגלים, שעדיין פקחו באותו זמן על נמל חיפה, ינסו להפריע לנוסעי האניה שלנו לרדת לחוף. אולם המוסדות המוסמכים בישוב, אשר התכוננו להכריז באותו יום על הקמת המדינה, העדיפו שלא להעמיד את הַמִּנְהָל האנגלי בנמל חיפה בנסיון של עימות, ושידרו ל״טטי״ להפליג לנמל תל-אביב.

עם אור הבוקר של יום שבת, ה-15 במאי 1948, הטילה אניתנו עוגן בימה של תל-אביב, במרחק של קילומטרים מעטים מהמזח שבנמל. המים בקרקעית הים שעל יד מזח הנמל בתל-אביב רדודים, ולכן ספינה מסדר גודל כמו שלנו, ה״טטי״, לא יכלה לעגון בסמוך למזח.

עוד לפני שהאניה הטילה עוגן, הגיעה לקרבת האניה סירה ובה נציגי המוסדות של הישוב: הסוכנות היהודית, משטרת הנמל ואנשי בטחון שטיפסו ועלו לסיפון האניה שלנו בסולמות-החבל שצוות האניה שלשל אליהם, ולאחר שהאניה הטילה עוגן התחלנו לרדת בסולם המדרגות של האניה, שהוצמד לדופן האניה, אל סירות-המנוע שהגיעו מהחוף, ובעזרת משיטי הסירות קפצנו לתוכן והפלגנו לחוף.

שבת בבוקר, ה-15 במאי 1948, השמש זרחה והים התל-אביבי היה חלק כראי. סירות התובלה עבדו במרץ וללא הפסקה והביאו עוד ועוד מנוסעי האניה שלנו, העולים, אל החוף, וגם אותנו.

הכל נראה בעיני יפה, אולם לפתע הופרעה השלווה על ידי טרטור של צמד אוירונים מצריים שהטילו מספר פצצות על העיר תל-אביב והסתלקו. ואנחנו, דינה ואני, עלינו על האוטובוס שהמתין לנו ונסענו למחנה העולים שברעננה. יום העצמאות, חגם של כל תושבי המדינה, שהוא גם חגם של יהודי התפוצות, הינו גם החג הפרטי שלנו, של דינה ושלי. היינו העולים הראשונים שהגיעו ארצה לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל וביום זה התחלנו את חיינו בארץ שלנו.

דבר נוסף - "הפגישה"

כמונו, דינה ואני, עלו ארצה גם החברים האחרים מהקולקטיב לשעבר "במילדוס 7". כולנו עברנו בערך באותו מסלול בדרכנו לארץ ישראל ורק מועדי ההגעה לארץ היו שונים. היו שהצליחו להעפיל ארצה בתקופת המנדט האנגלי, הגיעו לחופי הארץ בעליה ב׳ ועלה בידם לחמוק לישובים הסמוכים לחוף מבלי שיתגלו. והיו מי שנתפסו והושבו במחנות בקפריסין, אך לבסוף התקבצנו כולנו כאן בארץ.

כולנו היינו חניכי תנועות נוער ציוניות חלוציות. בתקופת קיומו של הקולקטיב ב"מילדוס 7" - בימים האפלים של המלחמה - לא פסה שאיפתנו ותקוותנו לעלות לארץ ישראל ולהמשיך בחברות שלנו שנרקמה שם בין גדרות התיל של הגיטו בקובנה. מיד, עם השחרור מהעול הנאצי התחלנו לפעול, איך לצאת מברית המועצות ולמצוא דרכים להגיע למחוז חפצנו, ארץ ישראל.

בגלל העוינות של השלטון הסובייטי לציונות ולעליה של היהודים לארץ ישראל, נאלצנו לצאת מליטא, ומברית המועצות בכלל בשקט, כיחידים או בקבוצות קטנות מבלי שנעורר תשומת לב כלשהי. בהמשך, בדרך החתירה שלנו לחופי ארץ ישראל שוב נפגשנו בדרכים למועדים קצרים, כך היה כשמרביתנו הגענו לרומניה (כמסופר לעיל). אך בהיותנו בדרכים לא נוצרה האפשרות שנתקבץ ביחד כולנו, ודבר זה התרחש רק לאחר שמרבית חברינו התיישבו בארץ.

בשנת 1949, בשבת חול-המועד-סוכות התקיימה "הפגישה" הראשונה שלנו בביתם של רשל (רחל רוזנצוויג) ודוד לוין בתל-אביב, וגם אני הייתי שם. התכנסות זו לא היתה רבת משתתפים, אך השמחה היתה רבה.

רשל ודוד עשו אז כמיטב יכולתם כדי לארח אותנו ביד רחבה, ככל שאפשר היה לעשות כן בזמנים ההם - בימי ה"צנע" בארץ. כולנו היינו נפעמים מהמפגש ובסיומו החלטנו להיערך לפגישה הבאה שתהיה "מאורגנת" ותתקיים ברוב-עם. סוכם שעד למועד הפגישה הבאה נפעל כך שהידיעה על ההתכנסות תגיע לכל חברינו לשעבר מהקולקטיב ב"מילדוס 7". כך נולדה "הפגישה השנתית" שלנו, שבהמשך כונתה במילה אחת: "הפגישה" ומשמעותה - הפגישה השנתית של מי שהיו חברים בקולקטיב שלנו בגיטו.

ב"פגישה" השנייה הצטרפו לקבוצתנו חברים נוספים, פארטיזנים[1] שהיו בגדודים שלנו ביער

[1] במשך הזמן נקלטו במסגרת זו גם חברים שהשתייכו למחתרת הכללית בגיטו ולא הספיקו, או שלא יכלו להצטרף ליוצאים לפארטיזנים ביער. חברים אלה באו משורות הארגון של א.ב.צ., רביזיוניסטים ואף מי שהשתייכו בגיטו לחוגים של הקומוניסטים.

״מוות לכובשים״, ״קדימה״ ו״וולאדאס ברונס״, שלא היו חברים בקולקטיב שלנו בגיטו.

מפגשים בין חברינו התקיימו במשך כל ימות השנה לרגל אירועים שהיו בדרך כלל משמחים - לידות, בריתות, טיולים וצעדות בנופי הארץ. אולם ההתכנסות המרכזית של חברינו היתה ב״פגישה השנתית״.

כבר לאחר ההתכנסות השנייה הפכה ״הפגישה השנתית״ שלנו לאירוע שאי אפשר בלעדו. ״הפגישה״ נולדה, המשיכה להתקיים ואפילו ״התמסדה״ עד כדי כך שלא ניתן היה לבטלה. וכך היא גם נעשתה לחלק מהשגרה בחיי החברים וקיימנו אותה מדי שנה בשנה - להוציא את שנת 1973 בגלל מלחמת יום הכיפורים. המועד הקבוע לקיום ״הפגישה״ נקבע ונשאר בשבת של חול-המועד סוכות.

בתחילה, לא הוכן ל״פגישה״ סדר-יום. הכל התנהל באופן ספונטני, אולם בכל ״פגישה״ העלינו את זכרם של החברים שלא זכו להיות עימנו כאן. הזכרנו אותם בשמותיהם, אחד-אחד, וליווינו את זכרו של החבר בדבר שאיפיין אותו: בשיר ״שלו״, ב״אמירה״ שיוחסה לו, בתפקיד שמילא בחברתנו, בדעה שהביע בנושא זה או אחר, וכדומה. כל אחד מחברינו בקולקטיב התאפיין במשהו. בהיזכר בחברים גם שיחזרנו את האווירה וההווי ששררו בקולקטיב. שבנו אל הנושאים שהועלו לדיון באסיפות החברים בקולקטיב - כלכליים, חברתיים, אידאולוגיים ולא פעם תהינו בעצמנו איך יכולנו אז להתפנות לעסוק בדברים הללו, ומנין שאבנו את הכוח לארגן מסיבות ״עונג שבת״, מסיבות לציון חגי ישראל וערבי-פרידה מהחברים היוצאים ליער.

בכל המסיבות שלנו בגיטו הורגש ״כיבוד״ סמלי ואת עיקר ״התכנית״ מילאנו בשירת שירי ארץ ישראל. מדי פעם נמצאו גם חברים שיצאו במחול ה״הורה״ והיו גם עיתים שהקשבנו בצוותא למוזיקה מתקליטים, וגם התבדחנו... כל זאת קרה בצד המצוקה הכללית בגיטו, באווירה של אי-וודאות על המשך הקיום הפיזי - סכנת הנפשות ריחפה מעל לראשו של כל אחד ואחד בגיטו.

לא נואשנו, לא רק משום כך שהאמנו שהצדק ינצח, כי אם בזכות הרצון העז והנכונות שלנו למלחמה בנוגש הנאצי. קיווינו להגשים את מאוויינו הלכה למעשה: ללחום באויב עם רובה ביד ולפגוע בו. אלה הדברים שהפיחו בנו את הרוח - לחיות לקראת הבאות, לקיים ככל האפשר אורח-חיים ההולם את השקפתנו, על כן שרנו, רקדנו התבדחנו ואהבנו.

כפי שנזכר לעיל, רק חלק קטן מחברי הקלקטיב - ואני בתוכם - הספיקו לצאת ליער ולהצטרף לשורות הפארטיזנים למלחמה באויב הנאצי. רוב רובם של החברים ניספו בתוך ה״מלינות״ בעת שהגרמנים חיסלו את הגיטו בקובנה. הם לא היו איתנו ב״פגישות״ פיזית, אבל זכרם היה נוכח תמיד.

בדיעבד הסתבר שהמתכונת האירגונית של ״הפגישות״ נקבעה בהתאם ״לתנאי הסביבה״. מאחר וכל החברים עבדו והיו עסוקים בכל ימות השבוע לא חשבנו כלל לקיים את ״הפגישה״ באחד מימי החול. מאידך, הטעמים שלפיהם נבחרה דווקא השבת של חול-המועד סוכות לזמן המתאים ביותר ל״פגישה״ היו כדלקמן: א) המועד נוח מבחינה אקלימית ב) לרוב מצטרפת השבת ליום החג בתחילתו או בסופו, אלה הם ימי חופש, ואין דחיפות לחזור לעבודה.

ה״פגישה״ החלה בערב שבת והמשכנו לבלות בצוותא גם ביום המחרת עד לשעות המאוחרות של אחר הצהריים. רק אז החל הפיזור וכל אחד חזר לביתו. הסיבה העיקרית ש״הפגישה״ נמשכה יממה שלמה היתה נעוצה בכך שלחברינו לא היו אז כלי רכב פרטיים וצריך היה להגיע למקום שבו התקיימה ״הפגישה״ בתחבורה ציבורית. מאותה סיבה היינו חייבים גם להישאר במקום ללינה. אך בעצם לא היה בזה חסרון.

מאחר וכך היתה ״הפגישה״ חייבת להיערך במקום שאפשר לקבל מקומות לינה עבור החברים והמקום המתאים ביותר לענין שלנו היה לקיים את ״הפגישה״ בקיבוץ, בכל שנה בקיבוץ אחר, שיש לנו שם מישהו מחברינו, וכך היה.

ההנהלה בקיבוצים נענתה, בדרך כלל, בחיוב לפנייתו של החבר שלו-שלנו אשר דאג לקבל חדרים להלין את באי ״הפגישה״ שלנו. במקרים רבים הוזמנו גם על ידי הקיבוץ לארוחת-ערב-השבת בקיבוץ וחבר ההנהלה (המזכירות) טרח גם להופיע במקום ההתכנסות שלנו - בחדר התרבות או בכיתת בית ספר - לברך אותנו, ואנחנו החזרנו תודה על הכנסת האורחים הנאה שזכינו לה אצלם.

אין פלא, איפוא, שמכלל 42 ״הפגישות״ השנתיות שלנו 23 (55%) במספר, התקיימו בקיבוצים. נוסף ל״פגישות השנתיות״ התקיימו שתי התכנסויות שלא מן המנין: אחת בחורף של שנת 1954 בקיבוץ יגור. הייתי אז חבר בקיבוץ יגור וברשות הקיבוץ הזמנתי אז קבוצת חברים לדיון איך להוציא לפועל את ההחלטה שנתקבלה ב״פגישה״ האחרונה, לפרסם קובץ עדויות של החברים שהיו בקולקטיב של ״מילדוס 7״: על קורות חברינו שניספו ב״מלינות״ ובדרכים לאחר שברחו מהגיטו, ועל הפעילות של חברינו וכלל יוצאי גיטו קובנה בגדודים של הפארטיזנים. במעמד זה נבחרה אז וועדה מצומצמת ועליה הוטל להכין את החומר ולהוציאו לאור. למעשה נשאר ״הנטל״ הזה על כתפי חברינו צבי בראון ודב לוין, שלימים נהיו שניהם פרופסורים באוניברסיטה העברית בירושלים - צבי פרופסור לפילוסופיה ודב פרופסור, ראש המדור לתיעוד בעל-פה של המכון ליהדות זמננו - אשר שקדו, חיברו ופירסמו יצירה מפוארת, את הספר ״תולדותיה של מחתרת״ - הארגון היהודי הלוחם של יהודי קובנה במלחמת העולם השנייה, שיצא

לאור על ידי "יד ושם" בירושלים בשנת תשכ"ב - 1962. הספר "תולדותיה של מחתרת" היה מראשוני הספרים שהופיעו בארץ בנושא ההתנגדות היהודית לנאצים.

הפגישה המיוחדת השנייה התקיימה בחדרה בביתו של נחמיה אנדלין, פארטיזן-לוחם ומורה-דרך לחברי המחתרת מגיטו קובנה לבסיס הפארטיזנים ביערות רודניקי, זו היתה התכנסות חגיגית לרגל פרסום ספרו "בדרכי הלחימה הפארטיזנית", שהוצא לאור באידיש בשנת 1980 על ידי הוועדה של יוצאי המחתרת והפארטיזנים מגיטו קובנה, שאני הייתי פעיל בה. ספר זה תורגם גם לעברית והופיע בהוצאת "ספריית הפועלים" בשנת 1983.

עם הפתיחה הראשונה של שערי ברית המועצות לעליית היהודים למדינת ישראל, בשנות ה70-' עלו ארצה כמעט כל החברים מהמחתרת והפארטיזנים לשעבר מגיטו קובנה. אלה היו ברובם מחסידי המשטר הסובייטי, קומוניסטים מוצהרים או אוהדיהם, אשר בתום מלחמת העולם השנייה החליטו לבנות את עתידם בליטא הסובייטית. אולם לאחר התפכחותם, וכשנוצרה האפשרות לצאת משם הם מיהרו ובאו ארצה. קבוצה נוספת, מעטים במספר, הגיעה עם הגל השני של העולים מברית המועצות בתחילת שנות ה-90'. כל אלה צורפו מיד עם בואם לכאן לקבוצה שלנו שהגרעין להיווצרותה היינו אנחנו החברים מ"מילדוס 7". לא נערכו "חשבונות" על מה שהיה בעבר והם נקלטו ונטמעו בתוכנו. ב"פגישה" ה-23 שהתקיימה בקבוצת כנרת בשנת 1972, נתתי ביטוי להתרגשות שאחזה בי עם עליית החברים "הלא ציונים" לארץ. במסיבה של ערב שבת שמעו החברים את דברי אלה:

"... כן, התבגרתי, אני לבדי. חופשי, מבוגר. אך בלכתי ברחוב ובכל מקום אחר אני בולש את הסביבה ומקשיב לכל רחש. חוש השמיעה התחדד אצלי. אני נוהג כמו ביער. מקשיב לקולות בחשד - אולי יש מארב של האויב... קשה לי להיפטר מהרגל זה. אני חופשי וחי באטמוספירה של היער. יריות והפצצות לא מרגשות אותי, אבל רחש - זה משהו אחר, זה חשוד!

אני בקובנה. המלחמה עדיין בעיצומה, אולם יש תקווה לעולם. פקודות-היום המתפרסמות ברדיו מוסקבה מבשרות יום-יום על שחרור שטחים שנכבשו על ידי הגרמנים בעבר, ואפילו על כיבוש שטחים של ארץ האויב.

מכאן אין קשר עם העולם החיצון. צריך לצאת, לצאת לדרך והמטרה ברורה - ארץ ישראל. מאוויי נתונים להכנת "ניירות" לצאת. "ניירות" לא רק

בשבילי. יש חברים לדעה וידידים וגם להם יש לדאוג, אבל יש להיזהר! אני חופשי, אולם דעותי לגיטימיות רק בחוג החברים "שלנו". לא עוסקים פה בסוגיות אידאולוגיות ואין לנו ידיעות על המתרחש שם, בארץ הרחוקה - אבל אין לדחות את היציאה וצריך לצאת בדרך הקרובה ביותר.

החברים לנשק? לא לכולם אפשר לגלות את מה שאני מתכונן לעשות. אולי מישהו יקופח, אבל אסור להסתכן. "האדוקים" באמונתם שהשילוב בחברה המקומית הוא הפתרון לקיום אומתנו, להם דרכי ודרך חברי-לדעה נראית כבגידה. חברים לנשק! ומהם צריך להיזהר יותר מאשר מאחרים!

היום אומרים שאחדים ידעו ולא גילו ולא מסרו לשלטונות. אם זו אמת, אני מניח שזה היה משום שבתוך תוכם הם הסכימו לדרכנו, לאמת היהודית, למרות הכפייה העצמית לשקר.

שנים של אֶלֶם, שנים של קשר-לא קשר. שנים של תמורות. אנחנו חיים כאן ופה מדינה יהודית. הארץ במלחמה מתמשכת, מלחמה לקיום. יש זמנים קשים וקשים פחות. יש שמחה שיש חופש, ויש עיתות של אבל על הקרבנות למען החופש שלנו. אנו התנתקנו מהעבר, אבל לא שוכחים אותו. נולדנו מחדש, הקמנו משפחות, ילדינו גדלים ויודעים את העבר שלנו. הם גדלים כאן לעתיד טוב - חופשיים על אדמתם. אנו חברים מהעבר המשותף וכך נשארנו, וזה עשה אותנו ל"אגודה".

"שם", יש חברים. מה הקשרים בינם לבין עצמם? על מה הם חולמים? הם ובניהם כמעט אבודים לנו כחברים וכבנים לעם. אנו כאן נפגשים הרבה פעמים במשך השנה, ופעם אחת בשנה, בסוכות, ב"פגישה"

"הפגישות" הולידו ספר דוקומנטרי. ספר המשותף גם לחברים "משם". שמותיהם רשומים בצמוד לפעולות שהם השתתפו בהן וביצעו במלחמה נגד הנאצים. בספר כלולות גם עדויות מפורטות של אחדים "משם" שהם העבירו בדואר לארץ. יש גם "הדים" לספר שעותק שלו הגיע "לשם". יש ביקורת

מקוטעת. הרושם הוא שחברים "משם" מרוצים מעצם הופעת הספר, זוהי השערת חברינו כאן. האם כולם?

יש לציין שבפרסומים מסויימים שהגיעו "משם" יש סילופים בהצגת משקל הפארטיזנים היהודים "בפלוגות הקובנאיות". מובן שאין "שם" האפשרות להתווכח עם מחברי ההיסטוריה הרשמית. אולם אנו תוהים האם גם באסיפות האינטימיות של הצמרת מעירים על הסילופים, היש מעיזים לעשות כן? יש שמועות על השמצת מנהיגי המחתרת היהודית בגיטו קובנה, גם מי שאפילו היו חברים נאמנים במפלגה הקומוניסטית. ואנו מבינים: מסלפים כדי להמעיט מדמותם הנעלה. האם יש באפשרות החברים "ששם" ללחום נגד הסילופים?!

הרבה סימני שאלה. הזהירות בהתכתבות המצומצמת עם חברים בודדים "משם" מונעים לקבל מידע רחב ומדויק. אנו רחוקים בכלל מלדעת על יסוריהם של חברינו "ששם" - את תחושותיהם, את מאווייהם ומה הם חלומותיהם. הם כמעט אבודים לנו - היו.

נס, או כמעט נס קרה: נפתח פתח יציאה והם באו לכאן יחד עם רבבות היהודים האחרים הממשיכים לנהור למולדת.

אכן, שבויים היו ואילמים מאונס. ליבותיהם הלמו את הלמות ליבותינו פנימה, בתקווה. אנוסים! וחינכו את בניהם כבנים של עם ישראל. חלומם התגשם, הם כאן איתנו. עתה יושבים כאן יותר חברי ה"אגודה" שלנו, שבאו ל"פגישה" מכל קצות הארץ.

אנו כאן ב"פגישה" השנתית. הכל שייכים לכאן! גם אלה הנמצאים עדיין "שם". הם יודעים על התכנסותנו זו ואנו בוודאי נשמח לראותם ב"פגישה הבאה בתוכנו, עימנו."

עקב הגידול במספר חברים של הקבוצה אי אפשר היה עוד לקיים את "הפגישה" במתכונת הקודמת, דהיינו במשך יום ולילה ברציפות, בגלל הקושי להשיג מקום כדי להלין את כל הבאים ל"פגישה", שמספרם היה מעל למאה איש ונאלצנו לצמצם את זמן ה"פגישה" לשעות היום של

השבת היעודה. בתקופה זו נפתרה גם בעיית ההסעה למקום "הפגישה". לחלק ניכר מהחברים היו כבר כלי רכב פרטיים ואלה אספו והסיעו בדרכם את מי שנזקקו להסעה.

כבר מתחילתן נשאו "הפגישות" אופי של ימי-עיון; ליל השבת הוקדש כולו לשירה בצוותא ולהקשבה לדברי חברים - לא נאומים - אלה היו סיפורי החברים מימי הגיטו והיער, ומהחוויות האישיות בזמן שלאחר שחרור העיר קובנה ומהדרכים שעברנו עד להגעתנו לארץ ישראל.

דב לוין קיים קשר מכתבים עם חלק מהחברים הפארטיזנים שנותרו בליטא והוא היה מעדכן אותנו בפרטים שנודעו לו על המתרחש בליטא בהווה וסיפר גם על מה שנודע לו בעקבות גילויים נוספים שנחשפו מתקופת המלחמה הנוגע ליהודים. דב הצליח גם להשיג עדויות מהחברים שנותרו אז בליטא וכלל מהחומר הזה בספר "תולדותיה של מחתרת". זמן קצר לאחר הופעתו של הספר "התגלגל" עותק אחד שלו לליטא והגיע לידי החברים שלנו שם. הספר עבר מיד ליד ובהמשך החלו להגיע משם תגובות וביקורות, גם הן הגיעו לידי דב וצבי ותכנן נפרש בפנינו ב"פגישה". בעקבות זאת התפתחו שיחות ודיונים אצלנו.

בזמנים ש"הפגישה" נערכה בערב השבת וגם למחרת היום היתה השבת מוקדשת לסיור, בהדרכת איש מקומי, בסביבה ובאתרים מעניינים שבאיזור הקרוב כגון בשטחים שנתגלו עתיקות, במוזיאונים וכדומה. לאחר שזמן "הפגישה" צומצם לשעות היום של יום השבת בלבד, בוטלו הסיורים והיום כולו היה קודש לשירה ולשיחות אישיות כשכולנו מסובים על יד שולחנות עמוסים במשקה ובאוכל, מטעמים שכל אחד ואחד הביא מביתו, ומתכבדים אחד אצל השני. בכל "פגישה" הוקדש גם זמן להקראה מיצירותיהם של החברים: סיפורים, שירים וגם מאמרים ורשימות שהתפרסמו ברחבי העולם בנושאים שעניינו אותנו.

במשך שנים רבות הייתי בין היוזמים והפעילים, ועימי יוסף רוזין, לקביעת מקום "הפגישה", ומה יהיה הנושא המרכזי הראוי שיועלה בהתכנסות וגם תיאמתי עם החברים, בכתב או טלפונית, את חלקם בהכנת חומר ל"פגישה". כדי להקל על השתתפותם של כל החברים בשירה בצוותא גם הדפסתי ושכפלתי שירון שהכיל את השירים שהיינו שרים ב"פגישות".

קיימנו 42 "פגישות" שלנו. החלק הארי מהן נערך בקיבוצים, אך היו גם "פגישות" שהתקיימו בחורשות ובאולמות ציבוריים בערים. "הפגישה" ה-42 התקיימה ב-24 בספטמבר 1994 בבית הפועלים ברחובות. לדאבוני, מאז "הפגישה" ההיא לא נערכו "פגישות" נוספות. שורותינו נתדלדלו, חלק מהחברים הלך לעולמו, אחרים אינם בכושר פיזי מספיק איתן לנסוע למרחקים ואין יותר "פגישות שנתיות" של הפארטיזנים וחברי המחתרת לשעבר מגיטו קובנה. בכל איזורי הארץ נותרו קבוצות קטנות של חברינו והם נפגשים לעיתים ביניהם. הקשר לא נותק.

יש עימי עשרות רבות של צילומים מ״הפגישות״ שלנו שצילמתי ועותקים מההודעות שנשלחו לחברים על קיום ״הפגישות״. כאן שובצו רק אחדות מכל אלה.

ההורים עם הבנים

סבא עם הנכדות. מימין: רקפת, ליהי, דפנה ונטע

המשפחה. מימין: דינה,חיים,אשר, עצמונה,רקפת ליהי, אורי עדה ונטע

28.8.1972

ח ב ר י ק ר,

במשך כל השנה - מחכים לה,

כעת - מתכוננים לה

ובימים 29 ו-30 לספטמבר - מ ש ת ת פ י ם ב ה !

וזו כמובן - ה פ ג י ש ה

והרי ה ה ו ד ע ה :

הפגישה השנתית דהשתא - העשרים ושלש - תתקיים בשעה טובה בערב שבת ה-29 ובשבת ה-30 לספטמבר ש.ז. בקבוצת כ נ ר ת שבעמק הירדן.

הוזמנו לערוך את הכנס השנתי שלנו, בפאר וכיד המלך, על ידי חב רינו חיה ואליעזר מוזס ממוסדות קבוצת כנרת וחבריה. על כך, כמובן, נתונה תודתנו להם.

ת כ נ י ת ה פ ג י ש ה

א. יום שישי 29.9 בערב - מטיבת הפגישה על יד שולחנות ערוכים בחדר האוכל של בית הספר בכנרת.

ב. יום שבת 30.9 בבוקר - סיור מודרך ברמת הגולן ובסביבה הקרובה.

ג. יום שבת 30.9 אחר הצהריים - רחצה בים הכנרת, שיחה חופשית על כוס קפה.

החברים מתבקשים :

1. למלא את הספח המצורף כאן ולהחזירו אל חברנו יוסף רוזין רחוב יותם 41, חיפה לחברנו ______________________ בהקדם.

2. להגיע ביום שישי (29.9) לקבוצת כנרת עד לשעה 18.00.

3. להביא סדינים. החברים יסודרו ללינת לילה באכסניית "אוהלו" ובחדרים של הקבוצה.

נא להצטייד במצב רוח טוב ובחיאבון בריא וכן להשאיר כל הדאגות מחוץ לשטח הפגישה (אין צורך להודיע על אבדנן, כי הן תחזורנה מעצמן).

בברכת ש נ ה ט ו ב ה

חיים גלעין

6 ת ל ו ש כ א ן

נא להחזיר חלק זה ליוסף רוזין . י ל לפי הכתובת שלעיל

הריני מודיע על בואנו לפגישה בהרכב הבא :

משפחה ושם ....

מבוגרים ....במספר

ילדים ....במספר

אנו זקוקים לסידור לינה   אנו לא זקוקים לסידור לינה (למחוק את המיותר)

ההזמנה ל"פגישה" ה-23

פארטיזנים וחברי מחתרת מגיטו קובנה ב״פגישה״ השנתית
ה-24 שהתקיימה בגבעת חביבה, באוקטובר 1974

פארטיזנים וחברי מחתרת מגיטו קובנה ב״פגישה״ השנתית
ה-25 בחורשת כפר לימן, בספטמבר 1975

פרטיזנים וחברי המחתרת מגיסו קובנה

ש נ ה ס ו ב ה

תשרי תשל"ז - ספטמבר 1976

הודעה על קיום —

פיק-כנס

השנה נקיים את המפגש השנתי שלנו במסגרת " פיקניק ", בחיק הטבע, בשבת 23 באוקטובר 1976 בחורשת-הצנחנים, אשר בסביבת צומת-נחשון (ראה להלן את התרשים,כן יוצב שילוט מתאים,ביום המפגש).

ההתכנסות - בשעה $9^{\underline{00}}$ — $9^{\underline{30}}$ בבוקר , ונבלה בצוותא עד לשעות החשיכה.

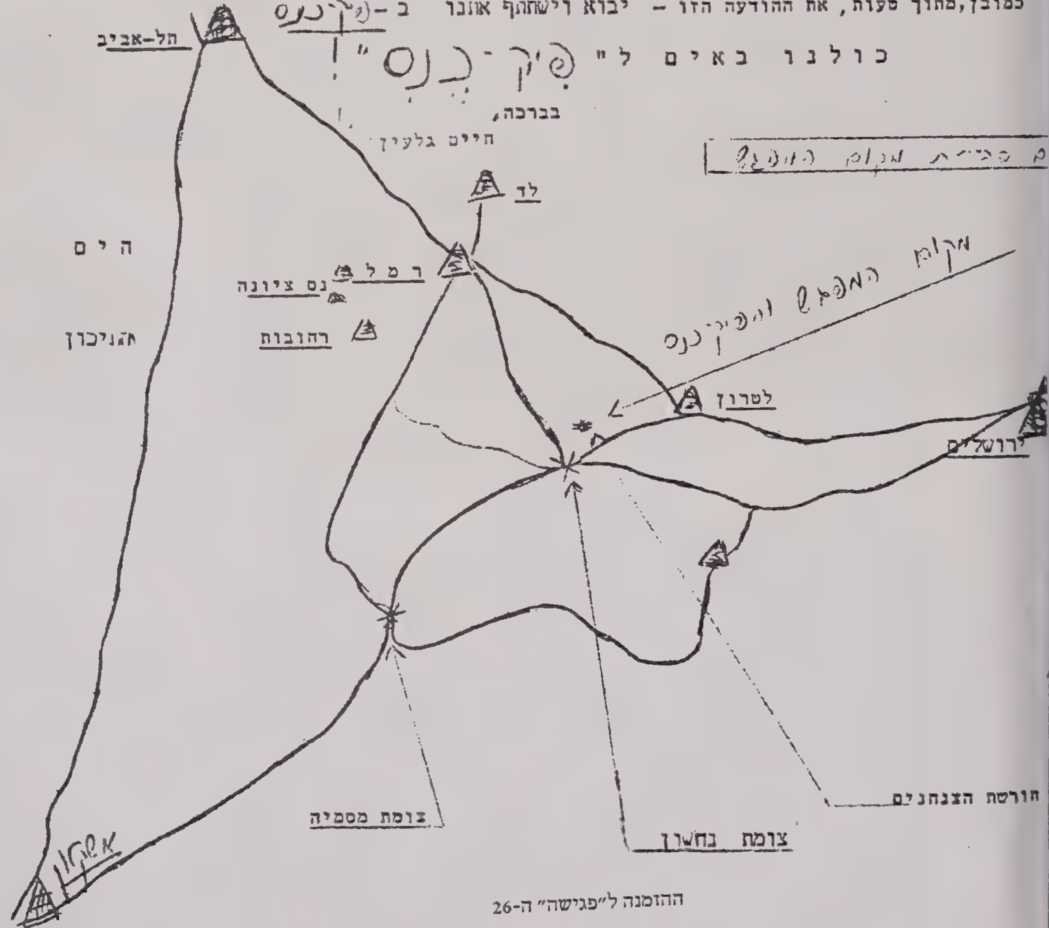
על החברים להביא עימם אוכל, משקאות,מצב-רוח טוב וכל ציוד אחר היכול להועיל לאוירה טובה.

הודעה זו תופץ בין כל החברים שכתובתיהם ידועות ליוזמי ה"פיק-כנס", אולם חובה על כל אחד ואחד ממקבלי הודעה זו להודיע לחברים שבסביבתו על קיום ה"פיק-כנס",לעודדם להשתתף בו,ולהבטיח שאם מישהו מחברינו לא קיבל, כמובן,מתוך טעות, את ההודעה הזו - יבוא וישתתף אותנו ב-פיק-כנס

כ ו ל נ ו ב א י ם ל " פיק-כנס " !

בברכה,

חיים גלעין

ההזמנה ל"פגישה" ה-26

פארטיזנים וחברי מחתרת מגיטו קובנה ב"פגישה" השנתית ה-27
שהתקיימה במושב קדרון, באוקטובר 1977

פארטיזנים וחברי מחתרת מגיטו קובנה ב״פגישה״ השנתית ה-39 שהתקיימה
במוזיאון בית לוחמי הגיטאות, במאי 1989

הפגישות השנתיות של הפרטיזנים מקובנה

מס' סידורי של הפגישה	שנה	מקום הפגישה	מספר סידורי של הפגישה	שנה	מקום הפגישה	
1	1949 ✓	תל-אביב	17	1966 ✓	אילון	
2	1951 ✓	יגור	18	1967 ✓	ירושלים	
3	1952 ✓	יגור	19	1968 ✓	[illegible]	[illegible]
4	1953 ✓	רשפים	20	1969 ✓	להבות הבשן	
5	1954	להבות	21	1970 ✓	תל-אביב	
6	1955 ✓	אילון	22	1971	תל-יצחק (מלונית)	
7	1956 ✓	כפר מסריק	23	1972 ✓	כנרת	
8	1957 ✓	ירושלים	—	1973	לא התקיימה בגלל המלחמה	
9	1958	תל-יוסף	24	1974 ✓	גבעת חביבה	
10	1959 ✓	יגור	25	27.09.1975 ✓	[illegible] + לוחמי הגיטאות	(רק במטה הכנס)
11	1960 ✓	חיפה	26	1976 ✓	[illegible] בבניין [illegible]	רק במטה הכנס
12	1961 ✓	תל-אביב (הסתדרות)	27	1977 ✓	מושב [illegible]	〃 〃 [illegible] 8/10
13	1962 ✓	גבעת ברנר	28	1978 ✓	מושב [illegible]	〃 〃 [illegible] 21/10
14	1963 ✓	רשפים	29	1979 ✓	בית ההסתדרות [illegible]	שבת 20/10/79
15	1964 ✓	סביון (תל-ילדים)	30	1980 ✓	[illegible]	[illegible] 80.10
16	1965 ✓	כנרת	31	1981	"משואה" תל-יצחק	שבת 24/10/81

לוח ה"פגישות" השנתיות של הפארטיזנים וחברי המחתרת מגיטו קובנה,
כפי שנרשמו שנה בשנה על ידי (ח.ג.)

הפגישות השנתיות 2.

מספר סידורי	השנה	מקום המפגש ותאריך	מספר סידורי	השנה	מקום המפגש
32	1982	תל-יצחק (משואה) שבת 16/10/82			
33	1/10 1983	כפר מסריק 1/10/83			
34	20/10/1984	המוסד החינוכי ,,נעמן" כפר מסריק 20/10/84			
35	12/10/1985	תל-יצחק (משואה) שבת 12/10/85			
36	14.5.1986	[illegible] ביום העצמאות 14.5.86			
37	9.5.87	הרצליה בית הפרטיזנים [illegible] 9.5.87			
38	7.5.88	הרצליה בית הפרטיזנים [illegible]			
39	13.5.89	קיבוץ לוחמי הגטאות [illegible]			
	1990	הפגישה ה[illegible] בוטלה. מפאת מחלתו של [illegible]			
40	11/5/1991	תל-אביב ,,בית הפרטיזנים"			
40	4/8/90	(קיסריה)			
41	8/5/93	רחובות בית [illegible]			
	8/5/94	(תל-אביב [illegible])			
42	24.9.94	רחובות בית [illegible]			

לוח ה"פגישות" השנתיות של הפארטיזנים וחברי המחתרת מגיטו קובנה,
כפי שנרשמו שנה בשנה על ידי (ח.ג.)